

(Registered according to Act XXV of 1867.)

(All rights reserved by the publisher.)

*Dr. Hermann Sachs*

काव्यमाला ११.

पुरुषोत्तमविरचिता

# विष्णुभक्तिकल्पलता ।

महीधरकृतया टीकया समेता ।

जयपरमहागजाश्रितेन पाण्डितब्रजलालसूनुना  
महामहोपाध्यायपाण्डितदुर्गाप्रसादेन,  
परमोपादेन पाण्डुरङ्गतनूभुवा  
काशीनाथशर्मणा च  
संशोधिता ।

मा च

गुम्बय्या निर्णयसागरस्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरेरङ्कयित्वा  
प्राकाश्यं नीता ।

१८५२

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादविषये सर्वथा निर्णयसागरयन्त्रालयाधि-  
पतेरेवाधिकारः ।)

मूल्यं १० आणकाः ।

*Dr. Krishnaswami Sastri.*

## पुरुषोत्तमः ।

मार्ता-विष्णु-संज्ञकयोर्मार्तावित्रोर्लब्धजन्मा विष्णुभक्तिकल्पलताप्रणेता पुरुषोत्तमकविः कस्मिन्काले कतमं जनपदमलचकारेति सदिग्धप्रायम् ।

यदि नामलिङ्गानुशामनपरिशिष्टरूपस्य त्रिकाण्डशेषस्य निर्मातासावेव पुरुषोत्तमः स्या-  
त्तदेवे विचाराः प्रादुर्भवन्ति । तथाहि—नानार्थमप्रहमसिकायां चतुर्दशे पृष्ठे 'अयं वाङ्मो  
हत्यायुधवश्यः त्रिस्तब्दीयत्रयोदशशतकोत्तरार्धान्न चिरतनः' इति श्रीमदानन्दरामो व्य-  
वस्थापयति ।

महाराष्ट्रभाषानिवृत्तकविचरित्राभिधाने ग्रन्थे तु 'अयं च ओग्माक्षत्रियः कलिङ्ग-  
देशस्य राजा शालिवाहनशकाब्द-यचतुर्दशशतके बभूव । कटकभिधाना चास्य राजधा-  
न्यामात् । अनेन त्रिकाण्डशेषः, हागवली, एकाक्षरकोपः, इति प्रबन्धत्रयी स्वदेशीयपा-  
ठालयोपयुक्ता व्यरचि' इत्यादि व्यवस्थापितमास्ते ।

'नोतिमिमु आबु मस्कृत म्यान्युस्किण्टमु' संज्ञके मूचीपत्रे 'दशमे एकादशे वा खि-  
स्ताब्दशतके पुरुषोत्तम आसीत्' इति श्रीगजेन्द्रगालमिश्रो निश्चिनोति ।

हागवलीनमामो 'आ गुतिमिहजनमेजययोः समं निरूप्य श्रीधृतिसेहवाचामाधारेण  
हागवली निर्मिता' इति पुरुषोत्तमो यक्ति । तथा च पूर्वोक्तत्रिकाण्डशेषादि ग्रन्थावसाने  
'पुरुषोत्तमदेवः' इति देवशब्दान्त नामोपलभ्यते । तेनाय कदाचित्क्षत्रियः स्यात् ।

विष्णुभक्तिकल्पलताया तु कुत्रापि देवशब्दान्त पुरुषोत्तमनाम न दृश्यत इत्यपि सं-  
देहावसरः ।

यद्यप्यत्र काव्ये 'हरिणचरणमात्रं-' इत्यादयः कतिपये श्लोकाः सहृदयहृदयान्तरे  
कामप्यरुचिकर्णकामद्वुरयन्ति तथापि समारारामविहरन्मनोभृगवागुगयमाणत्वान्न कामं  
दोषोद्धोषकाः ॥

## महीधरः ।

एतद्विक्रानिर्माता भट्टतन्त्रे महीधरो बाणवेदनृपः (१६४५) प्रमे विक्रमवर्षे वाराण-  
स्यामार्मादिन्यादि सर्व निम्नलिखितश्लोकेभ्यः स्पष्ट ज्ञायते । तथाहि—

अहिच्छन्ने द्विजच्छत्रं वत्सगोत्रममुद्भवः ।

आर्माद्रन्ताकरो नाम विद्वान्नातो घरातले ॥ १२१ ॥

तत्तनजो रामभक्तः स तु भट्टाभिधोऽभवत् ।

महीधरस्तदुत्पन्नः समारामारतां विदन् ॥ १२२ ॥

निज देशं परित्यज्य गतो वाराणसी पुरीम् ।

मेवमानो नरहरि तत्र ग्रन्थमिमं व्यधात् ॥ १२३ ॥

विक्रमार्काद्वते वर्षे बाणवेदनृपमिने ।

ज्येष्ठाष्टम्यां शिवस्याग्रे पूर्णो मन्त्रमहोदधिः ॥ १२३ ॥

महीधरस्य कल्याणनामा पुत्र आर्मादिन्यपि 'कल्याणाभिधपुत्रेण—' इति मन्त्रमहो-  
दधिप्रमाणमिदं शोकाज्जायते । महीधरस्य सर्वस्मिन्नेव ग्रन्थे लक्ष्मीनृसिंहस्मरणरूपं मङ्गला-  
चरणपद्य प्रायो वर्तते, तेन मन्त्रमहोदधिप्रणेनृमहाधराद् विष्णुभक्तिकल्पलूतानिर्माता क-  
श्चिदन्य इति शङ्काङ्करोऽपि नोदति ।

अथावि ज्ञाता महीधरविगचिग्रन्थास्त्वेते -

(१) विष्णुभक्तिकल्पलूताविवरणम् ।

(२) वेददीपनामक शृङ्खलानुवैदभाष्यम् ।

(३) मन्त्रमहोदधिः ।

(४) टीका (मन्त्रमहोदधिव्याख्या) ।

(५) मन्त्रनिघण्टुः ।

अथास्याः सटीकाया विष्णुभक्तिकल्पलूतायाः पुस्तकत्रयं भिन्नमातृकं नातिशुद्धं ना-  
तिप्राचीनं लेखनकालाविकल्पमामादितम् । तत्र मूले कुत्रचिदेव पाठभेदो दृश्यते इति  
विशेषतः पाठशोदाय न यतितम् । टीकायां तु प्रायः प्रतिश्लोकव्याख्यं पाठभेदा समुपल-  
भ्यते, कुत्रचिद् विशुतिव्यत्यासोऽपि । किं बहुना विलक्षणेयं टीका ।

हा हन्त तत्तन्निबन्धमणिनिकरनिकपायमाणशेमुर्षाके महामहोपाध्यायपण्डितश्रीदुर्गा-  
प्रसादे देवमभासभास्तारहारतां गते द्वित्रिमासपर्यन्तममुष्य ग्रन्थस्य वैयाकरणपण्डितश्री-  
शिवदत्तशर्मणा संपादनमकार्करीति तस्य महाशयस्याथ शोधनपत्रकर्तुः कविमल्लश्रीहरिवल्ल-  
भशर्मणश्चोपकारमूर्गकर्म ॥



# काव्यमाला ।

श्रीपुरुषोत्तमकविप्रणीता

विष्णुभक्तिकल्पलता ।

श्रीमद्दीधरविरचितया टीकया समेता ।

प्रथमः स्तवकः ।

नृहरिं गिरिजां गिरं गणेश गुरुपादाब्जयुगं शिवं प्रणम्य ।

हरिभक्तिलताभिधेऽत्र काव्ये विवर्तत वच्मि यथामतीशतुष्टये ॥

तत्र स्वाभीष्टदेवतावर्णनरूपं विष्णुभक्तिलताख्यं काव्यं चिकीर्षुः प्रारिप्सितग्रन्थनि-  
धिघ्नपरिसमाप्त्यै शिष्टाचारपरिपालनाय च पुरुषोत्तमः कविगङ्गविघ्नेशस्मरणलक्षणमाशीरूपं  
काव्यमुखं वदति । 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्युक्तेः ।

अतिसुदृढमगातां हर्षमङ्गैकभावा-

दधिकतममुमेशो यं तथात्म्यैक्ययोगात् ।

तदधिकमिव यातौ यं सुतं वीक्षमाणौ

सफलयतु स देवो वः क्रतुं वक्रतुण्डः ॥ १ ॥

उमेशो भवानीशंकरावङ्गैकभावाद्देहैक्यादतिसुदृढं निबिडं यं हर्ष संतोषमगातां प्रापतुः ।  
तथा आत्म्यैक्ययोगादात्मनोरैक्यादधिकतममत्यधिकं हर्षमगाताम् । तथा तस्माद्दर्शयं सुतं  
वीक्षमाणौ विलोकयन्तौ सन्तौ तदधिकमिव आत्म्यैक्ययोगदर्श्यादधिकं हर्ष यातौ प्राप्तौ  
स वक्रतुण्डो गणेशो देवो वो गुह्याकं क्रतुं सकल्प सफलयतु सफलं करोतु । मनोरथ-  
सिद्धिं करोत्वित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

एवं गणेशं स्मृत्वा भारती स्मरति—

स्फटिकमणिमयाक्षस्त्रकुमुधापूर्णचञ्च-

त्कनककलशवीणापुस्तकान्यादधाना ।

सकलविबुधवन्द्या वाङ्मयब्रह्ममूर्ति-

मम कृमलदलाक्षी देवता संनिधत्ताम् ॥ २ ॥

एवंविधा देवता भारती मम संनिधत्तां संनिधानं हामीष्यं करोतु । कीदृशी । स्फटि-  
कमणिमयी या अक्षसूक्त जपमाला च सुधया अमृतेन पूर्णश्चच्छोभमानः कनककलशो  
हेमकुम्भश्च वीणा वल्लकी च पुस्तकं च एतान्यादधाना धारयन्ती । मालाकुम्भौ दक्षिण-  
हस्तयोर्वीणापुस्तके वामहस्तयोः । तथा सकलैर्विबुधैर्देवैर्वन्द्या स्तुत्या । वाङ्मयं वाणीरूपं  
ब्रह्म वेदस्तन्मूर्तिः । वेदरूपेत्यर्थः । कमलदलार्क्षी पुण्डरीकपत्रनेत्रा । इत्यनेन प्रसन्नत्वम् ।  
'प्रसन्ना देवता ध्येया सर्वाभीष्टप्रदायिनी' इत्युक्तेः ॥

एवं स्मरन्ती ध्यात्वा सन्तः स्मरन्ति—

हृदयजलजजाग्रज्ज्योतिरुद्द्योतितान्तः-

करणकिरणरीणाशेषदोषान्धकाराः ।

भवदवविवशानां तन्वते येऽभिपेकं

हरिचरितमुधाभिस्तेऽभिनन्दन्तु मन्तः ॥ ३ ॥

ते सन्तः मत्पुरुषा अभिनन्दन्तु आनन्दं प्राप्नुवन्तु । ते के । ये हरिचरितमुधाभिर्गोवि-  
न्दचरित्रामृतैर्भवदवविवशानां संसारदावानलपरितप्तानामभिपेकं तन्वते । हरिचरित्रामृतैः  
संसारतापं शमयन्तीत्यर्थः । कीदृशान्ते । हृदयजलजे हृत्कमले जाग्रत्प्रकाशमानं यज्ज्यो-  
तिर्ब्रह्मतेजस्तेन द्योतित प्रकाशितं निर्मलित यदन्तःकरणं तत्किरणं रीणाः क्षीणा अशे-  
षदोषाः कामादय एवान्धकारो येषां ते तादृशाः ॥

एवं मद्गल विधाय कर्तव्यं प्रतिजानीते—

अधिजगति जनानामेक एवास्त्युपायो

विषमतमभवाब्धिं तूर्णमेतं तरीतुम् ।

श्रवणमननपूर्वं विष्णुपादारविन्द-

स्मरणमिति तदेतत्प्रोच्यते भक्तिलोभात् ॥ ४ ॥

जगत्यामधि इत्यधिजगति पृथिव्याम् । 'जगतां विष्टपे मद्यां वास्तुछन्दोविशेषयोः'  
इति विश्वः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विषमतमभवाब्धिर्मातृदुःसहं संसारसमुद्रं तूर्णं शीघ्रं  
तरीतुं नगणामेक एवोपायोऽस्ति । को वा तमाह—श्रवणमननपूर्वं विष्णुचरणाम्बुजस्म-  
रणमिति । सर्ववेदान्तवाक्यानामद्वैते वस्तुनि तात्पर्यावधारणं श्रवणम् । युक्तिभिन्नस्यैवा-  
नुचिन्तनं मननम् । ते द्वे विधाय हरिस्मरणमिति । तदेतद्भक्तिलोभात्प्रोच्यते कथ्यते ॥

विमलयतु मनो मे दूषितं दोषसंघै-

रहरहरिह रम्या रामचन्द्रस्य भक्तिः ।

सगरतनयभूतिश्रेष्ठं भूमिभागं

सुरसरिदिव दोषश्लोषविख्यातशक्तिः ॥ ५ ॥

अहरहः प्रतादिन रम्या मनोहरा रामचन्द्रस्य भक्तिदोषसंघेः कामादिसमूहैर्दूषितं मम मनो विमलयतु निर्मलं करोतु । तत्र दृष्टान्तमाह—सगरस्य राज्ञः पुत्राणां कपिलकोपा-  
मिदग्धानां भृत्या भस्मना श्रेष्ठि दूषितं भूभिर्भागं सुरसरिद्रुहेव । दोषाणां पापानां श्लेषे दाहे विख्याता शक्तिर्यस्याः मेत्युभयोर्विशेषणम् ॥

उपनिषदपि लेभे नैव साक्षाद्यदन्तं

न च वचनमनोभिर्योगिनो जग्मिवांसः ।

शिथिलितभवबन्धा जन्तवो यस्य नाम्ना

हृदि तमभिनिबद्धं राधयाराधयामः ॥ ६ ॥

उपनिषद्वेदान्तोऽपि साक्षाद्यदन्तं यस्य विष्णोर्निर्णयं न लेभे न पर्याप्ता । योगिनः स-  
नकादयोऽपि वाग्भिर्मनोभिश्च यदन्तं न जग्मिवांसो न गताः । गमेः कसुः । 'यतो वाचो  
निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । यस्य नाम्ना रामकृष्णेत्याद्युच्चारितेन प्राणिनः शि-  
थिलितभवबन्धाः शिथिलाकृतमसागरजनककर्माणो भवन्ति । राधया गोप्या यद्वा राध्यते  
आगध्यते अन्येति गद्या भक्तिरागधना नया हृदि अभिनिबद्धं मनस्यायातं तं हरिं  
वयमाराधयामः ॥

श्रवणविवरमाप्ता मज्जनानां प्रसङ्गा-

दनयदनयवृत्तीनप्यनेकान्दिवं या ।

हृदयविहितवासा मुक्तये कस्य नामा-

वधिभुवनसमर्था जानकीजानिकीर्तिः ॥ ७ ॥

असौ ज्ञानकाज्ञानिकीर्तिः । जानका जाया यस्य सः । जायाया निङ् । रामकीर्तिः  
हृदयविहितवासा हृदये विहितः कृतो वामो यस्याः सा हृदये स्थापिता सती कस्य मुक्तये  
न, अपि तु सर्वस्यापि मुक्तये भवेत् । अधिभुवन त्रिलोकेषु समर्था । मुक्तिं दातुमिति  
शेषः । या रामकीर्तिः मज्जनानां साधनां प्रमद्वात् श्रवणविवर कर्णमार्गमाप्ता श्रुता सती  
अनयवृत्तीनन्यायाचागननेकानप्यजामिलादीन् दिवं द्योतमानं वैकुण्ठलोकमनयत्प्रापयत् ॥

अधिहृदयमयं चेद्भाति भर्ता रमाया

विषमभवममुद्रे साधुसेतुः सतां यः ।

उपनिषदमुदग्रां यष्टिमादाय हन्ते

कलयतु क इवात्रागाधतां तद्भवाब्धेः ॥ ८ ॥

चेद्यदि रमायाः श्रियो भर्ता हरिरधिहृदयं हृदये भाति प्रकाशते । सत्सङ्गादिति शेषः ।  
यो विषमे भवसमुद्रे सतां भक्तानां साधुः समीचीनः सेतुः । तत्तर्हि उपनिषद्वक्ष्यमाणमुदग्रां

याष्ट हस्ते गृहीत्वा भवाब्धेरगाधतां गम्भीरतां क इह कलयतु जानातु । न कोऽपि ।  
उपनिषदर्थे विचारिते ब्रह्मणि साक्षात्कृते को वा संसाराब्धिरित्यर्थः । यद्वा संसारसमुद्रे  
श्रीहरिर्यदा सेतुर्जातस्तदोपनिषदष्टेः किं प्रयोजनं न किञ्चिदेति ॥

ननु श्रुतयो बहुधर्मप्रमाणकाः सन्ति कथं हरिरेव साधुसेव्यत्वेनाश्रयणीय इत्यत आह—

‘श्रुतिभिरतिमिदोक्तौ कौतुकं कुर्वतीभि-

हृदयं यदयमेवाश्रीयते श्रीनृसिंहः ।

तदिह भवभयस्याभावभयं भज त्वं

चरणकमलमस्यापास्य नोपास्यमन्यत् ॥ ९ ॥

हे हृदय, यद्यस्माच्छ्रुतिभिर्वेदैरयमेव श्रीनृसिंह आश्रीयते प्रतिपाद्यते । ननु ताभिः  
संसारभेदः प्रतिपाद्यते कुतो नृसिंहस्तत्राह—अतिमिदोक्तौ भेदव्याख्याने कौतुकं कुर्व-  
तीभिः । भेदव्याख्यानं कौतुकेन वास्तवं तु हर्षप्रतिपादनं श्रुतेः । तत्तस्मादिह संसारेऽस्य  
हरेश्चरणकमलं त्वं भज सेवस्व । कीदृशम् । भवभयस्य संसारभीतेरभावे नाशे भयं कुश-  
लम् । यत एतदपास्य विहायान्यन्नोपास्यं न मेव्यम् ॥

हृदि न यदि नराणां विष्णुपादारविन्द-

स्मरणवशसमुत्थः स्नेहयोगातिरेकः ।

तदितरपरिचर्या जायतेऽर्थाय कस्मै

कतरगुणकृदद्रौ नीरसे नीरसेकः ॥ १० ॥

यदि नराणां हृदि विष्णुपादारविन्दस्मरणवशेनोत्थो यः स्नेहयोगस्तस्यातिरेक आधिक्यं  
न तस्मिन् इतरपरिचर्या अन्यमेवा कस्मै अर्थाय जायते । भगवद्भक्तिं विनान्यसेवा अकि-  
चित्करोत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—नीरसे शुष्केऽद्रौ नीरसेकः कतरगुणं करोति । न कमपीत्यर्थः ॥

अहो त्वया प्रतिजन्म हर्षनाश्रयणेन दुःखं प्राप्तं तथापि कथं क्षणमात्रमपि स्थिरचि-  
त्तेन मुरारिं न स्मरसीत्याह—

अनुजनुरनुभूयाप्यत्र दुःखं दुरात्म-

न्क्षणमपि त्वदि रुद्धः शुद्धचित्तेन साक्षात् ।

जलजदलजयश्रीमण्डितोदारनेत्रो

न बत नवतमालइयामवर्णो मुरारिः ॥ ११ ॥

हे दुरात्मन्, अत्र संसारे अनुजनुः प्रतिजन्म दुःखमाधिव्याधिलक्षणमनुभूयापि क्ष-  
णमपि शुद्धचित्तेन निष्कपटमनसा कृत्वा मुरारिर्हृदि बत न रुद्धः । कीदृशः । जलज-  
दलजयिन्या कमलपद्मजयिन्या श्रिया मण्डिते उदरे नेत्रे यस्य । तथा नूतनतमाल इव श्यामो  
वर्णो यस्य स तथा । नैति स्नेहे ॥

ननु संसारमयत्रासेन विह्वलतया कथं हर्षाश्रयणं भवति तत्राह—

भवपवनवयस्यानल्पसंकल्पकीला-

विलसितकृततापप्रौढिमानं निरीक्ष्य ।

त्यज हृदय विषादं मा गमः कातरत्वं

नव नवजलदश्री रक्षिता रामचन्द्रः ॥ १२ ॥

भवः संसार एव पवनवयस्यो वायुसत्त्वोऽग्निस्तस्यानल्पा बहवः संकल्पाः कामा एव कीला ज्वालाः । 'वर्देदयोर्ज्वालकीला' इत्यमरः । तासां विलसितेन प्रसरणेन कृतो यन्नापस्तस्य प्रौढिमानं भयस्त्वं निरीक्ष्योत्पन्न विषादं हे हृदय, त्यज । कातरत्वमर्थे च मा गमः । यतो नवजलदश्रीननमेघश्यामो रामचन्द्रस्तव रक्षितास्ति । तमाश्रयेत्यर्थः ॥

नन्वनकाले नरकत्रामः कथं गच्छतीति चेत्तत्राह—

मनमि यदि मुकुन्दः कं दरं मन्द रम्ये-

तरनरकतनेस्तच्चिन्तयस्यन्तकाले ।

हरिचरणसरोजे जाग्रती याग्रतीर्थं

कलिकलुपमशेषं स्वर्धुनी ते धुनीते ॥ १३ ॥

हे मन्द मखं, यदि ते मनमि मुकुन्दो हरिरस्ति तत्ताहं रम्येतरनरकतनेरतिदुःखदा-  
यिनिरर्यादादन्तकाले कं दरं त्राम चिन्तयमि । कमपि मा चिन्तयेत्यर्थः । कुतस्तत्राह—  
हरिचरणाम्बुजे जाग्रती शोभमाना अग्रतीर्थं सकलतीर्थमुख्यभूता या स्वर्धुनी गङ्गा ते  
नवाशेष सकलं कलिकलुपं पापं धुनीते नाशयति । पापोऽपि पापाभिष्टुतो मुकुन्दं स्म-  
रन्नरकं नैतीत्यर्थः ॥

ननु प्रायश्चित्तं विना कथं पापक्षयस्तत्राह—

चिरममरतरङ्गिण्यादिमत्तीर्थसेवा-

व्रतनियमजपा वा ये च दत्तप्रभावाः ।

न च सकलसमृद्ध्या साधिता बाधितारः

स्मरणमुकृतलक्ष्मीमध्वरा मध्वरातेः ॥ १४ ॥

चिरकाल गङ्गादि सतां तीर्थानां सेवा व्रतानि प्रायश्चित्तानि नियमाः ज्ञानसंध्यादयः  
जपा मन्त्रादीनां सकलसमृद्ध्या बहुधनेन साधिताः संपादिता अध्वरा यज्ञा एते दत्त-  
प्रभावाः दत्तः प्रभावः फलं यस्ते ईदृशा अपि मध्वरातेर्मेधुसूदनस्य स्मरणमुकृतलक्ष्मीं  
स्मरणोत्पुण्यशोभां न बाधितारो न जेतारः । हरिस्मरणतुल्यं पुण्यं नास्तीत्यर्थः ॥

यस्मादेवं तस्मात्सर्वस्मरणं विहाय हरिमेव सेवस्वेत्याह—

श्रय हृदय रमायाः क्वन्तमन्यत्र मा या

न धन्तनयजायाः श्रेयसां संप्रदायाः ।

व्यवहृतिमदुपायाः सर्वशस्तेऽन्तरायाः

शमनशयगतं को रक्षिता त्वामपायात् ॥ १५ ॥

हे हृदय, रमाया लक्ष्म्याः कान्तं हरिं श्रय सेवस्व । अन्यत्र मा याः मा गच्छेः । यातेर्लुङ् । ननु धनादयः कथं त्याज्यास्तत्राह—धनपुत्रकलत्राणि श्रेयसां कल्याणानां संप्रदाया मार्गा न भवन्ति । दुःखालयभूतानीत्यर्थः । ननु तर्हि व्यवहारः कथं त्याज्यस्तत्राह—व्यवहृतिमति व्यवहारयुक्ते समारे तस्य वा ये उपायास्ते सर्वशः सर्वप्रकारैरन्तराया विघ्ना एव । ननु एते सर्वे केन दोषेण त्याज्या इत्याह—शमनशयगतमिति । 'शमनो यमराज्यम्' इत्यमरः । शयो हस्तः । यमहस्तगतं त्वामपायाभ्ररकदुःखात्को रक्षिता । न कोऽपि हरिं विनेत्यर्थः ॥

शिथिलय भवजालं चिन्तयानन्तयालं

श्रय हृदय दयालुं केवलं नन्दबालम् ।

न विधिविदितपारं संहृतक्षोणिभारं

निखिलनिगमसारं ब्रह्म यन्निर्विकारम् ॥ १६ ॥

हे हृदय, भवजालं संसारबन्ध शिथिलय श्रयं कुरु । अनन्तया बह्वया चिन्तया अलम् । चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । केवलं नन्दबालं श्रय आश्रय । कीदृशम् । दयालुं दयावन्तम् । न विधिना ब्रह्मणा विदितः पागे यस्य तम् । सहतां भूभारो येन तम् । निखिलनिगमसारं सर्ववेदान्तोपनिषत्प्रतिपाद्यम् । यन्निर्विकारं मायातीतं ब्रह्मैव तं श्रय ॥

वसतिरसति विष्णुध्यानयोगे नराणा-

मपि सुकृतपराणामस्ति गर्भे जनन्याः ।

हृदि भज तदजस्रं निर्मलं कर्मलेप-

व्यपनयननिमित्तं तं पतंगेन्द्रकेतुम् ॥ १७ ॥

सुकृतपराणां पुण्यवतामपि नराणां विष्णुध्यानयोगे हरिस्मरणे असत्यविद्यमाने मति जनन्या गर्भे वसतिर्निवासोऽस्ति । तत्तस्मात् हे नर, निर्मले हृदि तं पतंगेन्द्रकेतुं गरुडध्वजमजस्रं निरन्तरं त्वं भज । कर्मलेपस्य कर्मसंबन्धस्य व्यपनयने निराकरणे निमित्तं हेतुभूतम् ॥

त्रिचतुरदिवसान्तर्धानवानेव मृत्यु-

नैरकभयविमुक्तो विद्यते कोऽत्र जन्तुः ।

हृदि तदिह न किं स स्मर्यते कंसशत्रुः

स्मरणमपि यदीयं योगयागातिगामि ॥ १८ ॥

अथश्रुत्वारो वा त्रिचतुराः । अचतुरेत्यादिना निपातः । दिवसा अन्तर्धानं यस्यास्तीति त्रिचतुरदिवसान्तर्धानवान् अल्पदिवसानन्तरमेवागामी मृत्युः । तर्हि का क्षतिस्तत्राह—  
अत्र संसारे नरकभयहीनः कोऽजन्तुः । न कोऽपि विद्यते । तत्तस्मादिह संसारे स कंस-  
शत्रुर्हृदि किं न स्मर्यते । किं तत्स्मरणेन तत्राह—यदीयं स्मरणं योगोऽष्टाहो या-  
गोऽश्वमेधादि तावन्निगच्छति । योगयागाभ्यामुत्कृष्टफलमित्यर्थः ॥

रमवदपि समस्तं पश्य संसारवृक्षा-

त्फलमविरलदोषं यच्च भूतं भविष्यत् ।

व्रजति परिमलायोत्कण्ठिता कं प्रमोदं

मिलितमलिनरुण्या पद्ममासाद्य नामा ॥ १९ ॥

भवफणिमणिनारीनेत्रनिध्यानमूर्छे-

ज्जनमनमि न मिद्विर्यस्य सेवां विहाय ।

अयि स हृदि न कस्मात्पन्नगारातिकेतु-

भेवजलनिधिमेतुः स्मर्यते मुक्तिहेतुः ॥ २० ॥ (युग्मम्)

समारवृक्षाद्यद्वयं ज्ञानं भविष्यत् फलं कान्ताकृतकादिकं तत्समस्तं रसवत्त्वादुत्तर-  
मपि अविरलदोषं बहुदोषयुक्तं पश्य विचारय । तत्र दृष्टान्तः—नामा नासिका परिम-  
लाय गन्धग्रहणायोत्कण्ठिता मत्ता अलिनरुण्या भ्रमर्या मिलितं पद्मं प्राप्य कं प्रमोदं हर्षं  
व्रजति प्राप्नोति । न कमपि । पुनर्भ्रमर्या दृष्टा दुःखमेवाप्नोति । तथा संसारमुखासक्तिरिति  
भावः ॥ भवः समार एव फणि मपेक्षन्त्य मणिस्थानाया नारी तस्या नेत्रनिध्यानं चक्षु-  
स्त्वलोकनं नेत्र मर्छन्मुष्टज्वनमनो नगन्तःकरणं तत्र यस्य हरेः सेवां विहाय सिद्धिर्नास्ति ।  
अर्थात् कोमलामन्त्रणे । हे जीव, हृदि गरुडध्वजो भवाब्धितारको मुक्तिकारणं स हरिः  
कस्मान्न स्मर्यते ॥

हरिणचरणमात्रं कामिनीनां प्रतीकं

कमपि कलयतस्ते कोटयोऽगुर्युगानाम् ।

परिणतिरसवत्ता तत्र नैवानुभूता

प्रथमपदमितस्नद्धेहि मुक्त्वा णमाद्यम् ॥ २१ ॥

मृगपदप्रमाणं नारीणां प्रतीकं 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः' इत्यमरोक्तेः । अङ्गं यो-  
न्याख्यं कमप्यनिर्वाच्यं कलयतस्ते तत्र युगानां कोटयोऽगुर्गताः । युगकोटि-  
मितकालानुभवेनापि तत्राहं परिणतिरसवत्ता परिपाकत्वादुता नानुभूता । नालंबुद्धिर्जा-  
तेत्यर्थः । तत्तस्मादितोऽस्मिन्श्लोके आद्यं णं नकारं हरिणचरणेति नकारद्वयमध्ये प्रथमं  
णं मुक्त्वा प्रथमं पदं श्लोकस्याद्यं पदं हरिचरणमात्रं पदं धेहि चित्ते धारय । दृष्टातेर्लोटि  
'ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च' इत्यभ्यासलोप एकारश्च ॥

शमयति भवतन्द्रामस्य नामामृतं द्रा-

गपि न रसनसक्तं कस्य नोद्दामशक्ति ।

किमु न कमनमेनं मानसे तद्रमायाः

श्रयसि पयसि सुप्तं लीलया दुग्धसिन्धोः ॥ २२ ॥

अस्य हरेर्नामासृतं द्रागपि मनागपि । ईषदपीति यावत् । रसनसक्तं जिह्वालभं स-  
त्कस्य भवतन्द्रां संसारनिद्रां न शमयति । यत उद्दामशक्ति दृढसामर्थ्यम् । तस्माद्दुग्ध-  
सिन्धोः पयसि लीलया सुप्तमेनं रमायाः कमनं कान्तं मानसे किमु न श्रयसि किमिति  
न सेवसे । अपि तु सेवस्वेत्यर्थः ॥

दधति मुदमुदारां नाकिवृन्दे नभःस्थे

निखिलनृपनृशंसे कम्पमाने च कंसे ।

सह सबलभुजैस्तैर्दानवै रङ्गवाटे

रमितममितशक्तेर्यस्य वक्तुं न शक्यम् ॥ २३ ॥

तमिह किमु रमाया वल्लभं मल्लभङ्गो-

त्सवभवदवलेपोत्पत्तिजेतारमन्तः ।

स्मरसि न विनयानुस्यूतसूक्तामृतौघैः

स्तुतमनुलयशोभिः शोभिवृन्दैः सुराणाम् ॥ २४ ॥ (युगमम्)

अमितशक्तेर्बहुसामर्थ्यस्य यस्य ह्येः सकलभुजैर्बलवद्वाहुभिस्तैः प्रसिद्धैश्चाणूरादिभि-  
र्दानवैः सह रङ्गवाटे मल्लभङ्गे रमितं क्राडितं वक्तुं न शक्यम् । क्व सति, नभःस्थे आका-  
शगते नाकिवृन्दे देवसमूहे उदाग महती मुदं हृषं दधति सति । तथा निखिलनृपनृशंसे  
सकलराजघातुके कंसे कम्पमाने सति ॥ इह समारे तं रमाया वल्लभमन्तश्चित्ते किं न  
स्मरसि । कीदृशम् । मल्लानां भङ्गेनोत्सवस्तस्माद्भवन्ती यावलेपोत्पत्तिर्गवोत्पत्तिस्तस्या  
जेतारम् । मल्लभङ्गे नापि गर्वहीनम् । तथा अनुलयशोभिर्निरुपमयशोन्वितैः सुराणां शोभि-  
वृन्दैः शोभमानसमूहैः कर्तृभिविनेयानुस्यूताः सबद्धा ये सूक्तामृतौघाः सुवचनसुधा-  
समहास्तैः स्तुतम् ॥

सुकृतमकृत किं किं चित्रमासर्गकाला-

दहह सपरिवारो नन्दगोपश्च नैनः ।

इति विहितहितश्चि प्रत्तमुक्त्यच्युत त्वां

फलमलभत यस्माद्धन्धुरं बन्धुरत्नम् ॥ २५ ॥

अह इत्याश्चर्ये । सपरिवारो नन्दगोप आसर्गकालात्पञ्चकालाभ्यश्च चित्रमाश्चर्यकारि



किं किं सुकृतं पुण्यमकृतं । एनः पापं च नाकृतं । हे अभ्युत, विहिते हितभिवी येन तत् हितकारि संप्राप्त । प्रप्ता इप्ता अर्थाद्भक्तानां मुक्तिर्येन तन्मुक्तिदम् । बन्धुरं मनो-हरं त्वां बन्धुरत्नं त्वल्लक्षणं बान्धवश्रेष्ठं फलं यतोऽलभत प्राप । पुण्यं विना हरिपितृत्वं नन्दस्य कथं स्यादिति नानाजन्मगतं पुण्यं नन्दस्यानुमीयत इत्यर्थः ॥

विधिरतनुत मर्त्यान्मुक्तिमार्गोपरोधो-

द्वुरतररजसादौ तेन मे राजसीयम् ।

स्फुरदमरसरित्त्वत्पादपद्मावगाहा-

द्भवतु हृदयवृत्तिर्नीरजा नीरजाक्ष ॥ २१ ॥

विधिर्ब्रह्मा मर्त्यान्मनुष्यान्मुक्तिमार्गस्योपरोधे प्रतिबन्धे उद्वुरतरं समर्थतरं यद्वज्रो रजो-गुणस्तेन मृष्टपादावननुतामृजत् । तेन रजोगुणमृष्टत्वेन राजसी रजोगुणप्रधाना मम हृदयवृ-त्तिर्हं नीरजाक्ष कमलनेत्र, स्फुरन्ती अमरसरिद्वक्ता यस्मिन्नेवंविधस्य त्वत्पादपद्मस्यावगाहा-श्रीरजा निर्मला भवतु । रजस्वलं जलावगाहाभिर्मलं भवति तथा त्वच्छरणाम्बावगाहा-भिर्मला भवतु ॥

यदहमदहमुत्स्यानिष्टया हृज्जनानां

चक्र च करपातं यत्परस्वे प्रमत्तः ।

श्रुतिपथपथिको यन्नामवं तन्मुरारे

मम समभिसहस्वादीनवं दीनबन्धो ॥ २७ ॥

अनिष्टयोक्त्या अप्रियवचनेन जनानां हृषित्तमहं यददहं दग्धवानस्मि । यच्च प्रमत्तो-ऽनवहितोऽहं परस्वे परधने करपातं हस्तसंचारं चक्र कृतवानस्मि । 'णलुत्तमो वा' इति वृक्षभावे गुणः । यच्च श्रुतिपथपथिको वेदमार्गचारी नाभवत् न भूतः हे मुरारे दीनबन्धो, मम तमादीनवं दोषं समभिसहस्य क्षमस्व । दोष आदीनवो मतः ॥

भवजलनिधिमध्ये हर्षसंघर्षतर्ष-

प्रमुषि विषमवीचिव्याकुलं वीक्ष्य विष्णो ।

चरणकमलनावं भावगम्यां मुनीन्द्रै-

रपि सदय तया मे यच्छ यच्छ प्रसीद ॥ २८ ॥

संसारसमुद्रमध्ये हर्षः संतोषः संघर्षः स्पर्धा तर्षस्तृष्णा तत्प्रमुखास्तदादयो या विषमा वीचय उर्मयस्तैर्वायुकुलं मां वीक्ष्य हे विष्णो, मुनीन्द्रैरपि भावगम्यां चरणकमललक्षणां नावं सदयतया मे यच्छ यच्छ देहि । प्रसीद । समुद्रे मज्जता नौरेव तारिका ॥

स्फुरितसरितमातन्वानमानन्दमुच्चैः

सपदि सुपदपद्मं प्राप्य कृष्ण त्वदीयम् ।

दुरितभरितमेतन्मामकं देव चेतो

विमलितमलमस्तु प्रस्तुतत्वत्सपर्यम् ॥ २९ ॥

स्फुरिता सरिद्वङ्गा यस्मिन्मस्तु । उच्चैरतिशयेनानन्दमातन्वानं विस्तारयन्तम् । हे कृष्ण हे देव, त्वदीयं शोभनं पादपद्मं प्राप्य सपद्येतन्मामकं दुरितभरितं पापाक्रान्तं चेतः प्रस्तुता उपक्रान्ता प्रारब्धा इति यावत् । त्वत्सपर्यां तव पूजा येन तादृशं सद्भिर्मलितमस्तु निर्मलं भवतु ॥

दमय मम यतीन्द्रध्येय चेतः प्रभूता-

पदमपि यदवेत्य प्रेत्य दुर्गत्यवस्थाम् ।

सरभसमसदुच्चैराचरन्नैति भीतिं

तदव यदवलम्बः संसृतौ न त्वदन्यः ॥ ३० ॥

हे यतीन्द्रध्येय सनकार्यैश्चिन्तनीय, मम चेतो दमय । यद्यस्मादसद्दुष्टमाचरन्नपि नरः प्रेत्य मृत्वा प्रभूतापदं बहुविषयुक्तामपि दुर्गत्यवस्थां नरकयातनामप्यवेत्य ज्ञात्वापि भीतिं न प्राप्नोति । दुष्टाचारो नरकभयं श्रुत्वा न विभेर्तान्यर्थः । तत्तस्मादव रक्ष । यतः संसृतौ संसारे त्वदन्योऽवलम्ब आश्रयो नास्ति ॥

त्वदपि भुवनमध्ये को वदान्यो वदान्यो

नहि परपरिलभ्यं देव विश्वंभरत्वम् ।

इदमहमभियाचे तद्विहाय त्वदङ्गी

कचन चरतु चेतो मामकं मा मुकुन्द ॥ ३१ ॥

हे मुकुन्द, भुवनमध्ये त्रिलोक्यां त्वत् अन्यो वदान्यः कः त्वं वद । वाक्यार्थस्य कर्म-त्वम् । 'प्रियवाग्दानशीलश्च वदान्यः परिकीर्तितः' । हे देव, विश्वभरत्वं परपरिलभ्यमन्य-प्राप्यं नहि । तत्तस्मादहमिदमभियाचे मामकं चेतस्त्वदङ्गी विहाय कचन मा चरतु मा यातु । अपि तु त्वच्छरणयोगेव यात्वित्यर्थः ॥

शमय मम यमस्य त्रासमत्रासमाना-

पदि सपदि हृदि त्वं कृष्ण तिष्ठन्निमेषम् ।

जगति न गतिरन्या त्वां विना कापि धन्या

प्रभवति भवतिग्माभीलनिर्मूलनाय ॥ ३२ ॥

हे कृष्ण, असमानापदि अनुपमपीडेऽप्राप्तिमन्मम हृदि सपदि निमेषं तिष्ठन् यमस्य त्रासं शमय । यतो जगति भवतिग्माभीलनिर्मूलनाय संसारस्य तीव्रभयोन्मूलनाय त्वां विना अन्या धन्या श्रेष्ठा गतिरुपायो न प्रभवति न समर्थो भवति । प्रभवनशीलो न भव-तीत्यर्थः ॥

अव भवदवदौःस्थ्यादिन्दिरालोचनेन्दी-

वरमधुरतरश्रीसङ्गरङ्गदृगंशम् ।

मयि सद्य निधायानन्त यद्योगजाग्र-

न्मुदतिशयवशात्मा न स्मराम्येव किञ्चित् ॥ ३३ ॥

हे सद्य, हे अनन्त, इन्दिराया लक्ष्म्या लोचनेन्दीवरस्य नेत्रकमलस्य मधुरतरा रम्या या श्रीः शोभा तस्याः सङ्गेन रङ्गन् क्रीडन् यो दृगंशः कटाक्षस्तं मयि निधाय भवदवदौः-स्थ्यात्मंमार्गदावानलदुःखादव रक्ष । यद्यतोऽवनेन योगेन यद्वा दृगंशेन जाग्रत्स्फुरन्त्यो मुदतिशयो हर्षवेगस्तद्वशात्मा सन् किञ्चित् स्मराम्येव ॥

सततमहितहेतुं हन्तु हन्तुर्मधोर्वः

सकलसुकृतसारः पादपद्मोपचारः ।

भवति हृदयशुद्ध्या मानवो यद्विधाना-

दलितदुरितभारः प्राप्तसंसारपारः ॥ ३४ ॥

सकलसुकृतानां मध्ये सारभूतो मधोर्हन्तुर्भारः पादपद्मोपचारश्चरणाब्जसेवनं सततं वो युष्माकमहितहेतु दुःखकारणीभूतं पाप हन्तु नाशयतु । चित्तशुद्ध्या यद्विधानाद्यस्य पादपद्मोपचारस्य विधानान्मानवो दलितदुरितभारो नष्टपापपुङ्गवः सन्प्राप्तसंसारपारो भवति ॥

मधुरिपुपदलम् चित्तमार्यस्य हर्तुं

कथमपि न समर्था दस्यवो दर्पकाद्याः ।

सुमतिबलिविमुक्तं शक्नुवन्ति प्रमार्ष्टुं

किमु हरिकरमध्याह्नानवा दानवारि ॥ ३५ ॥

दर्पकाद्याः कामाद्या दस्यवो वैरिण आर्यस्य पुण्यवतो मधुरिपुपदलम् हरिपदसक्तं चित्तं हर्तुं कथमपि न समर्थाः । 'कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः । तत्र दृष्टान्तमाह—शोभन-मतिर्यो बलिस्तेन विमुक्त दानवारि दानोदकं हरिकरमध्याह्नानवाः किं प्रमार्ष्टुं निराकर्तुं शक्नुवन्ति । स्मेति शेषः । वामनहस्ताह्नानोदकं बलिदत्तं यथा दैत्या नापहर्तुं शक्ता इत्यर्थः ॥

दशशतदलपद्मं यस्य तच्छत्रमुच्चै-

र्वरचमरमहेला पिङ्गलेला च पुण्या ।

अनपरपरिमुक्तं भाति भद्रासनं स-

द्दृदयकमलमेकं सार्वभौमः स जीयात् ॥ ३६ ॥

तत्प्रसिद्धं द्वादशान्तःस्थं सहस्रदलपद्मं गृह्योच्चैश्छत्रम् । पुण्या पवित्रा इला पिङ्गला च नाडी वरचमरमहेला चामध्यारिणी स्त्री । 'अबला महेला ललना' इति कोषः । अनन्य-

भुक्तं सच्छ्रेष्ठं हृदयकमलमेकं यस्य सिंहासनं भाति स सार्वभौमश्चक्रवर्ती जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ॥

सुरभिस्तुरभिदाभृद्भूतलोद्भूतधूली-  
धरममरमहेलामोहबाहुल्यहेतुम् ।

•अमृतकरमुखीनां वल्लभो वल्लवीनां

दधदवतु वपुर्वः कायभाजामपूर्वः ॥ ३७ ॥

सुरभीणां धेनूनां तुरैर्भिदां विभर्ति एतादृशं यद्भूतलं तस्मादुद्धता या धूली तद्भारकम् ।  
अमरमहेलानां, स्वर्गस्त्रीणां मोहबाहुल्ये हेतुभूतं वपुर्दधत् । अमृतकरमुखीनां चन्द्रवदनानां  
वल्लवीनां गोपीनां वल्लभः । कायभाजां शरीरिणामपूर्वो मुख्यो हरिवो युष्मानव्याद्रक्षतु ॥

नयनकमलयुग्मच्छत्रमृद्यत्र नासा

करनखरमरीचिप्रस्फुरचामरश्रीः ।

अधरमधुरतायाः सार्वभौमो मुरारे-

जगति जयति वंशो विश्वविश्वैकवन्द्यः ॥ ३८ ॥

यत्र वंशे नासादण्डो नयनकमलयुग्ममेव च्छत्रं विभर्ति तादृशः । हस्तनखानां मरी-  
चयः किरणा एव प्रस्फुरन्ती चामरश्रार्यस्य स विश्वं सर्वं यद्विश्वं जगत्सैकवन्द्योऽसाधार-  
णस्तुत्याऽधरमधुरताया ओष्ठमाधुर्यस्य सार्वभौमो राजा माधुर्यप्राहको मुरारेवंशो जगति  
भूतले जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥

चरणकमललीला बालगोपालमूर्ते-

र्जयति रुचिभिरिभ्या निर्भराम्यासलभ्या ।

शकटतनुमनूनं वज्रतः कर्कशत्वा-

च्छतशकलमकार्षीद्या सुमृद्वी सुरारिम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां भक्त्युद्भावनो नाम प्रथमः स्तवकः ।  
बालगोपालमूर्तेः पादपद्मलीला अत्यन्ताभ्यासप्राप्या कान्तिभिरिभ्या आख्या जयति  
सर्वोत्कर्षेण वर्तते सुतरां मृद्वी कोमला । या कर्कशत्वात्काठिन्येन वज्रतो वज्रादनूनं ५-  
असदृशं शकटतनुं शकटशरीरं सुरारिं दैत्यं शतशकलं शतखण्डमकार्षीत्कृतवती । करोते-  
र्लुङ्गि रूपम् । 'शकटासुरभञ्जनः' इति पुराणात् ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे भक्त्युद्भवो नाम प्रथमः स्तवकः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

अव्यादवाब्धनसगोचररूपशीला

लीलावती यतिहृदम्बुजराजहंसी ।

एषा ललाटफलकार्षितचन्द्रलेखा

शेषाहिशायिभगिनी दुरितादशेषात् ॥ १ ॥

वाक्च मनश्च तयोरगोचरमविषयं रूपं स्वरूपं शीलयति धारयति तादृशी । ली-  
लायुक्ता । यतीनां हृत्कमले राजहंसी । ललाटतटेऽर्पिता चन्द्रलेखा यया सा । शेष-  
नागशायिनो हरेर्भगिनी दुर्गा अशेषात्समप्रादुरितात्पातकादव्यादक्षतु । 'नन्दगोपकुले  
जाता' इति मार्कण्डेयोक्तेः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

यन्निमेषमपि रे वृषं विना वर्तसे मिथुनभावतोषितः ।

कर्कशत्वमिदमात्मनि स्फुटं पश्य सिंहमिव मृत्युमुद्धतम् ॥ २ ॥

रे जन्तो, निमेषमपि मिथुनभावेन स्त्रीसंयोगेन तोषितः सन्यदृषं विना धर्महीनो व-  
र्तसे इदं धर्महीनस्वमात्मनि स्वस्मिन्कर्कशत्वं स्वस्यैव दुःखदायित्वं स्फुटम् । यत  
उद्धतं सिंहमिव मृत्युं पश्य । रथोद्धतावृत्तम् । 'रात्रराविह रथोद्धता लगौ' इत्युक्तेः ॥

कन्यकावसुतुलादिदानतो यद्यसह्यभववृश्चिकव्यथा ।

नैव शाम्यति ततो बलिष्ठया रामनामसुधयास्व सुस्थितः ॥ ३ ॥

यदि यतः कन्याकनकतुलादिदानेनाप्यसह्या संसाररूपवृश्चिकपीडा नैव शाम्यति ततो  
बलवत्या रामनामरूपया सुधया सुस्थितः सुखी आस्व तिष्ठ । आस्तेर्लोटे मध्य-  
मैकवचनम् ॥

रामनामधनुषा भवाभिधं भिन्द्व रे मकरमन्यथात्मकम् ।

कुम्भमध्यगतमीनवदशमेति कामिह न हाग्रहाकुलः ॥ ४ ॥

रे जन्तो, अन्यथात्मकं मिथ्यास्वरूपं स्वप्नप्रायं भवाभिधं संसाररूपं मकरं ग्राहं  
रामनामरूपेण धनुषा भिन्द्व विदारय । ह स्फुटं इहाग्रहेण संसाराग्रहेणासक्त्या आकुलो  
व्यग्रः कुम्भमध्यगतमीनतुल्यां कां दशमवस्थां नैति न प्राप्नोति । दुःखमेवानुभवतीत्यर्थः ॥

अस्तमेति दिवसात्यये रविश्चन्द्रमा अपि विशेषतः क्षयी ।

मङ्गलोपरि मनः कयाशया तत्करोति जगतीतले बुधः ॥ ५ ॥

रविदिवसान्तेऽस्तं याति । चन्द्रोऽपि विशेषतः क्षयवान् । चन्द्रसूर्ययोरपि विपदं  
दृष्ट्वा बुधो ज्ञानी जगतीतले मङ्गलोपरि कल्याणाप्तौ कया तृष्ण्या मनः करोति । न किं-  
चिदपि साध्यमित्यर्थः ॥

जीव पीवरमथेतरद्वपुः शुक्रशोणितसमुद्भवं सदा ।

प्राप्यमेव हि परं शनैश्चरभ्रातृदूतभयभेषजं भज ॥ ६ ॥

हे जीव जन्तो, पीवरं स्थूलं हस्त्यादिकमथेतरत्सूक्ष्मं मशकादिकं वपुः शुक्रशोणित-  
जातं सदा प्राप्यमेव । हि यतः । अतः परं केवलं शनैश्चरभ्रातुर्यमस्य दूतेभ्यो यद्भयं तस्य  
भेषजं निवर्तकं हरिं भज सेवस्व ॥

राहुणेव यदि रोहिणीपतिर्गृह्यसे नहि लुलायकेतुना ।

तावदेव कुरु यत्नमच्युताराधने धनधियं धिगन्ध ते ॥ ७ ॥

राहुणा चन्द्र इव लुलायकेतुना महिषध्वजेन यमेन यावन्न गृह्यसे । 'प्रस्यसे' इति वा पाठः । तावदेवाच्युताराधने हरिभजने यत्नं कुरु । हे अन्ध, ते तव धनधियं धनबुद्धिं धिक् । तां मां कार्षीरित्यर्थः ॥

अष्टमी भव तनुर्महेशितुः कैटभारियजनाय यत्नतः ।

यौवनेऽसि नवमीनकेतनः किं त्वमत्र दशमी करिष्यसि ॥ ८ ॥

हे जन्तो, यत्नतः कैटभारिहर्यजनाय महेशितुः शिवस्याष्टमी तनुर्दीक्षितो भव । 'पञ्चभूतानि सोमाकौ यज्वेयष्टाजमृतयः' इत्युक्तेः । 'भूतेन्दुमूर्ययज्वानः शंकरस्याष्ट-मृतयः' इति च । यौवने नवो नूतनो मानकेतनः कामो यस्येदृशोऽसि । अत्र संसारे दशमी वृद्धः सन्निक करिष्यसि । 'वर्षीयान्दशमी ज्यायान्' इत्यमरः । दशमोऽवस्था-विशेषो यस्येति क्षीरस्वामी । जरायां शरीरासामर्थ्यान्न किमपि कर्तुं शक्यतेऽतस्तत्पूर्वमेव हरिभजने यत्नं कुर्वित्यर्थः ।

अय्यनेकविधवेदनाकुले मातृकुक्षिकुहरे कृतौकसः ।

आमनस्यमपि ते मनस्यहो न प्रकाशमुपयाति किं नु तत् ॥ ९ ॥

अयीति संबोधने । हे जन्तो, अनेकविधाभिर्वेदनाभिराकुले व्याप्ते मातृकुक्षिकुहरे ज-ननीजठरविबरे कृतौकसो विदितनिवामस्यापि ते तव मनस्यामनस्यं प्रसवजनितं दुःखं प्रकाशं नोपयाति न स्फुरति । अहो आश्चर्यं किं नु तत् । 'आमनस्यं प्रसूतिजम्' इत्यमरः ।

बुद्धिरस्ति यदि विष्णुयोगिनी तद्भयं किमिह कालपाशतः ।

मेरुर्मालिमरापगाप्लवो दह्यते किमु दवेन वह्निना ॥ १० ॥

यदि बुद्धिर्विष्णुयोगिनी हृग्युक्तास्ति तत्तादृहं इह ससारे कालपाशतो भयं यमयातना-भीतिः किम् । न किमपीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह—अमरापगाया गङ्गाया आप्लवः प्रवाहो यस्मिन्नीदृशो मेरुर्मालिर्दवेन वह्निना दावानलेन किमु दह्यते । नेत्यर्थः ॥

सिद्धिरस्ति सुकृतानुसारतः सारतर्कसुहृद्देश निर्णयः ।

अर्जितव्यमनिशं यशोधनं शोधनं यदखिलापराधतः ॥ ११ ॥

सुकृतस्य पुण्यस्यानुसारेण सिद्धिरस्तीत्येष निर्णयः सिद्धान्तः सारतर्कसुहृत्समीचीनस्य तर्कस्य सहायः । अनुसारीत्यर्थः । तत्स्वरूपमाह—यत्समग्राणामपराधानां शोधनं नाशनं ऽख्यशोलाक्षणं धनमनिशं निरन्तरमर्जितव्यम् । सुकृतेनैव यशो भवतीत्यर्थः ॥

अर्जुनीयति यदर्जने जनो वर्जनीयजनसेवनादिभिः ।

मङ्गु नश्यति चिराय संचिता वञ्चिता जगति के न संपदा ॥ १२ ॥

यदर्जने यस्याः संपदोऽर्जुने वर्जनीयानां कुत्सितानां जनानां सेवनादिभिर्जनोऽर्जुनीयति  
वृणुत्यो भवति । कुत्सितानुसरणेन लाघवं यातीत्यर्थः । 'अर्जुनं च वृणे नेत्ररोगे षार्यं च  
हैहये । द्रुमे केकिनि च' इति कोषः । अर्जुनमिवाचरति । 'उपमानादाचारे' इति  
क्यन् । क्यचि च' इतीत्वम् । विराय संचिता शीघ्रं या नश्यति तया संपदा जगति के  
नरा न वञ्चिताः । सर्वेऽपि तदासक्ता वञ्चिता इत्यर्थः ॥

भा रतीशितुरिवास्तु विग्रहे भारती भवतु वाक्पतेरिव ।

भारतीह सकलोऽपि तद्गुणो यस्य भक्तिरचला न माधवे ॥ १३ ॥

विग्रहे शरीरे रतीशितुः कामस्येव भा कान्तिरस्तु । वाक्पतेर्गुरोरिव भारती वाग्भवतु ।  
परंतु यस्य माधवे निर्मला भक्तिर्नान्ति तस्य सकलोऽपि कान्तिपाण्डित्यादिगुणो भारति  
भाग इवाचरति । 'मर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिवाचारे' इति क्तिप् ॥

जीवितव्यमतिमात्रचञ्चलं यादृशं कमलिनीदले जलम् ।

तद्विधाय हृदयं सुनिश्चलं चिन्तयस्व हरिमेव केवलम् ॥ १४ ॥

पद्मिनीपत्रे यादृजल चञ्चलं तादृजजीवितव्यमतिचञ्चलं तत्ततो हृदयं सुनिश्चलं कृत्वा  
केवलं हरिमेव चिन्तयस्व ॥

योनियन्त्रणविधा न वेद ना लीलयेन्द्रियचयस्य खेलतः ।

योनियन्त्रणविधानवेदना का न काः स सहते हनेप्सितः ॥ १५ ॥

लीलया स्वेच्छया खेलतः प्रचरत इन्द्रियचयस्य नियन्त्रणविधाः नियमनप्रकारान् यो ना  
पुरुषो न वेद न जानाति स नरो हनेप्सितो नष्टमनोरथः सन् काः का योनौ यन्त्रणविधानं  
बन्धनं तज्जनिता वेदनाः पीडा न सहते । अपि तु सर्वयोनिकास्यथाः सहत इत्यर्थः ॥

तं धिगन्धमिह यस्य रामतो रा मतोऽधिककदर्थनावहः ।

एकवारमपि यस्य नामतो धाम तोषकरमेति तत्परम् ॥ १६ ॥

इह संसारे त अन्धं पुरुषं धिक् यस्य रामतो हरेः सकाशादधिकां कदर्थनां दुःखमा-  
वर्हात प्रापयति तादृशो राः धनं मतो मान्यः । 'अभिसर्वतसोः—' इति द्वितीया । 'राः  
स्वर्णे जलदे धने' इत्यमरः । रामस्य गुणमाह—एकवारमपि यस्य नाम्ना तत्प्रसिद्धं परं  
केवलं तोषकरं संतोषप्रदं धाम ब्रह्मपदमेति ॥

क्लेशवारणसमर्थता भवे केशवादपि परस्य किं भवेत् ।

यं नमन्नपि सुरेषु गौरवं याति पातकिजनो न रौरवम् ॥ १७ ॥

भवे संसारे केशवात्परस्याप्यन्यस्यापि देवतान्तरस्य क्लेशस्य वारणे निराकरणे सामर्थ्यं  
किं भवेत् । न भवेदेव । पातकिजनोऽपि यं केशवं नमन् सुरेषु गौरवं पूजां याति प्राप्नोति  
न तु रौरवं नरकम् ॥

यस्य चेतसि न जातु कंसहा कं सहायमयमेति मानवः ।

कालर्किकरकरान्तरं गतो रङ्गतो गलितयौवनः स्त्रियाः ॥ १८ ॥

यस्य चेतसि जातु कदाचित्कंसहा कृष्णो न अयं मानव इह लोके स्त्रिया रङ्गतः क्री-  
डया गलितयौवनोऽमुत्र यमदूतहस्तमध्यं प्राप्तः सन् कं सहायमेति । न कमपीत्यर्थः ॥

रामनाममहिमा महोत्सवं यस्य चेतसि तनोति न श्रुतः ।

तस्य जीवितमिवावकेशिनो भूमिभारकरणाय केवलम् ॥ १९ ॥

रामनाम्नो महिमा श्रुतः सन्यस्य चेतसि महोत्सवं न तनोति तस्य जीवितं केवलं अ-  
वकेशिनो निष्कृष्टक्षस्येव । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । भूमिभारकरणाय भूभा-  
राय भवति ॥

न क्रिया समभिव्यक्तिरक्रियाजातपातकमपोहितुं प्रभुः ।

वासुदेववरिवस्यया विना या विनाशयति सर्वमप्यघम् ॥ २० ॥

क्रिया ज्योतिष्टोमादिर्वासुदेववरिवस्यया हरिपूजया विना समभिव्यक्तिरेण पौनःपुन्येन या  
विक्रिया क्रोधकामादिस्तज्जातं पातकमपोहितुं निराकर्तुं न विभुर्न समर्थः । या वासुदेव-  
वरिवस्यया सर्वमप्यघं पापं विनाशयति ॥

मन्द रे भव कदापि मायया मा यियामुरिह मातृकुक्षिषु ।

प्राप को न भवकाननं गतोऽनङ्गतो मृगपतेः पराभवम् ॥ २१ ॥

रे मन्द, इह संसारे मायया कृत्वा कदापि मातृकुक्षिषु जननीजठरेषु यियासुर्गन्तु-  
मिच्छुर्मा भव । संसारेच्छापि न कर्तव्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भवकाननं संसारवनं गतः  
को नरोऽनङ्गतो मृगपतेः काममिहात्पराभवं न प्राप । अपि तु सर्वोऽपि कामेन परा-  
भूत इत्यर्थः ॥

दुर्लभं जनुरवाप्य मानुषं मानुषङ्गमिहि कालतो मृषा ।

रामचन्द्रचरणारविन्दयोर्विन्द योगिजनजीवनं युगम् ॥ २२ ॥

हे जन्तो, दुर्लभं मानुषं मनुष्यसंबन्धि जन्म प्राप्य मृषा मिथ्या कालतः कालेनानु-  
षङ्गं संबन्धं मा इहि मा गच्छ । मृत्युसंबन्धं मा प्राप्नुहीत्यर्थः । ततः किं विधेयमत आह—  
रामचन्द्रचरणकमलयोर्युगमं योगिजनानां जीवनमाधारभूतं विन्द लभस्व । 'विद् लभे' ।  
'शेमुच्चादीनाम्' इति नुम् ॥

रामचन्द्रचरणौ सुकोमलौ को मलौघमिलिताशयोऽपि सन् ।

• न स्मरन्विमलतामुपागतो यागतोऽधिकनमस्क्रियौ हि यौ ॥ २३ ॥

मलौघेन पापसमूहेन मिलितः संबद्ध आशयश्चित्तं यस्य स तादृशो महापापोऽपि स-  
न्नुत्तरां कोमलौ रामचन्द्रचरणौ स्मरन्कः पुमान्विमलतां निष्पापत्वं नोपगतः । अपि तु



सर्वोऽपि निष्पापो जातः । हि यतो हेतोर्गौ पादौ यागतोऽश्वमेधादेरधिकनमस्क्रियौ अधिका यागाधिकफलदात्री नमस्क्रिया ययोस्तौ । तदुक्तम्—‘एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभूत्यैरतुल्यः’ इति ॥

सेवितैव भुवि तर्हि गोमती गोमती यदि मुकुन्दमाश्रिते ।

यस्य सेवनमपास्य सारवं सारवन्न जलमप्यघापहम् ॥ २४ ॥

यदि गोमती वाग्वृद्धी मुकुन्दं हस्तिमाश्रिते तर्हि भुवि गोमती नदी सेवितैव । हरिभजनं विना तथैव ध्येयमिति भावः । तदेवाह—यस्य हरेः सेवनमपास्य त्यक्त्वा सारवन्सारगुप्तम् । श्रेष्ठमित्यर्थः । सारवं मरुतनदीमर्वान्ध जलमपि नाघापह न पापहन् । अत्रेवा इदं सारवम् । ‘दाण्डिनायन—’ इत्यादिना निपातः ॥

तत्कथं मधुरिपोरनाविलं नाविलम्बमवलम्बमे पदम् ।

यत्पमेत्य किल काञ्चनापदं नाप दम्भमतिरप्यहो जनः ॥ २५ ॥

तत्तस्मादनाविल निर्मल मधुरिपोः पदमविलम्बं यथा तथा कथं नावलम्बसे नाश्रयमि । अहो आश्चर्यं । दम्भमतिर्दम्भकोऽपि जनो यद्वरिपदं ममेत्य प्राप्य काञ्चनापदं किमपि दुःखं न प्राप । किलेति श्रुतौ ॥

किं गतेन गुरुनापमे वने सेवने कुरु मतिं मधुद्विपः ।

आत्ममान्न कुरुते हि कं सवं कंसवंशवधकृन्नतेनरः ॥ २६ ॥

गुरुवः श्रेष्ठान्तापमा यस्मिन्वने तत्र गतेन गमनेन किम् । न किमपि । मधुद्विपो हरेः सेवने मतिं कुरु । हि यतः कंसवशवधकृन्नतेः कसान्वयनाशकस्य हरेर्गतेनेनमस्काराद्वेतोर्नरः कं सवं यज्ञमात्ममादात्मार्यानं न कुरुते । सकलयज्ञफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । हरिर्नस्वैवाश्वमेधादिफलप्राप्तेः किं वनगमनेनेत्यर्थः ॥

अस्ति कामविषयेऽथवा मतिस्तत्परोऽयमुपदेश उच्यते ।

पद्मनाभपरिचर्यया परं तं निशम्य हृदये स्थिरं कुरु ॥ २७ ॥

\*अथवा ते कामविषये मतिरस्ति तर्हि तत्परः कामविषयोऽयमुपदेशः कथ्यते । तमुपदेशं परमुत्कृष्टं मोक्षविषयं निशम्य श्रुत्वा वेदान्तश्रवणेनावधार्यं पद्मनाभपरिचर्यया हरिर्नस्वया हृदये स्थिरं कुरु । मोक्षानिरिक्तं काम मा कार्षीरित्यर्थः ॥

केवलं कलय नन्दनन्दनं नन्द नन्दनगतश्चिराय च ।

सेवितो विबुधवल्लभाजनैर्भाजनैः सपदि सर्वसंपदाम् ॥ २८ ॥

केवलं नन्दनन्दनं हरिं कलय ध्यायस्व । प्राप्नुहीत्यर्थः । ‘कल संख्याने गतौ च’ इति धातुरदन्तश्रुदादिः । ततः सर्वसंपदां भाजनैः पात्रभूतैर्विबुधवल्लभाजनैर्देवैर्ब्रह्मासमूहैरुर्व्यादिभिः सेवितो नन्दने देवैर्दाने गतः प्राप्तश्चिराय नन्दं क्रीड ॥

चक्रपाणिचरणार्चनादरो ना दरोज्झितमना यमादपि ।

विष्टपे भवति दुष्टशासिता भासिताखिलदिगन्तरः श्रिया ॥ २९ ॥

चक्रपाणिचरणार्चने हरिपादपूजने आदरो यस्य स ना पुमानीदृशो भवति । विशेषणैः सेवनफलमाह—यमादपि दरेण त्रामेनोज्झितं न्यक्तं मनो यस्य । विष्टपे लोके दुष्टानां शासिता नियन्ता । तथा श्रिया भासितान्यखिलानि दिगन्तराणि येन । जगद्वापिकीर्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

वासरे मधुरिपोरुपोषिताः कामिनो दिवि वसन्ति भूषिताः ।

उर्वशीप्रसूखदेवयोपितामालिभिर्ललितभावतोपिताः ॥ ३० ॥

मधुरिपोर्वासरे एकादश्यामुपोषिता उपवासवन्तः कामिनः सकामा नरा भूषिता भूषणालंकृताः सन्तो दिवि स्वर्गे वसन्ति उर्वश्यादिस्वर्गनारीणां पङ्क्तिभिर्मनोहरैर्भावविलासैस्तोषिता हर्षिताश्च भवन्ति ॥

जाग्रतो हरिपदाम्बुजाग्रतो यस्य याति सकला विभावरी ।

तत्कलेवरविभा वरीयसी स्वः सदैव रविभावदुल्लसेत् ॥ ३१ ॥

हरिचरणप्रे जाग्रतो निद्रामकुर्वतो यस्य पुंसः सकला विभावरी रात्रिर्याति तस्य कलेवरभा वरीयसी श्रेष्ठा स्वः स्वर्गे सदैव रविभावसूर्यकान्तिवदुल्लसेच्छोभते ॥

रामनामभर्णति सुधाविधां मा मनागपि सुखाम्बुज त्यज ।

यामनादृतवति प्रतीयते कामना नरि न दूरदूषणा ॥ ३२ ॥

सुधाविधाममृतवृत्त्यां गमनामभर्णति हरिनामोक्तिं मुखकमलान्मनाक् स्तोकमपि मा त्यज । शश्वद्धरिनामानि जपेयर्थः । यां गमनामोक्तिमनादृतवत्यसेवमाने नरि पुंसि दूरदूषणा दूरे दूषणं यस्यान्तादृशी दूषणहीना कामनाभिलाषो न प्रतीयते । हर्यभक्तस्यार्माष्टालाभात् ॥

यादृशेन मनसा जनार्दनं सेवते सकलदेवतातनुम् ।

तादृशं फलमुपैति मानवः स्वर्गसाख्यमथ मुक्तिमुत्तमाम् ॥ ३३ ॥

मानवो नरः सर्वदेवस्वरूपं हरिं यादृशेन सकामनिष्कामेन मनसा सेवते तादृशं फलं स्वर्गसाख्यमुत्तमां मुक्तिं चोपैति । निष्कामसकामभेदेन ॥

मानसं यदि करोषि रामसात्कामसाध्यतमसंपदं ततः ।

मन्यसे यदुपचारचातुरी धातुरीढ्यतरतां न कं नयेत् ॥ ३४ ॥

यदि मानसं चित्तं रामसाद्रामाधीनं करोषि ततस्तर्हि कामसाध्यतमसंपदं मन्यसे । तदा सर्वापि संपत्साध्येयं । यदुपचारचातुरी यस्य हरेः सेवनचातुर्यं कं नरं धातुर्ब्रह्मणोऽपीह्यतरतां स्तुत्यतमत्वं न भन्येत् । हरिसेवी धातुरपीढ्यो भवतीत्यर्थः ॥

केशमूलमविलं वसुप्रजापौरुषादि सुलभं शरीरिणाम् ।

दुर्लभा जगति मुक्तिकारणं रामचन्द्रचरणार्चने रतिः ॥ ३९ ॥

केशानां रागादीनां मूलं कारणं वसुप्रजापौरुषादि धनसंतानपराक्रमादि सकलं शरी-  
रिणां सुलभं परंतु जगति भूतले मुक्तेः कारणभूता हरिपादपञ्चाप्रीतिर्दुर्लभा ॥

विष्णुभक्तिजितवासनाशया नाशया तरलयन्ति मानसम् ।

मालतीमधुनि लब्धकेलयः केलयः कुरबकेषु सस्पृहाः ॥ ३९ ॥

हरिभक्त्या जिता नाशिता वामना दुष्टप्रातयो यस्मादीदृश आशयश्चिन्तं येषां तादृशा  
नरा आशया लृणया मानसं न तरलयन्ति चञ्चलं न कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः—मालती-  
कुसुमरसे लब्धा केलिः क्रीडा यस्मादृशाः के अलयो भ्रमराः कुरबकेषु करीरेषु सस्पृहाः  
सत्पृष्ठा भवन्ति । न केऽपीत्यर्थः ॥

तावका वयमनन्त शावका नावकाशमिह किं निरीक्षितुम् ।

तद्ददासि वन बालवत्सलो विश्वबीज जनको न को भवेत् ॥ ३७ ॥

हे अनन्त, यदि वयं तावकास्त्वत्सन्धिनः शावकाः शिशवः । 'पृथुकः शावकः  
शिशुः' इत्यमरः । तत्तां ह दृढ समारे निर्गक्षितुमस्मान्द्रष्टुमवकाशं किं न ददासि । कुत्रापि  
समयेऽस्मानवलोकयेत्यर्थः । वनेति हर्ष । हे विश्वबीज जगत्कारण, को जनकः पिता बा-  
लवत्सलो बालप्रियो न भवेत् । पिता पुत्रप्रियो भवेदेवेत्यर्थः ॥

भक्तिरस्ति यदि कृष्ण तावकी तत्किमेति भवसंभवं भयम् ।

अन्धकारगरिमा करोति किं भास्करे नयनमार्गमागते ॥ ३८ ॥

हे कृष्ण, यदि तावकी भक्तिरस्ति तत्तां हि भवसंभव संसारोत्थं भयं किमेति प्राप्नोति ।  
न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—भास्करे रवौ नयनमार्गमागते चक्षुर्विषयमागते सत्यन्ध-  
कारगरिमा तमोबाहुल्यं किं करोति । न किमपीत्यर्थः ॥

श्रीनृसिंह तव पादयोर्द्वयं नित्यमत्ययभयादयादयम् ।

मन्मनोणुरणुभिर्विना भयं रंरमीतु सुरसिन्धुसंभवैः ॥ ३९ ॥

हे श्रीनृसिंह, अयं मन्मन एवाणुः परमाणुगत्ययभयान्मृत्युभीतेर्हेतोस्तव पादद्वयं नित्य-  
मयात् सर्वदा प्राप्तः । अतः सुरसिन्धुसंभवैः पदद्वयगतगङ्गोद्भवैरणुभिर्जलविन्दुभिः सह भयं  
विना मृत्युभयं विहाय रंरमीतु अत्यन्तं रमताम् । रमतेर्यद्भुक्ति लोटि रूपम् ॥

इन्द्रियं विषयसाधनप्रियं विग्रहः सपदि दत्तनिग्रहः ।

मानसं मिषति का न संपदः केवलं तु मम ते बलं हरे ॥ ४० ॥

हे हरे, ममेन्द्रियं चक्षुरादि विषयाणां साधनं संपादनं प्रियं यस्येदंशम् । विग्रहः शरीरं

दन्तो निग्रहः पराजयो येन नादृशः । मानसं काः संपदो न सिधति स्पृहयति । सर्वा अपार्थः । एवमिन्द्रियदेहमनःसु मां पगभवत्सु मम केवलं ते तव बलम् । त्वं रक्षक इत्यर्थः ॥

रामचन्द्र तव भक्तियोगतो यो गतो जनिभृतामपि क्षणः ।

तेन तन्नरकसंघमाध्वसं साध्वसंभवमशेषतो नृजेत् ॥ ४१ ॥

हे रामचन्द्र, जनिभृतां प्राणिनां तव भक्तियोगाद्यः क्षणः कालो गतस्तेन नरकमूहाजान् साध्वसं भयमशेषतः समग्रं साधु यथा तथा अमभव नाशं नृजेत् । क्षणमात्रकृत्या तव भक्त्या यदि पापनाशस्तर्हि जन्मार्वाध कृत्या किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

पद्मनाभ पद्म पादपद्मयोः पद्मयोनिरुपचारचानुरीम् ।

शीलयन्भुवनकर्तृतामगात्तामगाधमहिमश्रियं च सः ॥ ४२ ॥

हे पद्मनाभ, पद्मयोनिर्ब्रह्मा तत्राद्विकमलयोः मेवनचातुर्यमभ्यस्यन् लोककर्तृत्वं प्राप । ता प्रसिद्धामगाधो महिमा कर्तातिर्यस्यान्नादृशी श्रियं च सोऽगादिति संबन्धः ॥

रामचन्द्र तव पादमेवया देव याति न किर्माहितं नरः ।

तत्र रक्षसि कथं दयानिधे तानि धेहि चरितानि ते मयि ॥ ४३ ॥

हे रामचन्द्र हे देव, तव पादमेवया चरणकमलमेवया नरः किर्माहितं कर्माभिलाषं न याति न प्राप्नोति । सर्वाभिलाषदायिनां तव भक्तिरित्यर्थः । हे दयानिधे, तत्ताहि कथं न रक्षसि । मामिति शेषः । तानि प्रसिद्धानि ते तव चरितानि गोवर्धनोद्धरणादीनि मयि योऽस्ति धारय । तव चार्गतावस्मरणं मास्तिव्यर्थः ॥

चन्द्रर्दार्थितचयान्प्रभावतो भावतोऽपि हि जयन्ति याः प्रभो ।

कर्ताये हृदि लमन्तु मे घना मेघनादवधवन्धुरास्तव ॥ ४४ ॥

हे प्रभो, मेघनादो रावणात्मजस्तस्य वधेन बन्धुग मनोहरा घना निबिडास्तव ताः कर्ताये मे मम हृदि लमन्तु स्फुरन्तु । ताः काः । याः प्रभावतः प्रभावेण महिम्ना भावतः तानिमतश्चन्द्रर्दार्थितचयान् शशिराश्मममहान् जयन्ति । ततोऽप्युज्ज्वलाः ॥

ये भजन्ति तव पादपङ्कजं पङ्कजं न भयमाप्नुवन्ति ते ।

यस्य पादकमलाचनेहया नेह याति भवितां जनः पुनः ॥ ४५ ॥

हे हरे, ये तव पादपङ्कजं भजन्ति ते पङ्कजं पापजातं भयं न प्राप्नुवन्ति । यस्य पादपद्मपङ्कजलक्षणया ईहया चेत्या जनः पुनरिह लोके भवितां जन्मवत्त्वं न याति न प्राप्नोति ॥

पीतचीवरधर रमापतिं नीलनीरजदलोपमद्युतिम् ।

मालया तुलसिमञ्जरीभुवा भूषितं भुवनभूषणं भजे ॥ ४६ ॥

पीतं चीवरमंशुकं धरति त रमायाः कान्तं नीलं यन्नीरजदलं पद्मपत्रं तत्तुल्या द्युति-

यस्य तं श्यामं तुलसिमञ्जरीजातया मालया भूषितं लोकाभरणं हरिं भजे । तुलस्या मञ्ज-  
रीनि ममामेऽपि इकारां श्रीकृतौ हस्तौ क्वचित् इति ह्रस्वः ॥

मन्महे किमपि मन्महेशितुर्धाम नित्यरमणीयमव्ययम् ।

यद्विदन्ति नहि सूरयो जना वेदवाचि कृतयुक्तियोजनाः ॥ ४७ ॥

नित्य रमणीयं मुन्दरमव्ययमपक्षयशून्य किमपि लोकोत्तरं महेशितुर्हरेस्तद्धाम स्वरूपं  
वयं मन्महे चिन्तयामः । वेदवाचि वेदवाण्यां कृता युक्त्या योजना यन्मे । वेदार्थज्ञा अपि  
सूरयो बुधा यद्धाम न विदन्ति न जानन्ति ॥

रागिणां सुरतरङ्गिणीक्षणात्स्वर्वधूसुरतरङ्गिणी तनुः ।

अस्तु किं पुनरियं विरागिणां देहमात्रमपि यत्र सासहिः ॥ ४८ ॥

रागिणां सकामानां तनु शरीरं मुन्दरद्विणीक्षणाद्गद्गादर्शनात्स्वर्वधूसुरतरङ्गिणी अप्सरो-  
मधुनरागवर्ता अस्तु । सकामानां गद्गादर्शनात्स्वर्गाभिर्भवतु नाम । इयं गद्गा पुनर्विरागिणां  
निराकामानां देहमात्रमपि यत्र सासहिः न महते तन्किम् । सकामानां स्वर्ग ददातु नि-  
ष्कामानां देहमपि कथं न महते । तेभ्यो मुक्तिं ददातीत्यर्थः ॥

ईदृशं निजगमान्निरन्तरं कुर्वती हमितवारिजानना ।

गर्जति त्रिभुवने निरर्गलं तत्फलं हरिपदाश्रयादलम् ॥ ४९ ॥

निजगमात्स्वरागान्निरन्तर्गमादृशं पर्वश्लोकोक्तं सकामनिरागमेभ्यो बुभोगमुक्तिरूपं  
फलदानं कुर्वती हमितवारिजानना विकर्मितकमलमेव मुखं यस्या ईदृशा त्रिभुवने  
निरर्गलं गर्जति तदुभयविधं फलं हरिपदाश्रयादलं समर्थम् । हरिचरणोत्पन्नत्वादेवेदृशं  
सामर्थ्यमित्यर्थः ॥

या मुकुन्दपदपङ्कजालया लालया हरति सर्वपातकम् ।

दूषणानि तव हन्तु मा धुनी साधुनीरजविराजितोदका ॥ ५० ॥

या हरिपदपङ्कजालया मती लालया सर्वपातकं हरति साधूनि नागराजानि पद्मानि तैर्भू-  
षितजया सा धुनी नदी गद्गा तव दूषणानि पापानि हन्तु नाशयतु ॥

राजन्यव्याजराजद्वितिदनुतनुजोद्धामदोर्दण्डदर्प-

प्राग्भाग्भकारकृत्येतरभरतरले भूतलेऽम्भोजजन्मा ।

अस्तौपीदस्तदोपस्तवनिवहमहोत्साहवत्या गिरा यं

तं पट्भ्यो दर्शनेभ्यः कमपि समधिकं चेतसाराधयामः ॥ ५१ ॥

इति श्रीगुरुशोक्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां रागिविरागिफलविवेको नाम

द्वितीयः स्तवकः ।

राजन्यानां नृपाणां व्याजेन मिषेण राजन्तो ये दितिदनुतनुजा दैत्या दानवाश्च तेषा-  
मुद्दामा उत्क्राटा ये दोर्दण्डा भुजास्तेषां दर्पप्राग्भारेण गवांत्कर्षेण स्फार महत् यत्कृत्येतर-  
दकृत्य तस्य भरोऽतिशयस्तेन तगले चञ्चले भ्रतले अम्भोजजन्मा ब्रह्मा अस्तदोषो दो-  
षग्रहितो यः स्तवनिबहः स्तुतिसमहः स एव महोत्साहो यस्यां तथा गिरा यमस्तीक्ष्ण-  
तुष्टाव पद्भ्यो दर्शनेभ्यो मामांसादिभ्यः समधिकं सर्वात्कृष्टं तं कमपि ब्रह्मस्वरूपं चेतसा  
आगधयामः । स्रग्धरा छन्दः ॥

इति श्रीमहाधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे रागिविगणिकफलविवेको नाम  
द्वितीयः स्तवकः ।

तृतीयः स्तवकः ।

पृष्ठी मङ्गलवारदाम्नि हृदये येषां व्यतीपातनो

न त्रामः श्रवणेऽपि विष्टिरनिशं तेषां न वा तद्गरम् ।

अन्ये तु व्यतिपातविष्टिविवशा दर्शेन्दुदीनानना

दृश्यन्ते भरणीशभृत्यभयतो भीता भुवा मण्डले ॥ १ ॥

‘तिथिगौर्याः स्मृता पृष्ठी’ इति कोपात ‘पृष्ठी तु पण्णां पुरण्यां कात्यायन्यामर्पा-  
यते’ इति विश्वोक्तः पृष्ठी गौरि मङ्गलवारदा मङ्गलममृहदार्वा । ‘समर्हानकरवात-  
वारसधानमचयाः’ इत्यमरः । सा येषां हृदयेऽस्ति तेषां गौरिस्मरणलानां व्यतीपाता-  
दुत्पाताणामो न भवति । ‘व्यतीपातो महोत्पाते योगभेदावपातयोः’ इति विश्वोक्तः ।  
तथा तेषां श्रवणे कणेऽप्यनिशं निरन्तरं विष्टिर्न द्रविणमन्तरेण परकर्मकारित्वं न । ‘विष्टिः  
कर्मक्रे भेदे प्रेपणे चेतनेऽपि च’ इति विश्वः । न वा तेषां गर विषम् । विषकृतपरा-  
भवोऽपि नास्ति । व्याधिरा नास्ति । ‘गरो व्याधावुर्पावो विषे च करणे गरम्’ इति  
विश्वः । अन्ये गौर्यां अभक्तास्तु व्यतिपातविष्टिभ्यां महोत्पातपरसेवकत्वाभ्यां व्याकुलाः  
मन्तो दर्शेन्दुदीनानना अमावास्याचन्द्रतुल्यवदना भरणीशो भरणीनक्षत्रस्वामी यमस्तस्य  
भृत्या यमदृतास्तेभ्यो यद्वयं ततो भीता भुवा मण्डले दृश्यन्ते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।  
‘सूर्याश्वमेजस्तथा सगुर्वः शार्दूलविक्रीडितम्’ इति लक्षणात् ॥

अनुजनुः क नु मानुषयोनिषु भ्रससि जिह्व हितं महितं शृणु ।

श्रय जगत्रितयप्रियमच्युतं विमलमङ्गलमङ्गलसच्छ्रियम् ॥ २ ॥

हे जिह्व, अनुजनुः प्रतिजन्म मानुषयोनिषु क भ्रमसि कुतो भ्रमणं करोषि । महितं  
पूजितं हितं वाक्यं शृणु जगत्रितयप्रियं त्रैलोक्यवल्लभं निर्मलमङ्गलगुणं अद्भ्यै लसन्ती शो-  
भमाना श्रीयस्य तमच्युतं हरिं श्रय सेवस्व । इति विलम्बित छन्दः ॥

अलस मानस मानसमा न ते कचन केऽपि विरोधविधायिनः ।

जडं यदीयसमागमसंभवावतरहेतुरहो तव कर्तृता ॥ ३ ॥

हे अलस आलस्ययुक्त, हे मानस चित्त, ते तव मानसमा अभिमानतुल्याः केऽपि वि-  
रोधविधायिनः शत्रवः कचन कापि न सन्ति । हे जड मूर्ख, यदीयसमागमसंभवा  
अभिमानमहाजाता अनेकावतारकाणभूता तव कर्तृता कर्तृत्वम् । वास्तवं कर्तृत्वं तव  
नास्ति आभिमानिकमेवेत्यर्थः ॥

यदि नरा दिनरात्रिषु केशवे जपरताः परतापनिवारिणि ।

अपि न मोहतमोहतचेतमस्तदपि कष्टकथापि कुतो भवेत् ॥ ४ ॥

नरा यदि दिनरात्रिष्वहोरात्रं परतापनिवारिणि आध्यात्मिकादिनिवर्तके केशवे जप-  
रताः स्युस्तदपि नरा मोहतममा अविवेकान्धकारेण हत चेतो येषामीदृशा न भवन्ति तर्हि  
कष्टकथा दुःखवार्तापि कुतो भवेत् । न भवेदेवेत्यर्थः ॥

पिब मुकुन्दकथा भवनोऽन्यथा भवपथाघटिता विविधव्यथाः ।

क इव वारयिता दयिताद्युपद्रवजवप्रच्युगेपचयस्थिराः ॥ ५ ॥

हे जन्तो, मुकुन्दकथाः पिब आदरेण शृणु । अन्यथा हरिकथापानमन्तरेण दयिता-  
दीनां कालत्रुपुत्रगृहविनष्टादीनां य उपद्रवजवः पगभववेगस्तस्य प्रचुरोऽधिको य उप-  
चयो वृद्धिस्तेन स्थिराः यावज्जीवानुवर्तन्ताः भवपथे समारमार्गे आत्ममन्तात् घटिता  
रचिता भवतस्त्वव विविधव्यथा नानापीडाः क इव वारयिता । न कोऽपि नि-  
वारक इत्यर्थः ॥

हृदयतोयजतो यज तोषितं भृशमनन्तमनन्तरया श्रिया ।

किमितरंमिनैरविमुग्धैर्मन्त्रैर्निखिलदोषदृशेक्षितुमीहितैः ॥ ६ ॥

अनन्तरया निकटवर्तन्या श्रिया भृशमनन्तं तोषितं मेवितमनन्तं हरिं हृदयतोय-  
जतो हृत्कमले । सार्वविभक्तिकस्तमितः । यज पूजय । मितं स्वल्पं रान्ति ददति ते  
मित्ररास्त्रैरग्न्यस्वर्गादिफलदैर्गत एव हरैर्विमुखैर्निखिला ये दोषास्तेषां दृष्ट्या ईक्षितु-  
मवलोकयितुमीहितैः सदैर्पापैर्गन्तैर्हरिभजनादन्यैर्मन्त्रैर्ज्योतिष्टोमादिभिः किम् । न कि-  
मपीत्यर्थः ॥

चरणतामरसं मुरवैरिणः स्मर चिरं रुचिरं रुचिरङ्ग चेत् ।

भवति तोयनिधिं तव जन्मवन्न सुतरं तरितुं त्वरितं भवम् ॥ ७ ॥

अङ्गेति संबुद्धौ । हे जन्मवन् जन्तो, चेद्यदि असुतं सुखेन तरितुमशक्यं भवं तोय-  
निधिं संसाराब्धिं त्वरितं तूर्णं तरितुमभिक्रमितुं तव रुचिर्भवति तर्हि रुचिरं कान्तं मु-  
रवैरिणो हरेश्चरणतामरसं पदपद्मं चिरं स्मर ॥

मनसिकृत्य कृतार्थय जीवितं त्वमधुना मधुनाशनमादरात् ।

भवति धर्मविधौ न पटीयसी दशमिता शमिता तनुरङ्गिताम् ॥ ८ ॥

अधुनैव मधुनाशनं हरिं आदरान्मनसिकृत्य विषयान्तरपक्षिणोऽसौ संचिंत्य जीवितं

कृतार्थय । 'कणेनसि श्रद्धाप्रतीघाते' इति गतिसंज्ञेन मनसि शब्देन समासे सति 'समा-  
मेऽनञ्पूर्वे लो ल्यप्' इति क्ताप्रत्ययस्य ल्यबादेशः । अधुनेति कथमन्याग्रह इत्याह—द-  
शमोऽवस्थाविशेषोऽस्योस्तीति दशमी वृद्धः । 'वर्षीयान्दशमी ज्यायान्' इत्यमरः ।  
तस्य भावो दशमिता तया शमिता जराजर्जरिता अङ्गिनां देहिनां तनुः शरीरं धर्म-  
विधां धर्मानुष्ठाने पटीयसी पटुतग समर्था न भवति । वार्द्धके हरिभजनाशक्तेरिदानीमेव  
हर्षि भजेत्यर्थः ॥

निजनिजव्यवहारविधिक्षमो भवति यावदयं खचयस्तव ।

हरिपदप्रणतौ क्रियतां त्वरा तव पुरा वपुराश्रयते जरा ॥ ९ ॥

'खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे शून्ये बिन्दौ विहायमि' इति, 'चयः समूहे प्राकारमूलबन्धे समा-  
हर्ता' इति च विश्वोक्तेः खानामिन्द्रियाणां चयः समूहोऽयं श्रोत्रादिस्तव तावको यावन्नि-  
जनिजव्यवहारविधां श्रवणस्पर्शनादिकर्तव्ये क्षमः शक्तो भवति तावद्धरिपदप्रणतौ नागा-  
यणचरणनमस्कारे त्वरा वेगः क्रियताम् । यतो जरा तव वपुः पुरा आश्रयते आश्रयिष्यते  
'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति लङ् इत्थं लट् । वार्द्धके जगत्प्रस्तेन्द्रियाणामसामर्थ्ये हरिभज-  
नाशक्तेरिदानीं भजेत्यर्थः ॥

अभिमतं लभते तपमा जनस्तदपि सौख्यकरं न भवेत्पुनः ।

इदमनित्यमिति व्यथते मनस्तदुचिन्तं हरिसेवनमेव नः ॥ १० ॥

जनस्तपमा यद्यप्यर्भाष्टं प्राप्नोति तदपि पुनः सुखकारि न भवेत् । यतोऽनित्यमिदमिति  
मनो व्यथते व्याकुलीभवति । तत्तस्मान्नोऽस्माकं हरिसेवनमेवोचिन्तं योग्यं नित्य-  
त्वादित्यर्थः ॥

दनुजतर्जनतो जनतोपकृद्धनसमानवपुर्नवपुष्टिभूः ।

वसतु हृत्कमले कमलेश्वरश्चिरमयं रमयन्मम मानसम् ॥ ११ ॥

दनुजानां दानवानां तर्जनेन तिरस्कारेण जनानां सतोषकारी मेघश्यामो नवाया नृत-  
नायाः पुष्टेः पोषणस्य भूः स्थानम् । जगत्पोषणकृदित्यर्थः । कमलेश्वरो रमापतिरयं हरि-  
श्चिरं मम मानस रमयन्नानन्दयन्मे हृत्कमले वसतु ॥

अतिभयंकरसंस्तृतिसागरे रतिपतिप्रमुखैः कलितं झषैः ।

त्वमव माधव मां तुलसीदलैर्ललितमाल तमालदलद्युते ॥ १२ ॥

हे तुलसीदलैः कृत्वा ललितमाल मनोहरमालायुक्त, हे तमालपत्रश्याम, हे माधव, अ-  
त्यन्तं भयंकरे संसारसमुद्रे रतिपतिप्रमुखैः कामक्रोधाद्यैर्हर्षवर्मैः कलितं भक्षितं मां  
त्वमव रक्ष ॥

तव दृगन्तसुधालहरी मयि त्रिविधतापवति क्षणमापतेत् ।

नरहरे बहवोऽपि यदुद्धृताः शुभवता भवता भवतापिताः ॥ १३ ॥



हे नरहरे, त्रिविधतापनीति आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैवतदुःखयुक्ते मयि तव द-  
गन्तः कटाक्ष एव सुधालहरी अमृतोर्मिः क्षणमापतेदापततु । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट-  
संप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' । इति प्रार्थने लिङ् । यद्यतः शुभवता कल्याणयुक्तेन भवता त्वया  
भवनापिताः संसारदुःखपीडिता बहवोऽप्युद्धृताः ॥

विविधपातकजातकदर्थनाकुलिनजन्तुशरण्यशिरोमणे ।

मम मनो विदधातु पदाम्बुजात्तव रमावर मा वरमाश्रयम् ॥ १४ ॥

नानाविध यत्पातकजातं पापघस्नेन या कदर्थना दुःखं नया आकुलिताः पीडिता ये  
जन्तवस्तेषां शरण्याः शरणे साधवो रक्षकास्तेषां शिरोमणे मुकुटभन द्वे रमावर लक्ष्मीपते,  
मम मनमस्तव पदाम्बुजादवरमन्यमाश्रय मा विदधातु मा कुरुताम् । मन्मनस्त्वत्पदा-  
म्बुज एव तिष्ठतिव्यर्थः ॥

मतनसंसरणाध्वनि धावतो भवतु मे भवदङ्घ्रिषु विश्रमः ।

प्रकटयन्स्वमपाकुरु मे तमः कपटवामन वा मनसि क्षणम् ॥ १५ ॥

नित्यं संसारमार्गे गच्छतो मे त्वच्छरणे विश्रान्तिर्भवतु । हे कपटवामन मायाखर्व, त्व-  
मपि क्षणं क्षणमात्र मे मनसि स्वरूप प्रकाशयन् तमोऽज्ञानं नाशय ॥

अधिभवाटवि मन्मथवात्यया कलुषितात्मतया निजदिङ्मुखम् ।

अज न वेद्मि तदत्र दयां कुरु भ्रमति मे मतिमेदुर मानसम् ॥ १६ ॥

हे अज हे हरे, अधिभवाटवि संसारवने मन्मथ एव वात्या वातस्य मण्डली तया का-  
मरूपिण्या वात्यया कलुषित आत्मा चित्तं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया कामव्याकुलत्वेन  
निजदिङ्मुखं त्वदीयदिशोमुखं न वेद्मि यस्यां दिशि त्वमसि तां न जानामि । तत्तस्मादत्र  
मयि दयां कुरु । हे मतिमेदुर । मया भेदुरो व्याप्तः । हे बहुबुद्धे, मे मम मानसं भ्रमति  
चित्तभ्रामकमज्ञानं निवर्त्य त्वत्स्वरूपं दर्शयेत्यर्थः ॥

त्रिविधदानवराजिविराजितोर्जितदिगन्तचरिष्णुयशोजनिः ।

तव करोतु करोऽतुलविक्रमोऽतिसुख(ष)मः सुखमच्युत सर्वदा ॥ १७ ॥

विविधा या दानवराजिर्दैन्यश्रेणिस्तया विराजिताः शोभिता अत एवोर्जिता उत्कृष्टा ये  
'दिगन्ता दिक्प्रदेशास्तत्र चरिष्णु गमनशीलं यद्यशो दैत्यमारणोत्था कीर्तिस्तस्या जनिह-  
त्यर्त्तिर्यस्मादीदृशः अत एवातुलविक्रमोऽनुपमपराक्रमोऽतिसुखमोऽत्यन्तं शोभमानः । 'सु-  
षमा परमा शोभा' । हे अच्युत, ईदृशस्त्व करो हस्तः सर्वदा सुखं करोतु ॥

ध्रुवमयुर्लयमप्यभियातयो महसि ते ह सितेतरतेजसि ।

तदपराधपरा धरणीभरोद्धर नराः किमु ते स्मरणे रताः ॥ १८ ॥

हे धरणीभरोद्धर धरण्याः पृथ्व्या भरमुद्धरतीति पृथ्वीभारहर, अपराधपरा आत्मस्क

तोऽभियातयः शत्रवः शिष्टपालादयोऽपि । 'अभियातिपरारातिः' इत्यमरः । ह स्फुटं सिते-  
तरतेजसि श्यामसुन्दरे ते तव महासि स्वरूपे ध्रुवं लयमयुः प्रापुर्लीनाः । तर्हि ते तव  
स्मरणे रता नरास्त्वयि लीयन्ते तत्र किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

पतति पन्नगराजधृता धरा तिमिरमेति गतिं रविमण्डले ।

तदपि कृष्ण कदापि भवत्पदार्चनपरे न परेतपतेर्दरः ॥ १९ ॥

पन्नगराजेन शेषेण धृतापि धरा भूः पतति । रविमण्डलेऽपि तिमिं तमो गतिमेति ।  
सूर्योऽपि नश्यतीत्यर्थः । हे कृष्ण, तदपि प्रलयकालेऽपि भवत्पदार्चनपरे त्वत्पूजके नरे  
कदापि परेतपतेर्दमस्य दरक्षासो न । प्रलयेऽपि त्वद्भक्ता न नश्यन्तीत्यर्थः । 'परासुप्राप्तप-  
ञ्चत्वपरेतंप्रतसन्नकाः(संस्थिताः)' इत्यमरः । परेतानां मृतानां पतियमः ॥

न भवतो भवतोयनिधौ नृणां शरणमस्ति परं प्रणिमज्जताम् ।

जलजनेत्र जनेऽत्र दधद्भ्यां भवभयादव यादव तेन माम् ॥ २० ॥

हे जलजनेत्र पुण्डरीकाक्ष, भवतोयनिधौ संमाराब्धौ प्रणिमज्जतां नृणां भवतस्त्वत्तः  
परमन्यच्छरणं नास्ति । हे यादव, तेन कारणेन त्वदन्यशरणाभावलक्षणेनात्र मयि जने  
दयां दधद्धारयन्भवभयात्संसारभीतेर्मां रक्ष ॥

वसतिरेव सती वसतीश्वरो हृदि निरामय राम यदा भवान् ।

जनमनोहर नोऽहरपि क्षपा न रमसेऽरमसेचनकेऽत्र चेत् ॥ २१ ॥

हे निरामय निर्दोष हे राम, यदा ईश्वरः समर्थो भवान् हृदि चित्ते वसति तदा वस-  
तिरेव रात्रिगपि सती समाचीना । 'वसती रात्रिवेश्मनोः' । हे जनमनोहर लोकानन्ददा-  
यिन्, अगम्यर्थे असेचनके अदमिमति । दुःखदायिनीति यावत् । 'तदासेचनकं तसे-  
नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इत्यमरः । अत्र चित्ते चेत्वं न रमसे तर्हि तदा नोऽस्माकमह-  
रपि दिवसोऽपि क्षपा रात्रितुल्यः । त्वयि चित्तागते सर्वदा प्रकाशोऽन्यथा तिमिरमित्यर्थः ॥

मम मनश्चरितार्थयतु क्षणं तव सुसंहननं हननं भियाम् ।

अमरशेखर शेषरमाप्रियं सजलतोयदतो यदतिद्युति ॥ २२ ॥

हे अमरशेखर सुमुखदभ्रत, यत्सजलतोयदतः सनीरमेयादतिद्युति अधिककान्तियुक्तं  
शेषरमाप्रियं नागेन्द्रलक्ष्म्योर्वेक्ष्य भियां भयानां हननं नाशकं तव सुष्ठु संहननं शोभनं श-  
रीरं तन्मम मनः क्षणं चरितार्थयतु कृतार्थं करोतु । 'तनुस्तनुः संहननं शरीरम्' इति ह-  
लायुधः । क्षणं त्वां ध्यात्वा कृती भवेयमिति भावः ॥

भवविडम्बनया रहितोऽनया क्व समये समयेष्टविपक्षयोः ।

तव रमेश रमे शरणं गतः प्रतिपदातिपदाश्रितया तव ॥ २३ ॥

हे रमेश श्रीपते, अनया भवविडम्बनया संसारदुःखेन रहितस्तवात्यन्तं पदाश्रितया प्र-  
तिपदा चेतनया ज्ञानेन । 'प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः' । तव शरणं गतः सन् क्व समये कस्मि-

न्काले रमे क्रीडामि । किंभूतया प्रतिपदा । इष्टविषययोर्मित्रामित्रयोः समया तुल्यया ।  
गगद्वेषहीनः कदा भवच्छरणं ग्रामीत्यर्थः ॥

शमितसंस्तुतिसंतमसं महः श्रुतिगिरा रममाणमहो रहः ।

प्रकटयन्प्रकृतेः परमात्मनो मम रमस्व रमावर मानसे ॥ २४ ॥

हे रमावर श्रीपते, शमितं नाशितं संस्तुतिः संसार एव संतमसं गाढं तमो येन तथा  
रहः श्रुतिगिरा वेदवाण्या सह रममाणं प्रकृतेर्मायायाः परं मायातीतमात्मनः स्वस्य मह-  
स्तेजो मम मानसे प्रकटयन्प्रकटं कुर्वन् रमस्व ॥

दिवि भवा विभवा विभवात्मनो वशमिताः शमितामितहृद्भुजः ।

प्रथमपुण्यचयव्ययहेतवस्तव तु भक्तिरचिन्त्यफलायतौ ॥ २५ ॥

हे विभो, दिविभवाः स्वर्गस्था विभवा भोगा आत्मनो वशमिताः प्राप्ताः शमिता अ-  
मिता बहवो हृद्भुज आधयो यैरीदृशा भवन्ति । परंतु प्रथमं पूर्वं संचितो यः पुण्यचयः  
मुकृतायस्तस्य व्यये नाशे हेतवः कारणभूताः । तु पुनस्तव भक्तिरायतानुत्तरकाले अचि-  
न्त्यफला बहुफलयुक्ता । तव भक्तिफलव्ययो नास्तीत्यर्थः ॥

अतिदयालु मनः कमनच्छविस्तनुरकण्टकराज्यमिलातले ।

तव परीष्टिलता दलतां गता गजवरा जवराजितविग्रहाः ॥ २६ ॥

अत्यन्तं दयायुक्त मनः, कमना कमनीया छविः कान्तिर्यस्येदृशा तनुः शरीरम्, इलातले  
भमण्डलेऽकण्टक रिपुहीनं राज्यम् । 'कण्टकः क्षुद्रवैरिणि । वेणौ दुमाङ्गे रोमाञ्चे' इति  
क्रोशः । तथा जवेन वेगेन राजिताः शोभिता विग्रहाः शरीराणि येषामीदृशा गजवरा द-  
न्तिश्रेष्ठा एते पदार्थास्तव परीष्टिलतायाः सेवालक्षणवल्ग्या दलतां पत्रभावं गताः । तव  
सेवया एते सहजेन भवन्तीत्यर्थः ॥

विदधतु क्रतुकोटिमहोत्सवाः कमलया मलयापनमीश्वराः ।

तव पदस्मृतिरेव पुनातु मां यदसि देव दयालुरकिंचने ॥ २७ ॥

क्रतुकोटय एव महोत्सवा येषां ते ईश्वरा धनिनः कमलया धनेन मलयापनं पापना-  
शनं विदधतु कुर्वन्तु । मां तु तव पदस्मृतिरेव पुनातु शोधयतु । यद्यस्मात् हे देव, अकिं-  
वने निर्धने त्वं दयालुरसि ॥

दहति दारुणदुःखपरम्परा सदय यादव या दवद्वपुः ।

प्रथमजन्मसु सम्यगुपाजिता शमय तामयतात्मतया मया ॥ २८ ॥

अयतात्मतया अजितेन्द्रियत्वेन मया पूर्वजन्मसु सम्यगुपाजिता या दारुणानां दुः-  
शानां परम्परा दवद्वपुः शमयतु । हे यादव यदुर्वशरत्न, हे 'सदय दयालो, तां  
दुःखश्रेणीं शमय निवर्तय ॥

खरकुलं तरसा विनिपात्य तत्सत्पुणराजवनं जवनं मृधे ।

मुखयति स्म दयालुतया भवान्विजितधेनुक धेनुकदम्बकम् ॥ २९ ॥

हे विजितधेनुक विशेषेण जितः पराजितो धेनुको दानवो येन तादृश, तृणराजानां तालानां वनेन सहितं मृधे युद्धे जवनं वेगवत् तत्प्रसिद्धं खरकुलं रासभदेहधारिदानवान्वयं तरसा वेगेन निपात्य धेनुकदम्बकं गोसमूहं दयालुत्वेन भवान्सुखयति स्म सुखयुक्तम-  
काशात् ॥

परवधूकिलकिञ्चित्चिन्तया मलिनमीश मनः शमनः क्रुधः ।

न परिचिन्त्य बिभेति ततोऽव मां मदनतात नतातनुतोषकृत् ॥ ३० ॥

परस्त्रीणां किलकिञ्चित् विलासस्तस्य स्मरणेन मलिनमपि मे मनः शमनक्रुधो यम-  
क्रोधान्परिचिन्त्य न बिभेति । हे ईश, हे मदनतात कामपितः, हे नतातनुतोषकृत् प्र-  
णतानां बहानन्दकारिन् ततो हेतोर्मांमव रक्ष । त्वच्चरणलभं मञ्चेतो यमं न ग-  
णयतीत्यर्थः ॥

जननकोटिकृतं दुरितं नरस्तरति नामानि ते मनिते मनाक् ।

तदपि माधव मां किमुपेक्षसे भवदवे वद वेदनयानया ॥ ३१ ॥

हे माधव, नरस्तव नामानि मनाक् स्तोकमपि मनिते पूजिते ध्याते सति । 'मनःअर्चनं'  
स्तान्तः । जननानां जन्मनां कोट्या कृतं दुरित पापं तरति । तदपि भवदवे संसारदा-  
वानले अनया वेदनया पीडया उपलक्षितं मां किमुपेक्षसे तद्वद । वाक्यार्थस्य  
कर्मत्वम् । मदुपेक्षां हित्वा मां पालयेत्यर्थः । 'वेदना ज्ञानपीडयोः' ॥

निखिलविष्टपकष्टनिवारणं परशुरामवपुर्दधदेव यत् ।

पुनरभूद्रघुवंशविभूषणं जनहिते नहि ते शिथिलादरः ॥ ३२ ॥

हे हरे, निखिलानां विष्टपानां जगतां कष्टस्य निवारकं परशुरामस्य वपुर्दधदेव धा-  
रयन्नेव यत्वं (भवान्) पुनरघुवंशस्य विभूषणभूतो रामो दाशरथिरभूदेतद्युक्तमिति शेषः ।  
हि यतो जनानां हिते कार्ये ते तव शिथिलादरो नास्ति ॥

समममर्त्यवधूनिवहैर्मधौ कुसुपपूरितभूरितरुत्तरे ।

मम भवत्स्मृतिसौख्यशतांशदा न यदुनन्दन नन्दनकेलयः ॥ ३३ ॥

कुसुमैः पूरिता भूरयो बहवस्तरवो वृक्षा उत्तरा अधिका यस्मिन्नीदृशे मध्यां वसन्ते  
अमर्त्यवधूनां देवाङ्गनानां निवहैः समैः सह नन्दनवनकेलयो वासवोद्यानक्रांदाः हे  
यदुनन्दन हरे, भवत्स्मृत्या यत्सुखं तस्य शतांशदाय्यो न भवन्ति ॥

मधुरवेणुरवेण विमोहितव्रजवधूजवधूतभवार्तयः ।

स्मरणमात्रमिताः शमयन्त्यघं तव न के वनकेलिभहोत्सवाः ॥ ३४ ॥

मधुरो यो वेणुरवस्तेन विमोहिता या ब्रजबन्धो गोप्यस्तासां जवेन तरसा धृता निव-  
तिता भवार्तयः संसारव्याधयो यैरीदृशाः हे हरे, तव के वनकेलय एव महोत्सवाः स्मरण-  
मात्रमिताः प्राप्ताः सन्तोऽद्यं पापं न शमयन्ति । अपि तु शमयन्त्येव ॥

मनसि तेजसि तेऽज सितद्युतिद्युमणिवृन्दसमे हि समेयुषि ।

अपि सुधर्मतया मतया सतां किमु शचीशतया शतयागतः ॥ ३५ ॥

हे अज, सितद्युतयः श्वेता ये द्युमणयो दिव्यरत्नानि तेषां वृन्दः समूहः समे तुल्ये  
ते तव तेजसि मनसि समेयुषि समागते सति सतां मतया मान्यया सुधर्मतया शोभनाच-  
रणत्वेनापि किमु । शतयागतोऽश्वमेधशतेन कृत्वा शचीशतया इन्द्रत्वेनापि किमु । न  
किमपीत्यर्थः । यदि हरितेजो मनस्यायातं तदा सर्वे धर्माः कृता इत्यर्थः ॥

भवति यत्र भवैकभयापहं भवदनुस्मरणं समये क्वचित् ।

अखिलपर्वसु चारुकराङ्गुलीकलितपर्वत पर्व तदेव मे ॥ ३६ ॥

चारुभिः कराङ्गुलीभिः कलितो धृतः पर्वतो गोवर्धनो येन तत्संबुद्धौ हे हरे, अखिल-  
पर्वसु सर्वेष्वस्तवेषु मे मम तदेव पर्व उत्सवः । तत्किम् । यत्र क्वचित्समये भवैकभयापहं  
मसारसाधारणभूतिनिवर्तकं भवदनुस्मरणं भवति । त्वत्स्मृतिरेवोत्सव इत्यर्थः । 'पर्व प्र-  
स्तावोत्सवयोर्ग्रन्थौ विषुवदादिषु' इति कोषः ॥

अनरिचक्रकथाप्रथितार्थया वसुधया सुधयाप्यथ किं तया ।

हरिपदस्मृतिरेव हि केवला हृदि वसेद्विसे दिवसे यदि ॥ ३७ ॥

यदि दिवसे दिवसे प्रत्यहं हरिपदस्मृतिरेव केवला हृदि वसेत् तर्हि नास्ति अनिचक्रस्य  
रूपसमूहस्य कथा यत्र । प्रथितो विपुलोऽर्थो धनं यत्र । ततः कर्मधारयः तया च वसु-  
धया किम् । तथा तया प्रसिद्धया सुधया अमृतेनापि किम् । हरिस्मृतौ सत्यामिहामुत्र  
भोगैः किमित्यर्थः ॥

अयि वराह वराहवनिर्जितेऽमितबले तव लेखकुलद्विषि ।

कनकचक्षुषि का स्तुतिरम्भसो धृतवतो धरणीमपि दंष्ट्रया ॥ ३८ ॥

अयीति सबोधने । हे वराह, अमितबले बहुशक्तौ लेखकुलस्य देवसमूहस्य द्विषि शत्रौ  
कनकचक्षुषि हिरण्याक्षे वराहवे श्रेष्ठयुद्धे निर्जिते सति अम्भसः प्रलयजलादंष्ट्रया धरणी-  
मुद्धतवतस्तव का स्तुतिः ॥

यतो नम्रं नैव प्रणमति परं केचन शिरः

करौ कस्याप्यग्रे न जगति युतो यत्र च युतौ ।

वपुः पन्नं नाधः पतति कृद्भिनां माधव पुन-

मुदेऽनन्तौ नः प्रणतिरियमस्तु त्वयि कृता ॥ ३९ ॥

हे माधव, यतस्त्वयि नम्रं शिरः परमन्यं केचन नरं न प्रणमति । यत्र त्वयि युताव-  
जलीकृतौ करौ जगति कस्याप्यग्रे न युतः न युक्तौ भवतः । 'यु मिश्रणे' लट् । यत्र त्वयि  
पन्नं पतितं वपुः कृतिनां पुण्यवतामधो नरके न पतति । तस्मिंस्त्वयि कृतेयं प्रणतिर्नो-  
ऽस्माकमनन्तार्यै मुदे पूर्णसंतोषायास्तु ॥

स एवाहं पापी कृतदुरितकोटीपरिणति-

प्रभूतापत्तापत्रयरयशयस्त्वच्छरणधीः ।

स एव त्वं सत्त्वं भजसि भजदार्तिं शमयितुं

गुणातीतं ब्रह्माच्युत वितर तस्मान्मयि दयाम् ॥ ४० ॥

कृता या दुरितकोटी पापौघस्तत्परिणतेः परिपाकात्प्रभूता उत्पन्ना यद्वा परिणति-  
भूता या आपत्कष्टं तापत्रयमाध्यात्मिकादि च तयो र्ये जवे शेते तथाविधः । अत  
एव त्वच्छरणधीस्त्वदेकशरणबुद्धिः पापां स एवाहम् । हे अच्युत, गुणातीतं ब्रह्म भज-  
तामार्तिं पीढां शमयितुं सत्त्वं सत्त्वगुणेनावताम् गमकृष्णादिकं भजसि । तस्मान्मयि  
दयां वितर देहि ॥

अपीदं चेतो मे हरिचरितपीयूषलहरी-

परीरम्भाभोगप्रसृमरमहानन्दसुभगम् ।

अपीयं जिह्वा मे नरकरिपुनामव्यसनिनी

भवेदद्वा बद्धाञ्जलि शयसरोजद्वयमिदम् ॥ ४१ ॥

हेरश्चरितमेव पीयूषलहरी अमृतोमिस्तत्परीरम्भाभोगेनास्वादाधिक्येन प्रसृमरः प्रसरण-  
शीलो यो महानन्दस्तेन सुभगं भाग्यवदिदं मे चेतो भवेद्भवतु । मे जिह्वापि नरकरिपोर्हरिनां-  
मव्यसनिनी नामोच्चारणपरास्तु । इदं शयसरोजद्वयं पाणिपद्मयुगलं बद्धा साक्षाद्बद्धाञ्जलि  
कृताञ्जलि भवेत् ॥

शिवः स वः सवभुवः पावनावनवद्भवः ।

अवत्ववभवत्पीवभावलावण्यविच्छुवः ॥ ४२ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां स्वाभिप्रायप्रकाशनो नाम

तृतीयः स्तवकः ।

स शिवो वो युष्मानवतु । किमैतान्वः । सवभुवः । 'वृ प्रसवे' । 'कदो रप्' । सव  
'जन्म भवन्ते प्राप्नुवन्ति ते सवभुवः । 'भू प्राप्ता' आत्मनेपदी । अस्मात्किप् । शिवः का-  
दृशः । पावनं छद्भिः, अवनं रक्षणं, ते विद्येते यत्र स पावनावनवान् ईदृशो हवो यजनं यस्य ।  
यस्य यज्जने छद्भिः 'शत्रुभ्यो रक्षा च भवतीत्यर्थः' । 'हवस्तु सप्ततन्तौ स्वाग्निदेशाङ्गानयोरपि'  
इति कोशः । तथा भवभवतां (!) नञीभवतां पीवा स्थीलां यस्मैत्सोऽवभवत्पीवा यं नमतां

महत्त्वं भवतीत्यर्थः । भावस्याभिप्रायस्य लावण्यं सौन्दर्यं विद्यते येषां ते भावलावण्यवन्तः  
शुद्धाभिप्रायास्तेभ्यः शं सुखं वाति ददाति गमयति वा स तथा । ततः कर्मधारयः ॥

इति श्रीमद्दीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे स्वाभिप्रायप्रकाशनो नाम  
तृतीयः स्तवकः ।

चतुर्थः स्तवकः ।

रक्षन्तु वो हरिभुजाः प्रतिबिम्बभाजो

वक्षःस्थलस्थिरमणीरमणीयभासि ।

क्षीराम्बुधावभिनवा इव पारिजाता

जाताः समस्तजगतामभिलाषपूर्त्यै ॥ १ ॥

वक्षःस्थले स्थिरा या मणिः कौस्तुभः । 'रत्नं मणिर्द्वयोः' इत्यमरः । तस्या रमणीया  
मनोहरा या भाः कान्तिस्तस्यां प्रतिबिम्बभाजः प्रतिफलिता अत एव समस्तजगतां त्रि-  
लोकानामभिलाषपूर्णाया क्षीरसमुद्रे जाता अभिनवाः पारिजाता इवेत्युत्प्रेक्षा । हरिभुजा  
वो युष्मान् रक्षन्तु । कौस्तुभस्य सितत्वात्क्षीराम्बुधुपमानम् ॥

पादारविन्दं पुरुषोत्तमस्य तमस्यगाधेऽभिनिमज्जतां नः ।

नखप्रभानिर्जितसोमशोभमशोभनं सर्वमपाकरोतु ॥ २ ॥

नखकान्त्या जिता चन्द्रप्रभा येन ईदृशं हरेः पादपद्मगाधेऽपारे तमसि संसाराज्ञाने-  
ऽभितो निमज्जतामस्माकं सर्वमशोभन पापमपाकरोतु निर्वर्तयतु ॥

भावाभिधायां निशि येन मोहदुःस्वप्नदौःस्थ्यात्सपदि प्रबोधः ।

संपद्यते कोऽपि स चित्तरङ्गः श्रीरामचन्द्रे यदि चित्तरङ्गः ॥ ३ ॥

श्रीरामचन्द्रे यदि चित्तरङ्गो मनःप्रातिः स्यात्, तदा स प्रसिद्धः कोऽप्यवर्णनीयश्चित्तो  
ज्ञानस्य तरङ्ग ऊर्मिः संपद्यते । येन ज्ञानोर्मिणा संसाररूपरात्रौ मोह एव दुःस्वप्नस्तेन य-  
द्दुःस्थं दुःखं तस्मात्सपदि प्रबोधो भवति । संसाराग्निवर्तत इत्यर्थः ॥

मन्दारमालाभरसादरं यन्नाशं निजायुर्निखिलं नयन्ति ।

मन्दारमालाभरसादरं तन्न चन्द्रचूडं परितोषयन्ति ॥ ४ ॥

यद्यपि मन्दा मूर्खा रमालाभरसाद्धनलामलोभेन सर्वं निजमायुररमत्यर्थं नाशं नयन्ति  
व्यर्थमायुर्व्यर्थं कुर्वन्ति । तत्तदपि मन्दारकुसुममालानां भरेऽतिशये सादरं सप्रीतिं चन्द्रचूडं  
शिवं न परितोषयन्ति न भजन्ति ॥

अगोचरो यत्तु मनोरथानां तुष्टे शिवे वस्तु तदप्यवाप्नुम् ।

यद्दर्शनाय सृहयन्ति देवाः सोऽभूत्प्रभुर्भूतलभूतलभ्यः ॥ ५ ॥

यद्वस्तु मनोरथानामगोचरोऽविषयः, यस्य च वस्तुनो दर्शनाय देवाः कामयन्ते, तदपि वस्तु शिवे ह्ये तुष्टेऽवाप्यम् । स प्रभुर्भूतलस्य भूतैर्नैरैर्लभ्योऽभवत् । इत्याश्चर्यमिष्यर्थः ॥

जीवा यदूत्तमपदानि यदृच्छयैव

यन्तो रजोभिरमलैः परिरब्धदेहाः ।

नेहामुवक्ष्यतरं वत कीटकाद्याः

पाद्यार्थदानविधिना विधिर्नाचिंतास्ते ॥ ६ ॥

वतेति ह्ये । कीटकाद्याः क्रिम्याद्या जीवा यदृच्छयैव यदूत्तमस्य कृष्णस्य पदानि पां-  
दन्यासस्थलानि यन्तो गच्छन्तोऽतुलैरनुपमै रजोभिः पादपांसुभिः परिरब्धदेहा व्यासाङ्गाः  
सन्त इह संसारेऽवतरं जन्म नाप्नुवन् न प्रापुः ते जीवा विधिना ब्रह्मणा पाद्यार्थयोर्दान-  
विधानेन पजिताः । विधिपूजायोग्यतां प्राप्ता इत्यर्थः ॥

तीर्थाधिके सति सदा मुलभे समन्ता-

चेतोहरे हरिचरित्रमुधासमुद्रे ।

लोकं मिमङ्क्षुमपि पावयति प्रमिद्रे

का भीतिरन्तकभवा भुवि मुक्तिभाजाम् ॥ ७ ॥

तीर्थेभ्यो गङ्गादिभ्योऽधिकपावने मिमङ्क्षु मज्जन्तमपि लोकं पावयति तारयति सदा सु-  
लभे चेतोहरे मनोहारिणि हरिचरित्रमेवामृतं तत्समुद्रे सति भुवि भुक्तिभाजामन्तकभवा  
यमप्रकृतिका का भीतिः । न कार्पात्यर्थः ॥

गोविन्दपादार्चनचातुरीयं सद्यः पदं यच्छति तत्तुरीयम् ।

तदत्र चेतो भव सावधानं भवामयेऽर्घ्याषधमप्रधानम् ॥ ८ ॥

हरिपादपूजायां चातुर्यं तत्प्रसिद्धं तुरीयं पदं ब्रह्मपदं यच्छति । तत्तस्मात् हे चेतः,  
अत्र हरिपादार्चने सावधानं तत्परं भव । यतो भवामये संसाररोगेऽन्यन् ह्यर्चनं विना  
औषधमप्रधानं मुख्यं न भवति ॥

यो गीयते जगति दुर्दमयातुकालः

श्रीरामनाम जपतो मम यातु कालः ।

शीतांशुचारुवदनां रिपुरोधमासां

सीतां शुचा विरहितामिह यश्चकार ॥ ९ ॥

\* यो रामो जगति दुर्दमानां दुष्टानां यातुनां यातुधानानां रक्षसां कालो नाशको गीयते  
जपैः तस्य रामस्य नाम जपतः सतो मम कालः समयो यातु गच्छतु । 'कालः पुनः कृ-  
ष्णवर्णे महाकालकृत्यन्तयोः । सरणानेहसोः' इति कोषः । यश्चन्द्ररम्यास्यां रावणपृष्ठे रोधं  
प्राप्तां सीतां शुचा शोकेन विरहितां दृष्ट्वा चकार ॥



उच्चंस्तरां सारजनिर्त्वंकर्त्री संपत्स्यते सा रजनिः कदा नु ।

यस्यां जपन्तो नरसिंहनाम पापं जनुः कोटिकृतं हनाम् ॥ १० ॥

उच्चंस्तरांमतिशयेन सारा श्रेष्ठा जनिर्जन्म येषां ते सारजनयः उत्तमजन्मानस्तद्भाव-  
कर्त्री सा रजनी रात्रिः कदा नु संपत्स्यते भविष्यति यस्यां गत्रौ हरिनाम जपन्तो वयं  
जनुषां जन्मनां कोटिभिरपि कृतं पापं हनाम निवर्तयाम । हन्तेर्लोढ् ।

त्वत्प्रेरितेन मयका कृतमद्य याव-

त्किञ्चिच्छुभाशुभमथापि तथा करोमि ।

मज्जन्मनः सफलतां कुरुषे न कस्मा-

न्मज्जन्मनः सरिति विष्णुपदस्थितायाम् ॥ ११ ॥

हे मनः, त्वत्प्रेरितेन मयका मया । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच प्राक् टेः' इत्यकञ् । अद्यया-  
वदेन हि न पर्यन्तं किञ्चिच्छुभाशुभं पुण्यपापं कृतम् अथ तथा तद्वत्करोम्यपि । अतो विष्णु-  
पदस्थितायां सरिति गङ्गायां मज्जन् मज्जनं कुर्वन्मन मज्जन्मनो मम जनेः सफलतां  
साफल्यं कस्मान्न कुरुषे । हरिपदे स्थित्वा मज्जन्म सफलं कुर्वित्यर्थः ॥

यत्प्रेर्यमाणमनिशं जनिशङ्कितेन

रे दुष्टमानस मया समयो मुकुन्दम् ।

नैव प्रयासि कतमो बत मोक्षमार्गो

दृष्टो विहाय तमतर्कितमद्वितीयम् ॥ १२ ॥

दुष्टमानस, जनेः सकाशाज्जन्मपरम्परायाः शङ्कितेन भीतेन मया अनिश निरन्तरं  
प्रेर्यमाणमपि त्वं मुकुन्दं समयो मुकुन्दस्य मर्मापे न प्रयासि नैव गच्छसि यतः अतो वर्तते  
त्वं अद्वितीयं सजातीयस्वगतभेदगहितमतर्कितं न विहाय कतमो मोक्षमार्गस्त्वया दृष्टः ॥

बद्धे भवत्यसुमतामतिमात्रबन्धो

मुक्ते तु मुक्तिरिति चित्त तवातिशक्तिः ।

बन्धे तु ते व्यसनिता न तथास्ति मुक्तौ

तद्वद्धमेव भव केशवकेलिषु त्वम् ॥ १३ ॥

हे चित्त, भवति त्वयि बद्धे सति असुमतां प्राणिनामतिमात्रमन्यन्तं बन्धः त्वयि मुक्ते  
तु तेषां मुक्तिः । इति तवातिशक्तिरन्यन्तं सामर्थ्यं यस्मात्ते तव तु यथा व्यसनिता मक्ति-  
रस्ति तथा मुक्तौ न । तत्तस्मान् केशवकेलिषु हरिलालासु बद्धमेव भव ॥

एकं क्षणं हृदय तिष्ठसि चेदनन्ते

तदुत्स्रोऽपि भवनीरनिधिर्न किञ्चित् ।

नोचेदनेकविधदुःसहदुःखकोटी-

कल्लोललङ्घितमुपैषि दशमशुभ्राम् ॥ १४ ॥

हे हृदय, चेदेक क्षणमनन्ते तिष्ठमि तत्तद्दि दुस्तरोऽपि भवर्नारनिधिः समागमागरो न किञ्चित्कर इत्यर्थः । नो चेद्भरिस्मरणाभावेऽनेकविधानां दुःमहानां दुःखानां कोट-  
गोऽमन्या ये कल्लोलास्तैर्लङ्घितमाक्रान्त मदशुभ्रां दुष्टां दशामुपैषि प्राप्नोषि ॥

गोविन्दपादोदकबिन्दुरिन्दुः किं दुर्निवार्यं न तमो निहन्ति ।

निपीय पीयूषरसोत्तमं तमन्तर्महः पश्य महत्तमं तत् ॥ १५ ॥

गोविन्दचरणोदकबिन्दुरूपश्रद्धो दुर्निवाय किं तमो न निहन्ति मयं हृदयेव । अमृत-  
रमादप्युत्तमं तं पादोदकबिन्दुं पान्वा तन्प्राप्तद्ध महत्तमं महत्तेजोऽन्तर्विलोक्य ॥

श्रीवासुदेवं हृदयं नयन्ति न यन्ति ते गर्भभुवं जनन्याः ।

पदं तमेकं भज केशवस्य शिवस्य नान्यो निधिरस्ति लोके ॥ १६ ॥

ये नरा हरि हृदयं नयन्ति प्रापयन्ति स्मरन्ति ते मातुर्गर्भभूमिं न यन्ति न गच्छन्ति ।  
तत्तस्मादेक शिवस्य कल्याणकारिणः केशवस्य पदं भज । लोकेऽन्यो निधिरस्ति ।  
'विधिः' इति पाठे शिवस्य कल्याणस्यान्यो हरिपादभजनव्यतिरिक्तो विधिः प्रकारो  
नास्ति । हरिसर्वथैव कल्याणाप्तिरिति भावः ॥

अन्ते विमुञ्चत ग्ववर्गविधेयताशां

न्याय्यां नृसिंहकृपयैव किलापवर्गः ।

मुञ्चालमित्यवगहो न हरीति शब्दं

वक्षःस्थलस्पृश बकी शिवकीर्तनेऽपि ॥ १७ ॥

हे जन्तवः, अन्तकाले स्ववर्गविधेयताशामिन्द्रियवश्यत्वाभिलाष मुञ्चत । विषयाभि-  
लाषं त्यजतेत्यर्थः । यतो नृसिंहकृपयैवापवर्गो न्याय्यः । किल यतो बकी पतना शिवकी-  
र्तने कल्याणरूप कीर्तन यस्य तस्मिन्हरी वक्षःस्थलस्पृश हृदयस्थेऽपि सति अल मुञ्चे-  
त्यवक उवाच । वक्तुर्लुडि रूपम् । हरीति शब्द नोवाच । तस्मादन्ते इन्द्रियवश्यत्वाभा-  
वादिदानीमाारभ्यहरिः स्मर्तव्यः ॥

यो देवकीमिव बकीमपि विश्वयोनः

स्वीयं निनाय पदमुज्ज्वलयैव मत्या ।

सर्वापराधशमनं कमलालयायाः

को न श्रयेत कमनं कमनन्तमिच्छन् ॥ १८ ॥

यो हरिर्देवकीमिव पतनामपि उज्ज्वलया बुद्ध्या स्वीयं पदं निनाय तं सर्वापरार्थान-  
वर्तकं रमायाः कमनं कान्तमनन्तं कं सुखादिपदार्थमिच्छन्को न श्रयेत न सेवेत ॥

नायं नयो नयन यन्न यदूत्तमस्य  
 नित्यं निभालयसि निर्मलमङ्घ्रियुग्मम् ।  
 किं वीक्षितैरवरवस्तुभिरप्रशस्तो-  
 दकैर्मनोहरतरैरपि भाविभङ्गैः ॥ १९ ॥

हे नयन नेत्र, हेर्निर्मल पदयुग्मं न निभालयसि न विलोकयसि न श्रयसि अयं नयो  
 नातिर्न भवति । अवरवस्तुभिराक्षितैः किं न किमपि । कीदृशैः । अप्रशस्त उदकं उत्तर-  
 कालो येषां तैः । तथा मनोज्ञैरपि भावी भङ्गो येषां तैः ॥

गोविन्दमेव स्तुहि वस्तु हित्वा समस्तमन्यद्रसने स नेड्यः ।

लोकत्रये कस्य पदस्य दास्यं पुरंदरत्वादपि सुप्रशस्यम् ॥ २० ॥

हे रसने, अन्यत् समस्त वस्तु त्यक्त्वा गोविन्दमेव स्तुहि स्तुतिं कुरु । यद्यस्माच्छोक-  
 त्रये स कस्य नेड्यः न स्तुत्यः । अस्य हेर्दास्यं पुरंदरत्वादिन्द्रपदादपि सुप्रशस्यं प्रशस्तत-  
 मतस्तं स्तुहि ॥

त्वमन्यशब्दग्रहतां विहाय श्रवः शृणु श्रीपतिशीलशब्दम् ।

श्रुतीति शब्दस्त्वयि चागमे च समत्वमभ्येति यतो गुणौघैः ॥ २१ ॥

हे श्रवः कर्ण, अन्यशब्दग्राहित्व त्यक्त्वा श्रापति शीलशब्दमभ्यस्यति तादृश हरिवा-  
 चक शब्दं शृणु । यतः श्रुतिरिति शब्दस्त्वयि वेदे च गुणौघैस्तुल्यतामेति ॥

दुःखाकरोषि यदरे यदुवंशरत्न-

सेवारतानविरतं विधितामुपेत्य ।

दुष्कर्म किं न विदितस्तव कैटभारि-

यन्नाम जन्मशतसंचितपापहारि ॥ २२ ॥

अरे ह्रीनमबोधने । हे दुष्कर्म, हरिभक्तिपरायणान् विधितां देवत्वमुपेत्य प्राप्य यदुः-  
 खाकरोषि पांडयसि । दुःखात्प्रातिलोभ्ये डात्रप्रत्ययः । तव किं कैटभारिर्ह्रीर्न विदितो न  
 ज्ञातः । यस्य नाम जन्मनां शतेन संचितं पापं हरतायेवंशीलम् ॥

मिथ्यामनोरथपथि प्रथितानुभाव

रे मोह को हरिपरेऽपि तव प्रसङ्गः ।

बालातपे तिमिरमिच्छति खेलितुं चे-

त्सौख्यं लभेत कतरच्छ्रुतरत्नवेदि ॥ २३ ॥

मिथैव मनोरथमार्गे प्रथितः व्यातोऽनुभावो महिमा यस्य तादृश हे मोह, हरिपरे  
 विष्णुभक्तेऽपि तव कः प्रसङ्गः का प्रसक्तिः । किं सुखं यास्यसीत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—

चेद्यदि शालानपेऽन्धकारं क्रीडितुमिच्छति तर्हि किं मौढ्यं लभेत । न किमपीत्यर्थः कि-  
मनं मौढ्यम् । श्रिता रत्नवेदियेन तादृशम् ॥

एकं मुकुन्दं हृदये स्मरामि स्मरामितेनालमितः श्रमेण ।

न द्योततेऽजस्रकृतेऽपि यत्ने खद्योततेजस्तरणेः पुरस्तात् ॥ २४ ॥

एक मुकुन्द हृदये स्मरामि अतो हे स्मर काम, इतो मयि अमितेन बहुलेन श्रमेणाल  
पर्यताम् । दृष्टान्तमाह—तरण रवेः पुरस्तात् खद्योततेजो निरन्तरं यत्ने कृतेऽपि न द्योतते ॥

संकल्पकल्लोलमगम्यमीमं जायादियादोभिरतीव भीमम् ।

कर्मादकं त्वां न तृणाय मन्ये चतुर्भुजे चित्तमिते भवाब्धे ॥ २५ ॥

हे भवाब्धे समागममुद्र, चतुर्भुजे चित्तमिते प्राप्ते त्वां तृणाय न मन्ये तृणतुल्यं न गण-  
यामि । ‘मन्यकर्मण्यनादरे’ इति चतुर्थी । क्रीदशं त्वाम् । संकल्पा एव कल्लोलास्तरङ्गा  
यस्य तम् । अगम्या दुःप्राप्ता सीमा मर्यादा यस्य तम् । जाया स्त्री तदादय एव यादामि  
न लज्जन्तवन्तः कृत्वा अतिभयकरम् । कर्माण्येवोदकानि यत्र तम् ॥

संसारमत्रे पटुमी अमित्रा मदादयो मामदया लुठन्ति ।

आशा तवैवान्ति चराचराणामाधार राधावर धाव रक्ष ॥ २६ ॥

यतः समागवने अमी मदादयः पटुमित्राः शत्रवो निर्दयाः सन्तो मां लुठन्ति । ‘लुठ  
चौर्ये’ । ‘कामक्रोधी लोभमोही तत्पर मदमत्सरौ । पटुमी रिपवो ज्ञेयाः समाराध्या निम-  
ज्जनाम् ॥’ इति शास्त्रोक्तेः । अतो हे स्यावर्जहमानामाधार, हे राधावर, तवैव आशास्ति  
अनस्त्वं धाव मा रक्ष ॥

संपापसंकल्पमलीममेऽपि मनम्यनन्त स्मृतिमेपि मे यत् ।

स्वामी दयालुर्भवता ममः कः को वापरार्थी मम माम्यमेति ॥ २७ ॥

मम्यग्यः पापमकल्पन्तेन मालिने मनसि हे अनन्त, चेत्त्वं स्मृतिमेषि प्राप्नोषि तर्हि तवो-  
चितमिति शेषः । यतो भवता ममः को दयालुः स्वामी । अपरार्थी को वा मम माम्यमेति ।  
अतोऽहं त्वयैवानुकम्प्य इति भावः ॥

कृष्ण त्वदीयं चरणारविन्दं चेतोहरं चेतमि चिन्तयन्तः ।

मन्तः पदं तत्समवाप्नुवन्ति ब्रह्मादयोऽपि स्पृहयन्ति यस्मै ॥ २८ ॥

हे कृष्ण, मन्तः साधवश्चेतोहर मनोहर त्वदीय पादाब्ज चित्ते चिन्तयन्तः मन्तम-  
त्पदं प्राप्नुवन्ति यस्मै पदाय ब्रह्मादयोऽपि स्पृहयन्ति । ‘स्पृहेरधिमतः’ इति संप्रदानत्वा-  
च्चतुर्थी ॥

येषां न माता न पिता न बन्धुर्न सोदरो नापि धनं न विद्या ।

न ते गुणा नापि शरीरशक्तिस्तेषां त्वमेवाच्युत सर्वमेव ॥ २९ ॥

येषां जनानां मातृपितृबन्धमहोदग्धनविद्याः न, ते प्रमिद्धा विनयादयोऽपि गुणा न,  
नापि देहमामर्श्यं हे अन्युत, तेषां सर्वं त्वमेव ॥

केऽयं रमावर नराश्वरणप्रणत्या

न ब्रह्मणः पदमदभ्रदयावतस्ते ।

केयूरभूषितकण्ठेण कृताभयस्य

कृत्वापि पातकमनर्कितशक्तिभाजः ॥ ३० ॥

हे रमावर श्रृंगते, के नरा जनान्त्व चरणनमनेन पातकं कृत्वापि ब्रह्मपदं नायुर्न  
प्रापुः । यातेर्लुङि रूपम् । किमनस्य ते । अदभ्रदयावतो बहुदयायुक्तस्य । 'अदभ्रं बहुलं  
बहु' इत्यमरः । केयुरेणाङ्गदेन भूषितो यः कस्तेन कृताभयदानस्य । तथा अनर्कितो  
शक्तो भजनीति तस्य ॥

अत्यन्तविह्वलमिदं विषयाङ्कुशैर्य-

दाकृष्यते भृशमुदग्रभवान्नकेन ।

गीर्षीमनोहर मनोऽहरहर्मदीयं

त्वत्पादपङ्कजपरागमरागमस्तु ॥ ३१ ॥

हे गोर्षीमनोहर, मदीयं मन उदग्रा यो भवान्नकः समारूपोऽन्तकस्तेन विषयाङ्कुशैः  
अवदारिरूपमणिभिर्गहरहः प्रत्यहमाकृष्यते ततोऽत्यन्तविह्वलमिदं तव चरणकमलपरागे म-  
प्रेमास्तु । ततो दुःखाभाव इत्यर्थः ॥

लक्ष्मीनिवास जनजीवन दीनबन्धो

बन्धोऽयमुत्कटनमो भवसंभवो मे ।

त्वन्मन्त्रनामजपतोऽस्तु तदस्य नाशो

नाशोचिता त्रिभुवने त्वयि केन कर्तुम् ॥ ३२ ॥

हे राधावर, हे जनानां जीवन, हे दीनबन्धो, मे मम भवसंभवः संसारोत्थ उत्कटस्त-  
मर्भात्रतरोऽयं बन्धोऽस्ति तत्तस्मात्त्वन्मन्त्रान्नामानि च जपतो ममास्य बन्धस्य नाशो-  
ऽस्तु । मन्त्राश्च नामानि च तेषां समाहागे मन्त्रनाम । त्रिभुवने त्वयि केन पुंसा आशा  
कर्तुं नोचिता ॥

गोविन्द गङ्गातुलसीतरङ्गतरङ्गमालामिलितं मदीयम् ।

मनस्त्वदीये चरणारविन्दे तापत्रयत्रासविमुक्तमस्तु ॥ ३३ ॥

हे गोविन्द, मदीयं मनस्त्वदीये पादपद्मे वर्तमानमत एव गङ्गायास्तुलस्या सह तरङ्ग-  
न्ती चञ्चला या तरङ्गमाला तथा मिलितमतस्तापत्रयादाध्यात्मिकार्थैश्चासस्ततो विमु-  
क्तमस्तु ॥

गोपालबाल बलवत्तरकालकोप-

लोपाय कोऽपि नहि कायवतामुपायः ।

एकं विहाय महनीयमुदग्रदुःख-

संघातघातचतुरं चरणाम्बुजं ते ॥ ३४ ॥

हे गोपालबाल नन्दशिशो, महनीय पुज्यमुत्कृष्टदुःखसंघातानां घाते नाशे चतुर्मेकं ते चरणाम्बुजं विहाय कायवतां प्राणिनां बलवत्तरस्यातिशक्तस्य कालकोपस्य लोपाय नाशाय कोऽप्युपायो नद्यस्ति ॥

पादाम्बुजन्म भजतामज तावकीनं

दीनार्तिभञ्जनशुभं जनदुःखहृत्तः ।

आयान्तु यान्तु दिवसा भवसागरोऽपि

यस्मिन्परागति परा गतिरस्त्यवश्यम् ॥ ३५ ॥

हे भज, तावकीनं पादाम्बुजन्म पादपद्मं भजतां नोऽस्माकं दिवसा आयान्तु यान्तु । कीदृशम्, दीनानामार्तिभजने दुःखनाशे शुभं समर्थम् । जनानां दुःख हरतीति । यस्मिन्पादपद्मभजने भवसागरोऽपि पराग इवाचगति जलकणवद्भवति । परागान्त्रिकः । यतस्त्व-मवश्यं निश्चित परा गतिरसि ॥

कर्मानुरूपजनियुक्ततया न यामि

त्वत्पादसेवनमुधालहरीविहारम् ।

यस्मिन्ननेहसि विना स्मरणेन तत्र

दीने मयि स्वयमनन्त दया विधेया ॥ ३६ ॥

हे अनन्त, यस्मिन्ननेहसि समये । 'कालो दिष्टोऽप्यनेह्यपि' इत्यमरः । कर्मानुरूपजनियुक्ततया दैवयोग्यजन्मवत्त्वेन त्वत्पादसेवनमेव या सुधालहरी अमृतोत्तमस्तत्र विहारं ब्रवीष्टां न यामि । त्वा न सेव इत्यर्थः । तत्र तस्मिन्काले त्वन्स्मरणेन विना वर्तमाने मयि । स्वयं त्वया दया विधेया कार्या ॥

कुरु मे परमेश्वर प्रियं हृदये संनिवसन्सुनिश्चलम् ।

हर पातकवृत्रमत्रसत्प्रभयाप्यन्य(र्क)भुवा यदत्र सत् ॥ ३७ ॥

हे परमेश्वर, मे हृदये सुनिश्चलं संनिवसन् प्रियं कुरु । किं प्रियमत आह—यदन्य (र्क)भुवा रव्युत्थया प्रभया अत्रसदर्भातं तत्पातकवृत्रं पापान्धकारम् । 'वृत्रो दैत्येऽन्ध-कारे च' इति कोषः । अत्र हृदि सद्वर्तमानं हर नाशय ॥

मयि पापिनि कापि निष्कृतिर्न तव ध्यानमृते रमापते ।

किमु कर्दमलेपितं वपुर्विमलं वारि विनापि आयते ॥ ३८ ॥

हे रमापते, पापिनि मयि तव ध्यानमृते विना कापि निष्कृतिः प्रायश्चित्तं नास्ति ।  
तत्र दृष्टान्तः—कर्दमेन लेपितं वपुर्जलं विना विमलं जायते किमु । न जायत इत्यर्थः ॥

अयि मानसमच्युत क्षणं कुरु कारुण्यगुणानुगुम्फितम् ।

सदया हि भवन्ति साधवः कलयन्तः किल दीनवेदनाः ॥ ३९ ॥

अर्थाति संबोधने । हे अच्युत, मे मानसं चित्तं कारुण्यगुणानुगुम्फितं दयायुक्तं क्षणं कुरु । कारुण्यमेव गुणस्तेन गुम्फितं प्रथितम् । हि यतः साधवो दीनानां वेदनाः कलयन्तो जानन्तः सन्तः सदया भवन्ति किल ॥

स्वयं भवाब्धिः स्वयमेव नेता स्वयं सतां तारयिता नृसिंहः ।

स्वयं च सौहार्दनिधिः स्वयं नैः सर्वात्मना तेन तमेव सेवे ॥ ४० ॥

हे नृसिंह, त्वं स्वयमेव भवाब्धिः समारूपः समुद्रः । नेता संसारप्रसारकोऽपि स्वयम् । तस्मात्तारयितापि स्वयम् । सौहार्दस्य दयाया निधिः स्वयम् । नौरूपः स्वयम् । तेन हेतुना सर्वात्मना सर्वभावेन न त्वामेव सेवे ॥

हे लक्ष्मीवर हेलयां लयमयुर्मयाविनो दानवाः

कुर्वन्तस्त्वयि वैरमेव विरता वेदोदिताद्वर्त्मनः ।

जीवा ये तु निरन्तरं नवनवानन्दास्तवैव स्तवै-

स्तेषां दर्शनमात्रमप्यनुचितं किं देव तन्मादृशाम् ॥ ४१ ॥

हे लक्ष्मीपते, वेदप्रोक्ताद्वर्त्मनो मार्गाद्विरता निवृत्तास्त्वयि वैरमेव कुर्वन्तो दानवा मायाविनो हेलया अनायासेन त्वयि लयमयुः प्रापुः । 'हे दयालय ययुः' इति पाठे लयमिति शेषः । तर्हि ये तु जीवान्तरं तवैव स्तोत्रं निरन्तरं नवनवानन्दा अन्यन्तानन्दयुक्तास्तेषां मादृशां दर्शनमात्रमप्यनुचितं किम् ॥

सेवे देव तवैव पादकमलं कल्याणकोटीकुलं

श्रीमद्रक्तनलं परीष्टिपरतो लक्ष्मीकरात्कोमलम् ।

यद्दीव्यत्तुलसीदलं सुरसरित्कल्लोलकौतूहलं

कैवल्यैकफलं नखावलिबिभाविध्वस्तमायाबलम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां भक्त्युपद्रवनिराकरणो नाम  
चतुर्थः स्तवकः ।

१. अस्मात्प्राक् 'दुरवस्थितं दयानिधे किमु नालोकयमे नृसिंह माम् । भवदीयपदा' म्बुजद्वयास्मरणालम्बनमात्रजीवनम् ॥' इदं पद्यं पुस्तकान्तरेऽधिकमस्ति. २. 'हे दया-  
गृह ययु' इति च पाठः. ३. अस्मादनन्तरम् 'भवदावानलज्वालाकिङ्कलस्त्वत्पदाम्बुजे ।  
लभतां मन्मनोभृङ्गः स्वर्धर्माधुनि स्थितिम् ॥' इति पद्यं पुस्तकान्तरेऽधिकमस्ति.

हे देव, इदंश यत्नव पादपद्म तदह मेवे भजे । कीदृशम् । कल्याणकोट्याः कुलं गृहम् ।  
श्रामत शोभायुक्त रक्त तल स्वरूप यस्य । परीष्टिः सेवा तत्परात्तदामक्ताद्धर्माकरादपि  
क्रोमलम् । दीर्घान्त शोभमानानि तुलसीदलानि यत्र । गुरुरसितो गङ्गायाः कल्लोलैः कौ-  
तहलमुत्सवो यत्र । केवल्य मुक्तिरेवैक फल यत्र । नखावलिबिभया नखपङ्क्तिशोभया वि-  
वस्नं मायाबल येन ॥

इति श्रीमहाश्वरविचित्रे विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे भक्त्युपद्रवनिराकरणो नाम  
चतुर्थः स्तवकः ।

पञ्चमः स्तवकः ।

लक्ष्मीलावण्यलालारम्भविमरमरः साधु पेपीयमानं  
दृग्भ्यां साक्षान्मुगर्गेदिनकररजनीकामुकाभ्यां करैर्वैः ।  
कृष्णत्वं यद्विपाकादलभत मितमप्यस्य वर्त्म प्रभाम्भो-  
धारिभिर्निर्यदेतद्भवतु भवदवज्वालजालप्रशान्त्यै ॥ १ ॥

प्रभालक्षणाभिर्मोधारिभिर्निर्यदप्रमर्शनालम् । तथा दिनकररजनीकामुकाभ्या मृग-  
चन्द्रलक्षणाभ्या दृग्भ्या मुगर्गेनेत्राभ्या करैर्वैः किरणममहे माय यथा तथा साक्षात् पे-  
पायमानमनन्त ददयमानम् । इदंशमेतत् लक्ष्म्या माया लावण्यलालयो मौन्दर्यक्राडयो  
राजमतामसरूपयोगो रमाविमर प्रेमप्रमर स एव मरुतटाको भव एव इवाग्रस्तस्य ज्वा-  
लाजाल ज्वालासमस्तस्य प्रशान्त्यै नाशाय भवतु समागताप शमयतु । एतत्किम् । य-  
द्विपाकाद्यप्यग्नौमेत । यत्समर्गोदिति यावत् । मितं शुद्धमन्वात्मकमपि अस्य हेरेवैर्म श-  
रीर कृष्णत्वं श्यामतामलभत प्राप ॥

नीत्वा नाकनितम्बनीनयनयोः पायुपपानायने

मत्वा मङ्गलमातनोति मरुतामास्थाय मुन्नामताम् ।

जानीते जगदीशितुर्यदेतुलं जन्तुर्जपित्वा पदं

तन्नारायणनाम कामभिमतं मिद्धि न दत्ते मताम् ॥ २ ॥

तत्तु हेरेनाम मता कामिना मिद्धि न दत्ते । सर्वापि इत्त इत्यर्थः । तत्किम् । जन्तु-  
यन्नाम नात्वा प्राप्य । श्रुत्वैत्यर्थः । नाकनितम्बनीनयनयोगमगेनेत्रया पायुपपानायने  
अमृतपातवदाचरात् । अप्सरमा भोगयोग्यो भवति । यन्नाम मत्वा ज्ञात्वा मननं कृत्वा  
मुन्नामतामिन्द्रमास्थाय मरुता देवता मदल विस्तारयति । यन्नाम जपित्वा निर्दोषा-  
मनं कृत्वा जगदीशितुर्हेरेतुलं पदं ब्रह्मस्वरूपं जानाते । साक्षात्कारो भवताम्यय ॥

यद्वरीकुरुते भवान्धनमसं यस्य प्रकाशोऽक्षर

तद्भूस्व पर यदत्र ददते लिप्साधिकं लीलका ।



यस्यानेकगुणानलं न नलिनोद्भूतोऽपि वक्तुं विभु-

स्तर्त्तिकं पामरं रामरत्नमनिशं हृद्येव न स्थाप्यते ॥ ३ ॥

हे पामर अधम, तद्रामरत्नमनिशं निरन्तरं हृद्येव किं न स्थाप्यते । तर्त्तिकम् । यद्रामरत्नं भवान्धतमसं संसारगाढध्वान्तं दूरीकुरुते निवर्तयति । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । अक्षरमविनाशि तत्प्रसिद्धं परं ब्रह्मैव यस्य रामरत्नस्य प्रकाशः किरणौघः । अत्र संसारे यद्रामरत्नं लीलया अनायासेनैव लिप्ताधिकं वाञ्छाधिकं ददते । 'दद दाने' । विभुः प्रभु-  
रपि नलिनोद्भूतः कमलजो ब्रह्मापि यस्यानेकगुणान्वक्तुं नालं न समर्थः ॥

यज्ञस्तम्भवति कृता वसुमती तेनाविला संयुगे

मुप्तं तेन सपत्नदर्पदलनोद्दामप्रतिष्ठावता ।

वित्तं वेदविदे व्यतारि विधिवद्ब्रह्मार्पणन्यायतः

कंसध्वंसकृतः कृतः कृतधिया येन प्रणामः सकृत् ॥ ४ ॥

तेन प्राणिना अखिला वसुमती भयुपयुक्ता कृता । सपत्नानां शत्रूणां दर्पदलने गर्वापहारे उद्दामा बर्हा प्रतिष्ठा यस्येदृशेन तेन मयुगे गणे मुप्तम् । तेन च ब्रह्मार्पणन्यायेन वेदविदे विधिवद्वित्तं व्यतारि दत्तम् । येन कृतधिया कुशलेन सकृदेकवारमपि कंसध्वंसकृतो हरेः प्रणामः कृतः ॥

धन्या धर्मधुरंधरेण धरणी तेनोर्ध्वलोकाधिका

माता तस्य कृतार्थतामुपगता वीतापदः पूर्वजाः ।

तस्मिँल्लोचनमार्गमागतवति प्रायेण पापक्षयो

यस्योदारमतेर्नरस्य रमते चित्ते मुरस्य द्विषन् ॥ ५ ॥

तेन पुंसां धर्मधुरंधरेण धर्मभारवोद्गा ऊर्ध्वलोकाधिका स्वर्गलोकाधिका धरणी धन्या । अमुष्य पुंसो माता कृतार्थता प्राप्ता । पूर्वजाश्च तस्य वीतापदो गतदुःखाः । तस्मिन्प्रायेण लोचनमार्गमागतवति दृष्टे पापक्षयो भवति । उदारमतेर्महाबुद्धेर्यस्य नरस्य चित्ते मुरस्य द्विषन् हर्षं रमते ॥

चेतो यस्य जनार्दने जनमनःपीयूषपानाधिक-

ध्यानानन्दपदे निरस्तनिग्विलद्वैतप्रतिष्ठास्पदे ।

किं तस्यारिभिरुद्धतैः किमथवा विघ्नैः कुलैर्वापदां

किं पापेन किमन्तकेन बलिना दैवेन वा तस्य किम् ॥ ६ ॥

जनमनसाममृतपानादधिको यो ध्यानानन्दस्तस्य पदे स्थानभूते । तथा निरस्तं निखिलं द्वैतप्रतिष्ठाया आस्पदं येन तादृशे जनार्दने यस्य चेतस्तस्योद्धर्तरेभिः किम् । अथवा

विघ्नैः किम् । आपदां कुलैर्वा किम् । किं पापेन । किमन्तकेन यमेन । बलवता दैवेनापि वा किम् । न किमपीत्यर्थः ॥

यस्य स्वान्तमनन्ततो न चलितं लीलावतीलोचनै-

रुचैः सूचितनिश्चलप्रियतया बालस्य वालिङ्गनैः ।

स्मारस्फारतयाथवातिबलवद्वारिद्र्यदावानलै-

ज्वालाभी रिपुभीतिभिश्च पुरुषो धन्यः स एव क्षितौ ॥ ७ ॥

एतैः पदार्थैर्यस्य स्वान्तं मनोऽनन्ततो हरेः सकाशात् चलितं क्षितौ धरायां स एव धन्यः पुमान् । कैरित्यत आह—लीलावतीकटाक्षैरुचैः प्रकाशं सूचिता कथिता या निश्चलप्रियता स्थिरप्रियवाक्यं आ जन्मावधि तव लक्ष्महेममुद्राः अनेन दातुं प्रतिश्रुतेत्यादि तेनापि । तथा पुत्रालिङ्गनैः । तथा स्मार उपतापः । ‘स्मृ शब्दोपतापयोः’ । घञ्प्रत्ययः । तस्य स्फारतया बाहुल्येन । ‘स्फारस्तु करकादीनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च’ इति कोषः । तथातिबलवान्यो दारिद्र्यदावानलस्तस्य ज्वालाभिः । तथा शत्रुभीतिभिरपि । एतैर्हरौ स्थिरमना धन्यः ॥

पीयूषं परिहाय हायमधमस्तृष्णाभिभूतो जनः

कूपं काङ्क्षति पङ्कसंकुलमलं दैवेन निर्वञ्चितः ।

हित्वा हृद्गतमेव देवमतुलानन्दप्रदं केशवं

भूतेष्वात्महिताय ताम्यति मतित्यक्तो हि संमारिषु ॥ ८ ॥

हा इति खेदे । अयं तृष्णाभिभूतोऽधमो जनोऽमृतं त्यक्त्वा पङ्कव्याप्तं कूपं वाञ्छति । यतो दैवेन वञ्चितः । कथं तदाह—अतुलानन्ददायिनं हृदयस्य केशवं देवं त्यक्त्वा मतित्यक्तो निर्बुद्धिः सन् संमारिषु भूतेष्वात्महिताय ताम्यति ग्लायति ॥

तावद्दैन्यं मदन्यतो न भवतो गन्तव्यमव्याहता-

नन्दं नन्दं दरिद्रं दुःसहतरं दुःखं च तावद्ददत् ।

तावद्गर्जतु दुर्जनो मम विपदृद्ध्या रणत्कारकृ-

द्यावन्मामवलोकते न कृपया कृष्णः कृतायां स्तुतौ ॥ ९ ॥

स्तुतौ कृतायां कृष्णो मां यावन्नावलोकते हे दैन्यं, तावद्भवतस्त्वया मदन्यतो न गन्तव्यम् । ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इति भवत इति कर्तरि षष्ठी । हे दरिद्र, त्वमपि तावदुःसहतरं दुःखं ददस्वत् अव्याहतानन्दं यथा तथा नन्द । किं च दुर्जनो मम विपदृद्ध्या रणत्कारकृत् हसन् गर्जतु । हरिणा मय्यवलोकिते दैन्यादयोऽकिञ्चित्करा इति भावः ॥

मातर्मेदिनि देवकीतनयतामासाद्य देवो दया-

सिन्धुः ‘सिन्धुरलीलया त्वयि पदव्रातानतार्नात्तु यान् ।

एकं तच्चरणारविन्दमधुनो बाल्लभ्यलभ्याल्लवं

दत्त्वा मुक्तिदमाशु मह्यमनिशं मद्भारमुक्ता भव ॥ १० ॥

हे मातर्मेदिनि, दयार्णवो देवो हरिर्देवकीपुत्रत्वं प्राप्य त्वयि विषये यान्पदव्राता-  
न्यादन्यासमृद्धानतानीद्विस्तारयामास गजलीलया बाल्लभ्यलभ्याल्लवेहप्राप्यात्तच्चरणारविन्दमधु-  
नस्तत्पादाब्जपरागादेक मुक्तिर्दं लवं दत्त्वा मद्भारगहिता भव । तस्मिन्दत्तेऽहं मुक्तः स्याम्  
ततन्ते मद्भारहीनतेति भावः ॥

यद्भीमावरजो रजोधिकमनाः संन्यासिवेषं दध-

त्कन्यामेकतमः समस्तसुभटश्रेणीशिरःशेखरे ।

गर्जत्येव बलेऽवलेपविधुरो हत्वा सुभद्रामगा-

न्नागोऽनन्तवशंगतो जयति सा नारायणस्वामिना ॥ ११ ॥

रजोगुणव्याप्तमना भीमानुजोऽर्जुनो यतिवेषं धारयन्नेक एवावलेपविधुरं गर्वहीनं यथा  
तथा निर्गर्व एव मन् समस्तसुभटश्रेण्याः शिरःशेखर्गभने बलभद्रे गर्जत्येव सति अन-  
न्तस्य हरेर्वशगतः सन्सुभद्रां हत्वा अगान् आगोऽपगाधं तु नागात्र प्राप । सा हरिस्वा-  
मिना जयति । हरेर्भक्तत्वादिति भावः ॥

कारागारगता हतामरमुदो भौमस्य यद्भीरवो

भर्तारं भगवन्तमन्तकभयातङ्कापहं लेभिरे ।

हृद्वृत्तिश्चतुर्गगनस्य नितरां यद्दास्यमेवेहते-

ऽप्येकाग्र्यं कलितस्मृतेर्विजयते सोऽयं प्रसादः प्रभोः ॥ १२ ॥

हता अमराणां मुदो येन ईदृशस्य भौमस्य नरकासुरस्य कारागृहस्था भीरवो नार्यः ।  
'नारी भीरुर्भामिनी कामिनी च' इति हलायुधः । अन्तकोत्पन्नमातङ्गं भयमपहन्ति तं  
नरकर्भातिहर्तारं हरि भर्तारं यद्वेभिरे प्रापुः । ऐकाम्यं यथा तथा कलिता स्मृतिर्येन तस्य  
निगन्तरस्मरणशालस्य चतुर्मुखस्य मनोवृत्तिर्यद्दास्यमेवेहते चेष्टते सोऽयं प्रभोः प्रसादो  
विजयते ॥

कंसः किं सुकृतं चकार भगिनीं कारागृहे योऽरुण-

ज्जामेयानपि जघ्निवान्पितुरभूत्सौराज्यसर्वकषः ।

अन्यत्तस्य किमुच्यते तदपि मामेष क्षयं नेप्यती-

त्यत्यन्तस्मृतकेशवः शिवतमं तस्याश्रमं जग्मिवान् ॥ १३ ॥

कंसः किं पुण्यं चकार, न किमपि । यतो भगिनीं देवकीं कारागृहे योरुणहरोध,  
जामेयान् 'जामिः स्वस्वकुलस्त्रियोः' तदपत्यानि जामेयास्तान् जघान्, पितुरुपसेनस्य  
सौराज्यं सर्वं कषति बलद्वद्वाति तादृशोऽभवत् । 'करीषकुलसर्वात्रेषु कषः' इति खद्व-

त्ययः । तस्य कंसस्यान्यत्पापं किमुच्यते । यद्यप्येतादृशः, तदप्येष कृष्णो मां क्षयं नाशं  
नेष्यति मारयिष्यतीति भयेनात्यन्तं स्मृतः केशवो येन सः कंसः शिवतमं यद्दाम ब्र-  
ह्माख्यं तज्जग्मिवान् प्राप । ईदृशो हरिस्मरणप्रभाव इत्यर्थः ॥

ना रायः स्मरणं करोति हि यथा नारायणस्य प्रभो-

रेवं चेत्कुरुते कलामपि तदा दारिद्र्यदारि द्रुतम् ।

प्राप्य श्रीकरुणाकटाक्षकलनाकल्याणमक्षुद्रया

संपत्त्यैलविलं विलङ्घ्य विलसत्याचन्द्रतारं सुखी ॥ १४ ॥

ना पुमान् यथा रायो घनस्य स्मरणं करोति तथा कलां लेशमपि यदि नारायणस्य  
हरेः स्मृतिं करोति तदा श्रायुक्तो यः करुणाकटाक्षस्तत्कलनया दारिद्र्यनाशकं कल्याणं  
मङ्गलं प्राप्याक्षुद्रया महत्या संपत्त्या ऐलविलं कुबेरम् । 'यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजने-  
श्वराः' इत्यमरः । अतिक्रम्य आचन्द्रतारं कल्पान्तपर्यन्तं सुखी विलसति ॥

गङ्गे संनिहितासि संततमपि श्रीकृष्णपादाम्बुजे

लक्षिस् त्वं ललनाललाम लभसे लावण्यमस्यारसि ।

प्रेमा तस्य च मातरस्ति तुलसि त्वय्युत्तरस्तत्कथं

विज्ञप्तिर्न विधीयते करुणया मद्दुःखविध्वंसिनी ॥ १५ ॥

हे गङ्गे, त्वं हरिचरणे निरन्तरं निकटासि । हे लक्ष्मि, ललनानां नारीणां ललाम  
स्त्रीरत्नभृता त्वमस्य हरेरसि लावण्यं शोभां लभसे । हि तुलसि मातः, तस्य हरेः प्रेमा  
त्वप्यधिकोऽस्ति । तत्तर्हि करुणया कृत्वा मम दुःखनाशिनीं विज्ञप्तिर्भवतीभिः किं न  
क्रियते । सर्वथा मम दुःखनाशाय हरिविज्ञपनीय इति भावः ॥ 'ललामवललामश्च शृङ्गे  
चिह्नपताकयोः । रम्ये प्रधाने भूषायां पुण्ड्रे पुच्छप्रभावयोः' ॥

अन्तश्चिन्तयतामनन्तमनिशं श्वासा निवासाः श्रियो

जन्तूनां यति यन्ति यागयुगलैस्ते तुल्यतां तन्वते ।

स्पर्धन्ते मृडमौलिमण्डननदीवीचीभिरुच्चैः पुनः

पावित्र्येण भवाम्बुदव्युदसनोद्दामैकदेशीजसः ॥ १६ ॥

नित्यं चित्ते हरिं स्मरतां प्राप्तिनां श्रियः शोभाया निवासा आधारभूता यति या-  
वन्तः (?) श्वासा यन्ति गच्छन्ति । ते यागयुग्मैः सादृश्यं कुर्वते । हरिं स्मरतां प्रतिश्रामं  
श्रीगङ्गाफलमित्यर्थः । किं च ते श्वासाः शिवस्य मौलिमण्डनभृता या नदी गङ्गा तद्दी-  
प्तीभिः सह पावित्र्येण स्पर्धन्ते । कीदृशाः—भवाम्बुदस्य संसारमेघस्य व्युदसने नाशे

उदाममुत्कटमेकदेशौज एकभागस्थं तेजो येषाम् । येषामेकदेशस्थं तेजः संसारमेघं  
शमयति ॥

मुक्त्वा माधवसेवनं मतिमता मन्तव्यमन्तव्यथाः

किञ्चिद्वारयितुं समर्थमपरं पुण्यं न लोकत्रये ।

संतप्ते तपतीव्रतापतपनप्रद्योततो भूतले

तापं हर्तुमलं विना जलधरं दृष्टः कुतः केन कः ॥ १७ ॥

लोकत्रये एकं हरिसेवनं मुक्त्वान्ते मरणे या व्यथास्ता वारयितुं समर्थमपरं किञ्चित्पुण्यं  
मतिमताम् । कर्तरि षष्ठी । पुंसां न मन्तव्यम् ॥ तत्र दृष्टान्तः—तपे ग्रीष्मे तीव्रस्तापो  
यस्य तपनस्य भानोः प्रद्योततः प्रद्योतेनातपेन सतप्ते भूतले मेघं विना तापं हर्तुं केन कः  
कुतो दृष्टः । न केनापि न कोऽपीत्यर्थः । तथा हरिमेवां विनान्तपीडानाशकं किमपि  
नास्तीति भावः ॥

धातुप्रत्यययोगतो रचयितुं रूपाणि लोकत्रये

विद्वांसो विविधा विधातुरधिकं धीकौतुकं तु प्रभोः ।

संख्यालोपसमासकालपदभिल्लिङ्गादिभावान्वितं

रूपं प्रत्यययोजनाविरहितैर्निर्माति यो धातुभिः ॥ १८ ॥

धातुर्भवादिः, प्रत्ययास्तिबादिः, तयोर्योगाद्रूपाणि भवत्यादीनि रचयितुं लोकत्रये वि-  
द्वांसो बुधा विविधा वर्तन्ते । परं तु विधातुः कर्तुः प्रभोरीशस्य हरेस्तु धीकौतुकं बुद्धि-  
विख्यातिरधिकम् । तदेवाह—यो विधाता प्रत्यययोजनाविरहितैर्ज्ञानसंबन्धशून्यैरचेतनैः ।  
जहैरिति यावत् । धातुर्भिर्महाभूतैः सर्व्यकत्वादिः, लोपो नाशः, समासः समर्थनम्,  
कालः समयोऽवस्थादिकः, पदभिद्वस्तुभेदः, लिङ्गादि स्त्रीत्वादि, भावो जन्म, एतैर्युक्तं रूपं  
मनुष्यपशूनादि निर्माति करोति ॥ ‘धातू रमादौ श्लेष्मादौ भ्वादौ प्रावविकारयोः । महा-  
भूतेषु लोकेषु शब्दादाविन्द्रियेऽस्थानि ॥’ इति कोषः ॥ ‘कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कु-  
तुके मुदि । पारम्पर्यागते स्थाने मङ्गलोद्वाहमूत्रयोः ॥’ इति च ॥ ‘कालः कृष्णे महा-  
काले कृतान्ते समये मृतौ ।’ ‘पदं स्थाने विभक्त्यन्ये शब्दे वाक्येऽङ्गवस्तुनोः ।’ ‘भेदो वि-  
दारणे वेधे उपजापविशेषयोः ।’ ‘लिङ्गं पुस्त्वादिचिह्नयोः । शिवमूर्तावनुमाने सांख्योक्तप्र-  
कृतावपि’ इति च ॥ ‘भावोऽभिप्रायवस्तुनोः । स्वभावजन्मसत्तात्मक्रियालीलाविभूतिषु ।  
चेष्टायोन्योर्बुधे जन्तौ शृङ्गारादेश्च कारणे । शब्दवृत्तिहेतौ च ।’ ‘समासः स्यादैकपदे सं-  
क्षेपे च समर्थने ॥

तस्मिन्नस्मितयाभिभूतहृदया रूपे कृतप्रत्यया

मन्दाः केऽपि तदाशयैकशरणा दम्भादयो दस्यवः ।

बाधन्ते बुधबोधबन्धुरविधिव्याषेधिमेषाविनो

लोकं कोकमिवानिवार्यविपदं यामा निशामाश्रिताः ॥ १९ ॥

तस्मिन्देहे स्मितयाहंभावेनाभिभूतं पगभूतं हृदयं यैस्ते रूपे आकारे नरादिके एव कृतः प्रत्ययो विश्वामो यैस्ते, मन्दा दुष्टास्तेषां जन्तूनामाशयश्चित्तमेकं शरणं येषां ते, तथा बुधानां ज्ञानिनां बोधाय ज्ञानप्राप्तये समीचीनो यो विधिः प्रकारः श्रवणादिस्तद्व्याषे-  
धिनी ज्ञानप्रकारगतवार्तिका मेधा बुद्धिर्येषां ते कामदम्भादयो दस्यवश्चौरा अनिवार्यविपद-  
ममाध्यकष्टयुक्तं लोकं बाधन्ते पीडयन्ति ॥ अत्र दृष्टान्तः—यथा निशामाश्रिता यामा  
रात्रिप्रहराः कोकं चक्रवाक बाधन्ते । तद्वद्देहमाश्रिताः मन्तो ज्ञानं बाधन्त इत्याशयः ॥

मज्जन्तु प्रबलप्रतापनिहतानेकैर्नमि न्यायतो

निणीते निगमैर्नरा भवपराभूताः मुनीर्थान्तरे ।

मज्जन्तुस्तु मधुद्विषः पदनग्वप्रेङ्खल्यभामण्डली-

पूरस्फारतरङ्गसंगमचमत्कारोत्तमव गाहते ॥ २० ॥

संमार्गादिता नराः शास्त्रनिणीते प्रबलप्रतापेन निहतान्यनेकान्येनामि पापानि येन तादृशे  
नीर्थान्तरे प्रयागादीं मज्जन्तु स्नान्तु । मज्जन्तुर्दमेव जन्तुस्तु मधुद्विषो हरेः पदनखानां  
प्रेङ्खन्ती या प्रभामण्डली कान्तिपटली तस्याः परस्य स्फारा वृद्धा ये तरङ्गास्तेषां संगम  
एव चमत्कारोत्तमवस्तु गाहते हरिचरणभक्तिमेव गाहते ॥

लक्ष्मीभर्तरि भक्तिमेव भजनां यज्जायते जन्मिनां

मानैश्वर्यमरातिर्भातिरकुलस्फीतिः प्रतिष्ठाच्युतिः ।

नासीरः स समग्रसंपदुदधेर्वद्वैयथा मृचको

धूमः स्यात्प्रथमो यथोपनिषदः पूर्वैव भूमिभिदाम् ॥ २१ ॥

हरौ भक्ति भजनां जन्मिनां प्राणिनां यदानैश्वर्यमसामर्थ्यम्, अरातिर्भातिः शत्रुभयम्,  
अकुलस्फीतिः कुलवृद्धेरभावः, प्रतिष्ठानाशः, इत्यादि दुःख जायते, स समस्तसंपदुदधेः  
सर्वदृष्ट्योत्पत्तेर्नासीरः सेनामूलम् । हरिभक्त्या क्रियमाणायां दुःखावर्भावः सुखप्रागभाव-  
तया ज्ञेय इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—वद्वैस्तेजसो यथा प्रथमो धूमो जायते । यथा चोपनि-  
षदोऽद्वैतप्रतिष्ठापिकायाः पूर्वा आदौ पूर्वपक्षत्वेन भिदां भूमिर्भेदप्रतिपादनम् ॥

गङ्गासागरसंगमः सुमहितं काशीतलं शीतलं

दाहाय प्रबलैर्नसो न सरितः शेषा विशेषार्थदाः ।

यस्य ध्यानमृते तमच्युतमहं हृत्कुञ्जकण्ठीरवं

कुर्वे यत्पदवीक्षणेन पदवी दृश्यैव मुक्त्यद्भुता ॥ २२ ॥

गङ्गासमुद्रसंगमः, शीतलं सुमहितं पूज्यं काशीतलम्, विशेषार्थप्रदाः शेषाः सरितो

यमुनाद्याः, एते यस्य हरेर्ध्यानं विना प्रबलपातकनाशाय न भवन्ति, तं हरिं हृदयलक्ष-  
णकुञ्जे कण्ठीखं सिंहं कुर्वे हृदि स्थापयामि । यत्पददर्शनेन मुक्त्वा कृत्वाद्भुता या पदवी  
मुक्तिपदं दृश्यैव भवति । यस्य चरणभजनेन साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥

द्रव्येणापि विना भवन्ति सुलभान्यम्भांसि भूमीतले

प्राप्याः पादपपल्लवाः प्रभुरपि प्रौढप्रतापोऽच्युतः ।

स्यादेवार्चितयार्चयार्चिततरस्तस्मिन्भवेदार्चिते

मोक्षो मङ्गु मुमुक्षितस्य नियतं तत्र प्रमाणं श्रुतिः ॥ २३ ॥

द्रव्यं विना भूतले जलानि सुलभानि, वृक्षपल्लवाः पूजार्थं प्राप्याः, प्रभुरहिरपि प्रौढ-  
प्रतापः, अर्चया प्रतिमया पूजितयाप्यच्युतोऽर्चिततरोऽत्यन्तं पूज्यः स्यात् । तस्मिन्हरी  
पूजिते मुमुक्षितस्य मोक्षेच्छामङ्गु शीघ्रं मोक्षो भवेत् । नियतं निश्चितं तत्र श्रुतिर्वेद  
एव प्रमाणम् ॥

मार त्वं मृदुमानसानपि मुनीन्मृद्रासि यन्मार्गणे-

स्तेन त्वज्जनकोऽपि कोपितमनास्त्वद्रुततो वर्तते ।

यद्याता यमयातनां तनुभृतस्त्वामाश्रितास्त्वच्यजो

नीता लोकमशोकमत्रभवता नारायणेन ध्रुवम् ॥ २४ ॥

हे मार काम, त्वं कोमलचेतमोऽपि मुनीन्बार्णयस्पीडयसि, तेन तेनुना त्वद्रुततस्त्व-  
दाचरणेन त्वत्पिता हरिः कुद्वाचित्तो वर्तते । मयि हरेः कोपः कथं ज्ञातः, तत्राह—यत-  
स्त्वामाश्रिताः कामरता जना यमपाडां प्राप्ताः । त्वच्यजो निष्कामा जना अत्रभवता पू-  
ज्येन हरिणाशोकं मोक्षं प्रापिताः, । अतो ध्रुवं ज्ञायते हरिस्त्वयि कुपितः ॥

लक्ष्मि त्वं यदपीपलः पलभुजः पौलस्त्यपूर्वामू-

नक्षीणैर्विभवैरशूशुष ऋषीनप्यन्नतृप्तिं विना ।

मातुस्तेऽनुचितं समस्तजगतामेतच्चिरं चिन्तयै-

लङ्कायां पुरि शासनं तव धवश्चक्रे भवन्राघवः ॥ २५ ॥

हे लक्ष्मि पौलस्त्यपूर्वामनगावणार्दान्पलभुजो राक्षसान्पूर्णाविभवैः समृद्धिभिस्त्वं  
यदपीपलः पालितवत्यसि । ऋषीन्विश्वामित्रादीन्नातृप्तिं विना शूशुषः शोषितवत्यसि । सर्व-  
जगतां मातुस्त्वैतद्रक्षःपालनमृषिशोषणं चानुचितम् । एतच्चिरं चिन्तयंस्तव धवस्तव  
भर्ता रामो भवन्नङ्गायां तव शासनं शिक्षणं चक्रे ॥

तत्र युक्तिमाह—

नोचेदेष दशास्यतामनुभवन्त्यादो भवाम्भोनिधे-

लङ्केशः क गिरामगोचरतरस्त्वंद्वल्लभो वा कुतः ।

तस्येच्छामपहाय कलिभुवने हर्तुं जनस्त्वामलं'

तन्मातः कथमीदृशं पुनरपि प्रारभ्यते प्रस्तुतम् ॥ २६ ॥

चेद्यद्येवं न स्यात्तर्हि दशास्यतां रावणभावमनुभवन्संसारसमुद्रस्य यादो जलजीवभूतो लङ्केशो रावणः क, गिरां वाचामगोचरतरोऽत्यन्तमविषयस्तव भर्ता रामः क । महदन्त-  
रमनयोः । तस्य रामस्येच्छां विना त्रैलोक्ये त्वां हर्तुं हे मातः को वा समर्थो न कोऽपी-  
त्यर्थः । तत्तस्मादीदृशं प्रस्तुतमुपक्रान्तं पुनरपि कथं प्रारभ्यते । पापिपालनं धर्मिशोषणं  
च न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

त्वं मूलप्रकृतिः पुराणपुरुषो नारायणोऽयं विधु-

र्वह्निस्त्वं स च बिन्दुरिन्दुवदने नादात्मकं ते वपुः ।

मातः किं बहुना चराचरमिदं जातं युवाभ्यां यत-

स्तस्मादौदरपुत्रवन्निजतया पोष्यं विभेदं विना ॥ २७ ॥

हे मातरिन्दुवदने चन्द्रमुखि, त्वं मूलप्रकृतिरादिमाया, अयं नारायणः पुराणपुरुषः,  
अयं विधुश्चन्द्रस्त्वम्, अर्धहोमः, बिन्दुस्तव वपुर्नादात्मकं नादरूपम् । किं बहुना । इदं  
स्थावरजङ्गमं युवाभ्यां लक्ष्मीनारायणाभ्यां जातम् । तस्माद्भेदं त्यक्त्वा रसपुत्रवन्निजतया  
स्वीयत्वेन विश्वं पोष्य पोषर्णायम् ॥

तत्त्वं मातरनन्तमन्तरनिशं निध्यायतामायता-

वालोक्य स्थितिमेनमेव समया देवं दयासागरम् ।

अप्येतन्न विचिन्तयस्यधिजगत्येते दरिद्रादिता

दत्त्वा पर्यनुयोगमच्युतपरा मां द्वेपयिष्यन्ति यत् ॥ २८ ॥

हे मातः, तस्मात्त्वमन्तश्चित्तेऽनन्तं नितरां ध्यायतां स्मरतामायतानुत्तरकाले दयास-  
मुद्रमेनं देवं हरिं समया हरिस्मीपे स्थितिमालोक्य तन्न विचिन्तयसि । किं तच्चिन्तनीयम्,  
अत आह—दरिद्रादिता एते हरेरग्रे पर्यनुयोगमुपालम्भन दत्त्वा मां द्वेपयिष्यन्ति । त-  
स्माद्भक्तेभ्यो दारिद्र्यं दूरीकार्यमित्यर्थः ॥

मातर्मङ्गलदेवते मधुरया दृष्ट्या मनुष्या मुदा

वीक्ष्यन्ते भवदीक्षिताः शतमखीभावाय ते दीक्षिताः ।

दोषस्तेषु गुणायते रिपुरपि प्रायेण मित्रायते

व्यालो रज्जवति क्षितिस्त्रिदिवति क्षोणीपतिर्दमसति ॥ २९ ॥

हे कल्याणदेवते मातः, ये मनुष्या मधुरया कृपायुक्तया दृष्ट्या मुदा त्वया वीक्ष्यन्ते ते  
भवसंसारे दीक्षिताः संसारिणः संसरणदीक्षां प्राप्ताः सन्तः शतमखीभावायेन्द्रत्वभक्त्याय दी-



क्षिता भवन्ति । तेषु च क्षोषोऽपि गुणायते, रिपुरपि बाहुल्येन मिश्रवदाचरति, व्यालः सर्पो रज्जवति रज्जुवदाचरति, क्षितिः पृथ्वी त्रिदिवति स्वर्गवदाचरति, क्षोणीपती राजा दामवदाचरति । गुणायते, मिश्रायते, इत्यत्र क्यच् । रज्जवतीत्यादौ क्तिप् ॥

अप्येकक्षणमेधि रे मधुकरः श्रीमन्मधुद्वेषिणः

पादाम्भोजयुगे धिगेव कमलाकाङ्क्षावशः क्लिश्यसि ।

यद्भूताभ्युदयाय भूरिविभवैराविर्भवेद्भार्गवी

भक्त्या भर्तुं रसाधुभिरभिप्रायैः परैः पूर्यताम् ॥ ३० ॥

रे जन्तो, एकक्षणमपि श्रीमतो मधुमूदनस्य पादाब्जयुग्मे मधुकरो भ्रमर एधि भव । तव कमलाया लक्ष्म्या आकाङ्क्षा यदाकुलत्वं तद्विगस्तु । यतो सा भार्गवी भृगुपुत्री लक्ष्मीर्भर्तुर्हरेर्भक्त्यैव भतानामभ्युदयायाविः प्रकटा भवेत् । अतः परैरन्यैरसाधुभिर्गभिप्रायैः पूर्यताम्, अन्येऽभिप्राया न कार्या इति भावः ॥

दूरं याहि दैरिद्र दीर्णहृदयं दौर्भाग्य भङ्गं भज

व्याधे लावणसैन्धवीषु लहरीप्वापद्यतां निद्रवः ।

शेषं श्रंशमुपेतु गुप्सदुपमं नारायणाराधने

वैयर्थ्यं व्यपहाय लग्नमनसो जाता वयं सर्वथा ॥ ३१ ॥

हे दैरिद्र, दीर्णं स्फुटितं हृदय यस्येदृशं मत्त्वं दूरं याहि । हे दौर्भाग्य, नाशं प्राप्नुहि । हे व्याधे रोग, त्वया लावणस्मिन्धोरिमा लावणसैन्धव्यः । 'हृद्भगसिन्धवन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । क्षाराब्धिसंयन्धिर्नापु लहरीषु निद्रवो लय आपद्यतां प्राप्यताम् । रोगेण क्षाराब्धौ पतितव्यमित्यर्थः । शेषमनुक्तं गुप्सदुपमं भवत्सदृशं दुःखमयादिकं श्रंशं नाशमुपेतु । यतो वयं वैयर्थ्यं व्यप्रत्वं त्यक्त्वा सर्वांशेन कृष्णाराधने लग्नचित्ता जाताः, अतो दैरिद्रादिभिर्मयि न स्थेयमिति भावः ॥

दयालुर्देव त्वं क इव हृदयालुस्त्वदपरो

रमा यस्यादेशोत्सवभवनवानन्दलहरी ।

अधर्मो यन्नाम्ना विलयमयते माधव सदा

तदप्येतत्सीदत्यहह भुवनं त्वत्कपितृकम् ॥ ३२ ॥

हे देव माधव, त्वं दयालुः । त्वदन्यो हृदयालुः कृपावान्क इव, न कोऽपीत्यर्थः । रमा लक्ष्मीर्यस्य तवादेश आर्क्षितोत्सवस्तदुत्पन्ना नवा आनन्दलहरी हर्षपरम्परा यस्याः सा । लक्ष्मीर्यस्याज्ञाकारिणीत्यर्थः । यस्य तव नाम्ना अधर्मो नाशमाप्नोति । तदप्येवं सत्यपि त्वं पिता यस्येदृशं भुवनमहह इत्याश्चर्ये स्यादिति दुःखं प्राप्नोति । त्वयि नाथे दुःखं न घटत इत्यर्थः ॥

१. 'किमेव क. २. इतिरेति भावप्रधानो निर्देशः. ३. 'व्यवहाय' क.

प्रमोदाय प्रायः प्रभवतु वधूनेत्रनलिनो-

लुसलक्ष्मीलीलाकमलमधुपश्रेणिसुभगः ।

कटाक्षः केषांचित्कृतसुकृतसंघातवशतो

हरिध्यानं हित्वा मम किमपि नायाति हृदये ॥ ३३ ॥

वध्वा नेत्रपद्म उल्लसन्ती शोभमाना या लक्ष्मीस्तस्या यल्लीलाकमलं तत्र या मधुपश्रे-  
णिभ्रमरपङ्क्तिस्तद्वत्सुभग एवंविधः कटाक्षः सुकृतसंघातः पुण्यसमूहस्तद्वशात्प्रायः केषां-  
चित्प्रमोदाय सुखाय प्रभवतु । नायं कटाक्षः, किं तु पद्मालया इमा वधूनेत्रे पद्मं निव-  
सति, तद्वस्ते लीलाकमलमस्ति, तत्र भ्रमरपङ्क्तिः संचयेमिति भावः । एवं केचित्स्त्रियाः  
सुखमनुभवन्तु । मम तु हृदये हरिध्यानं त्यक्त्वा किमपि नायाति ॥

मुरारातिर्भाति श्रुतिमुकुटमाणिक्यकिरणा-

वलीभिर्व्याश्रित्यच्चरणनग्वचन्द्रद्युतिचयैः ।

भजज्जन्तुस्वान्तोत्कटकुहरतो मोहतिमिरं

निरस्यन्नीरन्ध्रैर्हृदि यदि तदिष्टं किमितरत् ॥ ३४ ॥

श्रुतेर्मुकुटभूतोपनिषत्तदेव माणिक्यं रत्नं तस्य किरणपङ्क्तिभिर्व्याश्रित्यन्तः संबध्नन्त  
उपनिषत्प्रतिपाद्या ये चरणनखास्त एव चन्द्रास्तेषां नीरन्ध्रैर्निबिडैर्युतिचयैः कान्तिपुङ्क्तः  
कृत्वा भजतां जन्तूनां स्वान्तं चित्तमेवोत्कटं कुहरं गतं तस्मान्मोहान्धकारं निरस्यन्निवर्त-  
यन्मुरारिर्यदि हृदि भाति तत्तादृ इतरदन्यदिष्टं किम्, न किमपि । हरिध्यानाधिकं सुखं  
नास्तीत्यर्थः । अज्ञाननाशके हर्षं हृदि भाति सति कृतार्था भवन्तीति भावः ॥

यच्छक्यं नैव वाच्यमविमलमनः संपरित्यज्य बद्धं

नैर्गुण्यादेव बन्धं व्रजति पुनरहो न प्रसङ्गाद्गुणानाम् ।

यस्मिन्बद्धे विमुक्तिर्भवति तनुभृतां यन्निलोक्याममूल्यं

कौशल्यागर्भरत्नं मम हरतु तमःस्तोममत्यद्भुतश्रि ॥ ३५ ॥

यद्वाग्मरत्नं वाच्यमानां मुनीनां विमलं मनस्यक्त्वा बद्धं नैव शक्यम् । यच्च मनसो नै-  
र्गुण्यादेव संबन्धं याति, न तु गुणानां विषयाणां प्रसङ्गात्सेवया । यस्मिन्बद्धे प्राणिनां मु-  
क्तिर्भवति । यच्च त्रिलोक्याममूल्यमत्यन्तमाश्चर्यकारिणी श्रौर्यस्य तन्निर्मूल्यं कौशल्यागर्भ-  
रत्नं रामरत्नं मम तमःस्तोममन्धकारसमूहं हरतु । अज्ञाननिवृत्तिं करोत्वित्यर्थः ॥

ये जन्मान्तरपर्युदञ्चनवशादायान्ति जायादितां

जीवास्तेष्वपि मातृशासितमिदं चेतो ममत्वाकुलम् ।

सर्वेषां हि न तत्कथं तनुभृतां चौरैष्वपीदृग्रसं

तेऽप्येवं भवितार एव विगिमां चेष्टां विवेकोज्जिताम् ॥ ३६ ॥

ये प्राणिनो जन्मान्तरेऽन्यजन्मनि यत्पयुदञ्चनमृणम् । 'ऋणं स्यात्पयुदञ्चनम्' इति कोषः । तद्वशाज्जायादितां स्त्रीपुत्रपौत्रादिभावमायान्ति । मातृशासितं मूर्खम् । 'मूर्खः स्यान्मातृशासितः' । इदं चेतस्तेष्वपीदृशं पुत्रादिसमन्वेहाकुलं ममतेया व्यग्रम् । तथा सर्वेषां तनुभृतां तच्चित्तं चैरेष्वपीदृशं पुत्रादिसमन्वेहं कथं न भवति । यतः, ते चौ-गदयोऽप्येवं भवितारो जायादिभावं यास्यन्ति । अत एवेमां विवेकहीनां चेष्टां धिक् ॥

नित्यं हृत्कमलं कृतार्थयतु मे देवो भवानीपति-

यस्मिन्मार्गगते मतेर्विरमति द्रागेव माया यया ।

हर्तुं बोधधनं निबध्य बहुधा पाशैः प्रमादादिभि-

मोहाब्धौ विषयैर्विलोभ्य विवशं व्याक्षिप्यते विष्टपम् ॥ ३७ ॥

भवानीपतिर्देवः शिवो नित्यं मम हृत्पद्मं कृतार्थयतु । यस्मिन्मार्गगते मार्गमते द्राक् शीघ्रं मतेर्माया विरमति निवर्तते । तिष्ठतु माया, तत्राह—यया मायया ज्ञानं धनं हर्तुं प्रमादादिभिः पाशैर्बहुधा बद्धा विषयैः त्वगादिभिरविलोभ्य विवशं बद्धा भुवनं मो-हसागरे क्षिप्यते ॥

पूर्वो दस्य इतश्च दीर्घ इतरो नैव कचिद्विद्यते

कस्यानेन समानता त्रिभुवने को वा समानोऽमुना ।

अन्तःस्थायिनि घोषवत्यविरतं लोकोपचारात्मनः

संज्ञासंधिममाप्तये प्रतिजनुः किं नात्र तत्स्थीयते ॥ ३८ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृताया विष्णुभक्तिकल्पलतायां भक्तिगौरवदर्शनं नाम पञ्चमः स्तवकः ।

हे मनः, प्रतिजनुर्जन्मनिजन्मनि संज्ञा देवदत्तादिका नृपपश्वादिका वा तस्याः संधिः सं-बन्धस्तत्समाप्तये जन्मनिवृत्त्यै अत्र हर्गं किं न स्थायते । यस्मादितो हरेः पूर्वं आदि-नास्ति, अनादित्वात् । इत इतरो दस्यो रिपुरपि नास्ति, इतो दीर्घोऽपि कचिन्न विद्य-ते, त्रैलोक्येऽनेन हरिणा समानता सादृश्यं कस्या अमुना समानो वा कः, न कोऽपीत्यर्थः । किञ्चित्तेऽत्र । अन्तःस्थायिनि चित्तस्थे । अन्तर्यामिण्यर्थः । लोकोपचारालोकव्यवहारतो-ऽविरतं नित्यं घोषवति शब्दवति घोषो वेदशब्दः प्रतिपादकत्वेनास्तीति । वस्तुतो वाग्गो-चरे । तदासक्तिः कथं न क्रियते इत्यर्थः ॥

इति महीधरविगचिने विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे भक्तिगौरवदर्शनं पञ्चमः स्तवकः ।

पष्ठः स्तवकः ।

ये संसारतमिस्रतीव्रतपना ये मुक्तिलक्ष्मीलस-

न्मुक्ताहारकैणाः, प्रणामनिपुणप्राणिप्रसादोन्मुखाः ।

अद्वैतागमवाक्यदीपकदशानिर्माणसूत्राणि ये

ते गोविन्दगुणाः प्रमोदमतुलं कुर्वन्तु वः सर्वदा ॥ १ ॥

ते दृग्गुणा वो गुष्माकं अतुलं प्रमोदं हर्षं कुर्वन्तु । ते के । ये संसाररूपान्धकारस्य तीव्रसूर्यप्रायाः । संसारनिवर्तका इत्यर्थः । ये मुक्तिरूपा या लक्ष्मीस्तस्या लसन्तो मुक्ता-  
हारस्य कणा मणयः । ये च नमस्कारकुशला ये प्राणिनस्तेषां प्रसादं प्रत्युन्मुखाः । प्र-  
सादकरा इत्यर्थः । ये च । अद्वैतागमवाक्यानि वेदान्तशास्त्रवर्चानि त एव दीपकास्तेषां  
दशानिर्माणाय वर्तिरचनाय सूत्रभूताः ॥

कृष्ण त्वत्करुणाकटाक्षलहरीलीलालवाय मृहां

कुर्वन्तः कमलासनप्रभृतयो देवाः स्नवं तन्वते ।

एकस्तत्त्व पादपद्मरजसां गङ्गाम्बुना मिश्रितो

वातोद्भूतकणः कृतार्थयतु मां कोऽपि प्रणामाननम् ॥ २ ॥

हे कृष्ण, ब्रह्मादयो देवान्त्वत्कृपाकटाक्षलहयां या लीला तस्या लेशार्थकदेशप्राप्तये  
इच्छां कुर्वन्तः सन्तस्तव स्तवान्स्त्रोत्राणि कुर्वन्ते । तत्तस्मात्तव चरणधलीनामेको वातो-  
द्भूतः कोऽपि कणो लेशो नया नर्ग्राभत मां कृतार्थयतु । किम्भूतः । गङ्गोदकयुक्तः ॥

त्वं राजा भुवनेष्वतो भुवि तवावात्सं कुटुम्बीभव-

न्दुप्पूरोदरपूरणाय वृषलः क्षेत्री खलेषु स्थितः ।

निष्पन्नं भवतो निर्वदितवतो मे कर्मबीजैरपि

क्षीणं तत्त्व सेवनव्यमनिनं मामच्युताङ्गीकुरु ॥ ३ ॥

यतस्त्वं भुवनेषु राजा अतः कुटुम्बीभवन्नहं तव गृहे अवान्ममुपितवानस्मि । वसतेर्लुङ्घु-  
त्तमैकवचने रूपम् । किमर्थम् । दुष्पुंस जटारस्य पूरणाय । कादृशोऽहम् । वृषलः वृषं  
धर्मे लुनार्ताति धर्मविमुखः । क्षेत्री शरीरवान् । खलेषु पापेषु स्थितः । क्षेत्रे निष्पन्नमुपा-  
जितं शुभाशुभ भवतस्तव निर्वदितवतो मम कर्मरूपबीजं । क्षीणं कृष्णार्पणबुद्ध्या कर्म  
कुर्वतः । कर्मक्षयादिति भावः । 'यत्करोषि-' इति गानोक्तेः । तस्मात्तव सेवामत्तः मां हे  
अच्युत अङ्गीकुरु ॥

न्यायोऽयं निरणायि नैकनिगमैर्नारायणानश्वरः

कर्तारं तदुपैति कर्म कलितं यद्येन यादृग्यथा ।

त्वामेव स्मरतो ममेह विगतोऽनेहा महानप्यहो

मच्चिन्ता निमिषार्धमेकमपि किं तत्तन्यते न त्वया ॥ ४ ॥

हे नारायण, अनेकशास्त्रैरनश्वरो निश्चलोऽयं न्यायो निरणायि निर्णीतः । क इत्याह—येन  
प्राणिना यथा येन प्रकारेण यादृक् शुभमशुभं वा कर्म कलितं कृतं तत्कर्तारमुपैति ।

मम तु त्वामेव स्मरतः सतो' महाननेहा दीर्घकालो गतः । तत्तर्हि निमिषार्धमपि मच्चिन्ता  
त्वया किमिति न तन्यते । मच्चिन्ता विधेयेति भावः ॥

श्रीविष्णो जगदेकजीवन घनानन्दैकदीक्षगुरो

मूर्च्छन्मोहमहान्धकारतरणे कारुण्यरत्नाकर ।

ग्राहव्याहतचेष्टितद्विपविपद्विच्छेददक्ष प्रभो

कस्याग्रे भवसंभवः परिभवस्त्वामन्तरेणोच्यते ॥ ५ ॥

हे श्रिया युक्त विष्णो, हे जगतामेकजीवन, हे निषिद्धानन्दैकदीक्षायामानन्ददाने गुरो, हे  
मूर्च्छतां मुदनां मोह एव महान्धकारस्तस्य तरणे खे मोहनाशक, हे कारुण्यरत्नाकर दया-  
ब्धे, ग्राहेण व्याहता चेष्टा यस्येदृशो द्विपो गजेन्द्रस्तस्य विपन्नाशे चतुर, हे प्रभो, संसारोत्थः  
पगभवस्त्वां विना कस्याग्रे कथ्यते ॥

सध्रीचीर्दुःखवीचीरतिशयविपमा विक्षिपन्व्याकुलत्वं

गच्छन्न च्छन्दतः स्वादधिभवजलधि त्वां मधुद्वेषणैषः ।

स्मर्तुं शक्नोमि वेला मयि तव तदियं देव दातुं दयार्द्र-

दृष्टेरंशं प्रभूणां त्रिजगति करुणादानपात्रं यदार्तः ॥ ६ ॥

हे मधुद्वेषण मधुमदन । 'रिपौ वैरिमपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः' इत्यमरः । एषोऽहं त्वां स्मर्तुं  
न शक्नोमि । किं कुर्वन् । अधिभवजलधि संसाराब्धौ अन्यन्तं विपमाः सध्रीचाः सहा-  
नशीलाः सर्वत्र प्रमारिणीर्दुःखलहरीर्विक्षिपन्प्रेरयन् । अत एव स्वात् निजात् छन्दतोऽभिप्रा-  
यात् स्वामिप्रायेण स्ववशेनैव वा व्याकुलत्वं गच्छन् । 'छन्दो वशेऽभिप्राये च' इति  
कोपः । तत्तस्मात् हे देव, तव दयार्द्रदृष्टेरंशं मयि दातुमियं वेला एष समयः । 'कालसम-  
यवेलासु तुमुन्' । यद्यस्मादार्तो दुःखितः । त्रैलोक्ये प्रभूणां दयादानस्य पात्रम् । प्रभुभि-  
दानेषु दया कार्येति भावः ॥

देव श्रीवामुदेव ध्रुवमवति तवोदारलीलाकला य-

द्विश्वं शश्वन्निकारोद्यतदनुतनुजव्याकुलीभूतमेतत् ।

तत्रैकान्तेऽनुकम्पानिगमनिगदिता न्यायदृष्ट्या निदानं

तत्त्वं विश्वोपकारव्रत वितर मयि प्राप्तदौःस्थ्ये दृगंशम् ॥ ७ ॥

हे श्रीवामुदेव, देव दीप्यमान, तवोदारा महती या लीला तत्कला लेशोऽप्येतद्विश्वं ध्रुव-  
मवति रक्षति । कादृशम् । शश्वन्निकारे परामत्रे उद्यता ये दनुतनुजा दानवास्तैर्व्याकुली-  
भूतम् । तत्र तासु लीलासु एकान्ते अनुकम्पा निर्गमैर्वदैः कथिता । या न्यायदृष्टिस्तत्त्व-  
ज्ञानं तस्य निदानं कारणम् । तत्तस्माद्दे विश्वोपकारव्रत सर्वेषामुपदार एव व्रतं यस्य  
तादृश, प्राप्तदौःस्थ्ये दुःखिते मयि दृगंशं कृपाकटाक्षं वितर देहि ॥

एतन्मेऽव मुकुन्द देव हृदयं व्याप्तं विपद्वारिधे-

वीचीभिर्विरलेतराभिरभितो रम्भेव दीव्यहलैः ।

विज्ञप्तिर्वरदायिनी त्वयि कृतापि स्यान्न चेत्प्राणिनां

शब्दब्रह्मणि तच्छ्रमो मतिमतामाकाशकण्डूयनम् ॥ ८ ॥

हे मुकुन्द देव, एतन्मे हृदयमव रक्ष । कदाहम् । विपद्वारिधेर्दुःखाब्धेर्विरलेतराभिर्घना-  
भिर्वीचीभिर्व्याप्तमत्यन्तदुःखितम् । तत्र दृष्टान्तः—दीव्याद्भिर्हलैः पक्षैर्यथा रम्भा कदली  
व्याप्ता । हे नाथ, त्वयि कृतापि विज्ञप्तिर्यदि प्राणिनां वरदायिनी इष्टदात्री न चेत् तर्हि  
मतिमतां मुकुर्दानां शब्दब्रह्मणि वेदे श्रमो नभःकण्डूयनतुल्यः । हरिमेवैष्टप्राप्तिरिति  
वेदार्थः । स चेन्मिथ्या तर्हि वेदोक्तकर्मणि श्रमो नभःखर्जनवन्मिथ्येत्यर्थः ॥

यन्मे पातकमस्ति माधव तव ध्यानान्तरायीभव-

त्तत्किं देव निवार्यते न भवता भक्तानुकम्पावता ।

दासे दुःसहवेदनां गतवति स्वामी समर्थोऽपि चे-

दौदामीन्यमुरीकरोति तदहो स्वस्वामिधर्मः कुतः ॥ ९ ॥

हे माधव, तव ध्यानेऽन्तरायीभवद्विघ्नभूत पातक यन्मेऽस्मि । हे देव, भक्तेषु कृपा-  
लुना त्वया तत्पातकं किं न निवार्यते । अर्थान्तरं द्रष्टव्यं—दुःसहपाडायुक्ते दासे मति  
दुःखनिरसनसमर्थोऽपि स्वामी चेदुदामीनतामुपेक्षां कुरुते, तर्हि स्वामिसेवकधर्मः कुतः । न  
कुतोऽपीत्यर्थः ॥

यस्मिन्न स्मृतिमेपि मेऽग्निलगुरो गोविन्द तस्मिन्क्षणे

मा जीवन्निति नातिनिर्मलमतिर्मापैतु मच्चतसः ।

जन्तुर्यत्तव सेवया विरहितो जीवत्यवश्यं न त-

त्सारं सौरभसंपदामविषयो यद्वत्स्मितं कौमुदम् ॥ १० ॥

हे सर्वगुरो, हे गोविन्द, यस्मिन्क्षणे त्वं स्मृतिं नैपि चित्तनायासि तस्मिन्कालेऽयं जनो  
मा जीवन्नश्यतु । 'मादृयाक्रोशे' इति शतप्रत्ययः । इत्येतादृशीं नात्यां निर्मला मति-  
मंश्चित्तान्मा गच्छतु । यस्माज्जन्तुस्तव सेवां विना यज्जीवति अवश्यं न तत्सारम् । तत्र  
दृष्टान्तः—यथा कौसुमं स्मित पुष्पविकासः सौरभमपदां गन्धसमृद्धीनामविषयो न मा-  
रम् । अगन्ध पुष्प निषिद्धमित्यर्थः ॥

तावन्मे मन्तुमत्त्वं मधुमथन महद्यामि यावन्न यन्ना-

द्योगाभ्यासप्रवीणैरपि कपिलमनुव्यासपूर्वैः स्मृतं ते ।

पादाम्भोजं शरण्यावधि शरणमधिष्ठानमेकं शुभानां

पश्चान्मे कैव चिन्ता तव भुवनविभो रक्षणीयस्य धर्मात् ॥ ११ ॥

हे मधुमथन, तवन्मम महन्मन्तुमत्वं सापराधता यावद्यन्नाद्योगाभ्यासकुशलैः कपिला-  
दिभिः स्मृतं तव पादाम्बुजं शरण्यानामवधिभूतं शुभानां कल्याणानामेकं स्थानं शरणं न  
यामि । पश्चान्मम कैव चिन्ता, न कापीत्यर्थः । कीदृशस्य मे । हे भुवनविभो, त्वया  
धर्माद्रक्षणीयस्य त्वच्छरणागतस्य । मे [मम] त्वयैव रक्षा कार्येति भावः ॥

गोभिः शोभि तवानुवादनिबिडानन्दाभिरुद्यद्गृध्रं

रामोदारचरित्रचारु दलितारिष्टं प्रभूतद्युति ।

त्यक्तत्रासमघादपि प्रबलतस्त्वत्पादपद्माश्रयं

त्याज्यं गोकुलवद्गदाग्रज कदाप्येतन्नमे तन्मनः ॥ १२ ॥

हे गदाग्रज, मम मनो गोकुलवत्कदापि त्वया न त्याज्यम् । कादृश गोकुलं मनश्च ।  
तवानुवादेन निबिड आनन्दो यासां तादृशाभिर्गोभिर्धेनुभिर्रन्दिर्यैश्च शोभि गात्रितम् । उ-  
द्यन् वृषोऽसुरो धर्मश्च यत्र । रामस्योदारचरितेन चारु, रामाणां स्त्रीणां चरित्रेण चारु ।  
दलितोऽग्निश्चो वृषभासुरो विघ्नश्च यस्मान् । प्रकृष्टकान्तीति समानम् । प्रबलादघासुगत्या-  
पाच्च त्यक्तत्रासं निर्भयम् । 'दुःखेनोद्यमनेष्वधम' इत्यमरः । तत्र चरणपद्माश्रयो यस्येति  
समानम् ॥

संप्राप्तं भुवनत्रयेऽपि सुयशः सोमावदानं मया

लब्ध्वानेकमुत्तमानुभूतिसुभगा मुत्रामलक्ष्मीरपि ।

मन्ये तीर्णमशेषदुःखविषमं संसारवारानिधिं

यद्यायाति दशास्यशात्रव तव ध्यानामृतं मे हृदि ॥ १३ ॥

हे दशास्यशात्रव रावणरि, तव ध्यानलक्षणममृतं यदि मम चित्ते आयाति, तदा मया  
त्रैलोक्ये चन्द्रनिर्मलं यशः प्राप्तं नानासुखानुभवेन सुभगेन्द्रलक्ष्मीरपि प्राप्ता । 'सुत्रामा  
गोत्राभद्रा' इत्यमरः । नानादुःखविषमं संसारसमुद्र तीर्णं मन्ये ॥

चेतो मे चरितार्थयाच्युत चिरं त्वद्धानवुद्धान्वितं

रूपेण प्रकटीभवन्नवभिदाभक्तिप्रतीतात्मनाम् ।

येन त्वं बहुलाकुलं बहुलया वृष्ट्याकुलं गोकुले

रक्षिष्यन्निभरांभूविथ गिरिं गोवर्धनं लीलया ॥ १४ ॥

हे अच्युत, तव ध्यानेन या बुद्धिस्तद्युक्तं मे चित्तं चरितार्थं कृतार्थं कुरु । कीदृश-  
स्त्वम् । नव भिदा भेदाः ध्रुवणकीर्तनादयो यस्याः सा नवभिदा सा चासौ भक्तिश्च ।  
भक्तिशब्दस्य प्रियास्त्रिदास्त्रिदाशब्दस्य पुंवद्भावाभावः । तथा प्रतीतस्तुष्ट आत्मा चित्तं  
येषां तेषां प्रकटीभवन् । येन हेतुना त्वं किलेति प्रसिद्धौ । [गोकुले] बहुलया धनया वृष्टया  
व्याकुलं बहुलाकुलं गोकुलं रक्षिष्यन् रक्षितुम् । तुमर्थे लट् । गोवर्धनं गिरिं लीलया वि-  
भरांभविष्य धृतवानसि । 'बहुलः कृष्णपक्षेऽग्नौ शिवा च बहुला गवि' ॥

कारुण्यामृतपूरिताक्षियुगलव्यालोलनैकद्युति-

स्पर्शोद्देशदलदुरन्तदुरितं दामोदरैर्न तव ।

तावत्पाहि कृपाहितैर्कानिलय त्वत्पादपद्मम्भृते-

रन्तर्यामिणि यामि निर्मलतया त्वय्येव यावल्लयम् ॥ १५ ॥

हे कृपाहितैर्कानिलय दयाहितयोगेकाश्रयभक्त, हे दामोदर, तवाङ्गिस्मरणाभिर्मलत्वेनान्त-  
र्यामिणि त्वयि यावदहं लयं यामि लीनो भवामि तावदेन मां त्वं पाहि रक्ष । कीदृशं  
माम् । तव कारुण्यामृतेन पूरितं यन्नेत्रयुग्मं तस्य व्यालोलः प्रमग्न्यो या नैकद्युतयो  
निविधकान्त्यस्तामां स्पर्शोद्देशेन स्पर्शलेशेनैव दलदुरन्तं दुःमहं दुरितं पापं यस्य तम् ॥

ये लक्ष्मीपतिपादपङ्कजमिलन्मन्दाकिनीमञ्जनो-

हामानन्दभरेण भान्नि भविनां ते वासराः सार्थकाः ।

सद्यःपण्डकखण्डिताधरवधूवैकव्यवद्वह्मवि-

तकर्मन्दिप्रियमाणकर्मवदहो शेषं जनुनार्थवत् ॥ १६ ॥

हरिपादपद्मे मिलन्ती या गङ्गा । तत्र मञ्जनेन हरिपादमग्नणेनाहामो बहुल्यो य आन-  
न्दभरः सुखीघस्तेनोपलक्षिता दिवसा ये प्राणिनां यान्ति ते सार्थकाः । शेषं हास्यदस्मृ-  
तिर्हानं जन्म नार्थवन्नर्थकम् । तत्र दृष्टान्तः—सद्यः पण्डकेन नपुंसकेन खण्डित ओष्ठो  
यस्या ईदृश्या वध्वा वैकव्यं दुःखं तद्वत् । तद्यथा निरर्थकम् । किं च ब्रह्मविदा कर्म-  
न्दिना तापसेन क्रियमाणं यत्कर्म तद्वत् । 'कर्मन्दी तापसो यतिः' । 'तदधिगमं उत्तर-  
पूर्वाध्यायोरक्षेपविनाशो—' (४।१।१३) इति व्याससूत्रात् ॥

श्रीमञ्जूतकुण्डलितसौरभचणे कीरः कुलस्त्री धव-

ध्याने मञ्जुसरोजराजिषु यथा पुष्पधयश्रेणयः ।

वातान्दोलितवारिबाह्विगलद्वारीव सारङ्गव-

ल्लुस्मीलालनलोल लालसमिदं त्वत्सेवने मेऽस्तु हृत् ॥ १७ ॥

हे रमात्पलनलोल लक्ष्मीविलासने सदृष्ण । 'लोलश्चलसदृष्णयोः' इत्यमरः । इदं मम  
हृदयं तव सेवने लालसं साभिलषमस्तु । तत्र दृष्टान्तचतुष्टयनाह—अतिसौरभेन वित्ते



विख्याते श्रीमति चूतकुणे पक्कात्रे कीरः शुको यथा साभिलाषः स्यात् । 'तेन वित्तधुमु-  
च्यणपी' इति सौगभशब्दाच्चणप्रत्ययः । पक्कश्चूतश्चूतकुणः । 'तस्य पाकमूले पीडादिकर्णा-  
दिभ्यः कुणज्वाहर्चा' इति कुणप्रत्ययः । यथा भर्तुर्ध्याने कुलनारी लौला । यथा च मनो-  
हरपद्मश्रेणीषु भ्रमरपङ्क्तयः । यथा वातेन कम्पितो यो मेघस्तस्माद्विगलति वारि जले सार-  
द्वश्चातक इव । एतेषां तेष्विव मे स्वयि प्रेमास्त्विति भावः ॥

साक्षाद्यस्य मनोमयी तव भवेदर्चा स संत्यज्यते

संसाराभिधया भयंकररुजा तैस्तैः सपर्यामृतैः ।

स्नातं सर्वमुखावहं मुनिवराः कल्याणगीर्भिः सुराः

कल्पद्रुमप्रसवैः प्रभूतमहमं संपूजयन्ति प्रभो ॥ १८ ॥

हे प्रभो, यस्य पुंसः साक्षान्मनोमयी भवदर्चा भवेत् मानसी तव पूजा प्रतिमाध्यानं वा  
भवेत् स पुमान् संसाररोगेण भयंकरेण त्यज्यते । सुखावहैः पूजामृतैः स्नातं तं मुनिवराः  
श्रवणाभिः 'चिरं जाव' इत्यादिभिर्चरन्ति । सुराः कल्पवृक्षपुष्पैश्च । कीदृशं तम् ।  
प्रभूतमहमं बहुलतेजसम् ॥

सेवा ते वासुदेवानिशमशनिरसौ प्रौढपापाचलानां

चिन्तारत्नं च साक्षाज्जगति जनमनःकामनापूरणाय ।

स्फूर्जद्दुःखौघवीचीविषमतमभवाम्भोधिपारावनीयं

तद्ब्रह्माद्वैततेजोमृतमयमनयैवाप्ययोगादवाप्यम् ॥ १९ ॥

हे वासुदेव, तव सततं सेवा प्रौढा ये पापपर्वतास्तेषामशनिः । वज्रप्राया नाशिकेत्यर्थः । ज-  
नमनसामिच्छापूरणाय सच्चिन्तामणितुल्या इष्टप्रदा । स्फूर्जन्त्यो या दुःखोर्मयस्तैर्विषम-  
तमो यः संसाराद्विषस्तस्य पारावनी परपाणीगर्भमिः । संसारतारिकेत्यर्थः । तत्तस्मादयो-  
गादपि योगाभ्यास विनापि अमृतमयं ब्रह्माद्वैतं तेज आत्मसाक्षात्काररूपं मयानया सेव-  
यैवावाप्य प्राप्यम् ॥

विष्णो कामितकामिनानि ददते लोकत्रये देवता

सा चेदस्ति तदातर्पितहृतौ कालः किमालस्यकृत् ।

त्वद्भक्त्या फलितं तु कालकलितं न क्षीयते जन्मिना-

मिष्टं माति मनोरथस्य महिमोद्रेकान्न मार्गेऽपि च ॥ २० ॥

हे विष्णो, त्रिलोक्ये का देवता अमितकामितानि बहुनीष्टानि ददते । 'दद दाने' । स  
चेदिष्टदात्री देवतास्ति तदा तद्वत्तापहारे कालः किमालस्यं करोति । न करोतीत्यर्थः । त्व-  
द्भक्त्या प्राप्तं तु कालप्रसक्तं न नश्यति । किं च भक्तिफलं च प्राणिनां मनोरथमार्गेऽपि म-  
हिमाधिक्यान्न माति । मनोत्थाधिकं सेवाफलमिति भावः ॥

लक्ष्मीकान्त कृतान्तपत्तनमनभ्यर्णं किमु प्राणिनां

यावज्जीवमपि प्रपीडितहृदस्तिष्ठन्ति लोभादिभिः ।

तन्नस्त्वच्चरणारविन्दशरणादन्यां मनःकामनां

मा निर्मातु कदाचिदेव करुणाकल्लोलिनीकामुक ॥ २१ ॥

हे रमापते, हे करुणाकल्लोलिनीकामुक, कल्लोला उर्मयो यासु ताः कल्लोलिन्यो नद्य-  
स्तामां कामुको भर्ता समुद्रः हे दयाममुद्र, तत्तस्मात्तोऽस्माकं मनः कदाचिदपि त्वत्पा-  
दपद्मशरणादन्यामिच्छां मा करोतु । यतः प्राणिनां कृतान्तपत्तन यमनगरं किमु अनभ्यर्णं  
दुग्धम् । अपि तु निकटमेव । तथापि लोभादिभिर्यावज्जीवं पीडितचित्ता जनास्तिष्ठन्ति ॥

विश्ववमेन किमेनमेनमि कृताशंसं नृशंसं जनं

कृत्वा कालमुग्रे क्षिपम्युपदिशन्कर्मानुरूपां मयि ।

बुद्धिं विष्टपकष्टभञ्जन जनुर्जीवानुरेको नृणां

कारुण्यामृतवारिधिस्त्वमुचितं किं तत्तवापीदृशम् ॥ २२ ॥

हे विश्ववमेन व्यापकमेव, हे विष्टपकष्टभञ्जन लोकदुःखनिवर्तक, जनुषि जन्मनि  
जीवानुर्जीवनीपधमनो दयामृतममुद्रस्य कर्मानुरूपामपि बुद्धिमपदिशन्नेतानि कृताशंस  
पापे कृताभित्याप अत एव नृशंस व्रमेन जनं कृत्वा कालवदने किं क्षिपमि तवापि  
ईदृशं प्राणिनां नरकपातादिदुःखदानं किमुचितम् । अनुचितमित्यर्थः ॥

भेदाभावतया भवेदिह भवद्भक्तिर्न विष्णो मया

मायासेतममावमानकलितब्रह्मप्रकाशश्रिया ।

भेदस्तु भ्रममातनोति परमं तत्त्वं किमित्याशया

तत्ते भक्तिगुणानुरङ्गततये चेतः करोति स्पृहाम् ॥ २३ ॥

मायैव सतमस गाढान्धकार तस्यावमाने नाशे कलिता प्राप्ता ब्रह्मप्रकाशश्रीः परमान-  
न्दसाक्षात्कारो येनेदृशेन मया भेदाभावत्वेन हे विष्णो, तव भक्तिर्न भवेत् । भेदस्तु परमं  
तत्त्वं किमिति चित्ते भ्रमं विस्तारयति । तत्तस्मान्ने तव भक्तिलक्षणाभूतानामपिपङ्क्तैर्वि-  
त्तमिच्छां करोति ॥

दत्त्वा चन्दनमात्रमत्रभवते भावान्विता भामिनी

भूत्वा भाग्यवती व्यतीत्य विबुधानुच्चैरगात्कुब्जिका ।

मालाकारमनस्तुतोष न कया पुष्पप्रदानाच्छ्रिया

भक्तिः स्वल्पतरापि ते वितनुते कामं न कं श्रीपते ॥ २४ ॥

अत्रभवते पूज्याय तुभ्य कुब्जा भामिनी भावान्विता श्रद्धायुक्ता सती चन्दनमात्रं

दत्त्वा भाग्यवती भूत्वा देवानतिक्रम्यौच्चैर्हरिलोके ययौ । पुण्यप्रदानादेव मायाकारमनोऽपि  
कया समृद्ध्या न तुतोष । अपि तु सर्वसमृद्ध्या तुष्टमभूत् । हे श्रीपते, स्वल्पतरापि ते भक्तिः  
क कामं न तनुते । सर्वेष्टमपि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

दत्तं पूतनया दयार्णव तव द्वेषं दधत्या विपं

निःशेषं तदपि व्युदस्य सदसद्याता परं त्वत्पदम् ।

तस्यानौपयिकं मुकुन्द तव किं देयं यदङ्घ्रिस्थिता

त्रिस्तोतास्तरसा रसादपि कृतं कर्म क्षिणोति क्षणम् ॥ २९ ॥

हे दयाममुद्र, द्वेषं धारयन्त्या पूतनया तव विप दत्तं तदपि सर्वं सदमच्छुभाशमं व्यु-  
दस्य त्यक्त्वा त्वत्पदं ब्रह्मपदं प्राप्ता । हे मुकुन्द, तस्य तव किं देयं दातव्यम् । अनौपयिक-  
मनुपयोगि सर्वं देयम् । तत्रौपयोगीत्यर्थः । यत्पादस्थिता गद्गा स्नेहादपि कृतं कर्म तरसा  
बलेन क्षणात्तत्क्षणं क्षिणोति नाशयति ॥

केशी केशव लेशमप्युपकृतेः कस्यापि नैव व्यधा-

द्वेषा निष्ठुरकर्मकर्मठतमं चक्रे यमन्यं मदात् ।

यत्त्वं तं विरजीचकथं हृदयग्रन्थिं मृदित्वात्मनो

हस्तेनान्तरगेन तस्य वपुषः स्वान्तं दयार्द्रं तव ॥ २६ ॥

हे केशव, केशी दैत्यः कस्याप्युपकारस्य लेशमपि नैवाकृत । ब्रह्मा मदान्धं य नि-  
ष्ठुरकर्मसु अतिकर्मठं प्रवीणतमं चक्रे । कर्मणे घटेन, 'कर्मणि घटोऽटञ्च्' । आत्मनः  
तस्य हस्तेन तत्तच्छर्गरान्तर्गतं हृदयग्रन्थिमहत्कारमज्ञानं मृदित्वा विनाशय यस्मात्त्वं  
केशिनं विरजीचकथं गजोर्हानं कृतवान् । तस्मात्तव स्वान्तं चित्तं दयार्द्रम् । पापित्रोऽप्यु-  
पकारादिति भावः ॥

दृष्ट्वा कालियनागदूषितपयःपानेन पन्नं यमी-

तीरे तर्णकपालबालककुलं कस्योपकारस्त्वया ।

हृतो नेह दयार्द्रयाच्युत धिया यद्वैनतेयादभू-

द्भोगी भग्नभयो धुनी गतगरा रम्याश्च दम्यादयः ॥ २७ ॥

हे अच्युत, तर्णका वत्साः पाला बालका गोपकुमारान्त्वमहं कालियनागेन दूषितं  
विषप्रायं कृतं यत्पयो जलं तत्पानेन यमुनातीरे पन्नं मृतं दृष्ट्वा करुणार्द्रया दृष्ट्वा त्वया  
कस्योपकारो न कृतः । सर्वस्यापि कृत इत्यर्थः । तमेवाह—यस्माद्भोगी कालियो गह-  
वाङ्मातिरहितोऽभूत् । धुनी यमुना गतगरा निर्विषा अभूत् । दम्पादयो वत्सा बालाश्च  
रम्याः मर्जावा अभवन् । इति विपरिणामः ॥

पन्थानं प्रथमं पिधाय वपुषा पीतेन वक्त्रं पुन-

व्यादायाजगरः परश्शतपशूनर्भैः समं जग्रसे ।

त्वं तस्यापि तदात्तजीवनविधिव्याजेन विष्णो व्यधाः

सद्यः संसृतिपाशनाशनमनस्त्वामीशमाशास्महे ॥ २८ ॥

अजगरोऽघासुरः स्थूलेन वपुषा प्रथम मार्गमाच्छाद्य पुनर्मुखं व्यादाय विशालं कृत्वा  
अर्भैर्बालैः सह परश्शताञ्शताधिकान्पशुञ्जग्रमे । तेनात्ता भक्षिता गोपादयस्तेषां जीवन-  
विधिमिषेण तस्याप्यघासुरस्य सद्यः संसारपाशनाशं हे विष्णो, त्वं कृतवान् । अतो हेतो-  
रीशं ससारपाशनाशनक्षमं त्वां वयमाशास्महे वाञ्छामः ॥

देव श्रीवर पीवरः कवलयंस्तत्त्वार्थबुद्ध्यङ्कुरा-

हृत्कासारदयापथः कलुषयन्मोहो महाकासरः ।

अन्तर्यामिणि साभ्यसूयहृदयं धत्ते भवत्यप्ययं

तत्किं तेन महाहवः सुमनसां संतुष्टये नेप्यते ॥ २९ ॥

हे देव, हे श्रीपते, पीवरः स्थूलो मोह एव महाकामरो महामहिषः । 'कामरो महिषः  
स्मृतः' । अन्तर्यामिणि भवति त्वय्यपि अमृगमहितं चित्तं धत्ते । किं कुर्वन् । तत्त्वार्थ-  
बुद्ध्यङ्कुरान् तत्त्वज्ञानलेशान् कवलयन्प्रसमानः । तथा हृदयमेव कासारः सरस्तस्य दया-  
रूपं जलं कलुषं कुर्वन् । 'कामारः सर्गमी सरः' । तत्तस्मान्नेन मोहेन महद्युद्धं सुमनसां  
साधूनां सतोषाय किं नेप्यते ॥

विश्वाधार हरेऽहरेकमपि मे हृद्गतिरप्युद्धम-

त्त्वच्छानोद्धुरदुग्धसिन्धुलहरीलीलामरालीयताम् ।

येनाहाय समस्तजन्म सफलं संजायतेऽह्ना यथा

वर्णेनादिभवेन देव सफला वैयञ्जनीयं जनिः ॥ ३० ॥

हे विश्वसाधार, हे हरे, मम चित्तवृत्तिरेकदिनमपि उरफुद्धं विकसच्छ्रेष्ठं यत्तव ध्यान  
स एवोद्धुरो महान्दुग्धमागरस्तस्य लहरीषु लीलाहसवदाचरन् । येन हरिध्यानाच्छिद्ध-  
सत्त्वेन अहो एकदिनेन सकलजन्म सफलं जायते । तत्र दृष्टान्तः—यथादिभवेन वर्णे-  
नाकारेण सर्वा व्यञ्जनामियं वैयञ्जनी जनिः कादिव्यञ्जनमष्टिः सफला जायते तेन विनो-  
धारयितुमशक्तेः ॥

श्रीदामोदर सीदतामपि सतां त्वत्तः परं याचितुं

चेतो नेच्छति वेदगोरसलसद्वैयंगवीनात्मनः ।

कः कल्पद्रुममूलनिर्मलमणीनिष्पन्नवेदीतलं

हित्वा काङ्क्षति तीरभूरुहभ्रवच्छायामपायाम्पदम् ॥ ३१ ॥

हे श्रीदामोदर, सीदतां दुःखितानामपि सतां चेतस्त्वत्तोऽन्यं याचितुं नेच्छति । कीदृशात्त्वत्तः । वेद एव गोरसो दधि तस्य लसद्यद्वैयंगवीनं नवनीतमुपनिषद्वेदानां सारत्वात् स एवात्मा स्वरूप यस्य । उपनिषत्प्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—कल्पवृक्षमले निर्मलरत्नैर्निर्मितं यद्वेदीतलं तत्पक्त्वापायानां विघ्नानामास्पदभूतां नदीतीरवृक्ष-  
च्यायां को वाञ्छति ॥

देव श्रीवत्सलक्ष्मन्नव कवलयतः कालहस्ताद्विहस्ता-

नेतानेकोऽपि लोको निधिरधिकतरश्रीरनुक्रोशवाराम् ।

या दैव्यं दुःखभाजां शमयति न दया किं तथा साध्यमन्य-

तन्नः किं न प्रपन्नानपि विनयवृत्तो वीक्षसेऽपि क्षणार्धम् ॥३२॥

हे देव, हे श्रीवत्सलाञ्छन, कवलयतो ग्रामं कुर्वतः कालहस्ताद्यमकराद्याकुलानेतानस्मांस्त्वमव रक्ष । यतोऽधिकशोभायुक्तोऽनुक्रोशवागं दयोदकानां निधिलोके त्वमसि । अर्थान्तरमाह—या दया दुःखिनां दीनत्वं न नाशयति तथा दययान्यात्क साध्यमस्ति । तत्तस्मात्प्रपन्नाञ्शरणागतान्विनययुक्तान्नोऽस्मान्क्षणाधर्ममपि किं न पश्यसि ॥

लक्ष्मीजाने न जाने प्रतिजनजनिता नल्पसंकल्पसूत्रै-

रारब्धे मोहजाले नवनिचिडरुचिग्रन्थिगुसात्मकत्वात् ।

ध्यानं धर्मेषु धुर्यं धुतदुरितमथो पादयोरर्चनं ते

चारित्रं चातिचित्रं कलयितुमपि तद्रक्ष कारुण्यवत्त्वात् ॥३३॥

हे लक्ष्मीपते, धर्मेषु धुर्यं मुख्यं धुतदुरितं निवर्तितपापं ध्यानं तव पादयोः पूजनम्, अतिचित्रं चारित्रं च कलयितुं मनसि धर्तुं न जाने न वेद्मि दयावत्त्वात्ततो रक्ष । ध्यानाद्यज्ञाने हेतुमाह—प्रतिजन्म नानावतारेषु जनिता ये अनल्पा बहुलाः संकल्पास्त एव सूत्राणि तैः कृते मोहजाले समारे नवा प्रत्यहं नतना या निविडा घना रुचिः प्रीतिः सैव ग्रन्थिस्तत्र गुप्तोऽनुसृत आत्मा चित्त यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् संसारासक्तत्वा-  
ख्यानाद्यज्ञानमिति भावः ॥

मायामेया ममेयं तव नयनतिरोधानभूतास्ति विष्णो

न त्वां पश्यामि तस्मादपि हृदयसरोजजन्मरोलम्बमेकम् ।

संसारव्याधिर्वैद्यो यदसि तु तदियत्प्रार्थये स्वात्मदाना-

द्वीक्षे त्वत्पादमात्रं कुरु किमपि तथा सिद्धभैषज्यदानात् ॥३४॥

हे विष्णो, अमेया अपरिमिता 'दैवी तेषां गुणमयी मम माया दुरत्यया' इति वचनात् । इयं तव माया मम नेत्राच्छादनरूपास्ति । तस्मादृत्कमले भ्रमरभूतमपि त्वां न पश्यामि । 'उभावानन्दरोलम्बौ भ्रमरे परस्त्रीनिर्तौ' इति कोशः । यद्यस्मात्त्वं संसाररूपरोगस्य

वैद्योऽसि तत्तस्मादात्मदानादात्ममर्पणेनेयदेतावद्याचे सिद्धौपधदानात्तथा किमपि कुरु  
यथा तव चरणमात्रमपि पश्यामि ॥

देव श्रीरामचन्द्र द्रुतममृतवतः कुर्वतः कायभाजो  
व्याजव्याहारोऽपि व्यसनशतहनस्वीयमार्गानुरोधात् ।

त्वन्नामः शक्यते कैस्त्रिजगति महिमा वक्तुमप्युक्ततत्त्वे-

स्तन्नाम त्वत्प्रमादान्मम रसनकृतावासमभ्यामतः स्तात् ॥ ३५ ॥

हे देव श्रीरामभद्र, त्रिलोक्ये त्वन्नामो महिमा उत्तमस्वस्वज्ञैरपि कैर्वक्तुः शक्यते । न  
किरपीत्यर्थः । कीदृशस्य त्वन्नामः । व्यसनशतेन परदाराशक्त्यादिना हनो नष्टः स्वीय-  
मार्गस्य स्वाचारानुष्ठानस्यानुरोधोऽनुवृत्तिर्येषां तानाचारबहिर्मुखानपि कायभाजः प्राणिनो  
व्याजव्याहारतः सांकेत्यादिमपेक्षाणादप्यमृतवतो मोक्षभाजः कुर्वतः । तस्मान्त्वन्प्र-  
मादात्तव नामाभ्यामवशान्मम जिज्ञाया कृतवाम स्तान् । भवतु । अग्रेस्मान्दृढादेशे रु-  
पम् । 'सांकेत्य पारिहास्य वा स्तोभ हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाग्रहं विदुः ॥'  
इति शुकांशः ॥

गुणग्रामं वक्तुं तव न वयमुद्दाममनयो

दयोदन्वन्नस्माभ्यपि तदपि कोणं दिश दृशः ।

यतो लब्धे बोधे तव चरितर्पायूपजल्यो

मरालानां स्यामाच्युत कतगसंज्ञाभृत इमे ॥ ३६ ॥

हे दयोदन्वन् दयाममुद्र, वयं तव गुणाय वक्तुः नोद्यतबुद्धयः, तयायस्माग् नम्रस्य  
कोणं कटाक्षं दिश देहि । यतो दृशनाज्ञानं प्राप्ते मतिं हे अच्युत तव चरित्रामृताब्धौ  
ये मराला ह्रमभता ज्ञानिनस्तन्मये कतगसंज्ञाभृतः किञ्चिन्नामधारका इमे वयं स्याम त्व-  
हासमध्ये गण्यामहे । शिखरिणी वृत्तम् ॥

श्रीरामस्य नमस्यमस्यदशुभान्याङ्घ्रिद्वयं तद्वयं

चित्तं चित्तमपेतपातकभरा भूरादिलोके कदा ।

द्रक्ष्यामोऽग्निलमेव जन्तुमतुलश्रीकं तुलम्युत्तर-

स्वभाजं गरुडध्वजं परिलमत्पीताम्बरं शार्ङ्गिणम् ॥ ३७ ॥

अङ्गुभानि पाषाण्यस्यभिराकुर्वन् नमस्य नमनीय श्रीरामस्य पादद्वयं चेत चेत वि-  
चिन्त्य विचिन्त्यापेतपातकभरा निष्पापाः सन्तर्ल्लोक्ये सर्वजन्तुर्मादृश वयं कदा द्रक्ष्यामः ।  
कीदृशम् । सर्वर्थायुक्तं तुलस्या अधिकमालायुक्तं गरुडकेतुः शोभमानपातकस्व शार्ङ्गधनु-  
र्धरिणम् न स्वत्यादस्मरणेन त्वत्स्वरूपं विधे कदा द्रक्ष्याम इत्यर्थः ॥

देव श्रीनरसिंह\*संहर मदज्ञानं यदाघातह-

न्नालस्यं तरसा त्यजामि शिरसा नन्तुं त्वदङ्घ्रिद्वयम् ।

लभं यत्र मनो मनोहरतरास्ताराधिपास्याः स्त्रियो-

ऽपास्य स्वर्गसहामुदारमयते मायाविहीनं महः ॥ ३८ ॥

हे देव श्रीनृहरे, ममाज्ञानं संहर नाशय । येनाज्ञानेनाघातं प्रस्तं ह्यस्याज्ञानप्रस्तोऽहं शिरसा तव पादद्वयं नमस्कर्तुमालस्यं तस्मा बलेनापि न त्यजामि । यत्र पदद्वये लभं मनो मायातीतमुदारं महो ब्रह्मस्वरूपमयते प्राप्नोति । किं कृत्वा । अतिसुन्दरीश्वन्द्रमुखीर्देवानां स्त्रियोऽप्सरसोऽपास्य त्यक्त्वा ॥

यत्कारुण्यकटाक्षलेशवशनो लब्धा दिवः स्वामिता

यस्याज्ञामपहन्तुमन्तकशिरश्छेत्तापि नालं मृदः ।

संपत्तिक्षमया मदैव रमया यद्दास्यमभ्यस्यते

भक्ते सीदति यः प्रसीदति विभुः सेव्यः स एवाच्युतः ॥ ३९ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां विष्णुविज्ञप्तिर्नाम षष्ठः स्तवकः ।

स एवाच्युतः मेव्यो नान्यः । यत्कृपाकटाक्षलेशवशाद्विवः स्वामिता स्वर्गेश्वर्यमिन्द्रन्व लभ्यम् । यमशिरसश्छेत्ता मृदः शिवोऽपि यस्याज्ञा हातु न समर्थः । संपत्तिदाय्या लक्ष्म्या यद्दास्यमेवाभ्यस्यते । भक्ते सीदति यो हरिः प्रमत्तो भवति । एतादृशो हरिः मेव्यो नान्यः ॥

इति श्रीमहाभरतविशिने विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे विष्णुविज्ञप्तिर्नाम षष्ठः स्तवकः ।

मममः स्तवकः ।

ममार विरक्तु महलं करोति—

केयं कौस्तुभकान्तिपूरलहरीर्लीलाविहारानुला-

नन्दा नन्दति नन्दनन्दन घनश्यामे त्वदीयोरसि ।

हृद्येवामि ममेति मां यदवदस्तत्कैत्यमूयाकुलां

छाया मुध्रु तवेयमित्यवतु वः श्लिष्यन्मुरारिः श्रियम् ॥ १ ॥

कौस्तुभकान्तिपूरलहरीषु लीलाविहारोऽनुलो निबिड आनन्दो यस्या ईदृशी मेघाभे त्वदुर्मि हे नन्दमूर्तो का नन्दति । 'त्व मम हृदय एवास्मि' इति यदुक्तवान्, तर्हि 'इयं का' इत्यमूयाख्यामा लक्ष्मीं प्रति 'हे मुध्रु तवाय प्रतिबिम्बः' इत्युक्त्वालिङ्गनं कुर्वन् मुरारिर्वो गुप्थानवतु पातु ॥

विश्रामो वनितासु मन्दमतिभिर्मैत्री मृषा माषणं

भेदो भर्गमधुद्विपोः करुणया मुक्ता क्रिया वा धरम् ।

अतं हालहलं कलङ्ककलना कष्टं कलिर्वीर्यै-

ये गोविन्दपदारविन्दविमुक्ताः संभाषणं तैर्न तु ॥ २ ॥

वरमेतानि कार्याणि, परं हरिपदविमुखैः सह संभाषणं न तु । तानि कानि कार्याणी-  
त्याह — श्रृणु विश्वामः, मन्दबुद्धिभिर्नर्मैशी, मिथ्यावचनम्, हरिहरयोर्भेदः, दयाहीना  
क्रिया निर्दयं कर्म, हालहलं विषमत्वं भक्षितम्, कलङ्कार्पणमृन्यस्य, उत्तमैः सार्धं कलहः ।  
एतेभ्योऽपि हरिविमुखसंभाषणमधर्ममित्यर्थः ॥

या वेत्ता याति जन्तोर्जगति जलधरश्याम लोकाभिराम

श्रीराम ध्यानपूजाप्रणतिनुतिमहामङ्गलश्रीभिरिभ्या ।

आयुः सा सर्वकर्मैरभिमतमतुलं स्वर्गमौख्यं च मैव

ब्रह्म त्वं सा तदन्या मृतिनरकनतिप्राप्तिगर्भीतिहेतुः ॥ ३ ॥

हे मेघश्याम, लोकानन्दकर श्रीराम, सा ध्यानपूजानतिस्नुतिरूपमहामङ्गलशोभाभिरिभ्या  
आद्या या वेत्ता जन्तोर्याति । 'इत्य आद्यो धर्मा स्वामी' इत्यमरः । मैवायुर्जीवनम्, सर्वो-  
र्भाष्युत स्वर्गमुखमपि मैव वेत्ता, ब्रह्मन्व मैव, तदन्या हरिध्यानादिशून्या वेत्ता मरणन-  
रकध्रेणीपातगर्भदैः स्वानां हेतुः कारणम् ॥

श्रीरामाय नमो नमो नम इति व्याहृत्य हत्यायुता-

न्मुच्यन्ते मनुजा न जानु जटारं मानुर्विशन्ति क्वचित् ।

मन्त्रोऽयं मधुराक्षरः स्फुरतु मे जिह्वाध्वले निश्चलो

येनामी निगडा गलन्ति सहसा संसारसंबन्धिनः ॥ ४ ॥

मनुष्याः 'श्रीरामाय नमः' इत्युच्चार्य ब्रह्महत्यादिपार्ष्णान्मुच्यन्ते, जननीजटारं च क-  
वानिष्ठ विशन्ति । मधुरवर्णोऽयं मन्त्रो मे जिह्वाध्वले स्थितः स्फुरतु । येन मन्त्रेणामी मन्त्र-  
हृत्ताः सहसा गलन्ति निवर्तन्ते ॥

सानन्दं सुन्दरीभिः सममरपुरोपान्तकान्तारवेल-

न्मल्लीवल्लीमतल्लीप्रचुरपरिमलप्रीयमाणालिवृन्दैः ।

उद्धीतस्फीतशीतद्युतिमदशयशा यच्चिरं भाति यज्ञैः

कैतत्कानन्तसेवाफलमहह कुतः कल्पवृक्षः क तालः ॥ ५ ॥

एतादृशो नरो यक्षैरश्वमेधादिभिः कृत्वा सुन्दरीभिः सार्धं सानन्दं यच्चिरं शोभते ।  
एतत्क । हरितेशफलं मोक्षार्थं क । द्वी महदन्तरे । मोक्षापेक्षया स्वर्गफलं तुच्छमित्यर्थः ।  
कीदृशैः । अमरपुरं स्वर्गस्तत्सर्मापे कान्तारं वनं तत्र वेहन्त्यः प्रसरन्त्यो या मन्त्रिवल्ली-  
मतल्लयः मन्त्रिकालताभेष्टाः । 'मतल्लिका मन्त्रिका प्रकाण्डमुद्गतजौ' इत्यमरः । तामां

१. जग्धादेशस्य वैकल्पिकत्वाभावात् 'अस्तम्' इति कस्य रूपमिति चिन्तनीयम्.



प्रचुरो यः परिमलस्तेन प्रीयमाणानि यान्यलिवृन्दानि भ्रमरसमूहास्तैरुद्गीतं स्फीतं चन्द्र-  
मदशं यशो यस्येतादृशः सन् । दृष्टान्तमाह—पारिजातः कल्पवृक्षः । कुतः । तालश्च क ।  
यथा पारिजाततालयोरन्तरम्, तादृशं मोक्षस्वर्गयोरित्यर्थः ॥

जन्तो दीन भवाध्वनीन बहुना भारेण किं कर्मणां

खिन्नः किं न करोषि कर्णकुहरे किञ्चिद्वरेण्यं वचः ।

विश्रामं कुरु रामचन्द्रचरणच्छायास्वनायासतो

यत्रत्या भविनो विनोदवशतो विन्दन्ति वाञ्छाधिकम् ॥ ६ ॥

हे भवाध्वनीन । अध्वनि गच्छतीति 'अध्वनो यत्त्वा' इति खः । हे संसारपान्थ । हे  
दीन जन्तो, कर्मणां नित्यनैमित्तिककाम्यानां भारेण किं खिन्नः श्रान्तोऽसि । किञ्चिच्छ्रेष्ठं  
वचनं कर्णविवरे किं न करोषि । किं वच इत्याह—हरिपदच्छायासु विश्रान्तिं कुरु । य-  
त्रत्या हरिचरणस्था जन्तवो विनोदवशेनैवायाम विना वाञ्छाधिकं लभन्ते ॥

हर्षं चेत्कुरूपे सखे तदविना विष्णुर्ममेति ध्रुवं

कुर्वीथा यदि रोपमेव तदरिः संसार एकम्वव । .

लोभश्चेतसि चेत्तदर्पय धनं सत्पात्रभूते द्विजे-

ऽहंकारस्तु तवायमेव घटते यत्सर्वमेवास्म्यहम् ॥ ७ ॥

कामादयो यद्यपि निषिद्धाः, तथापि नव कर्तव्याश्चेत्, तर्हि तेषां करणे स्थानमाह—  
हे मखे, चेदर्थं कामं कुरूपे तर्हि 'हरिर्मम गक्षिता' इति कामं कुरु । यदि रोपं कुरुषे  
चेत्, तर्हि एक एव समास्तवारिः, तत्रैव कार्यः । तव चित्ते लोभश्चेत्, तर्हि सत्पात्र-  
भूते विद्याचारगुणे विप्रे धनं देहि । तवाहंकारम्वयमेव घटते यत्सर्वमहमेवास्मि । 'सर्वं  
स्वल्बिदं ब्रह्म' इति ध्रुवेः ॥

ये वर्णा व्यवहारमार्गविविधव्यापारवन्तः सदा

किं नैः संमृतिजालयिस्तृतिकृते तन्नुत्वमम्यागतैः ।

जिह्वे जल्प निरन्तरं भगवते नारायणायो नमो

याताः पातकिनोऽपि यैः परपदं यत्तद्गुणागोचरम् ॥ ८ ॥

समागमार्गे नानाव्यवहारोपयोगानि यान्यक्षणाणि समागमजालस्य विन्तागर्थे तन्नुत्वं  
प्राप्तिमक्षयस्त्व किम् । स्थित्यावर्णोच्चारो न कार्य इति भावः । हे जिह्वे, नित्यं 'ॐ नमो  
भगवते नारायणाय' इति वर्णाभिनयं वद । यैर्नारायणनामवर्णैः पातकवन्तोऽपि जना यद्गु-  
णानां परपदं ब्रह्मपदं तयाताः प्राप्ताः ॥

यावत्संसारदावानलबहुलबलोत्तालकीलाकराल-

प्राग्भारस्फारनापादतनुतरभवद्वेदनाभेदनाभिः ।

कायः पञ्चत्वमायात्ययमहह न ते बीजदैवैकवश्य-

स्तावन्नारायणस्य श्रय मुरसरितासेवितं पादपद्मम् ॥ ९ ॥

अदृष्टेयद्रुते । हे जीव, दैवस्य प्राक्कर्मण एकोऽन्यन्तं वश्यो वशवर्ती । अयं ते तव कायो देहो यावत्पञ्चत्वं मृति नाप्नोति, तावद्दृष्ट्या सेवितं हरेः पादकमलं त्वमाश्रय सेवस्व । देहस्य पञ्चत्वं कुतः । तत्र हेतुमाह—समाग एव दावाभिस्तस्याधिकसामर्थ्यादुत्तालाश्च-  
शला याः काला ज्वालाः । 'वेदं देवो ज्वाला कीलावर्चिर्देतिः शिखा क्षियाम्' इत्यमरः । तासां करालो भयं करो यः प्राग्भार उच्चैस्तृता तेन स्फारो बहुलो यस्तापस्तस्मादत-  
नुराश्वातिमहव्यो भवन्त्यो या वेदनास्ता एव भेदनास्ताभिः । संसारतर्पण्यावन्न मि-  
यत इत्यर्थः ॥

गोविन्दध्यानलीलालहरिपरिहृतानेकदुर्वारदोषाः

सन्तः स्यैरं चरन्नस्तृणमिव गणयन्त्येवमुच्चैर्भवाब्धिम् ।

स्वामी वागःसमर्थो विमलनमधियाराधितः साधकाना-

मैर्भोधि वा हनूमाननुनयवचनं जानकीवात्मशत्रोः ॥ १० ॥

हेर्भ्यानरूपा या लीलास्तामा लहरिर्भिर्नाशिता अनेके दुर्वारा दोषाः कामक्रोधादयो येषामीदृशाः सन्तो विश्वामिच्छादयः स्यैरं चरन्तः स्वेच्छाचरणशाला भयाज्ययाजनवेद्या-  
गमनादि कुर्वन्तोऽपि संसारसमुद्रमणस्तृणमिव गणयन्ति मन्यन्ते । तत्र हृष्टान्तमाह -  
समर्थः स्वामी निष्कपटवक्ष्या सेवितो भक्तानामागोऽपराध यथा न गणयति । यथा हन-  
मान्समुद्रं नागणयत । माताशङ्कये गतः । माता शवणस्य विनयवचनं यथा नागणयत् ।  
तथा सतां संसार इत्यर्थः ॥

लब्ध्वा पार्वणचन्द्रचारुचतुरं कंदर्पकाण्डाकुलः

कामिन्या वदनं करिष्यसि यनं मन्ये चिरं कूर्दनम् ।

स्याति क्षोणितले गमिष्यसि पुनः प्राप्याग्विलं काङ्क्षितं

कालो न स्मृतिमतिं किं कवलयन्नृत्तालजिहो जगत् ॥ ११ ॥

हे जन्तो, पूर्वेन्दुरम्य नार्या मुख प्राप्य कामबाणातुरो निषिद्ध कूर्दनं स्वेच्छनं करि-  
ष्यसि निखिलमिष्टं पुनः प्राप्य लोके कान्तिं च प्राप्स्यस्यसि अहं मन्ये । परं च बल्लभमनो  
जगत् कवलयन्प्रसमानः कालः किं तव स्मरणं नायाति । समारमीत्येऽपि मरणमावश्यक-  
मिति भावः ॥

मुक्ताहारोऽपि पीनस्तनकलशलसत्स्वाङ्गभावाज्ज मुक्तो

मध्येवहि प्रविश्य श्रवणपथगता कणिका विभ्रमाय ।

शब्दायेते पदस्थे अपि पतनभयान्नूपुरे कामिनीनां

संसर्गस्तन्न दत्ते वत कतरदहो देहभाजामसौरूयम् ॥ १२ ॥

मौक्तिकहारोऽपि पीनो यौ स्तनकुम्भी तयोरुल्लमच्छोभमानं स्वाङ्गं स्वस्वरूपं यस्य तस्य भावान्न मुक्तः । तत्र शोभत एव । अथ च श्लेषः—मुक्त आहारो येनेदशस्यक्ताभ्योऽपि न मङ्गमुक्तः । कर्णस्यालंकारः कर्णिका । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' इति कल्पप्रत्ययः । कर्णगता कर्णिका वहेर्मध्ये । 'पगेमध्ये पठ्या वा' इति समामः । अग्रिमध्ये प्रविश्यापि विश्रमाय विलामाय भवति । यदिप्रवेशेऽपि भ्रमो न गतः । चरणस्थे अपि नूपुरे पतनभयाच्छब्दं कुरुतः । पदस्थस्यापि पातभयमस्येव । तत्तस्माद्देहिनां नार्गमङ्गः कियदुःखं न ददाति । सर्वामुखहेतवो नार्य इति भावः ॥

को बिन्दुं मृगतृष्णिकामु पयमः प्राप्नोति यत्राज्जनः

को वाभीपुभिरानमय्य शशिनं पीयूषमाभ्यादयेत् ।

संसारे मुखमेति कः मिकनया निष्पन्नपात्रोपमे

जाड्यं जीव जहीहि याहि शरणं श्रीकान्तमेकान्ततः ॥ १३ ॥

को जनो मृगतृष्णायां यन्नादपि जलकणमाप्नोति । को वा किरणेभ्यश्च नमयित्वा मृतपिबति । मिकताकृतपात्रतुल्ये संसारे को वा मुखमाप्नोति । एतत्रयं दुर्लभमित्यर्थः । हे जाव जन्तो, जाड्यं मर्त्यत्वं यत्र । मतत हरि शरणं गच्छ ॥

कायः कष्टनिकाय एष नरकद्वारं पुग्न्धीजनो

बन्धुः स्वार्थपरो नृपस्य पदवी कारुण्यलेशोज्जिता ।

वित्तं विद्युदिवाम्भिरं विवदिषा वेदे विनण्डावती

तत्प्रेममारममुद्रमारमितरत्किं कृष्णमेवामृतात् ॥ १४ ॥

एष देहो दुःखानां गृहम्, स्त्रीजनो निगयद्वारं तन्प्रापकत्वात् । स्वजनस्तु स्वार्थमाधके न तु परोपकारा, नृपपदमपि निर्दयम्, द्रव्यं तद्विद्युत्, वेदे विवदिषा वक्तुमिच्छा । 'विवदिषा' इति पाठे त्रिजामा । विनण्डावती वादस्याम्पदम् । तस्माद्द्वारमेवामृतामृतादन्त्यममाराद्यैः किं मारम् । न किमपि । हरिमेवमेव मार्गमित्यर्थः ॥

तृष्णावारि न वारि नान्नमशिनं क्षुध्याधिविच्छित्तये

योग्यामाननुते निरन्तरमियं निद्रात्मदैर्घ्येष्णिणी ।

मारो मूर्च्छति निर्दयं नग्मधोदेशं नयन्धैरवं

किं मानं वद जीविनव्यविषये विष्णोर्विहायार्चनम् ॥ १५ ॥

वारि जलं तृष्णा वारयति तृष्णावारि तृष्णानिवर्तकं न भवति । अन्नमपि भक्षितं सन्नाधारपण्याधेनांशकं न । दिनान्तरे क्षयोदयान् । निद्रा स्वस्य दैर्घ्यमिच्छती सती नि-

मेघमिवैषाभ्यामं करोति । जनं भयंकरमधोदेशं नरकरूपं प्रापयन्मारः कामो वर्धते । ततो वद हरेः पूजां विना जीवितं किं मारम् । हरिपूजनमेवेत्यर्थः ॥

कंसारातिसुरातिसेवितपदध्यानप्रमोदक्षणं

हित्वाराधकबाधकव्यधविधौ लोकत्रये दक्षिणम् ।

कः सारामितरः करिष्यति विशामाशाभृशवर्तव-

त्संसाराब्धिसमर्थमारमकरग्रासीकृतानामिह ॥ १६ ॥

कंसशत्रोहरेः सुरदैर्वरयन्त सेवितं यत्पदं तस्य ध्यानं यः प्रमोदोत्पन्नं त्यक्त्वा-  
न्यः को विशां नृणां सारां समाधानं संभालनं करिष्यति । न कोऽपि । क्रीडशानां वि-  
शाम् । आशा तृष्णव भृशोऽन्यर्थ आवर्तो जलभ्रमो यत्रेदृशो यः संसारसमुद्रस्तत्र समर्थो  
यो मारः काम एव मकरस्तेन ग्रामीकृतानां भक्षितानाम् । कामाकुलानामित्यर्थः । ध्या-  
नप्रमोदक्षणे क्रीडशम् । त्रैलोक्ये आराधकानां सेवकानां ये बाधकाः कामादयस्तेषां  
व्यधो नाशस्तद्विधौ नाशकरणे दक्षिणं कुशलं समर्थमित्यर्थः । हरिध्यानमेव कामादिशम-  
कमिति भावः ॥

भूयाद्भूधर भक्तिरेव भवनः पादाम्बुजे भूयमी

यामाश्रित्य यमं न मन्दमनिरप्यालोकते कुत्रचित् ।

दीव्यत्संसृतिदावपावकपयोवाहप्रवर्षततिः

पीयूषादपि पेयपावनरमा लभ्या मदभ्यामतः ॥ १७ ॥

हे भूधर, तव पादाब्जे भूयसां बह्वि भक्तिर्मे भवाम् । मन्दबुद्धिरपि या भक्तिमाश्रित्य  
कदापि यमं न पश्यति । क्रीडशां भक्तिः । दीव्यन्प्रमग्न्यः समार एव दावाग्नि-  
स्तत्र मेघस्य प्रवर्षन्ती ततिः श्रेणी । तन्नाशिकेत्यर्थः । अमृतादपि पातु योग्यः पावनः  
पवित्रो रसो यस्याः । अमृतादपि स्वादायमान्यर्थः । तथा मया श्रेयसाभ्यामेव प्राप्या ॥

संसाराद्दयदावपावकलसलोभादिकालावली-

दाहव्याहतदेहिदोःस्थ्यदलने यज्जायु वीर्योत्तरम् ।

पीयूषादतिरिच्यतां मम मुखव्याकोशपद्माशये

तद्गङ्गादिगरिष्ठतीर्थगुरु ते गोविन्द पादोदकम् ॥ १८ ॥

हे गोविन्द, तत्ते तव चरणोदकं मम मुखलक्षणे विकसितकमलमध्ये अमृतादप्यति-  
रिच्यताम् । अमृतादपि स्वादुतरमस्तु । तत्किम् । यत्पादोदकं संसाररूपदवाग्नेरसन्न्यो या  
लोभादिलक्षणा ज्वलापङ्कयस्तन्नितदाहेन व्याहृताः पादौना ये देहिनस्तेषां दीःस्थ्यं  
दुःखं तदलने तन्नाशे वीर्योत्तरं बलवन्नायु औपधम् । संसारदानंलक्षमकमित्यर्थः ॥

संसृत्याद्वयवागुरैकविषये व्याधो हि कालाभिधो

मायाजालवशं विधाय बलवान्हाय मामक्षिपत् ।

तत्रत्यातुलजन्तुजातिकलनोद्दामापदं मां दया-

सिन्धो माधव मोचयामितभयाद्दीनं धृताशं त्वयि ॥ १९ ॥

संसारलक्षणवागुराया मृगबन्धन्या एको विषयो देशः तत्र कालनामा बलवान् व्याधो-  
ऽहाय शीघ्रं मायालक्षणजालवशवतिनं मां कृत्वा अक्षिपत्-क्षिपवान् । तत्रत्याः संसारवा-  
गुराविषयस्या अतुला बहवो या जन्तुजातयस्तामां कलनेन प्रसनेन उद्दामा उत्कृष्टा आ-  
पत्प्रीडा यस्य तम् । अत एव दीनं त्वयि धृताशं कृताभिलाष मां हे दयान्धे माधव,  
अस्मितादसंख्याद्भयान्मोचय । समुत्तिपथ निवर्तयेत्यर्थः ॥

मायाजालमिदं विचित्रमतुलं यस्मात्समुत्पद्यते

मूत्रं प्रत्युत संसृतिप्रसृतये यत्र स्थिता जन्तवः ।

नित्यं निर्व्यथनैर्निवारितदृशो यन्मध्यगैर्दृश्यते

विश्वाकारतया तदेव परमं ब्रह्म प्रकाशात्मकम् ॥ २० ॥

इदं मायाजालं विचित्रमाश्चर्यकारि । अतुलमनुपमं च । तदेवाह—यस्मान्मायाजा-  
लान् प्रत्युत वैपरीत्येन समारप्रमाराय मूत्रं महत्तत्त्वमुत्पद्यते । ‘प्रकृतेर्महान्’ इत्यादिभ्रुतेः ।  
मूत्राजालं जायते । अत्र पुनर्जालात्मूत्रमिति वैपरीत्यम् । यत्र मायाजाले स्थिता ज-  
न्तवो निर्व्यथनैर्निवारिता पीडनैर्निवारितदृशो नष्टजाना वर्तन्ते । अथ ‘रन्ध्रं निर्व्यथनं रो-  
कम्’ इत्यमरोक्तेर्निर्व्यथनं छिद्रं तेन वारितनेत्रा जना इत्याश्चर्यम् । छिद्रे तु पश्यन्ति ।  
किञ्च, यन्मध्यगैर्यत्र मायाजाले स्थितजनेन प्रकाशरूपं तद्ब्रह्म विश्वाकारतया संसाररूप-  
त्वेन दृश्यते । ‘मत्र खल्विदं ब्रह्म’ इत्युक्तेः ॥

मा दामोदर दाः कदाचन चिदानन्दानुभावोत्पत्त्या-

दन्यं मे समयं भयंकरभवव्याधिप्रधानौषधात् ।

कस्मै पादमगेजसेवनमुधामुम्यादसंतुष्टह-

त्सौख्ये संसृतिसंभवे मुमतिमान्संजायते समृहः ॥ २१ ॥

हे दामोदर, कदाचिदपि चिदानन्दस्य योऽनुभावस्तज्जनितावुत्पत्त्यादन्यं समयं क्षणं  
मे मम मा दाः मा देहि । किंभूतान् । भातिप्रदो यो भवव्याधिः संसाररोगस्तस्य प्रधानं  
श्रेष्ठमोषधं तद्रूपान् । अर्थान्तरमाह—ते तव पादपद्ममेवनमेव मुधा अमृतं तस्य शो-  
भनस्वादेन संतुष्टं हन् हृदयं यस्य एतादृशः को वा मुमतिमान् संमारीत्यमुखे, तानि-  
लापो जायते ॥

सर्वाशामु समुन्नते जितवति प्रायेण तापत्रयं  
श्रीरामे भवदावपावकघने निष्पङ्कजन्मस्थितौ ।

अव्यक्ताक्षरमेव गर्जति भवेद्यासारमुक्तिस्तया

मा सीदन्तु सर्वाजयोगमरुतः सत्क्षेत्रिणोऽयं नयः ॥ २२ ॥

संसारदावानलस्य घने मेघे संसारतापशमके श्रीरामे अस्पृष्टाक्षर गूढ यथा तथा गर्ज-  
ति या मारा श्रेष्ठा मुक्तिर्भवेत्, तथा मन्तः क्षेत्रिणो देहिनो मा सीदन्तु । अयं नयो  
नार्तिः । कादृशे रामे । सर्वदिक्षु समुघ्रने प्रसिद्धे । आध्यात्मिकादितापत्रयं प्रायेण जित-  
वति तापनाशके । निष्पङ्क निरपापं जन्म येषां तत्र स्थितिर्यस्य तस्मिन् । अर्थान्तर-  
ध्वनिः—सर्वदिक्षुघ्रने तापनाशके निश्चिन्ता पङ्कजस्य जन्म स्थितिश्च यत्र । गूढ गर्जति  
मेघे या आमारस्य वेगवृष्टिर्भुक्तिर्भवेत्, तथा क्षेत्रवन्तो न सीदन्ति । कादृशा देहिनः क्षे-  
त्रिणश्च । सर्वाजयोगमरुतः । साक्षाद्धारणयुक्तो योगः सर्वाजयोगः तत्र मरुत् प्राणा-  
यामो येषां ते । सर्वाजं ब्रह्मादि तद्योगेन मरुता अनुकूलवायुना च सह वर्तमानाः । 'प-  
ङ्कोऽपि कश्मेऽपि च ।' 'सर्वाजं तु रेतामि । स्यादाधाने च तन्वे च हेतावद्भूतकारणे ॥'  
[इति हेमः ।] 'क्षेत्रं भरतार्दी भगाव्योः । केदारो सिद्धमपन्नयोः' इति कोपः ॥

चित्रं त्वेतदलब्धसर्वाजविवशा योगेन हीनाः मदा

येषां सार्धयितुं समहितमभून्नवानुकूलोऽनिलः ।

क्षेत्रं वीनवृषोदयं बहुतृणं संप्राप्य संकर्षणाः

साम्यं ते समवाप्तुवन्ति फलतः श्रीरामनामग्रहात् ॥ २३ ॥

एतन्निधा अपि नराः श्रीरामनामग्रहणमात्रेण सम्यक्करणं शरीरशोषणं कृषिश्च येषां  
ते फलतः फलेन सादृश्यं यान्तात्येतावन्नम । कादृशा । अलब्धं यद्वाजं सर्वाजयोग-  
ध्यानं च तेन विह्वलाः । योगेन योगाद्देन यमादिना उपायेन, हत्यादिमामभ्या च हीनाः ।  
किञ्च, येषां समहितमिष्ट साधयितुमनुकूलो वायुः प्राणायामो बाधवायुश्च नाभूत् । 'क-  
कृत्वा । शानो नष्टो वृषोदयो धर्मोदयो वृष्ट्युदयश्च यस्मान् । बहुतृणं तृणादप्यनं तुच्छम् ।  
तृणान् 'विभाषा बहुच्' परस्तात्' इति बहुच् । बहुनि तृणानि यत्र ईदृश क्षेत्रं स्थानं  
च प्राप्य ॥

रे संसारपयोद पुण्यतरणि प्रच्छाद्य पङ्कोत्तरा

वृष्टिर्वैषयिकं रंसरविरतं सन्मार्गोपाय ते ।

किं च क्षेत्रेण कटाक्षलक्षणतडिज्जङ्कारतः केशवा-

सक्तान्भीषयसे श्रुतस्तव न किं तन्नाक्षर्यपक्षानिलः ॥ २४ ॥

रे संसारमेघ, पुण्यतरणि धर्मलक्षणं सूर्यं प्रच्छाद्य वैषयिकैर्विषयसंबन्धिभी रसैर्विषया-  
स्वादैः पङ्कं पापमुत्तरमधिकं यस्याः सा । तत्र वृष्टिः सन्मार्गस्य रोधाय वारणाय भवति ।  
किंच स्त्रीसंबन्धी कटाक्षरूपो विद्युतो झांकारस्तेन विष्णुभक्तान् यत्नं भीषयसे भयमुत्पा-  
दयसि, तत्किं तत्र तस्य हरेस्ताक्ष्यो गरुडस्तत्पक्षवातो न श्रुतः । स त्वां निर्मूलं करिष्य-  
तीत्यर्थः । वातस्य मेघनिगकर्तृणक्षमत्वं प्रसिद्धम् ॥

तृष्णावल्लभ दम्भदोर्वल महामोहप्रविष्टास्यद-

क्रोधाऽलस्यवयस्य लोभविभव भ्रान्तिव्रतैकादर ।

संकल्पात्मकं मर्म तेऽस्ति विदितं संसारं किञ्चित्परं

यन्नागयणनाममात्रचक्रिनो भूयो न भावी भवान् ॥ २९ ॥

तृष्णा वल्लभा यस्य । दम्भ एव बाहुवच यस्य । महामोहस्तितावासपदं यस्य । क्रो-  
पालस्ये मित्रे यस्य । लोभ एव विभवः समृद्धिर्यस्य । भ्रान्तिव्रतरूपं एकं भादरो यस्य ।  
संकल्प एव आत्मा स्वरूपं यस्य । हे संसार, तव किञ्चित्परमुत्कृष्टं मर्मं विदितमस्ति ।  
यद्धारिनाममात्रचक्रिनो भवान्न पुनर्भाविष्यति ॥

लोलत्वं न जहाति हन्त कमला कौमारमुख्यं वयो

विद्युद्दर्शनकल्पमल्पदिवसा नैव स्थितिः स्यैः सह ।

या जागर्ति विदन्निदं न मनुजः संकल्पशय्यां गतः

संसाराद्वयवैरिणो विलमिनं सर्वं तदेतद्भवम् ॥ ३१ ॥

हन्तेति खेदे । लक्ष्मीश्चावल्य न त्यजति । बाल्यादिवयसु विद्युद्दर्शनतुल्यम् । अति-  
चञ्चलमित्यर्थः । बन्धुभिः महावस्थानं स्वल्पकालावस्थायि । मनुष्य इदं लक्ष्म्यादिचा-  
वल्यं जानन्नपि यत्र जागर्ति । मनोरथरूपशय्या गतः सन् पारलौकिकं न करोति । नि-  
श्चितमेतत्सर्वं समागलक्षणशत्रोर्विलमिनम् । समागप्रताप इत्यर्थः ॥

रे संसारसमुद्र मुद्रय मुखं मा गजे लोलैर्जलै-

र्गैर्ण्डूपग्रहिलो ग्रहीष्यति मुनिस्त्वां कुम्भकात्संभवन् ।

ब्रह्मण्यः स यमी यनाम्बुगरलप्रायः प्रवीणः प्रभु-

स्ताराकारधरः समस्तजगतामानन्दहेतुद्वयः ॥ ३७ ॥

रे संसारोत्तरं, मुखं मुद्रय, चञ्चलैर्जलैर्मा गजे । ब्रह्मण्यो ब्रह्मप्रतिपादकः । यमी नि-  
यमयुक्तः । [यनाम्बु] मेघजलं निबिडपानीयं तदेव त्रिषं तन्नाशचतुरः । तारस्य प्रणवरस्य  
आकारधारी, बिन्दुरूपो वा । सर्वलोकानामानन्दकार्णाभूत उदयो यस्येतादृशः ।  
कुम्भकात्प्राणायामभेदादुत्पन्नः । मुनिर्मननशीलः । ज्ञानरूपो हे ग्रहीह्य आग्रहवांस्त्वां  
ग्रहीष्याति याम्यति ॥

प्रायो य[त्परिचर्य]यैति विलयं दोषोऽखिलः संचितः

सर्वोपद्रवशान्तिरस्ति चरिते यस्य श्रुते विश्रुते ।

यन्नामैव महौषधं त्रिभुवने पथ्यं पथः पादयोः

संसारामय रामचन्द्रचरणप्रदे भवेत्किं व्यथा ॥ २८ ॥

हे संसाररोग, हरिपादनमे नरे तव किं भवेत् । तमेव हरिं वर्णयति—यत्सेवया संचितः सर्वो दोषः प्रायो नाशमाप्नोति । विश्रुते यस्य चरिते रावणवधादिके श्रुते सति सर्वेषामुपद्रवाणां नाशोऽस्ति भवति । त्रैलोक्ये यन्नामैव रामेत्यादिकं रोगौषधम् । यत्पादोदकं पथ्यं हितम् । ईदृशे रामभक्ते त्वमर्त्तिकचित्करः ॥

सारं सर्वगिरां सदा दिशति यज्जन्तोरसव्यश्रुतां

काश्यां कालजिघृक्षितस्य करुणाकल्लोलमाली मृडः ।

पीतं पुण्यवशाद्दृशाननरिपो रामेति नामामृतं

येनामावमृती भयंकरभवाभोधेभयं तस्य किम् ॥ २९ ॥

रावणशत्रो रामेतिनामरूपममृतं येन पुण्यवशात्पीतम्, अर्मा अमृती मोक्षाधिकारी । तस्य भयंकरात्संसारसमुद्रौत्तिक भयम् । न किमपीत्यर्थः । तदेवाह—दयाममुद्रो हरिः काश्यां कालेन गृह्णातुमित्यस्य मुमूर्षोर्जनस्य दक्षिणकर्णे सर्ववर्णानां सारभूतं सदा यद्रामनामोपदिशति ॥

रोषं त्वं दोषपोषोन्मुख विषयजुषो यन्निगृह्णामि तद्व-

न्मैव श्रीवत्सलक्ष्मोपचरणचतुर्गङ्गीगणो जातु जन्तून् ।

क्षेमं रामं नमन्तः कति तु कृतिविदामुत्तमं मन्तुमन्ता

धाम व्याधामपाणिप्रमुखमखभुजां भेजुरुद्धासिताशाः ॥ ३० ॥

हे रोष, हे दोषस्य गृह्णातुन्मुख, विषयमेवापरांस्त्वं यदतीर्हसि, तद्वद्गरेणचरणमेवा तत्पराभारान्मार्जयिष्यः सा गणय । गणयतेत्येह मध्यम[परुष]कवचनम् । 'नागलोपशान्-स्वदिताम्' इत्यस्य गणयतेविकल्पितत्वाच्चकार्यम् । मन्तुमन्तः सापराधा अपि जनाः कृतज्ञानां श्रेष्ठमिमं हरिं नमन्तः कतान्द्रादिदेवलोकाश्च प्राप्ताः । कादृशाः । उद्धासिता दिशो यैः । व्याधाम वज्रं पाणी यस्य व्याधामपाणिरेन्द्रः । 'व्याधामोऽपि' इति वज्रनामसु क्षीरस्वामी ॥

दानं नानन्दहेतुर्भवति महदहो दत्तमप्युत्तमेभ्यो

यागो वा गोहयादिर्गलितफलतया नर्म निर्माति नोच्चैः ।

धर्मः शर्मैकभूमिर्न विलयमयते कोऽत्र यस्य प्रसङ्गा-

दम्भो दम्भोलिकल्पः स्पृशति कथामिवाधोक्षजव्यानधन्यान् ॥ ३१ ॥



दानमिति । पात्रेभ्यो दत्तं महदपि तुलापुरुषादिकं दानं सुखकारणं न भवति । गोमे-  
धादिमार्गोऽपि अधिकसुखं न करोति । कुतः । गलितफलतया । क्षीणफलत्वेन दान-  
यागादिफलं भुक्तं क्षीयत इत्यर्थः । यस्य हरेः प्रसङ्गाद्वरिसेवातः शर्मणः सुखस्य एका  
असाधारणा भूमिः स्थानभूतो धर्मो न नाशं प्राप्नोति । तस्य हरेर्ध्याने एकनिष्ठा-  
न्यानपरान्को दम्भाद्यधर्ममन्धः कथमभिभवति । नाभिभवतीत्यर्थः ॥

भवतिमिर किमेतन्मेदुरं ते दुरन्तं

प्रसरति परितोऽङ्गं पीडयत्साधुलोकान् ।

हरितरणिरुदेति प्रस्तमायातमिस्त्रो

रचयति न पुरा त्वां किं कथाशेषमेषः ॥ ३२ ॥

हे संसाररूपान्धकार, मेदुरं बहुलं दुरन्तं दुष्टावमान साधुजनान्पीडयस्ते त्वत्तदङ्ग किं  
प्रसरति । न प्रसारणीयमित्यर्थः । यतो हरिरेव मूर्धं उदयं याति । प्रस्त मायारूप तमो  
येन । एष हरिमिहिरः । 'मिहिगरुणपूषणः' इति कोपः । त्वां कथं शेषो यस्य तादृशं  
किं न पुरा रचयति । न रचयिष्यतीत्यर्थः ॥

भवभुजग जगन्ति व्याकुलीकृत्य दर्पा-

दयि दशमि दशास्यारातिसेवारनान्यत् ।

विषयविषयुताशीःखण्डनेऽतिप्रचण्डा-

त्किमु पतगपतेस्ते कोऽपि गोपायितास्ते ॥ ३३ ॥

हे समारमर्ष, गर्वाज्जगन्ति व्याकुलानि कृत्वा यदशास्यो दशमुखस्तदगानी रामस्तत्से-  
वापरायणांस्त्व दशसि प्रममे । तत्किं पतगानां पक्षिणा पत्युर्गच्छाद्रोपायिता रक्षिता  
कोऽपि तव वर्तते । कीदृशात् । विषया एव विषं तद्युक्ता आर्शदर्शना तत्खण्डनेऽतिसमर्थात् ॥

भवदव तव दग्धुं नौचिती विष्णुभक्तां-

श्चरितमतुलमेतत्किं न याति स्मृतिं ते ।

यदयमपिबदामि गोकुलप्रासगृध्रं

भवति सह महद्भिः श्रेयसे किं विरोधः ॥ ३४ ॥

हे समागदावासे, हरिभक्तान्दग्धुं तर्वाचिता योग्यता नास्ति । एतदतुलं हरेश्चरितं  
किं तव स्मरणं नाप्नोति । यदयं हरिर्गोकुलदाहे साभिलाषं दवामि [अपिबन् । अशमय-  
दिति भावः] ॥

आसीत्स्यमन्तकमणैर्हलहेतिचेतः

कृष्णोऽतिकोपकठिनं कुहुनाविहीने ।

सीतापि मर्तुरभवद्वनदुःखहेतुः

संसारसागररसा गरलोपमानाः ॥ ३५ ॥

हलं हेतिरागुधं यस्य तस्य बलभद्रस्य चित्तं निष्कपटेऽपि कृष्णे समन्तकमणेर्हेतोः कोपेन कठिनमभूत् । [कथंभूते कृष्णे । कुहुनाविहाने छलरहिते ।] “शतधन्वा मणिं गृहीत्वा पलायिन इति श्रुत्वा तं हन्तुं गतौ बलकृष्णौ ततो हयं पतितं विलोक्य बलमवस्थाप्य गतेन हरिणा तं हत्वा ‘मणिर्नास्ति तत्र’ इत्युक्ते मणिः कृष्णेन निहृत इति मत्वा बलः क्रुद्धोऽभूत्” इति कथा । सीतापि रामस्य निषिद्धदुःखदायिन्यभूत् । अत एव संसाराचिह्नरसाः केचन कामिनीरूपा विषतन्त्र्याः । ग्रहंरयेऽपि दुःखमदायीति भावः ॥

भाति श्रीतुलसि प्रसिद्धमहिमा तेऽयं विधेयं विधे-

र्यत्स्वीयं न करोषि दासमसकृत्कर्तारमप्यंहसाम् ।

यत्पत्रे पुरुषोत्तमप्रभृतयो देवा निवामोत्सवा-

स्तस्यायुक्तमिदं तदम्ब नय मां पारं भवान्भोनिधेः ॥ ३६ ॥

तुलसीं प्रार्थयते—हे श्रीतुलसि, अयं तव प्रसिद्धो महिमा भाति । कः । असकृत् अनेकवारं पापानां कर्तागमपि म्याय निजं दासं यद्विधेर्देवस्य विधेयं वशं न करोषि । पापोऽपि त्वद्भक्तस्त्वयोद्भूत इति प्रसिद्धार्चाकीर्तिरित्यर्थः । यस्यास्तव पत्रं हयादयो देवा निवामनिरताः । तस्यास्तवेदमेव युक्तम् । तत्तस्माद् हे अम्ब, मामपि समाराधयुधेः पारं नय प्रापय ॥

चक्षुर्मैव दिदृक्षु भूः परवधूवक्षोजपद्मप्रभां

कर्णाकर्णय कौतुकादपि वचो मावर्णवादात्मकम् ।

जिह्वे जल्प यथातथं विरमयाप्यक्षं परं पातका-

न्मच्चित्तेऽखिलदुष्टदर्पदलनो दामोदरो दीव्यति ॥ ३७ ॥

इति धीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां संसारतिरस्कारणो नाम सप्तमः स्तवकः ॥ हे चक्षुर्नेत्र, परस्त्रीस्तनपद्मकान्तिं द्रष्टुमिच्छु मैव भूः मा पश्य । हे कर्ण, अवर्णवादात्मकम्, अपवादवचनरूपं वा कौतुकादपि मा शृणु । हे जिह्वे, सत्यं वद । परमप्यक्षमिन्द्रिय प्राणकरादिकं पापाभिर्वर्तय । यतः सर्वेषां दुष्टानां दर्पनाशको हरिमम मनसि ब्रूहि ॥ इति श्रीमहाभारतविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे संसारतिरस्कारो नाम सप्तमः स्तवकः ॥

अष्टमः स्तवकः ।

‘संप्रति ध्यानं वक्तुं मङ्गलमाचरति—

गोप्यः कोऽप्ययमद्भुतः सुतपसो नन्दस्य मूनुः स्वयं

शंभुर्वा कमलासनः सुरशिरोरत्नं रमेशोऽसि वा ।

संलापामृतपूर्णकर्णकुहरामेवं व्रजस्त्रीजनै-

र्गाढानन्दमयीं पयोऽर्थमवतु श्लिष्यन्त्यशोदां हरिः ॥ १ ॥

हे गोप्यः, शोभनतपोयुक्तस्य नन्दस्यायं पुत्रः कोऽप्यद्भुतः शिवो ब्रह्मा देवशिरोमणि-  
हंरिर्वा, एवं गोपीजनैः संलापामृतेन पूरितं कर्णविवरं यस्यास्ताम् । अत एव निबिडह-  
र्षव्याप्तां यशोदां स्तनपानार्थमालिङ्गन्हरिर्वः पातु ॥

पात्रं हृत्कमलं मुरारिचरणद्वन्द्वैकसेवामृतं

स्नेहोऽनन्तनितान्तनिर्मलगुणैरुद्दामशोभा दशा ।

अन्तर्यामितया प्रतीतममलं ज्योतिः किमप्यद्भुतं

मायाकज्जलरेख एष भवताद्दीपो भवध्वान्तभित् ॥ २ ॥

एष परमात्मरूपो दीपो यो गुष्माकं समागन्धकारभिद्भवतु । दीपमामग्रीमाह—ह-  
त्पद्मं पात्रम् । हरिचरणयुगलभक्तिलक्षणममृतं स्नेहस्थानीयम् । हरेरनन्तनिर्मला ये गुणा  
ऐश्वर्यादयस्तैस्तत्कृष्टशोभायुक्ता दशा वतिः । अन्तर्यामिन्नरूपेण प्रसिद्धं निर्मलाश्वर्थकारि  
ज्योतिर्दीपप्रभास्थानीयम् । किमृतो दीपः । मयैव अत्र नरेखा यस्य ॥

आयुर्नारिमिदं निमेषमिषतः कालेन पेपीयते

पश्य प्राश्य जगन्ति विश्वविरमेऽविच्छिन्नतृष्णावता ।

प्राणस्तद्भयविह्वलः प्रियतया देहस्य चायं पुन-

र्यातायातपरमदत्र कतरत्कृष्णादुपायान्तरम् ॥ ३ ॥

जगन्ति प्राश्य विश्वं संहृत्य विश्वनाशेऽपि अविच्छिन्नतृष्णायुक्तेन कालेन निमेषमिषा-  
दागुलक्षणं जलं पेपीयते । पातेयं । तस्मात्कालाद्भयेन व्याकुलः प्राणोऽयं देहस्य व-  
ह्मतया यातायातपरो गमनागमनपरोऽस्ति । तन्मस्मादत्र समाग्रे कृष्णादन्यदुपायान्तरं  
मुखसाधनं कतरत् । किमस्ति । हरिं विनान्य उपायो नास्त्यान्यर्थः ॥

यत्ते चित्ते विधत्ते हरिपरिचरणोपायमस्तव्यपायं

शास्त्रं साक्षात्ममत्वप्रमदसमुदयप्राप्तये तद्धि विद्धि ।

लीलाकैलासशैलाश्रयविवुधवरम्राजतायास्तु शेषं

संसारम्यत्यपेक्षापलपितपरमानन्दमर्थान्तराढ्यम् ॥ ४ ॥

‘समः शर्त्री च मित्रे च तथा मानापमानयोः’ इत्यादिना गीतोक्तं यत्समत्वं तेन यः प्रम-  
दसमुदय आनन्दोदयस्तत्प्राप्तये शास्त्रं गीतोपनिषदादिवेदान्तशास्त्रं यत्ते यत्नवति । यती  
प्रयत्ने । चित्ते हरिमेवालक्षणमुपायम्, अस्तौ व्यापायो विप्रो यत्र भिर्विघ्नं यथा तथा  
विधत्ते करोति, इति विद्धि जानीहि । आदौ मनोज्ञः, ततो हरिमेवा, ततः समत्वानिः,

ततो ब्रह्मानन्द इति क्रमः । ततो लीलया कैलासः शैल आश्रयो यस्येदृशो यो विबुध-  
वरो देवध्रेष्टः शंकरस्तस्य, प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः, प्रज्ञ एव प्राज्ञ इति वा तस्य भावः प्रा-  
ज्ञता ज्ञानं तस्याः शेषं तदन्यप्रतिपादकमर्थान्तरयुक्तं यच्छास्त्रं तत् । संसारस्थित्यपेक्षया  
अपलपित आच्छादितः परमानन्दो येनेदृशं बोध्यम् । हर्यन्यप्रतिपादकं शास्त्रं संसारप्राप-  
कमित्यर्थः ॥

येनानेना विना स्यान्न विहितदुरितस्तीर्णचान्द्रायणादिः

प्रायश्चित्तोऽप्यथान्यो विविधवृषवशाद्दामवावासवासम् ।

संप्राप्य स्निग्धमुग्धाधरमधुररसास्वादसौहित्यहीनो

दीनो विभ्रंशमेति श्रयत तदनिशं दास्यमेवाच्युतस्य ॥ ९ ॥

द्विविधो जनः, पापी पुण्यवान् । तयोर्गपि हरिरेव शरणमित्याह—विहितं दुरितं गो-  
वधादिपापं येन मः । कृतचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तोऽपि येन हरिं विना अनेना निष्पापो  
न स्यात् । अन्यथा अन्यः पुण्यवान् विधिधर्मवशाद्दामवावासं स्वर्गं मत्स्थितिं प्राप्य  
स्निग्धः प्रीतिवियोगो मुग्धः सुन्दरो योऽधरस्तस्य यो मधुररसस्तस्यास्वादेन यत्सौहित्यं  
तत्तिस्तद्वहितोऽप्यगोभोगेन । तप्त एव दानः मन् पुण्यक्षये भ्रंशं पातं प्राप्नोति । तत्त-  
स्मान्निरन्तरं हरेर्दास्यमेवाश्रयत । हरिमेवा विनान्यान्निकमुखाभावात् ॥

स्फूर्जद्भर्जटिर्मौलिशालिनलिनीकल्लोलवह्लोलता-

लीलाकौतुकमन्वभावि भवता साकं निर्जरिन्द्रियैः ।

भूत्वा केवलमेव धाम्नि तदहो शुद्धे सुपुष्पान्तरे

मध्येहृत्कमलं मुखाय मुचिरं रे चित्तं विभ्रम्यताम् ॥ ६ ॥

रे चित्तं, स्फूर्जति शोभमाने धर्जटिर्मौलिं शिखरि शालिनीं नलिनीं गङ्गा तस्याः क-  
ल्लोलवह्लोलमिदृत्य लोलतालीलाकौतुकं चाश्चल्यक्रीडोत्सवो निर्जरिन्द्रियैः सह भवता  
त्वया अन्वभावि अनुभूतम् । इन्द्रियाणि त्वं चातिचञ्चलमिति त्वयैवानुभूतम् । तत्त-  
स्मात्केवलमिन्द्रियरहितो भूत्वा सुपुष्पानादीमध्यवर्तमाने हृत्पद्ममध्ये शुद्धे धाम्नि ब्रह्मस्व-  
रूपे चिरकालं सुखाय सुखं प्राप्तुं विभ्रमः क्रियताम् ॥

धुन्या धर्मधुरीणयाध्वरभुजां बन्धूरया धारया

द्वारं तां दशमीं प्रविश्य वियतः प्रसात्यमानं महत् ।

सर्वस्वं यदशेषतः श्रुतिगिरां ध्येयं यदेकं सतां

तज्यात्वा सुमनस्तयार्चय चिरं चेतोऽच्युताख्यं महः ॥ ७ ॥

हे चेतः, तदच्युतरूपं महस्तेजः सुमनस्तया शोभनमनस्कत्वेन ध्यात्वा पूजय । चिरं  
सर्वदा । किं कृत्वा । दशमी द्वारं ब्रह्मरन्ध्राख्यां सुपुष्पालक्षणां वा प्रविश्य । कीदृश

महः । धर्मधुरं वहतीति धर्मधुरीणा, तथा धर्मोत्पादिकया अध्वरभुजां देवानां धुन्या गङ्गाया हरिचरणवर्तमानया वियतो ब्रह्मरन्ध्रसकाशाद् बन्धुरया मनोज्ञया धारया प्रवाहेण प्रक्षाल्यमानं महल्लोकोत्तरं यच्छ्रुतिगिरामुपनिषद्वाचामशेषतः सर्वांशैव सर्वस्वम् । यच्च सतां सनकादीनामेकं ध्येयम् ॥

भूत्वा केवलमेव मानस लसन्मोहाद्यसत्सङ्गतो

मध्येहृत्कमलं प्रविश्य विमलं वैकुण्ठमाराधय ।

यस्यालोकनमात्रतोऽत्र तरसा निःशेषकर्मक्षयः

क्षीणे कर्मणि कोऽप्यगोचरतरो वाचामलभ्यः पुनः ॥ ८ ॥

हे मानस, लसन्तः प्रसरन्तो ये मोहादयोऽसन्तो दुष्टास्तेषां सङ्गात्केवलमेकं भूत्वा हृत्पद्मे प्रविश्य निर्मलं हरिं पश्य । यस्य दर्शनमात्रेण सहमा सर्वकर्मनाशः स्यात् । नष्टे च कर्मणि वाचामविषयः कोऽप्यलभ्योऽप्राप्यः । अपि तु प्रार्थय कर्मणां क्षय एव ब्रह्मानन्दोदयो भवति । तानि कर्माणि हरिध्यानेनैव क्षीयन्त इति भावः ॥

सामर्थ्यं मुमनःसु नास्ति नियतं बन्धं निरोद्धुं निजं

तत्र स्वान्तमधुव्रतस्थितिरियं बन्धाय गन्धाशया ।

मुक्तिश्रीमुग्वपद्मसारभमपि प्राप्यं यदीयाश्रया-

देकं तद्भवपाशनाशकुशलं कृष्णाङ्गिपद्मं भज ॥ ९ ॥

नियतं निश्चितं मुमनःसु देवेषु कुमुदेषु च निजं बन्धं कर्मबन्धनं निरोद्धुं वाग्यितुं सा-  
मर्थ्यं नास्ति । हे स्वान्तमधुव्रतं चित्तभ्रमर, तत्र देवेषु गन्धाशया वामनया इयं स्थि-  
तिर्बन्धार्थिव । समारबन्धोन्धेदेच्छया अन्यदेव भजनमकिञ्चित्कर्मनिर्यः । तत्तस्मात्संसा-  
रपाशनाशे समर्थमेकं हारपादपद्मं भज । यत्पादाश्रयान्मुक्तिलक्ष्मीमुखपद्मस्यापि सारभं  
प्राप्यमेव ॥

चेतः प्रेतपतिस्थितिश्रुतिरिति त्रासाय संसारिणां

तद्दृष्टिः परमापदामनुभवो नानाविधा वेदना ।

श्रीमद्रामकथा जनश्रुतिपथा नाहन्ति सर्वव्यथा

नामन्पूर्णमनोरथाः कति जनास्तत्रादरं तत्कुरु ॥ १० ॥

हे चेतः, प्रेतपतेर्यमस्य स्थितिभ्रवणं पुणार्णां प्राणिनामतिभयाय । यमस्थितिदर्शनं  
तु आपदा कष्टानां स्थानम् । अनुभवो नरकभोगस्तु नानाविधवेदनारूपः । जनानां श्रु-  
तयः कथाः पन्थानो मार्गा यस्या ईदृशी, जनैः कर्णश्रुता सती रामकथा ता नरकोत्थाः  
सर्वव्यथा इति निवारयति । तथा रामकथा कति पूर्णमनोरथा नाम्बन् । अनेके पूर्ण-  
कामा ज्ञाना इत्यर्थः । तस्मात्तत्र रामकथायामादरं कुरु । तामेव नित्यं शृण्वित्यर्थः ॥

मा गा रागवशाद्विहाय विमलं विष्णोः पदान्नं कचि-

चेतः सेवितमेतदेव मुनीभिर्मत्वा महिष्ठं महः ।

मद्वाचं मनुषे न चेदिह ततो हन्तास्मि तेऽहं यतो

नो भूतानि न खानि नापि विषया नामी गुणा नो महान् ॥ ११ ॥

हे चेतः, निर्मलं विष्णोश्चरणकमलं त्यक्त्वा श्रेष्ठवशात्कचिन्मा गच्छ । मुनिभिर्नार-  
दादिभिरेतदेव महिष्ठं श्रेष्ठं महस्तेजो ज्ञात्वा सेवितम् । मद्वाणीं चेन्न मन्यसे नाङ्गीकुरुषे  
ततस्तादृि ते त्वां हन्तास्मि । कर्मणि षष्ठी । चित्तं नाशयिष्यामि । उन्मना भविष्यामी-  
त्यर्थः । यत् उन्मन्यवस्थायां भूतानि भूम्यादीनि नो, खानि इन्द्रियाणि न, विषया रू-  
पादयोऽपि न, अमी गुणाः सत्त्वादयोऽपि नो, महान्महत्तत्त्वमपि न । ब्रह्माभूतो भवि-  
ष्यामीत्यर्थः ॥

यत्तापत्रयसंभवन्नवनवज्वालावलीव्याकुलं

जाड्यं नैव जहासि हासि कठिनं चेनस्त्वमुच्चैस्ततः ।

गङ्गाख्यं गरुडध्वजाङ्घ्रियुगले जागर्ति जायुः स्फुटं

तद्भानद्रवभावमेत्य तरसानेनैकतां तद्भज ॥ १२ ॥

हे चेतः, यद्यस्मात्तापत्रयादाध्यात्मिकादेः संभवन्ती जायमाना या नवनवा ज्वालाव-  
लिस्तया व्याकुलं सज्जाड्यं मीथ्यं न जहासि न त्यजसि । ततो हेतोरुच्चैरन्यन्तं हा खेदे  
कठिनमसि । तस्माद्दरिद्रपदयुग्मे गङ्गावलक्षणं जायुर्मविशेषोऽस्ति, तस्य ध्यानेन स्फुटं द्र-  
वत्वं प्राप्य तस्मा वेगेन तेन गङ्गाजायुना एकत्वं प्राप्नुहि । हरिपदमन्तं भवेत्यर्थः ॥

चेतः के तव हेतवः स्त्वमवज्ञाय श्रियः प्रेयसः

प्रायः पातकजातघातकुतुकं यद्वर्तसे स्वेच्छया ।

आश्चेत्ते स्मृतिमेति मातुरुदरे वासव्यथा तत्कथं

कण्ठाश्लिष्टवरिष्ठरिष्टनिकराद्बोधो न कष्टापदि ॥ १३ ॥

पापसमूहस्य घाते नाशे कुतुकमुत्सवो यस्येदृशं श्रियः प्रेयसो रमाकान्तस्य स्तव स्तु-  
तिमवज्ञाय हे चित्त, त्वं प्रायो बाहुल्येन स्वेच्छया प्रवर्तसे तत्र के तव हेतवः किं प्रयो-  
जनम् । आः इति विस्मये । ते तव मातुरुदरे वासेन या व्यथा सा चेत्स्मृतिमेति, तदुःख  
स्मर्यते चेत्तर्हि कष्टयुक्तायामापदि कण्ठे आश्लिष्टो लम्बो वङ्गिष्ठः श्रेष्ठो यो रिष्टानि करोऽशु-  
भसमूहस्तस्मादपि कथं बोधो न जायते । संसारदुःखकलान्तस्यापि कथं न बोध  
इत्याश्चर्यम् ॥

अक्षाणामनिशं करोषि यदरे चेतस्त्वमन्वासनं

तद्भोग्ये विषये सलालसमसि स्वामित्वमात्रभ्रमात् ।

हित्वासन्नमहो महामृतमयं वेदान्तवेद्यं परं

किं लज्जापि न जायते शिवशिव व्यध्वेन ते गृच्छतः ॥ १४ ॥

हे चेतः, यन्निरन्तरमक्षाणामिन्द्रियाणामन्वासनमनुवर्तनं त्वं करोषि, इन्द्रियाण्यनुवर्तसे । तद्भोग्ये इन्द्रिययोग्ये विषये रूपादी सलालमं सतृष्णं वासि । स्वामित्वमात्रभ्रमेण अहमिन्द्रियेशमिति भ्रमात् । 'स्वामित्वमात्रे भ्रमद्' इति पाठे विशेषणम् । किंच आसन्नं नि-कटवर्ति वेदान्तप्रतिपाद्यममृतरूपं महो ब्रह्मस्वरूपं हित्वा व्यध्वेन, विगतोऽऽवा व्यध्वः । तेन उन्मार्गेण गच्छतस्तव किं परं केवलं लज्जापि न जायते । शिवशिवेति दुःखवेदकः शब्दः 'हरिहरि हतादरतया' इतिवत् ॥

अत्यन्तानुचितेऽपि कर्मणि मनः प्राप्य प्रवृत्तिं पुनः

खेदं यासि किमुच्चकैः कुरु मतिं कृष्ण कृपाकोमले ।

लोके तद्दुरितं किमस्ति मधुनिन्नत्या न यत्क्षीयते

को वा दावविभावमोरपि रसोऽशोष्यस्तृणानां वने ॥ १५ ॥

हे मनः, अन्यन्तमयोग्येऽपि कर्मणि प्रवृत्तिं प्राप्य पुनः खेदं किं यासि । कृपायुक्ते कृष्णे मतिं कुरु । लोके तत्पापं किमस्ति यद्हरिनमस्कारेण न नश्यति । दृष्टान्तमाह— वने वर्तमानानां तृणानां को वा रसो दावमोरशोष्यः । अपि तु सर्वः शोष्य एव । तथा हरिनत्या पापमिति ॥

निर्माय स्वयमेव शेषशयनः स्वामी समग्रं जग-

त्तद्यापारभरं चकार गुणिनि त्वय्येव चेतः परम् ।

त्वं तद्दर्शनमप्यनिच्छु मनुषे कर्तृत्वमप्यात्मनि

स्पष्टादीनव जीवितं क्षमतस्तद्दर्शनान्तं तव ॥ १६ ॥

हे चेतः, शेषशय्या स्वामी हरिरेव सर्वं जगत्स्वयं कृत्वा जगत्सबन्धिव्यापारमग्रं परं केवलं गुणयुक्ते सत्त्वादियुक्ते त्वयि कृतवान् । त्वं तु हरिदर्शनमनिच्छु मद् आत्मनि कर्तृत्वं मन्यसे । स्पष्ट आदीनवो दोषो यस्य तत्स्पष्टदोष, कृतत्र, अतो हेनोः ह्यर्थभक्तिकारणात्तव जीवितं हरिदर्शनान्तं क्षमम् । दर्शनमन्तो नाशो यस्य तत् । हरिदर्शनान्निर्मनस्को भविष्यामीत्यर्थः ॥

भाति श्रीपरमेश्वरः स्वयमयं हृत्पुण्डरीके यवा-

कारः कारणमेकमेव जगतामाधारभूतः प्रभुः ।

सत्यस्मिन्नपि बन्ध्रर्माषि किमरे चेतो दुराशावशा-

देकं तिष्ठ भूहर्तमत्र नियतं यानुं निरातङ्कताम् ॥ १७ ॥

अयं श्रीपरमेश्वरः स्वयं साक्षाद् हृत्पद्मे भाति । कीदृशः । यवमदृशः । जगतामेक-  
मेव कारणम्, आधारश्च । प्रभुः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः । अरे हीनमंबोधने । हे  
चेतः, अस्मिन्हृत्पद्मे वर्तमानेऽपि दुस्तृष्णावशात्किं त्वं भ्रमसि । भ्रमतेयं द्रुतुगन्तं रूपम् ।  
निश्चितं निगतकृतां निर्भयतां प्राप्तुमेकं मुहूर्तमत्र हृत्पद्मे हरीं तिष्ठ ॥

हरिध्यानं हित्वा चरसि रसिको मोहमदिरां

निपीय प्रेयस्या सह कुहनया संशयसखः ।

कृतान्तव्यापारं कलयसि न कस्मादकुशलं

कियत्कालं केलिं विषयवनमध्येऽनुभवसि ॥ १८ ॥

हे जन्तो, त्वं मोहरूपां मदिरां पीत्वा संशयस्य सखा सर्वदा मदिरानः मन् हरि-  
ध्यानं हित्वा त्यक्त्वा कपटयुक्त्या नार्या सह रसिक आसक्तः क्रीडामनुभवसि । परंतु अ-  
कुशलं नरकादिदुःखप्रदं यमव्यापारं कस्मान्न कलयसि न जानासि । शिखरिणीछन्दः ॥

एवं चित्तमुपालभ्येदानीं करमुपालभते—

पञ्चालंकृतपुष्पशालितुलमीवृक्षोल्लसद्दहरी-

वृन्दैरिन्दिरया समं स भगवान्नारायणो नाचिनः ।

पाणे दीनजनावनव्यसनिता नामादिता मीदते

किंचिन्नोपकृतं कृतं किमहह प्रक्षीयते जीवितम् ॥ १९ ॥

हे पाणे, पञ्चालंकृतः पुष्पः शालते शोभते ईदृशो यस्तुलसीवृक्षस्तस्योल्लसन्ति शोभ-  
मानानि नक्षरीवृन्दानि पञ्चरीसमूहार्त्तः कृत्वा लक्ष्म्या सह हारस्त्वया न पूजितः । दी-  
नजनानां रक्षणे व्यसनिता सकामन्वमपि नाश्रिता । मीदते क्षुधादिपीडिताय प्राणिने क-  
ञ्चिदुपकारो न कृतः । अहहेति दुःखे । किं कृतं जीवितं प्रत्यहं क्षयं याति ॥

देवः श्रीललनानुरागकलनालीलोमिलोलीभव-

स्त्वान्तः स्वां तनुते दृशं त्वयि न चेत्सेव्यस्तदाप्यादरान् ।

यस्मात्तच्चरितामृताब्जिलहरीलाभानुभावा जनाः

स्तूयन्ते यतिभिः पवित्रमतिभिः संसारपारंगतैः ॥ २० ॥

श्रीरेव ललना स्त्री तस्या अनुरागकलना प्रेमधारण तस्य लीलोर्मिषु लोलीभवस्त्वान्त  
चित्तं यस्यैदृशः । रमाक्रीडासक्त इत्यर्थः । देवो हरिश्चेत्स्वां दृशं त्वयि न तनुते, व्यग्र-  
त्वात्स्वां न पश्यति, तथाप्यादरपूर्वं स एव सेव्यः । यस्माद्हरिचरित्ररूपो योऽमृतार्णव-  
स्तद्दर्शित्वाभमनुभवन्ति ये हरिचरितसक्ता जनाः ते संसारपरप्राप्तैः शुद्धमतिभिरपि य-  
तिभिः स्तूयन्ते । हरिमक्ता यतिस्तुन्या भवन्तीत्यर्थः ॥



जायायौवनजीवमादिजनितं जोषं जगत्यस्ति य-

त्तद्भोगाय भवत्यवश्यमखिलं मातङ्गजातेरपि ।

सेवासाधुमुधामु धेहि धिषणां हित्वेतराध्येषणां

गोविन्दस्य यदिच्छवः सवभुजो नाद्यापि निद्रालवः ॥ २१ ॥

स्त्रीभोगादिजनितं यन्सुखं लोकेऽस्ति तद्वस्तिजातेः सर्वमवश्यं भोगाय भवति । 'शर्म जोष वशं सुखम्' इति क्रोषः । तस्मादितरस्याध्येषणां सेवां त्यक्त्वा गोविन्दस्य सेवा एव साध्यो याः सुधा अमृतानि तामु धिषणां बुद्धिं धेहि धारय । यदिच्छवो यत्सेवा-मृतकामुकाः सवभुजो यत्रभुजो यत्रभोक्तागो देवा अद्यापि निद्रालवो न भवन्ति । अलसा न सेवन्त एवेत्यर्थः ॥

एकस्मिन्नेव जन्मन्यहह तनुभृतां नैकजन्मप्रकाशः

संलक्ष्ये भूतवर्गे त्विह मह सकले सर्वमाधारणेऽक्षेः ।

विष्णुध्यानैकताने मनसि मुनिरनुक्रोशदानाद्युपेते

देवो मोहाभिभूते नर इतरजनिर्जातपङ्के स एव ॥ २२ ॥

अहहेत्याश्चर्यं । अक्षैर्गिन्द्रियैः सह सकले भूतवृन्दे पञ्चभूतवृन्दे सर्वमाधारणे प[ञ्चा]-दिममाने संलक्ष्ये सम्पद्यद्दृश्येऽपि सति प्राणिनामेकस्मिन्नेवावतारं अनेकजन्मप्रकाशो भवति । तदेवाह—हरिध्यानतन्त्रे चित्ते ज्ञानो मुनिर्गन्धुच्यते । दयादानादिगुणैः देव इति । मते चित्ते नर इति । ज्ञानपापे चित्ते इतरजनिश्चण्डादिः स एवेत्यर्थः ॥

किं पुष्पं तुलसीममं त्रिभुवने दानं किमम्भोनिभं

गीतायास्तुलनामुपैति कतरच्छास्त्रं पवित्रं परम् ।

को देवो भजतां नितान्तहितकृन्नागयणादप्यहो

का भक्तिः स्मरणाधिका किमितरच्चतःसमं साधनम् ॥ २३ ॥

त्रैलोक्ये तुलसीममं किं पुष्पम् । त्रैलोक्ये दानं किम् । कतमदन्यच्छास्त्रं गीतासममिति । हरेर्गन्धः को वा भजतामन्यन्त हितकारी । स्मरणाधिका का भक्तिः । मनसा तुल्यं साधनं च किम् । एवं तुल्येऽपि साधने हरेर्भक्तिपराङ्मुखा भाग्यहीना इत्यर्थः ॥

एव साधनमभिधाय त्रिभिः श्लोकैर्ध्यानमाह—

तन्मध्येरविमण्डलं मधुजितं देवं लसत्कुण्डलं

नेत्रश्रीजितमङ्गुर्नारजदलोदारप्रभासौभगम् ।

भास्वद्भालतमालपञ्चरचनारोचिष्णुवक्त्राम्बुजं

भ्रूलेखाजितपुष्पजन्वधनुषः सौन्दर्यगर्वाङ्कुरम् ॥ २४ ॥

यतो हरिं विना गतिर्नास्ति तत्तस्मान्मध्येरविमण्डलं सूर्यमण्डलमध्यवर्तिनम् । 'ध्येयः सदा सविदमण्डलमध्यवर्ती' इति वचनात् । मधुजितं देवं हरिमन्तश्चित्ते भजे सेवे इति तृतीयश्लोकेनान्वयः ॥

मूर्धारोपितमञ्जुमौलिवलभीसंदर्भितात्यद्भुत-

ज्योतिर्दिव्यमणीमरीचिरमणीरङ्गीभवद्द्योतलम् ।

ग्लानिं चन्द्रममः कपोलफलकश्रीभिः सृजन्तं सदा

यं ब्रह्मेति वदन्ति वेदविवृतं विख्यातशिक्षाभृतः ॥ २५ ॥

मूर्ध्नि आरोपितो यो रम्यो मुकुटस्तत्प्रदेशे स्वचिता अन्यद्भुतगोचिषो रम्यकान्तयो दि-  
व्यमण्यः । मणीशब्दः स्त्रीलिङ्गः । तामा रश्मय एव नार्यस्तामां रङ्गीभवन्नृत्यस्थानभनं  
द्योतलं नभो यस्य तम् । 'रङ्गः स्यान्नर्तनालये' । 'द्योतिर्वा द्वे स्त्रियाम्' । मुकुटमणिकिरणाः  
खे भ्रमन्तो नृत्यन्त इव दृश्यन्त इत्यर्थः । कपोलतलशोभाभिश्चन्द्रम्य ग्लानि पराजयं  
कुर्वन्तम् । किं च वेदविवृतं श्रुतव्याख्याने विख्याता शिक्षां विभ्रान्ति ते उपनिषत्तात्प-  
र्यङ्गाः सदा यं हरिं ब्रह्मेति वदन्ति ॥

अत्यन्तोत्तमनासिकाविवरयोः श्वामप्रसङ्गोत्सवैः

कुर्वाणं कमलामुरःस्थिरतरां निष्पारिजातादगम् ।

आरक्ताधरधर्मिणो धुरिमधोः प्रादुर्भवत्पल्लवं

माकन्दं मदमार्गसार्गलहृदं कुर्वन्तमन्तर्भजे ॥ २६ ॥

अत्यन्तमृत्तमे ये नासाछिद्रे तयोः श्वामप्रमङ्ग । एवात्मवास्तवंक्षम्यन्त्यन्तस्थिरा रमां  
निर्गतः पारिजातकुसुमपत्रादरो यस्यास्तादृशी कुर्वाणम् । श्वामसार्गलहृदस्य कल्पतरुपु-  
ष्पसमगन्धत्वादित्यर्थः । अधरस्थितेन रक्ताङ्गेन कृत्वा मधोर्धुरि वसन्तप्रारम्भे प्रादुर्भवन्तः  
पल्लवा यस्त्येदं माकन्दं निर्गतं कुर्वन्तम् । ततोऽप्यधिकादृश्यादिना भावः । मदस्य ग-  
र्वस्य मार्गे सार्गलं मप्रतिबन्धं हृदस्य तम् ॥

पुनः श्लोकत्रयेण ध्यानमाह—

दीव्यहन्तमयूखसंचयपयःपूरेण दुग्धोदधे-

रुत्कण्ठां शमयन्तमात्महृदयम्यायिध्रियो हास्यतः ।

नित्यं प्रत्युरसप्रसक्तसुमणिस्फूर्जद्गुणिश्रेणिभिः

प्रत्याख्यातषडूर्मिनिर्मलमनोजाग्रच्चिलोकीहितम् ॥ २७ ॥

एवंविधं हरिं चित्त एव कुर्वे इति तृतीयेनान्वयः । कीदृक् । तदाह—हास्यतः दी-

व्यन्तः प्रमरन्तो ये दन्तकिरणसमहास्त एव दुग्धपूरस्तेन स्ववक्षःस्थिताया लक्ष्म्याः  
श्रीगतागरस्योत्कण्ठां शमयन्तम् । हास्यप्रसङ्गदन्तगश्मिभिः श्रियाः क्षीराब्धिभ्रमो भवती-  
त्यर्थः । उरसीति प्रत्युगमम् । समस्यर्थेऽव्ययीभावः । 'प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्' इत्युच्यते ।  
नित्यं वक्षसि संसक्तो यः शोभनो मणिः कौस्तुभस्तस्य स्फूर्जन्तो ये रश्मिममूहास्तैः प्र-  
त्याख्यातास्तिरस्कृताः पद्मयः भुवादयो यस्मात् । अत एव निर्मलं यन्मनस्तत्र जायते  
मदास्थितं त्रैलोक्यादिहितं यस्य तम् । 'प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे शोकमोहौ तु चेतसः ।  
जरामृत्यु शरीरस्य पद्मिरीहितः शिवः ॥' इति वचनात् ॥

निःशङ्कं जगदतिवर्तितमनोवृत्तिप्रतीतामुर-

स्कन्धस्थायिमदव्यपायचपलं चक्रं च कौमोदकीम् ।

हस्तानां तु चतुष्टये मधनुषं शङ्खं तुपारद्युते-

विम्बेनातिसदृक्षमक्षयजयोदये दधानं प्रभुम् ॥ २८ ॥

अक्षयोऽविनाशी यो जयस्तेनोत्कृष्टे हस्तचतुष्टये चक्रं गदां मरिचजं पद्मं शङ्खं च  
दधानं विभ्राणम् । कीदृशं चक्रम् । निःशङ्कं जगन्पिपासां नातया मनोवृत्त्या प्रतीता हृष्टा  
येऽसुरास्तेषां स्कन्धस्थो यो गर्वमन्त्राणे चञ्चलम् । दैव्यान्नाशयन्मन्यर्थः । कीदृशं श-  
ङ्खम् । तुपारद्युतेश्चन्द्रस्य विम्बेनातिसदृशम् । प्रभुम् । समर्थमित्यर्थः ॥

कण्ठस्थापितदामदुर्लभतमामोदेन मत्तालिनं

व्यापेधव्रतपाणिपद्मरमया विभ्राजिनोरःस्थलम् ।

नाभीनीरजसपद्मजनुषा मिद्धान्नमंभाविन-

स्तोत्रार्थामृतपूर्णकर्णिकुहरं हृद्येन कुर्वं हरिम् ॥ २९ ॥

कण्ठे स्थापितमालाया अन्यन्तं दुर्लभो यः परिमलस्तेन मत्तानां भ्रमराणां व्यापेधे  
निवारणे व्रत यस्येदं पाणिपद्मं यस्याः, तथा रमया शोभितमुखःस्थलं यस्य तम् । नाभी-  
पद्मं मद्मं गृहं यस्येदं पद्मजनुषा विधिना मिद्धान्नतया संभाविता यानि स्तोत्राणि  
तदर्थं एवामृतानि तैः परितः कर्णविवरं यस्य तम् ॥

कर्पूरामृतर्दाधितिप्रतिमया कायाश्रया शोभितं

धौतं मत्कलधौतजानमदृशच्छायं च यस्योत्तरम् ।

सेवाकारिमुपवर्गशिमुकुटप्राप्तप्रतिष्ठैर्मणि-

श्रेष्ठैर्जुष्टपदारविन्दयुगलं ध्यायामि दामोदरम् ॥ ३० ॥ ०

कर्पूरचन्द्रतुल्या देहश्रिया शोभितं विष्णुम् । 'शास्त्रकोटिचन्द्रसदृशम्' इति शार-  
दोक्तं । धौतं शुद्धम् । मत् शुद्धं मत्कलधौतं हेम तत्सममहत्तुल्या कान्तिर्यस्य वासः । सेवा-  
कारिणो ये उपवर्गशयो देवसमूहाः । 'मुपवर्गः मुपनमः' इत्यमरः । 'शाली' इति पाठे देवेषु

शालन्ते शोभन्ते ये मुकुटास्तत्र प्रामा प्रतिष्ठा स्थितिर्यैर्मुकुटखचितै रत्नश्रेष्ठैः सेवितं  
पादपद्मयुग्मं यस्य तम् ॥

भवाटव्याप्तव्याहनगतिरयं मारमृगयुः

पुमेणानेणाक्षीनयनमयपाशैरशिथिलैः ।

दृढं बद्धाश्चस्थच्छदसदृशकारां नयति तां

यतो मूढं विश्वं तदव निकृतेः कृष्ण कृपया ॥ ३१ ॥

संसारवनस्खलितगतिरयं कामव्याधः पुम एवैणा मृगास्तान्मृगार्क्षानिन्नरूपपाशैर्दृढदृढं  
बद्धा पिप्पलपत्रमदृशी कारां बन्धनागारं नयति । नानायोर्नाः प्रापयतीत्यर्थः । यतो जने-  
विश्वं मूढं भवति तत्तस्मान् दृढे कृष्ण, कृपया निकृतेः समागपराभने सकाशादव रक्ष ।  
'तदवनिकृते' इति पाठे तस्माद्रक्षणाय कृपां कुरु ॥

मञ्चेतो मधुसूदनाङ्गिकमले मन्दाकिनीकेलिमत्

क्लिन्नं भक्तिरमेन तीर्णमभितः संसारवारांनिधिम् ।

मोहं मित्रमनेकजन्मसु मुदात्रैवाममज्जत्क्वचि-

तद्वेगेण न विश्रमन्ति कथमप्यस्मिन्विपादादयः ॥ ३२ ॥

मम मनो हरिपदपद्मे गहाया ब्रूयायुक्तं भाक्त्यग्नेनात्र मग्ममभितः समाराधित्वा  
सदनेकेषु जन्मसु महायं मोहमत्रैव समागं भजयामास । तद्वेगेण विपादमदलोभादयोऽप्य-  
स्मिन्निधने कथमपि न विश्रामं कुर्वन्ति मज्जनमयेन ॥

आम्नायाभ्यसनैः कृतं फलमिदं त्रेताकृतागधना-

संतुष्टा मम यन्मतिर्भगवती श्रीरामचन्द्रेऽभवत् ।

यस्याराधनमन्त्रेण तनुभृत्तापाय न द्वापरं

न स्यात्तत्किमिवाच्यते कल्किकृतामत्रापदां चेष्टितम् ॥ ३३ ॥

वेदाभ्यासैरिदं फलं कृतम् । 'अमित्रयमिदं त्रेता' इत्यमरः । गार्हपत्यादीनां कृता प्रजा  
तया संतुष्टा यद्यतो मम हरौ बुद्धिरभवत् । यस्य मेवा विना द्वापरः मदेहो जन्तना ता-  
पाय न । अपि तु तापायैवेति काकुः । कल्किकृता निबिडापदा चेष्टितं चेष्टा किमच्यते ।  
तास्तु वर्तन्त एव हरिभक्तिं विना ॥

हरौ हृदयमायाते माया ते किं करिष्यति ।

यदच्युतध्यानपरा न पराभवमागताः ॥ ३४ ॥

हरौ मयः प्राप्ते माया ते किं करिष्यति । अकिञ्चित्कर्मव्यर्थः । यतो हर्गध्यानपरायणाः  
पराभवं न गताः ॥

भेदाभावेऽपि गोविन्द त्वद्दया मम जीवनम् ।

न वल्ली विद्यते कापि स्वातिश्रवणरोहिणी ॥ ३९ ॥

हे हरे, आवयोरभेदेऽपि तव दया मम जीवने हेतुः । दृष्टान्तमाह—स्वातिश्रवणरोहिणी स्वस्वरूपस्य कारणस्यातिश्रवणेनातिक्रमणेन गेहति जायते, ईदृशी वल्ली कापि न विद्यते । बीज मुक्त्वा यथा वर्ष्म न जायते तथा त्वाविनाह नास्मि । कार्यकारणयोरभेदात् ॥

यदा नायाति हृदये तदा मे मृत्युतोऽधिकम् ।

आयाते हृदि गोविन्दे मृत्युर्मङ्गलमङ्गलम् ॥ ३९ ॥

यदा हृदि हरिर्नायाति तदा जीवनमपि मे मृत्युतोऽधिकम् । हर्गं हृद्यायाते मृत्युः परममङ्गलम् । मुक्तिहेतुत्वात् ॥

मेवे त्वत्पादकमलं कमलाकान्त केवलम् ।

विलम्बं तद्विद्यते किं देव हर्तुं महापदम् ॥ ३७ ॥

हे रमाप्रिय, केवल त्वत्पादपद्मे मेवे । तादृ हे देव, मम कष्ट हर्तुं कथं विलम्बं कुरुषे । मम दुःखाद्वर्णने विलम्बो न कार्यः ॥

तावलोभः प्रभुत्वं भजतु निजभुजम्भूजेदृजतिरेकः

प्रच्छन्नं तावदेनो विगचिनमनुलां चित्तपीडां करोतु ।

रोषद्वेषाभिमानानयनिग्याभयः स्फूर्तिमायान्तु ताव-

द्यावन्नायाति मायातिमिरदिनकरश्चित्तमध्ये मुरारिः ॥ ३८ ॥

लोभस्तावदैश्वर्यं करोतु । आदशः । निजहस्तयोः स्फुटन्यतातिशयो यस्य । प्रच्छन्नं रक्तःकृतमेतः पाप तावदनुलां मनःपादां करोतु । रोषद्वेषाभिमानानयनग्याभयस्तावदाद्यन्तु । मायान्धकारमूयो हरिर्वाचिने नायाति । तस्मिन्हृदि आयाते लोभादयः स्वयमेव नदृश्यन्तान्यथ ॥

आयाते हृदये हर्गं विगलितं विघ्नैर्गतं पानकैः

कोपेनोपरनं शुचाशु चकितं वीतं विरोधादिभिः ।

विघ्नस्तं विपर्ययिमाय बहुधा भेदोऽपि वेदोदितो

दीर्घं दुःखहृदानुदागचरितो मोहः ममासि गतः ॥ ३९ ॥

हर्गं हृद्यायाते विघ्नैर्गतासि । पापैरपि गतम् । कोपेनोपरतम् । शोकेन आशु शीघ्रं नातम् । विरोधादिभिर्ब्रंशम् । विपर्ययमासि । बहुधा वेदोक्तो भेदो भातः । दुःखस्य हृदयेन स्फूर्तितम् । दृष्टव्यो मोहो नष्टः ॥

मच्चैनोवृत्तिलक्ष्मी रहसि विकसिते हृन्मरोजे मुजाग्र-

द्विष्वक्मेनप्रसङ्गे निषवमवगणितोपायमवन्तरायम् ।

संप्राप प्रेमपाथोनिधिलहरिपरिव्याकुलाश्लिष्य'बाढं

स्वामिव्यामिश्रभावं समलभत सुखं यत्र वाचां विरामः ॥ ४० ॥

मन्मनोरूपा लक्ष्मीः रहसि विकसिते हृत्पद्मे सुतरां जाग्रद्यो हरिः तत्सङ्गोत्सवम् ।  
अवगणितोपाया निःमारा सर्वेऽन्तराया यत्रेदं तं प्राप्य प्रेमसमुद्रोर्मिव्याकुला सती सुखे  
परमानन्दे गाढमालिङ्ग्य स्वामिना सह व्यामिश्रितां प्राप । ब्रह्मैकतां प्राप्तेत्यर्थः । यत्र  
वाचांमिन्द्रियाणां विरामः । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतिः ।  
'मनर्मवानुद्गृह्यं यन्मनो न मनुते' इति च ॥

इदानीं ग्रन्थान्ते मातापित्रोर्नामकथनपूर्वकं स्वनाम निगमयति —

मानी माता पिता विष्णुर्यस्याख्या पुरुषोत्तमः ।

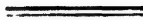
विष्णुभक्तिलतां चक्रे सतां चक्रे कृताञ्जलिः ॥ ४१ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां चित्तप्रबोधो नामाष्टमः स्तवकः ॥

यस्य मानीनाम्ना [माना] । विष्णुनामा पिता । यस्याभिधानं पुरुषोत्तमः स इमां वि-  
ष्णुभक्तिकल्पलतां चक्रे कृतवान् । कादशः । सतां साधनां चक्रे ममहे कृतोऽञ्जलिर्येन ।  
साधुनमनकुदित्यर्थः ॥

इति श्रीमहीश्वरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे चित्तप्रबोधो नामाष्टमः स्तवकः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।



## सटीकाया विष्णुभक्तिकल्पलतायाः शोधनपत्रम् ।



पृ. प. शुद्धपाठः ।  
 ४- ५ भिदोक्तौ  
 ९-१२ त्वच्चरणाब्जा  
 ९-२८ मञ्जतो  
 १२-१० भृद्यत्र  
 १३- ३ स्वरूपं  
 १९-२४ मृग्युर्भातिः  
 २३-३० गङ्गिनाम्  
 २६-२५ सहननम्  
 २७-१५ लतादलतां  
 २८- ७ शमनक्रुधः  
 २९-२६ मृदुतवनः  
 ३३-२० खेदे  
 ४१- ८ स्तम्भवती  
 ४१-२८ ध्यानानन्दः  
 ४४- ८ धनस्य  
 ४४-१७ हे  
 ४५- ३ मतिमतां  
 ४५-१९ धातुभिः  
 ४५-२४ विभक्त्यन्ते  
 ४६-५५ तेषा

पृ. प. शुद्धपाठः ।  
 ४६-२१ यदनैश्वर्यं  
 ४८ १२ प्रकृति  
 ४८-२८ दृष्टया  
 ४९- ७ रमात्र  
 ४९- ९ यतीऽर्मा  
 ५१-२२ कस्य  
 ५५-१७ सोमावदान  
 ५५-१८ लब्धा  
 ६४- ४ स्त्रीषु  
 ६४- ५ मन्यस्य  
 ६४-२० शृङ्गलाः  
 ६४-२७ क्रीं  
 ६७-३० ईर्ष्यभिन्त्यन्ती  
 ६८-२८ पद्मयः  
 ६९-२७ मांषिधं  
 ७०-१४ भारतादीं  
 ७२- ८ मार्कचिन्करः  
 ७२-१५ ग्रहातु  
 ७२-२१ पादयमि

KÂVYAMÂLÂ. 32.

---

THE  
SAHRIDAYÂNANDA  
OF  
KRISHNÂNANDA

---

EDITED BY  
MAHÂMAHOPADHYAYA PANDIT DURGÂPRASÂD  
AND  
KÂSÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

---

PRINTED AND PUBLISHED  
BY  
TUKARAM JAVAJI  
PROPRIETOR OF "JAVAJI DADULS NIRNAYA-SAGARA" PRESS  
BOMBAY

---

1892.

---

*Price 10 Annas*



*( Registered according to Act XXV of 1867 )*

( All rights reserved by the publisher. )

काव्यमाला ३२.

कृष्णानन्दविरचितं

## सहृदयानन्दम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना  
महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादेन,  
परबोपादेन पाण्डुरङ्गतनूभुवा  
काशीनाथशर्मणा च  
संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां निर्णयमागरास्वयन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा  
प्राकाश्यं नातम् ।

१८९२

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादविषये सर्वथा निर्णयमागरास्वयन्त्रालयाधि-  
पतेरेवाधिकारः ।)

मूल्यं १० भाणकाः ।

## कृष्णानन्दः ।

वेदभोक्तिविभ्रमजन्मभूमिः कपि हलकुलकुमुदिनीकलानिधिः सांघिविप्रहिको महा-  
पात्रः श्रीकृष्णानन्दमहाकविः कस्मिन्काले समुत्पन्न इति न ज्ञायते । पर चन्द्रशेखरक-  
विमूनोविश्वनाथप्राचीनन्दनबन्धुर्ना चोति निविकल्पमवसीयते । यतो विश्वनाथरचित-  
साहित्यदर्पणस्याष्टमपरिच्छेदे 'मूर्चामुर्वेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वम्—' इति सहृदयानन्दस्थ-  
श्लोक उदाहृतः । अथास्य विश्वनाथस्य च सांघिविप्रहिक-महापात्रेति विशेषणद्वय  
समानम् । तत्र सांघिविप्रहिक इति राज्याधिकारिसूचकः पदविशेषः । सांघिविप्रहः भवः  
सांघिविप्रहिकः । एतत्पदं ब्राह्मणादिमाधारणम्, न ब्राह्मणमात्रविषयकम् । तथाहि—  
'नन्मायुलेन तद्रोषार्द्राग्नायेन योगिना । सांघिविप्रहिकेणाथ म स्वेनेव न्यगृह्यत ॥' इति  
राजतरङ्गिणी ६।१११ । '—लिखित सांघिविप्रह्याधिकृत-दिविग-पतिवन्नभट्टिना' इति  
इण्डियन् आण्टिकेरी १८।१८८५ । अत्र दिविग इति कायस्थस्य पर्यायान्तरम् । 'विना  
मयं विना मामं परस्वहरण विना । विना परंपराग्रेण दिविरो दिवि रोदिति ॥' इति  
लक्ष्यान्तरं च । महापात्र इति राजमार्गमज्ञान्तरमिति केचित् । तत्र । सर्वप्रधानाधि-  
कारभाजः सांघिविप्रहिक इति कथनार्थमिच्छन्त्यात् । ब्राह्मणमज्ञान्तरमित्यपि । सामा-  
न्योपनामान्तरमितीतरे । अथ च जगन्नाथपुर्यामामात् । एतन्निमित्तस्य सहृदयानन्दका-  
व्यस्य तत्र प्रसिद्धिरप्यास्ते ।

अमुष्य काव्यरत्नस्योत्कटविपममञ्जलिं स्यादविशेषे मष्टिपर्णाकं सपादवर्षशतोद्भूत-  
मिवोपलक्ष्यमाणमेक तालपत्रपुस्तक भगवत श्रांतगर्दाश्वस्याचर्यकान्मदनमोहनव्यात्र-  
शिरोमणेरामाद्य तन्प्रातिहृषक देवाक्षरे । संपाद्य च श्रीमन्तो विद्वन्मुकुटमणयो गयपुराण-  
हायस्कृतपाठकसत्तमाः सुगृहीतनामधेयाः 'वामन दात्री ओक' इत्याख्या महाशयवयाः  
काव्यमाल्यार्थमस्मभ्य दत्तवन्त इति तेषां सांजन्यामुत्तरगङ्गितान्तःकरणानामन्तर्वाणिबरे-  
णानामपेकार मप्रश्रयमुराकुर्महे ।

अर्थतत्त्वविप्रणाता काचन नैपथ्यायचरितटीकापि वर्तते इति तत्रत्येभ्यः धृत्यते । प-  
रमथावधि सा लोचनगोचरता नागता । एव मति नैपथ्यायचरितकर्तुः श्रीश्राहपंकरेर्वा-  
चीनः साहित्यदर्पणप्रणेतुः प्राचीनोऽय कृष्णानन्दकविर्गिति परिणमति ।

श्राहपंस्तु भगवतः श्रांशकगचार्यादवांचानः पृथ्वीराजमहापात्रेः प्राचीनः । यतोऽयं  
कविः स्वर्कायि खण्डनखण्डहस्तायनामके ग्रन्थे भगवत्पादस्य स्मरति, एते च पृथ्वीराज-  
सामन्तश्चन्दकविः स्वायि 'पृथ्वीराजगामा'मन्ने निबन्धे स्मरति ।

१. 'भगवत्पादेन वा शूद्रगयणीयेषु मूत्रेषु भाष्यं नाभाषि' इति 'भगवत्पादेन शंकरा-  
चार्यपादेन । बादरायणो व्यासः' इति तत्र शंकरमिश्रव्याख्यानम्.

जयसलमेरमहीपालचरितरूपस्य सुदर्शनचम्पूकाव्यस्य निर्माता कृष्णानन्दकविस्त्व-  
स्माद्भिन्नो नवीनश्च ।

हा हन्त तत्तद्वन्यसदृसरत्नपटलीशाणायितशेमुषीके महामहोपाध्यायपदभाजि पण्डि-  
तश्रीदुर्गाप्रसादे सुधर्माप्रणयितां गते द्वित्रिमासपर्यन्तं प्रकृतग्रन्थसंपादने वैयाकरणपण्डित-  
श्रीशिवदत्तशर्मणा यः श्रमोऽकारि स धन्यवादपुरःसर मुहुः स्मर्यते ।

## सहृदयानन्दस्य शोधनपत्रम् ।

पृ० श्लो०	शुद्धम् ।	पृ० श्लो०	शुद्धम् ।
५ ५०	विगाह्यमानं	४९ ३९	क्रोणाः
६ ६५	सयक्षरक्षः	४९ ३९	गात्रे
७ ८५	अद्य प्रभृत्येव	४९ ४५	तानभ्युपेत्य; प्रयतान्प्रयत्ना
८ ५	विमारि सर्वतः	४९ ४७	विपरीतवृत्ति
१७ २२	वीक्ष्याननं	५० ४८	त्वत्प्रेममूत्रेण
१८ २७	वल्ग्वी	५० ५१	त्वदाज्ञापरि
१९ ३३	मधुपाः	५० ५२	पुराजितानां; त्वमामीर्वचसां
२३ ९	गृहाङ्गने	५० ५३	समन्तात्
२४ १८	वियदङ्गने	५० ५५	स्वां मतिमुज्जहाति; "स्वं पतिमु- ज्जहति" इति भवेत्" इति टि- प्पण प्रामादिकम्; रति
२४ २१	शश[धरः]	५० ५८	विदमा पुर; 'कादमीर' इति पद- स्थस्य "कामागम्" इति तु व्यक्त- म्" इति टिप्पणस्य स्थाने 'का- श्मीर पुष्कर मलम्' इत्युचितम्.
२४ २२	विरिञ्चिविमानक[धुर्य]	५१ ६०	सर्वधेऽस्त्वय; "स्त्वयं इति स्यात्" इति टिप्पणप्रयोजिका.
३२ १३	सगर्भकाम्	५१ ६१	अङ्ग इद
३२ १८	हिरण्मयः स्वं; किरणविराजित	५१ ६६	निर्झंगाम्बु दिनान्त
३३ ३१	मुग्धाङ्गनया	५१ ६७	मल्लत्रयं
३३ ३२	दृक्पथ	५१ ६८	कामार; चञ्चः
३४ ४१	मस्तिताञ्जयोः	५१ ७०	प्र[तिमल्ल]; अग्रे 'कालापकम्' इति पठनीयम्.
३७ ३२	वारिणि	५२ १	नभस्तमोभिः ।
३९ ४७	मण्डलबन्धना	५२ ५	रक्षाङ्गनानि
३९ ५१	मनन्य[पूर्वया]	५२ ७२	तमिर्लः; राजिनीलारुण; रक्षाच- क्रवालैः
४१ २६	साम्राज्य	५३ ६	अचि[मिषा]तत
४२ ३३	नीत्या चक्षुधमता	५३ ७	विष्वक्कर्गः
४२ ३७	तेजो		
४३ ४६	शारीयं		
४४ ५८	दभ्याशे		
४४ ५९	शारी		
४५ ६९	विष्कामोदयम्		
४५ ७०	मुत्सेहे; "मुत्सेहेन नलस्तदा" इति प्रतिभाति" इति टिप्पणमप्रयोजकम्.		
४६ ५	दंपनी		
४८ ३३	दङ्गन		

पृ० श्लो० शुद्धम् ।

५३ १० अन्तर्दधत्स्फुरद

५३ १० ज्योतीरमादम

५३ १० ननु

५४ १३ तलिनोदरि

५४ १४ गृहाङ्गन

५५ १९ अधोपभुक्त

५५ २० प्रति मृदु

५५ २१ नाभ्युचितस्य

५६ २५ आलोक

५६ २८ श्रव

५६ ३० दपती

५७ ३६ शक्ति

पृ० श्लो० शुद्धम् ।

५८ ३८ व्योमाङ्गनं

५८ ४२ विशेष(केण)

५९ ४५ पतत्रा

५९ ४७ विष्वग्व्यापा

६० ७ पतत्रिणः

६० १५ पतत्रिणा

६१ २४ पतत्रिणो

६५ ११ द्युमदा

६८ ५ 'नालाम्भोरुहिर्णाकलिन्दतनयातो

यप्रमृतेः' इत्येकम् ।

७१ ११ लक्ष्यतां

७२ २४ पृथिवीन्द्र

# काव्यमाला ।

महाकविश्रीकृष्णानन्दप्रणीतं  
सहृदयानन्दम् ।

प्रथमः सर्गः ।

यदिन्द्रियाणां विषयत्वमेति लोकेषु यत्तत्त्वमतीन्द्रियं च ।  
कृत्स्नस्य तस्य प्रतिपत्तिहेतुर्वाग्देवता सा मयि संनिधत्ताम् ॥ १ ॥  
दैत्येन्द्रमेकं करजैरनेकैर्विदारयन्ब्रीडमिव प्रपन्नः ।  
स्वच्छेषु मुक्तेष्वनुबिम्बदम्भात्कुर्वन्ननेकं जयतां नृसिंहः ॥ २ ॥  
दोषोदये तोषमपि प्रपन्नः खलस्तुलामेति न कौशिकस्य ।  
पूर्वस्य सर्वत्र विपक्षतास्ति निमर्गतोऽन्यस्य सपक्षनैव ॥ ३ ॥  
धात्रा खलानां च मतां च किञ्चिद्विवेचनार्थं क्रियते न चिह्नम् ।  
परस्य दोषेषु गुणेषु चार्मा प्रमोदलाभात्प्रकटीभवन्ति ॥ ४ ॥  
रत्नस्य काव्यस्य च नूतनस्य तुल्यः स्वभावः प्रतिभासते मे ।  
मृजाभिरेते निपुणैः कृताभिः समुश्रवाते हि गुणान्तराणि ॥ ५ ॥  
ता एव नूनं मफलोदयाः स्युर्मृक्ताः प्रमत्ताः कविमूक्तयश्च ।  
गुणोपपत्त्या कमर्नायगुम्फाः कण्ठे मतां याः पदमाप्नुवन्ति ॥ ६ ॥  
अत्रेतिवृत्ते रचितप्रबन्धे क्रुद्धो मृधा मास्तु कविः पुराणः ।  
न स्पर्धया व्योम्नि सहस्रधाम्नः स्वद्योतकः स्वां द्युतिमातनोति ॥ ७ ॥  
आसीदसीम्ना सहजेन धाम्ना निषिद्धशत्रुनिषधेष्वधीशः ।  
अनन्यसाधारणवीरसेनं यं वीरसेनं मुधियो वदन्ति ॥ ८ ॥  
मध्यंदिने म्लायति कृष्णवर्त्मा दिनावसाने रविरस्तमेति ।  
यस्य प्रतापः प्रतिपौर्यवानां दिवानिशं दुर्विषहो बभूव ॥ ९ ॥

शरन्नशिषानाथमगीचिगौरैर्विमृत्वैर्यस्य यशःप्रवाहैः ।  
 प्रक्षाल्यमानेऽपि जगत्यरीणां मलीमसान्येव मुक्त्वान्यभूवन् ॥ १० ॥  
 युगान्तवार्तस्मरलीकृतोर्मिर्वलामतिक्रामति तोयराशिः ।  
 द्विषां जयैरुन्नतिमागनोऽपि न लङ्घयामास नृपः स्थितिं यः ॥ ११ ॥  
 दोर्दण्डदर्पमत्पनो यदीयस्तमो निरम्यन्नपि लोकवृत्ति ।  
 प्रत्यर्धिपृथ्वीपतिमण्डलस्य निर्मलयामाम मुक्त्वाम्बुजानि ॥ १२ ॥  
 क्वचिन्न या रज्यति भुज्यमाना गाढानुगागैरपि मेदिनीन्द्रैः ।  
 मैव क्षितिर्य पतिमभ्युपेत्य पतिव्रतानां व्रतमन्वतिष्ठत् ॥ १३ ॥  
 निजेन धाम्ना जगतोऽग्निलस्य दोषापनोदाय समुद्यतस्य ।  
 द्वीपेषु सप्तम्यपि निर्विशेषः कगेदयो यस्य रवेरिवामीन् ॥ १४ ॥  
 अपि प्रभुः शास्त्रनियन्त्रितत्वाद्धर्मार्थकामानिव तुल्यवृत्तिः ।  
 पौरानसौ जानपदांश्च नित्यमन्योन्यबाधारहितं बभार ॥ १५ ॥  
 दिशामधीशः पुरुहूतमुख्यैरपि प्रकामं मृहणीयलक्ष्मीः ।  
 ततः क्षितीन्द्रात्तनयोऽधिजज्ञे क्षीराम्बुगणैरिव कल्पवृक्षः ॥ १६ ॥  
 तस्मिन्क्षणे प्राङ्गणमीमि गजः प्रमृत्तवृष्टिर्नभसः पपात ।  
 नीरन्ध्रमामादितया समन्ताद्यया हसन्तीव महा विरेजे ॥ १७ ॥  
 वसुंधरे सागरमेग्वलां त्वामनन्यमाधारणमेव भोक्ता ।  
 इतीव नादैः प्रथयांश्चभूवुवृन्दानि वृन्दागकदुन्दुभीनाम् ॥ १८ ॥  
 तदा कुमारोदयमङ्गलश्रीगम्यानभाजः पृथिवीश्वरस्य ।  
 न्यवेदि पूर्वं सुरपुष्पवर्षैर्योपिन्नियुक्तैश्चरमं तु चारैः ॥ १९ ॥  
 दुःखैरसंभिल्लगुरुप्रमोदा दोषेऽप्यनास्थादितदण्डभीति ।  
 संकल्पमात्रोपनतार्थमिद्विस्तदाभवद्दयैरिव राजधानी ॥ २० ॥  
 अन्तःपुरस्थोऽपि नरेन्द्रसूनुरानन्दयामास विशां मनांसि ।  
 पूर्वाद्विशृङ्खलान्तरितोऽपि भास्वान्प्रसादयत्येव दिशां मुक्त्वानि ॥ २१ ॥  
 ततो नियोगादवनीश्वरस्य पुरोधसा निर्मितजातकर्मा ।  
 स राजसूनुः सुतरां विरेजे नीहारनिर्मुक्त इवोष्णरश्मिः ॥ २२ ॥



विलोकमानः कमनीयरूपं कुमारमारोप्य तमङ्कदेशे ।  
 निमेषचेष्टामपि पद्मपङ्कचोश्चिरं विमस्सार महीमहेन्द्रः ॥ २३ ॥  
 लब्धार्थकामार्जनकोविदत्वमयं न लीयेत कदापि पापे ।  
 इतीव निश्चित्य गुरुनिमित्तैश्चकार नाम्ना नलमात्मजं तम् ॥ २४ ॥  
 तस्यानिमित्तस्मिन्चन्द्रिकाभिर्यथा यथा जृम्भितमर्भकस्य ।  
 तथा तथासीदवनीश्वरस्य प्रबोदवारांनिधिरुत्तरङ्गः ॥ २५ ॥ मि  
 पद्भ्यां हरिद्राग्मर्गज्जनाभ्यां स्पृष्टा मही यत्कमलाङ्किताभृत् ।  
 तेनैव तस्मिन्कमलोद्भवायाः मानिधियमुच्चैः प्रथयाञ्चभूत् ॥ २६ ॥  
 बाल्यादनाविष्कृतवर्णभेदैर्देवचोभिर्धोच्चरितैस्तदीयैः ।  
 गङ्गाः प्रमोदः प्रथमं व्यधायि लिङ्गैस्तु पश्चात्कथितस्तदर्थः ॥ २७ ॥  
 निर्मायमाणा निपुणैर्नृपस्य नेपथ्यलक्ष्मीर्न तथा प्रियामीत् ।  
 यथा यदृच्छार्गमिकस्य तस्य विलुप्यमाना कम्पल्लवेन ॥ २८ ॥  
 संस्पर्धमानेव नगाधिपस्य प्रमोदलक्ष्मीं मुहुर्ललमन्तीम् ।  
 दिने दिने तस्य शर्गग्यष्टिर्नवां नवां वृद्धिमुपारुह ॥ २९ ॥  
 अभ्यामहेतोः क्षिपतः पृषत्काङ्क्षाकृष्टिजन्मा ध्वनिगम्य गोंऽभृत् ।  
 तेनैव दर्पः प्रतिपाथिवानां धनुर्भृतां दूरतरं निरग्नः ॥ ३० ॥  
 न केवलं लोचनवन्मवति शराः शरव्यं जगृहुस्तदीयाः ।  
 शब्देन दूरादनुर्मायमानं विचिन्त्यमानं मनमापि भेजुः ॥ ३१ ॥  
 आन्तिथ्यमक्ष्णोः क्षणमभ्युपति मौदामनी व्योम्नि विजृम्भमाणा ।  
 कृपाणपाणैर्धृतचर्मणस्तु नलस्य नाल्लक्ष गतिर्जेनेन ॥ ३२ ॥  
 विद्यासु मर्वासु तथा चकार परिश्रमं राजमुतः क्रमेण ।  
 निश्चायकं संशयितेऽर्थतत्त्वं मेने यथैनं निबहं गुरुणाम् ॥ ३३ ॥  
 अर्थापधिः कान्तिविशेषवृद्धेः साम्राज्यलक्ष्मीः सरपाथिवस्य ।  
 नीराजना विक्रमकुञ्जरस्य नलं मिपेवे नवयौवनश्रीः ॥ ३४ ॥  
 पीयूषरश्मेरपहाय मध्यं भजेदुपान्तं यदि प(ल)क्ष्मत्त्रवा ।  
 नबोदितश्मश्रुलताभिरामं तद्दोषर्मायेत मुग्वं नलस्य ॥ ३५ ॥

महीभुजां संयति निर्जितानां श्रियः करिष्यन्ति निवासमस्मिन् ।  
 इतीव निश्चित्य विधिश्चकार प्रकामविस्तीर्णममुष्य वक्षः ॥ ३६ ॥  
 नरेन्द्रसूनुः क्रशिमातिरेकात्परं न मध्येन जिगाय मिहान् ।  
 दत्तारिवीरद्विपदारणेन नैसर्गिकेणापि पराक्रमेण ॥ ३७ ॥  
 मौर्वीकिणश्यामिकया कृताङ्गमाजानु दीर्घं भुजयुग्ममस्य ।  
 विलोकमानः परिरप्थिलोकः स्वे भाविनि श्रेयसि निःसृष्टोऽभूत् ॥ ३८ ॥  
 गाम्भीर्यमब्धि स्थिरता नगेन्द्रं प्रभा दिनेशं कमनीयतेन्दुम् ।  
 अप्येकमेनं निग्विलो गुणौघः परस्परस्पर्धितयेव भेजे ॥ ३९ ॥  
 ततः स्वदोर्द्ध्यपरीक्षणाय कदाचिदम्याशजुषां मुखेन ।  
 शस्त्रेण साध्यं पृथिवीन्द्रसूनुः किञ्चिद्विधेयं पितरं ययाचे ॥ ४० ॥  
 अथ क्षितिं वीक्ष्य जितामशेषां स्वेनैव धाम्ना निषधाधिनाथः ।  
 दोर्द्धण्डकण्डूमपनोदयिष्यन्दिदेश सूनोर्मृगयाविहारम् ॥ ४१ ॥  
 आपांसुकेलि प्रतिपन्नमस्यैरुपात्तशस्त्रैः सह मन्त्रिपुत्रैः ।  
 बिभ्रद्भनुः पार्श्वनिषक्ततूणः स बाहमारुह्य वनं प्रतस्थे ॥ ४२ ॥  
 पतिः पृथिव्यास्तमनु प्रयानुं चमूचरानाटविकान्दिदेश ।  
 स केवलं तान्पितृगौरवेण न कार्यबुद्धानुचरांश्चकार ॥ ४३ ॥  
 नेत्राञ्छलैरेव मृगेक्षणानां निपीयमानाननचन्द्रलक्ष्मीः ।  
 पुरीमतिक्रम्य नगोपकण्ठं खलत्कुरङ्गं स्थलमाससाद ॥ ४४ ॥  
 तथा स चक्रे भुवि मण्डलानि सव्यापसव्यानि तुरंगमेण ।  
 यथा मृगैरप्यनवाप्य मार्गं तन्मध्य एव भ्रमता व्यधायि ॥ ४५ ॥  
 विहाय तेषां सरणिं स भूयो हयं तथा तीव्ररयं चकार ।  
 दूरं प्रयातानपि ताननीत्य यथा निवृत्तेषुभिराजवान् ॥ ४६ ॥  
 इतस्ततो विद्वषतां मृगाणां येषां विषाणानि नलक्ष्यकर्तुं ।  
 संरोप्यमाणैर्विशिखैः शिरःसु पुनः सभृङ्गानिव तांश्चकार ॥ ४७ ॥  
 ततस्तुरंगोद्धतधूलिचक्रं स्थलं परिक्षीणमृगं विहाय ।  
 अग्रेसरैः कैश्चन कृष्णसारैरादिदृष्टवर्त्तेषु वनं स भेजे ॥ ४८ ॥

कुरङ्गकैः कीर्णनिकुञ्जगर्भं भुजंगमैः शंसितभूमिरन्ध्रम् ।  
 शाखामृगैर्लङ्घितनुङ्गशाखं खगैः समामादितपादपाग्रम् ॥ ४९ ॥  
 सिंहैः समाक्रान्तदरीविशेषं तरक्षुभिः काङ्क्षितमान्द्रकक्षम् ।  
 विगाहमानं परितो नलेन विनीतवत्काननमावभासे ॥ ५० ॥ (युग्मम्)  
 प्रतिस्वनाक्रान्तदिगन्तरेण ज्याकृष्टिघोषेण गणो मृगाणाम् ।  
 तमेव सर्वत्र विशङ्कमानः पार्श्विना बद्ध इवावतस्थे ॥ ५१ ॥  
 प्रवेष्टुकामानिव भीतिवेगात्क्षितिं मुर्वरुल्लिखतो वराहान् ।  
 फूत्कारघोषेण निवेद्यमानान्दर्शं दूरादवनीन्द्रमूनुः ॥ ५२ ॥  
 तरस्विना तेन नृपात्मजेन विकृप्य चापं कुतुकाद्विमुक्तैः ।  
 नीरन्ध्रमङ्गेषु शरैर्निग्वानैः प्रापुः श्रियं शल्लकिनां वराहाः ॥ ५३ ॥  
 धनुर्भृता तेन शरो विमुक्तः शिक्षाविशेषादविशीर्णवेगः ।  
 प्रदीर्घपङ्क्तिः क्वचिदेकपद्यामेकोऽपि यूथं बिभिदे मृगाणाम् ॥ ५४ ॥  
 बाहद्विपां निष्पततां पुरस्ताद्विषाणचक्रं स तथा चकर्त ।  
 अभ्याशभाजोऽपि विलास्य बाहान्द्वेषं यथैते मफलं न कुर्युः ॥ ५५ ॥  
 स बाणवर्त्मन्यपि वर्तमानान्कपीनमुच्चत्करुणाद्रिचेताः ।  
 संरक्षतः स्वावयवानुपेक्ष्य कण्ठेषु डिम्भानवलम्बमानान् ॥ ५६ ॥  
 निकुञ्जलीनः क्षुधितस्तरक्षुर्विक्रम्य जग्राह मृगं न यावत् ।  
 नृपात्मजस्तावदुपेत्य वेगादुद्धृत्य कुन्तेन तमुद्धभार ॥ ५७ ॥  
 अलक्षितः कापि जवातिरेकाश्चमूर्चरैः मान्द्रमहीरुहेषु ।  
 भ्रमन्वनान्तेषु मृगानुमार्गं पद्माकरं कंचिदमौ ददर्श ॥ ५८ ॥  
 किञ्चिज्जिपीतकृमवारिबिन्दुः मरोजसंसर्गवतानिलेन ।  
 स तस्य तीरे सुखमुत्तहंसे नरेन्द्रमूनुः सुचिरं चचार ॥ ५९ ॥  
 मुखे प्रियायाः प्रणयानुबन्धाद्बालं मृणालाङ्कुरमर्पयन्तम् ।  
 सरोजिनीपद्मनिषण्णमेकं हिरण्मयं हंसमसौ ददर्श ॥ ६० ॥  
 तं धारयिष्यन्नविषन्नमेव संमोहनाखं स समाददे च ।  
 लताश्रितानां वनदिवतानां शुश्राव वाक्यं च मनोज्ञमेतत् ॥ ६१ ॥

चापादपाकृष्य नरेन्द्रसूनो शिलीमुखं तूणमुखं निधेहि ।  
 संपादयिष्यत्ययर्माप्सितं यत्तवानुरूपं तनुरूपलक्ष्म्याः ॥ ६२ ॥  
 ततस्तदाकर्ण्य वचः कुमारः सविस्मयं तद्विदधे तथैव ।  
 उपेत्य हंसः सुविदूर एव निषेदिवानित्यमुदाजहार ॥ ६३ ॥  
 मधुद्विषो नाभिमगोजजन्मा निर्माणशिल्पी जगतां त्रयाणाम् ।  
 त्रयीलतोन्मीलनमूलकन्दः करोतु देवस्तव मङ्गलानि ॥ ६४ ॥  
 त्रैलोक्यभर्तुः कमलामनस्य विमानधुर्याधिपतित्वलाभात् ।  
 सरक्षयक्षः सुरकिनेषु लोकेषु पूज्या मम तातपादाः ॥ ६५ ॥  
 स्वकर्म मां शिक्षयता विमाने पित्रा नियुक्तं क्षणमप्यवेश्य ।  
 निजासनाम्भोरुहकेमरंमं श्रमापनोदं कुरुते विरिञ्चिः ॥ ६६ ॥  
 स्नानोन्मुग्धीनां सुरमुन्दरीणां काश्मारपङ्कः परिपिञ्जरेषु ।  
 अदूरमन्दारनरुप्रमूतैः मर्मरमुक्तैः सुरभीकृतेषु ॥ ६७ ॥  
 दिक्कुञ्जराणामविरामपातैर्मदाम्बुभिः कवुरितोदंगेषु ।  
 चरामि मार्धसहचारिणीभिः स्वर्गापगायाः पुलिनान्तरेषु ॥ ६८ ॥ (युग्मम् )  
 कौमारमारभ्य मुताः सुराणां जयन्तमुख्या अपि बद्धसख्याः ।  
 तथापि भूयांस्तव दर्शनोत्थाश्चित्तंऽपि संमाति न मे प्रमोदः ॥ ६९ ॥  
 न मानसे नैव सुमेरुशृङ्गे न नन्दने नापि गृहे विरिञ्चिः ।  
 न कापि गन्तुं वलते मनो मे त्वया मनाथामवनीं विहाय ॥ ७० ॥  
 सख्यं त्वया साधयितुं ततो मां स्पृहानिरेकस्तरल्यकरोति ।  
 पुष्पेषुपुष्पाकरयोरिवास्तु तदावयोः स्याद्यदि कौतुकं मे ॥ ७१ ॥  
 ततः समास्थाय स मौनबन्धं मन्दाकिर्नापुष्करगन्धभाजा ।  
 अमार्जयत्पक्षपटानिलेन तदङ्गलम्नानि रजांमि हंसः ॥ ७२ ॥  
 भवादृशानां मनुजेषु सख्यं मनोरथानामपि द्रवति ।  
 तदद्य संपादयतो विधातुरहेतुकोऽयं मयि पक्षपातः ॥ ७३ ॥  
 मृगार्थमित्थं भ्रमतो वनेषु देवादभूद्यस्त्वयि सख्यबन्धः ।  
 स एष पाषाणकणाञ्जिघृक्षोः करोदरे मौक्तिकपुञ्जपातः ॥ ७४ ॥

अद्य प्रभृत्येव सखा त्वमेकः प्रेमास्पदं स्वादपि जीवितान्मे ।  
 इति ब्रुवन्नेव नरेन्द्रमूनुः कणेण कण्ठे खगमाममर्श ॥ ७९ ॥  
 इत्थं प्रमादाभिमुखेन धात्रा निर्यत्नमावर्जितसख्यबन्धौ ।  
 तौ तन्मथतुस्तत्र मुहूर्तमात्रं परस्परभाषणकौतुकेन ॥ ७९ ॥  
 स्वस्त्यस्तु ते संप्रति माधयामि निवेदितं यद्वनदेवताभिः ।  
 संतर्पयिष्यामि दृशा वयस्य भृगुस्त्वालोक्यमायनेन ॥ ७७ ॥  
 ज्ञाता दिनश्रीजिह्वा तदेष गृहानुपेतुं समयस्तवापि ।  
 इत्थं वचः कर्णेपथाभिगममुदीये हंमो विद्यदुत्पत्तौ ॥ ७८ ॥  
 अतीतदृग्वर्त्मनि हेमहंसे क्रमादुत्पत्तेषु चमत्तरेषु ।  
 शरीरमात्रेण पुरं प्रतस्थे नलोऽन्वगच्छन्मनसा तमेव ॥ ७९ ॥  
 प्रेम्णादयन्तीमिव दीर्घदीर्घः प्रदोषशङ्खवनिभिर्विदग्नात् ।  
 संश्यांशुदम्भादनुबद्धरागां नलः प्रपेदे कुलराजधानीम् ॥ ८० ॥  
 तदद्भुतं तस्य वनान्तवृत्तं मुहूर्तमु शंसन्तु परस्परेण ।  
 स्मरन्मुहुः स्वर्णविहंगमस्य निशामनैपीतिपथेन्द्रमूनुः ॥ ८१ ॥  
 वनेषु तस्याचरितं चरेण विज्ञाय राज्ञो भृशमुत्सुकस्य ।  
 प्रत्युपकृत्यं विधिवद्विधाय मूर्ध्ना वन्दे चरणौ कुमारः ॥ ८२ ॥  
 अथाभिनन्द्यात्मजमादरेण दोर्भ्यां परिष्वज्य पतिः पृथिव्याः ।  
 मौलिष्वमात्येषु दृशा निवेदय प्रमोदचाप्पाकुलमित्युवाच ॥ ८३ ॥  
 गुणैरुदारैर्विनयावतंमैर्निरस्तमाभ्येन भुञ्जामा च ।  
 आरोग्यिनोऽहं धुरि पुत्रभानां वत्स त्वयाविष्कृतपौरुषेण ॥ ८४ ॥  
 अद्यप्रभृत्येव नरेन्द्रलक्ष्मीर्मयानुशिष्टास्तु वशंवदा ते ।  
 श्रेयस्तपःमाधनमेव राज्ञां ज्ञानानुभावेषु तनुद्भवेषु ॥ ८५ ॥  
 तदेष रक्षाविधये प्रजानां नक्तं दिवं जामदवामवेदः ।  
 पुरं धरिष्याम्वयि संनिवेदय चिगय विश्राम्यतु वीरसेनः ॥ ८६ ॥  
 निवार्यमाणोऽपि मुहुः प्रणम्य नलेन बद्धाञ्जलिसंपुटेन ।  
 निवेदय तस्मिन्नवर्मान्द्रलक्ष्मीमुपाददे लक्ष्म तपोधनानाम् ॥ ८७ ॥

स बाष्पमोक्षैरपि न क्षमोऽभूत्पितुः समारम्भनिवर्तनाय ।  
 विपर्ययं नैति महात्मनां हि प्रतिश्रुतोऽर्थः प्रतिबन्धकेन ॥ ८८ ॥  
 अनुप्रयातः सह पौरवर्गेनलेन पर्यश्रुबिलोचनेन ।  
 चिरावृतः क्षमातिलकः प्रतस्थे तपोवनं निर्विषयाभिलाषः ॥ ८९ ॥  
 शोकाग्निवेगं वचनामृतेन चिरान्मृदुकृत्य नृपः सुतस्य ।  
 तं पौरमुख्यैः स्वपुरं प्रवेप्य चकार वर्ण्येन शरीरवृत्तिम् ॥ ९० ॥  
 वैगवानसंमुनिजनैरभिनन्द्यमानः

संसिद्धिमाप तपसः किल वीरसेनः ।

भजे नलम्वत्खिलपार्थिवमौलिरत्ने-

नाराज्यमानचरणः पृथिवीन्द्रलक्ष्मीम् ॥ ९१ ॥

इति श्रीमार्धिविप्रद्विकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृता सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते  
 नलमाम्नाज्यलाभो नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

ततोऽभ्यषिञ्चन्विधिवन्नलं द्विजाः सतां प्रमोदात्तरलं मनोऽभवत् ।  
 चकार लक्ष्मीः पदमस्य वक्षसि प्रपेदिरे संपदमूर्जितां प्रजाः ॥ १ ॥  
 नरेन्द्रलक्ष्म्याः परिरम्भसंभवां तथा न भजे मुदमूर्जितां नलः ।  
 पितुः सपर्याविरहेण संभृतां यथोपलेभे परिनापसंपदम् ॥ २ ॥  
 अपि स्वयं पार्थिवनीतिपारगः स मन्त्रिणां संमतिमन्ववर्तन ।  
 विधूदयासादितवृद्धिरम्बुधिर्न जातु वेलामभिलङ्घ्य गच्छति ॥ ३ ॥  
 धृतोदये सीदति कैरवं रवौ तुषारभानौ कमलं निर्मालति ।  
 अशेषमुखैर्मुदमाददे जगन्निषेव्यमाणे तु नले नृपश्रिया ॥ ४ ॥  
 नवोदयेनेव सहस्रभानुना स्वमण्डलं तेन समन्वरज्यत ।  
 अमुप्य तेजस्तु विसारिसर्वतः परं द्विषामेव बभूव दुःसहम् ॥ ५ ॥  
 शरीरभाजां करणीयसाक्षिणः परेषु मित्रेषु च तुल्यवृत्तयः ।  
 विचेरुतेतस्य दिने दिने चराः करास्तुषारेतरदीधितेरिव ॥ ६ ॥  
 प्रविश्य रन्ध्राणि तनून्यपि द्विषामुदीरयामास स वृत्तिमौरगीम् ।  
 शिरांसि तुक्कान्युपनीय नम्रतां बिलेनिरे तत्र परे तु वैतसीम् ॥ ७ ॥

अपि त्रिलोकीं विजहार लीलया निरर्गलं दोर्द्विविणान्तं यशः ।

अमुष्य मन्त्रस्तु कदाचिदाययौ न कर्णमूलान्यपि पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ८ ॥

यथेन्द्रियाणां निवहो निजं निजं विहाय नान्यं विषयं निषेवते ।

तथा जनस्तेन कृतानुशामनः पथः स्वकीयादपरं न शिश्रिये ॥ ९ ॥

निरूपिते कर्मणि शास्त्रचक्षुषा पदं वितन्वन्नकृताङ्गपीडनः ।

अणीयसोऽपि प्रकटीकृताङ्कुरानलुण्ठयत्स्मातिलकः स कण्टकान् ॥ १० ॥

निरर्गलं शैलवनाभिगामिनीमपीडयन्नेव कणेण गामसी ।

वृषं पुरस्कृत्य समीहितं दुहन्नदृष्टपूर्वां स्फुटमाप गोपताम् ॥ ११ ॥

न केवलं दण्डभयाज्जनोऽखिलस्तदाभवत्तत्करतापसंमुखः ।

अभून्न तादृग्विषयोऽपि देहिनां मनोग्रथो येन जगाम बन्ध्यताम् ॥ १२ ॥

निरङ्कुशस्तस्य यशोमतङ्गजः प्रतापमिन्दुर्गजोरुणाननः ।

निरस्य यन्तारमित्तनश्चरन्नरिद्विषानां समशोषयन्मदम् ॥ १३ ॥

इति व्यपास्य व्यसनान्यनारतं प्रपास्यनस्तस्य महीं महींभुजः ।

उपायनीकनुमिवावर्नारुहां प्रमूनकोपादुदभून्नवो मधुः ॥ १४ ॥

शरीरभाजां जनयिष्यते मुदं निदेशलाभादिव मेदिनीपतेः ।

न वासरस्तीव्रतगतपोऽभवन्निशापि नार्ताव नुपारदृषिता ॥ १५ ॥

अनु प्रतस्थे मलयाद्रिमारुतम्विषांपति प्रस्थितमुत्तरां दिशम् ।

विहाय मार्गं महनीयतेजसां निजेच्छया चेष्टितुमुत्सहेन कः ॥ १६ ॥

मशोरुहाणां सुहृदां पराभवादवासविद्वेष इवानुवासग्म् ।

क्रमेण संपादितपाटवं करैर्जहार नीहारपरम्परां रविः ॥ १७ ॥

विलोक्य रत्नाकरमेखलां भुवं स्ववंशकेतावनुरागिणीं नलः ।

प्रमोदलाभादिव शीतदीधितिः प्रमादसंपत्तिमवाप कामपि ॥ १८ ॥

हितं प्रजानां मततं विधिन्मतः क्षणप्रदानार्थमिवास्य भूपतेः ।

निरस्य रात्रेः परिणाहसंपदं गविर्दिनं द्राघयितुं प्रचक्रमे ॥ १९ ॥

लताः परीरम्भमवाप्य निर्भरं नभस्वतश्चन्दनशैलजन्मनः ।

समुल्लसन्नूनपल्लवच्छलाद्यनृम्भयन्नागमिवान्तरं बहिः ॥ २० ॥

विचुम्बनेऽपि क्षमतामनागता वितन्वती केवलमुत्सवं दृशोः ।  
 बभूव मुग्धा सहकारमञ्जरी पिकस्य मौनव्रतभञ्जने पटुः ॥ २१ ॥  
 मयैव कृत्स्नं जगदद्य निर्जितं वयस्य दूरेऽस्तु शरव्ययस्तव ।  
 इतीव पुंस्कोकिलकूजितच्छलादुदीरयामास मधुर्मनोभवम् ॥ २२ ॥  
 प्रसूनसौरभ्यहरं समीरणं नियन्तुमभ्युत्सुकतामुपागताः ।  
 विलोलपुष्पंधयमण्डलीमिषादुदक्षिपन्पाशमिवायसं द्रुमाः ॥ २३ ॥  
 परागपूरैः करिकेमगेद्भवैः पिशङ्गिताङ्गः समदो मधुव्रतः ।  
 चिरं वितन्वन्नपि चाटुचानुरीं विमृश्य दीर्घं प्रिययान्वगम्यत ॥ २४ ॥  
 लताः परिष्वज्य हठान्नभस्वता विमुच्यमानाः प्रतिलोलपल्लवाः ।  
 मधुव्रतैश्चैष्वपलैर्विरोजिते विमर्दमुक्तैः कवरीभैररिव ॥ २५ ॥  
 परिप्लवा मूर्ध्नि लवङ्गवीरुधः शिलीमुग्वालिः मुतरां व्यराजत ।  
 नभस्वता चन्दनशैलतश्चिरादुपेत्य मुक्ता किमु वेणिरायना ॥ २६ ॥  
 निसर्गशोणैर्ललितः सपल्लवर्नवैरशोकः स्तब्धैरशोभत ।  
 निचीयमानः श्वसितैर्वियोगिनां मनोभवाग्निः किमु राशितां गतः ॥ २७ ॥  
 निराकृतः कण्टकमालया बहिः समाहृतः सांग्भसंपदान्निकम् ।  
 बभूव रोलम्बयुवा न चुम्बितुं प्रभुर्विमोक्तुं च मुवर्णकेतकीम् ॥ २८ ॥  
 इति प्रगल्भे सुरभौ निरङ्कुशं पिकस्वर्नैर्गायति मन्मथस्तवम् ।  
 हिरण्मयं पञ्चिणमेव तं स्मरन्नरंस्त भावेषु न केषुचिन्नलः ॥ २९ ॥  
 अपाकरिष्यन्नथ मानसीं रुजं नृपः कदाचिद्रूहदीर्घिकां ययौ ।  
 जवातिरेकादवितर्कितागतिः स चोपतम्ये पतगोत्तमः पुरः ॥ ३० ॥  
 ससंभ्रमं तौ नयनातिथीकृतौ परस्परं कल्पितबन्धुमत्क्रिया ।  
 मिथः कथालापरसायनैरुभौ निषेदतुः कापि निकुञ्जमन्दिरे ॥ ३१ ॥  
 सुरापगाशीकरसङ्गशीतलं पतंगमुत्सङ्गतले निवेशयन् ।  
 विशांपतिः प्रेमवशाद्विसाङ्करं करेण तस्याधिमुखं न्यवेशयत् ॥ ३२ ॥  
 अनन्तरं स्मेरसरोजसोदरे मुखे नरेन्द्रस्य निवेश्य लोचने ।  
 सुधारसस्यन्दि मनोहरं क्षणादबोचदित्थं वचनं विहंगमः ॥ ३३ ॥



अवाप नूनं परिपाकसैपदं वसुंधरायाश्चिरसंचितं तपः ।

पुरंदरं द्यौरिव येयमीश्वरं सखे भवन्तं समुपस्थिता स्वयम् ॥ ३४ ॥

दिने दिने किंनरमुन्दरीजनैः सुखोषितैः कल्पमहीरुहामधः ।

अनन्यमामान्यतया सकौतुकं सुधांगुशुभ्रं तव गीयते यशः ॥ ३५ ॥

कथाप्रसङ्गेन वयस्य भूभुजां गुणोत्तरं पृच्छति वृत्रैरिणि ।

उदाहरन्नि प्रथमं सकौतुकाः पुनः पुनस्त्वां सुरमिद्वन्द्वचारणाः ॥ ३६ ॥

अहं च साम्राज्यमुखेऽपि निःस्पृहं मनस्त्वदीयं मयि दूरवर्तिनि ।

विदन्नपि त्वामपहाय यच्चिरं चरामि दूरे शृणु तत्र कारणम् ॥ ३७ ॥

यदेव पूर्वं वनदेवतामुखैर्व्यवेदयं माधयितुं त्वदीप्तिनम् ।

तदेव लोकोत्तररूपशालिनीं तवोपनेतुं महिषीमचिन्तयम् ॥ ३८ ॥

ततोऽनुरूपां तव रूपसंपदः पुरंदरस्यापि पुरे मृगीदृशम् ।

अपश्यतः स्वीकृतभङ्गशङ्किनः कृतं पदं चेतसि चिन्तया मम ॥ ३९ ॥

कदापि सेवावसरे दिवौकसां मनोभवं प्राञ्जलिमग्रतः स्थितम् ।

उपास्यमानः सुरमुन्दरीजनैः कुतूहलादित्यमुवाच वामवः ॥ ४० ॥

जगन्नयेऽस्मिन्नितरेतराधिकाः [महस्वशः] सन्ति मनोरमाः स्त्रियः ।

वशंवदं विश्वममूर्वितन्वते त्वयोपदिष्टेऽस्तु विलासचेष्टितैः ॥ ४१ ॥

ततः प्रमृताशुग वामचक्षुषां विशेषितत्वं त्वमवैषि केवलम् ।

निरस्य दाक्षिण्यमुदाहरस्य तां गुणैः स्वरूपेण च या विशिष्यते ॥ ४२ ॥

निजेऽपु रूपातिशयेऽपु संशयं प्रयाति वृन्दारकमुन्दरीजने ।

कुतूहलेनोत्तरलेऽपु नाकिनां गणेष्वनङ्गः शतमन्युमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

जगन्नये किञ्चिदपीह विद्यते न ते सहस्राक्ष परोक्षनां गतम् ।

तथापि यन्मामनुयोक्तुर्माहसे विधेयतां मे सफलीकरोषि तत् ॥ ४४ ॥

पुरी विदुर्भी विदिद्वेव ते विभो निजैर्गुणैर्यां विजिगीषते दिवम् ।

भुनक्ति तां वैरिषु भीमविक्रमः प्रभुर्भुवो भीम इति प्रयां गतः ॥ ४५ ॥

सुतां स लेभे कमनीयविग्रहां प्रसाद्य भक्त्या दमनाङ्गयं मुनिम् ।

अतोऽस्य नामैव कृतोपलक्षणा जनेन साभूदमयन्त्युदीरिता ॥ ४६ ॥

अमो जगन्नेत्रचकोरचन्द्रिका विसारिलावप्यन्तरङ्गदीर्घिका ।  
 अलङ्कृता नातिचिरात्कृशोदरी वयोविशेषेण मदेकबन्धुना ॥ ४७ ॥  
 कुतूहलेनोत्तरलो यदा विधिः शिरीषपुष्पादपकृष्य मार्दवम् ।  
 करिष्यते काञ्चनयष्टिगोचरं वपुस्तदास्यास्तुलनामुपैष्यति ॥ ४८ ॥  
 निसर्गसौरभ्यदरिद्रतां यदा कलापिनः पिच्छभरं विमोक्षयति ।  
 मृगीदृशोऽस्याश्चिकुरोत्करश्रियस्तदोपमानं तुल्यं भविष्यति ॥ ४९ ॥  
 सुधामयूवेऽपि कलङ्कदूषिते प्रदोषसंकोचिषु पङ्कजेष्वपि ।  
 विलज्जितः शिल्पमदोद्गुरो विधिव्यधत्त तस्याः कमनीयमाननम् ॥ ५० ॥  
 शर्मर्दीर्घैरपि कुण्ठता श्रिता वशीकृतान्तःकरणेषु केषुचित् ।  
 मृगीदृशोऽस्यास्तु दृगन्तविभ्रमः करोति तेषामपि धैर्यविच्युतिम् ॥ ५१ ॥  
 कुरङ्गमुत्सङ्गशयं शरद्विधुर्विधूय धत्ते यदि तदृशौ परम् ।  
 मृगोक्षणायाश्चटुलाक्षमाननं तदा निकामं तुलनामुपैष्यति ॥ ५२ ॥  
 निर्मालयन्त्यारुणरत्नदीधितिं विलज्जयन्त्या नवपल्लवश्रियम् ।  
 समुल्लमन्त्याधरकान्तिसंपदा विकामिबन्धूकमधः करोति सा ॥ ५३ ॥  
 इमौ मृदु निर्भरमस्मि कर्कशं स्थितिः सहाभ्यां मम नैव सांप्रतम् ।  
 इतीव तस्याः परिणाहसंपदा भुजां विदूरं नुदति स्तनद्वयम् ॥ ५४ ॥  
 तदीयमालोहितपाणिपल्लवं शिरीषमालामृदुलं भुजद्वयम् ।  
 विदम्बयन्भाति मृणालकाण्डयोरधामुग्वस्सेरमरोजयोः श्रियम् ॥ ५५ ॥  
 विधाय मध्यं मुननोन्मथा तनुं बभूव तद्भङ्गभयाकुलो विधिः ।  
 यदेष पश्चाच्चिर्वलीमिषादमुं चकार हैमवर्लयैर्वृत्तं त्रिभिः ॥ ५६ ॥  
 परम्परस्याम्पदलङ्घनैपिणानिवाणाय स्तनयोर्मृगीदृशः ।  
 तनूरूहश्रेणिमिषान्नवं वयः करोति सीमानमिवानयोरधः ॥ ५७ ॥  
 किमुच्यतेऽस्याः प्रथिमा नितम्बयोर्यदत्र दृष्टिः पतिता विलामिनाम् ।  
 चिरं परिभ्रम्य कुतूहलाद्दृशं श्रमादिवान्यत्र न गन्तुमिच्छति ॥ ५८ ॥  
 निरस्तरम्भातरुरामणीयकं तदीयमूरुद्वितयं विचिन्तयन् ।  
 अनादरोऽहं विषयान्तरे मुहुः कराम्यसूयाकुटिलेक्षणां रतिम् ॥ ५९ ॥  
 विकस्वैरलोहितपङ्कजैस्तुलां विलोक्य पादद्वितयं दमस्वसुः ।  
 गुणाधिकं कर्तुमिदं समुत्सुकश्चकार धाता नखमु(मौ)क्तिकाङ्कितम् ६०

अशेषलावण्यनिधानभाजनं जगज्जयीमोहनसिद्धभेषजम् ।  
 प्रजामृजः शिल्पमहीरुहः फलं वपुस्तदीयं प्रतिभाति मे हृदि ॥ ६१ ॥  
 इति स्वयं तां स्मृतिजन्मना स्तुतां विचिन्तयन्तः पृथिवीन्द्रनन्दिनीम् ।  
 स्वधैर्यबन्धेष्वभवन्ननीश्वराः पुण्डराद्याः ककुभामभीश्वराः ॥ ६२ ॥  
 तथागतांन्मानवलोक्य दिक्पतीन्विमृश्य वाक्यं रतिवल्लभस्य च ।  
 परम्परस्यापि मुक्तावलोकने विलज्जमानाः सुरमुध्रुवोऽभवन् ॥ ६३ ॥  
 शरत्तुषारद्युतिविम्बमोदरं तिलोत्तमायास्तमसा वृतं मुखम् ।  
 स्वदेहमौन्दर्यविशेषसंभृतो मदालमायाः शिथिलोऽभवन्मदः ॥ ६४ ॥  
 अभूदभिध्यानपरेव निश्चला मुलोचना मुद्रितलोचनोत्पला ।  
 प्रदीर्घनिःश्रामविधूमराधरा स्थिता मग्वीमध्यगता मुमध्यमा ॥ ६५ ॥  
 अपि त्रिलोकीबहुमानभाजनं न मेनकामानयदान्मनो वपुः ।  
 निवेदय नेत्रद्वितयं स्वपादयोगलम्बुमालम्बन पार्श्वगां मग्वीम् ॥ ६६ ॥  
 अनिन्ददाशु त्रिदशाभिनन्दितं कलावती केलिकलासु कौशलम् ।  
 अशेषवृन्दारकट्टिबन्धनं मुविभ्रमा विस्मरति स्म विभ्रमम् ॥ ६७ ॥  
 कपोलविम्बं परिघूर्णितालकं निधाय पङ्केरुहमोदरे करे ।  
 चिराय चित्रार्पितयेव निश्चलं स्थितं मग्वीसंमदि चित्रलम्बया ॥ ६८ ॥  
 निरायताभिः श्रमिन्नानिलोर्मिभिर्विधुन्वती केलिमरोरुहं मुहुः ।  
 हृतेव कामाग्न्यात्कुमुद्वती शशिप्रभामीत्तरमेव निष्प्रभा ॥ ६९ ॥  
 अधारयद्गामवर्धर्यलोपिनी न जीवितेऽपि स्मरजीविता मनः ।  
 अहंग्रयत्र्यम्बकचित्तहारिणी विदग्धतां गीतिषु मञ्जुगीतिका ॥ ७० ॥

लाभ्येष्वप्सरसां निरस्य कुतुकं संचिन्त्य भर्मा मुहुः

स्वं स्वं धाम पुण्डरप्रभृतयः सर्वं ययुर्निर्जराः ।

त्वत्कार्यं हृदये निधाय मपदि प्राप्तस्त्वरां भूयसां

क्षोणीन्द्र त्रिदिवादवातग्महं गम्यां विदर्भामनु ॥ ७१ ॥

इति श्रीमाधविप्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृती सहृदयानन्दे महाकाव्ये

नलचरिते हृदयदर्शनो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

तास्तास्ततो दिविषदामवगाह्य वीथीः

पाथोमुचामपि पथस्तरसावतीर्य ।

सौधैः सुधांशुवलैस्त्रिदिवं ह्रमन्ती

दृष्टा मया नरपते नगरी विदर्भा ॥ १ ॥

भैर्माविलोकनममुत्सुकमानसेन

तस्यां मया विचरता क्वचिदप्यदर्शि ।

मध्ये विलाममरमः स्फटिकावनद्धं

नातिप्रभृतपरिचाग्मगारमेकम् ॥ २ ॥

आकल्पशून्यवपुषं मणिभूषणेषु

विद्वेपिर्णां प्रियमग्नीभिरुपाहृतेषु ।

आलस्यवत्फलकमेव निरीक्षमाणां

तां तत्र भीमनृपतेस्तनयामपश्यम् ॥ ३ ॥

आकर्णिताधिकगुणामवलोक्य भैर्मां

भूषां विनापि नयनोत्सवमावहन्तीम् ।

संभावितं हृदि मया मदनस्य जाड्यं

लावण्यवर्णनविधां वरवर्णिनीनाम् ॥ ४ ॥

किञ्चिद्विषणवदनामिव तां विभाव्य

तद्भावमिद्विजलवैरवधारयिष्यन् ।

आमन्नपङ्कजवनेषु निबद्धनीडैः

प्रक्रीडितोऽस्मि सह तत्र विलामहंसैः ॥ ५ ॥

मन्दादरा मधुरभाषिणि केलिकारे

निष्कौतुका कलरुतास्वपि सारिकासु ।

आसाद्य मां वचसि मानुषनिर्विशेषं

किञ्चित्कुतूहलवती मयि सा तदामीत् ॥ ६ ॥

अत्रान्तरे सरभसं समुपेत्य काचि-

दन्तर्विजृम्भितविषादवशंवदायाः ।

तस्याः क्षितीन्द्रदुहितुः सविधं प्रपन्ना  
प्रेमानुबन्धमधुरां गिरमित्यवादीत् ॥ ७ ॥

शून्या कुरङ्गमदपञ्चविशेषकेण  
गण्डस्थली परिणमल्लवलीविषाण्डुः ।  
नैषा कथं विपहते विग्रहं कृशाङ्गि  
शोणारविन्दमुहदः करपल्लवस्य ॥ ८ ॥

आवर्जितैर्निजकरेण मखि त्वदीये-  
भृङ्गारवारिभिर्गुम्फाभिर्विधिता या ।  
उज्जृम्भमाणमुकुला नरमालिकापि  
नैषा कथं वितनुते नयनोन्मत्तं ते ॥ ९ ॥  
आलक्ष्यमुग्धमुकुलां महकारशाखां  
तन्वां निपीडयति निष्करुणः पिकोऽयम् ।  
व्यालोलमञ्जुवलयम्वनमामलाभि-  
नैने निवारयामि किं कर्णालिकाभिः ॥ १० ॥

आमोदलोलुपतया परिहृत्य पुष्पं  
पुष्पंधयाः स्रग्भ्रमं समुपेत्य दृगात् ।  
पयीकुलाः पुनरमां विनिवर्तमानाः  
संसूचयन्ति नव निःश्रामितेषु तापम् ॥ ११ ॥

उत्तमिष्वपि तमालदलेषु लोल-  
मालोक्य यं मखि कुतूहलमाननोपि ।  
त्वां वीक्ष्य खिन्नहृदयां निहितं गुण्डऽपि  
दर्भाङ्कुरं त्यजत एष कुरङ्गशावः ॥ १२ ॥

कौतूहलात्करतले विनिवेश्य मुग्धं  
वैदग्ध्यमङ्गिषु गिरां मखि यं व्यनैषीः ।  
त्वां मोनमास्थितवतीमवलोक्य सोऽयं  
क्रीडाशुकोऽपि नवचन्द्र इवास्ति मूकः ॥ १३ ॥

उत्कूजितेन मधुरेण समाद्वयन्ती-

मग्ने गतां सहचरीमपि नानुयाति ।

चञ्चूपुटे तव करेण समर्प्यमाणं

मुग्धे मृणालमभिकाङ्क्षति केलिहंसः ॥ १४ ॥

नैसर्गिकीं कनकचम्पकमोदरीं ते

कान्तिं विलुम्पति कुतः मखि पाण्डुतेयम् ।

तन्वि त्वमेषि पुनरेव कुतस्तनुत्वं

कुल्येव भानुकिरणैः कलिता निदाघे ॥ १५ ॥

इत्थं तथा निगदिते शतशोऽपि मख्या

नाख्यायि किञ्चिदपि तत्र नरेन्द्रपुत्र्या ।

अन्या तु भावमुपलब्धवती तदीयं

काचिन्न्यवेदयदिदं वचनं वयस्या ॥ १६ ॥

रूपादिभिर्गुणगणैरनुरूपमस्या-

स्तातश्चिराय विमृशन्वरमात्मजायाः ।

आलस्यकर्मकुशलैः फलकंपु कृत्स्ना-

नालस्यवत्क्षितिभुजः प्रथितान्ववायान् ॥ १७ ॥

कानूहलेन फलकंपु मयाहतेषु

क्षोणीभूतो विलिखितान्निपुणं निरूप्य ।

आसीदियं त्रिजगतामभिनन्दनीये

कुत्रापि यूनि विनिर्वाशतचित्तवृत्तिः ॥ १८ ॥

खंदोज्झितामपि तनूमवमादयन्ती

विश्वं निरावरणमेव तिरोदधाना ।

निद्रां विनापि नयने विनिर्मालयन्ती

चिन्ता पदं कृतवती हृदये तनोऽस्याः ॥ १९ ॥

एणीदृशः प्रबलतापभयादिवास्याः

श्वासानिलाः प्रतिमुहुः प्रसरन्ति दूरम् ।

बाष्पाम्बुवीचिषु निमज्जनकातरेव  
 निद्रा दृशोर्न सविधेऽपि पदं विधत्ते ॥ २० ॥  
 उज्जृम्भते भृशमुशीरविलेपनेन  
 धत्ते रूपं कमलिनीदलमारुतेन ।  
 अन्तःस्थमेव सुभगं मतनं स्मरन्त्याः  
 संताप एष सुतनोर्बत दुर्निवारः ॥ २१ ॥  
 ज्योत्स्नीषु चन्द्रमवलोकितुमक्षमेयं  
 लोलेक्षणा नयनयुग्ममवाञ्छयन्ती ।  
 वीक्षाननं स्तनतटे प्रतिबिम्बितं स्वं  
 तच्छृङ्गया सपदि वेपथुमातनोति ॥ २२ ॥  
 एषा निमर्गमुकुमागतन् विशेषा-  
 त्क्षामा स्मरेण विपहेन कथं भगं मे ।  
 इत्थं विचिन्त्य किमु निर्गलितं कगाभ्यां  
 क्षोणीतले लुठति कङ्कणयुग्ममस्याः ॥ २३ ॥  
 नीगन्ध्रमावृणुत कैरविणां समेताः  
 क्षौमाञ्चलैः मग्भसं समुपेत्य मलयः ।  
 एषापि नाहमिव दाहवशंवदास्तु  
 संप्रत्यपि प्रणयिनी हतचन्द्रिकामु ॥ २४ ॥  
 पानाय चन्द्रमहमाममकृद्विलोलः  
 चञ्चुपुटस्तव चकोर पुगेव मा भूत् ।  
 एतेषु संप्रति मुधामपमार्य मद्यः  
 प्राणापहारि गरलं हि विधिव्यधत्त ॥ २५ ॥  
 मुञ्चन्ति मुर्मुरकणान्मरुतस्त एव  
 तान्येव कोकिलरुतानि तुदन्ति कर्णौ ।  
 सख्यः किमेतदिति निःसहमालपन्ती  
 निद्रां न भिन्दति नरेन्दुमुता निशासु ॥ २६ ॥

स्मेरेषु चन्द्रकिरणैर्वड्भीगृहेषु  
 धौतेषु चन्दनरसैर्मणिकुट्टिमेषु ।  
 आरामसीमसु घनद्रुमशीतलासु  
 कुत्रापि निर्वृतिरभून्न विदर्भजायाः ॥ २७ ॥  
 इत्थं रहस्यमभिधाय शनैर्वयस्या  
 तत्कालयोग्यमुपचारविधिं विधित्सुः ।  
 आहृत्य केलिसरसः सरसैर्गदिष्टैः  
 पाथोजिनीकिसलयैः शयनं व्यधत् ॥ २८ ॥  
 तस्मिन्निसर्गशिशिरेऽपि मृगीदृशोऽस्याः  
 पाथोजिनीकिसलयास्तरणे लुठन्त्याः ।  
 आसीन्न निर्वृतिलवः शफराङ्गनायाः  
 कुल्याम्भसीव रविदीधितिदीपितायाः ॥ २९ ॥  
 मान्द्रा मृणाललतिका स्मरविह्वलाया-  
 स्तस्याः सखीभिरधिकण्ठनटं न्यधायि ।  
 श्यामाकृता सपदि तापभरेण मापि  
 स्निग्धेन्द्रनीलमणिहारतुलामयासीत् ॥ ३० ॥  
 इत्थं सखीविरचितैः शिशिरोपचारै-  
 र्दुर्वारतापरभमामवलोक्य बालाम् ।  
 संवीजयन्किमपि पक्षपुटाञ्चलेन  
 तामित्यवादिषमहं मृदुना स्वरेण ॥ ३१ ॥  
 एकः स एव तरुणः स्पृहणीयजन्मा  
 तस्यैव पुण्यनिबहः परिणाहशाली ।  
 चेतोभुवस्त्रिजगतीजयवैजयन्ति  
 यः प्रेम पल्लवयितुं निपुणस्तवासीत् ॥ ३२ ॥  
 तन्वन्ति ये त्वयि तनूदरि भावबन्धं  
 धन्यास्त एव भुवनत्रितये युवानः ।



किं नाम तैऽपि मधुपा स्मितलेशभाजं  
 सायंतनीमनुसरन्ति न मल्लिकां ये ॥ ३३ ॥  
 त्वं श्लाघ्यसे शतमखप्रमुखैरमलैः  
 कीदृग्विधेषु मनुजेषु मृगायतासि ।  
 अभ्यर्थितस्तु तव मुन्दरि दुर्लभो यः  
 सोऽयं न कस्य हृदि विम्बयमातनोति ॥ ३४ ॥  
 मध्येविलामविपिनं मणिमन्दिरेषु  
 मन्दादामभिरलंकृतकुट्टिमेषु ।  
 शच्यापि मार्धममगाधिपतिर्विहर्तुं  
 मन्दादगे भवति मुन्दरि चिन्तया ते ॥ ३५ ॥  
 दाक्षिण्यतः सुरमहीरुहमञ्जरीभि-  
 रापिञ्जराभिरवनमयितुं प्रियायाः ।  
 अर्धप्रमारितकरोऽप्यमगाधिनाथ-  
 स्त्वच्चिन्तया मुमुक्षु मन्थरनामुपैति ॥ ३६ ॥  
 मध्येऽपि दुग्धजलधेः कलिनाधिवामः  
 संवाह्यमानचरणाऽपि तर्ङ्गिणीभिः ।  
 अन्नविचिन्त्य भवर्तामवर्तान्द्रपुत्रि  
 तापोत्तरं वपुष्पामधिषां विभर्ति ॥ ३७ ॥  
 तन्वि त्वदर्थमनिशं परिपीड्यमानः  
 पञ्चेपुणा धनपतिर्विनिर्मालिताक्षः ।  
 सख्युः सकाशमवमपैति चन्द्रमौलि-  
 स्तन्मौलिचन्द्रमहमः परिशङ्कमानः ॥ ३८ ॥  
 त्वां भावयन्कनककेतकगर्भगौरि  
 मन्दादरः प्रणयिनीष्वपि पार्श्वगामु ।  
 पञ्चागुगेन मुहुदापि शिलीमुखानां  
 लक्ष्मीकृतः ह्रमपि निन्दति रोचिरिन्दुः ॥ ३९ ॥

न्यस्तेक्षणस्तव तनौ स्तनबन्धुराङ्गि  
 रागान्ध्यमेत्य भगवानरविन्दबन्धुः ।  
 भ्राम्यन्मुहुः कनकभूधरमेखलाया-  
 माभ्रेडितानि वितनोति गतागतेषु ॥ ४० ॥  
 सव्यार्धतामुपगतां गिरिशस्य वीक्ष्य  
 क्षोणीधरेन्द्रतनयामवनीन्द्रपुत्रि ।  
 स्पर्धावती त्वमसि चेद्वद निर्विशङ्कं  
 त्वां दक्षिणार्धमहमस्य करोमि सद्यः ॥ ४१ ॥  
 किं विस्तरेण वचसामपरेण भूय-  
 स्त्वं चेत्कुतूहलवती तरलायताक्षि ।  
 क्षीराभ्युराशितनयामपरामिव त्वां  
 नारायणस्य हृदये विनिवेशयामि ॥ ४२ ॥  
 एते मया मखभुजः कथिताः पुरस्ते  
 ये दुर्लभान्निषु जगत्सु विलासिर्नाभिः ।  
 अग्रेसरत्वमुपनेष्यति भाग्यभाजां  
 त्वत्पाणिपीडनविधिः कनकं तदेषु ॥ ४३ ॥  
 कर्णाभिराममिह मां बहु भाषमाणं  
 त्वं केलिकीरमिव सुन्दरि मावमंस्थाः ।  
 वैमानिकोऽस्मि कमलप्रभवस्य तन्मे  
 लोकेषु सप्तमु न दुष्करमस्ति किञ्चित् ॥ ४४ ॥  
 इत्थं मया निगादिता बहुधा मृगाक्षी  
 सा निश्चयं कृतवती वचने मदीये ।  
 यन्नावलोकितवती तव देहलक्ष्मीं  
 भूयोऽपि तत्फलकमेव हृदि न्यधत्त ॥ ४५ ॥  
 तस्मिन्सखे लिखितया तव देहलक्ष्म्या  
 त्वय्येकतानहृदयामवलोक्य बालाम् ।

आत्मानभाकलयता सफलप्रयासं  
 भैमी प्रमोदतरलेन मयाम्यधायि ॥ ४६ ॥  
 त्वं माधवी मधुरसौ जगदेकवीर-  
 स्त्वं कौमुदी कुमुदबन्धुरयं नरेन्द्रः ।  
 आस्तां निरस्तसदृशान्तरयोश्चिराय  
 संबन्ध एष युवयोरभिनन्दनीयः ॥ ४७ ॥  
 आश्वास्य तामिति वचोभिरहं दिदृक्षु-  
 स्त्वां यावदम्बरपथं न समुत्पतामि ।  
 तावत्तया स्तननटादपकृष्य हारः  
 स्वेनैव पाणिकमलेन ममपिनोऽयम् ॥ ४८ ॥  
 द्राघीयमी हिमरुचेरपि निर्मलेयं  
 वक्षोजकुङ्कुमरजोभिरुदीर्णरागा ।  
 तस्याः मये हृदयवृत्तिरिव द्वितीया  
 मुक्तालता हृदि तवास्यदमातनोतु ॥ ४९ ॥  
 मुक्ताकलापमथ तेन ममर्प्यमाणं  
 पश्चान्नलः कर्तले कलयांचकार ।  
 स्वेदोदबिन्दुचयदन्तुरितं समन्ता-  
 त्रागेव तस्य वपुस्तपुलकं बभूव ॥ ५० ॥  
 तेनोरमि प्रियमग्रेन निवेद्यमान-  
 मापिञ्जरं मृगदृशः कुचकुङ्कुमेन ।  
 हारं निरीक्ष्य कलितः कुसुमेपुबाणै-  
 रन्तर्ध्वचिन्तयदिदं मुचिरं नरेन्द्रः ॥ ५१ ॥  
 मूर्चीमुखेन सकृदेव कृतव्रणम्भं  
 मुक्ताकलाप लुठमि स्तनयोः प्रियायाः ।  
 बाणैः स्मरस्य शतशोऽपि निकृत्तमर्मा  
 स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि ॥ ५२ ॥

प्रत्यक्षरं क्षरदिवामृतनिर्गिरौघ-

माकर्ण्य कर्णमधुरं वचनं खगस्य ।

तं मौनभाजमसकृत्परिरम्य दोर्भ्या-

मानन्दमन्थरमिदं नृपतिर्बभाषे ॥ ५३ ॥

अभ्यर्थितं फलति कल्पतरुः प्रकामं

चिन्तामणिर्दिशति चिन्तितमेव भूयः ।

अप्रार्थितानि वितरन्ति वि(न्निह?) चिन्तितानि

कीर्तिं तयोरपि भवानधरीकरोति ॥ ५४ ॥

अत्रान्तरे वियदशोभयदंशुपूर्णः

पूर्णेन्दुसुन्दरमुग्री दिवसान्तलक्ष्मीः ।

लब्धोदयैस्त्रिषु जगत्सु गुणैरुदारै-

र्भैर्माव तस्य हृदयं पृथिवीश्वरस्य ॥ ५५ ॥

अथ सुहृदि सरोपे वैरिसेनि जिघांसां

विदधति विषमेषां चापमार्गेपिनज्यम् ।

प्रथयितुमिव भूयस्तस्य साहाय्यमिन्दुः

ककुभि बलिभदः स्यं त्रिम्बमाविश्वकार ॥ ५६ ॥

इति श्रीसांघीवप्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृती महद्दयानन्दे महाकाव्ये

नलचरिते ह्रममदेशो नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

सुरपतेरपहाय दिशं विधुर्विशदनां क्रमशः समुपाययां ।

मनमि तां विनिवेश्य मृगीदृशं कलयति स्म नलस्त्वनुगतिनाम् ॥ १ ॥

बहिरुदञ्चति कैरवबान्धवे स्फुरति चेतामि मुग्धदृशो मुग्धं ।

समवलम्ब्य बलं सुहृदोर्द्वयोरभिजघान शरैस्तमनन्यजः ॥ २ ॥

विचकिलैः स्मितशालि विकस्वरैः सुरभिनं कुमुदैः क्षणदामुखम् ।

दुरबल्लेकमभूदवनीभुजः स्मरशरज्वरकातरचेतनः ॥ ३ ॥

अपि निमीलितमहि निशामुखे कुमुदमुल्लसितश्रियमानशे ।

हृदयमस्य तदैव महीभुजः समधिकं विधुर्त्वमुपादंदे ॥ ४ ॥

स्थितिमतां प्रथमोऽपि महाशयः पतिरपां रजनीरमणत्विषा ।  
 अवनिवासवसंभवया तया नल इवोत्तरलत्वमुपाययौ ॥ ९ ॥  
 अपकिरन्नमृतं परितः करैः प्रमृमरैरमृतद्युतिरुज्ज्वलैः ।  
 मुदमुदञ्चयितुं पृथिवीभुजः मरमिजस्य च नाभवदीश्वरः ॥ १० ॥  
 किसलयान्तरसंधिषु पुञ्जिनैः शशभृतः किरणैरपि भूरुहाम् ।  
 अममयेऽपि कथंचिदुदञ्चिनैः मुमनसां स्तवकैरिव रेजरे ॥ ११ ॥  
 शशिरुचः परिपीय मुहुर्मुहुः सपदि तुन्दिलतां समुपेयुषी ।  
 गृहचकोरवभूनिजपत्रे पृथुनरेऽपि चिगय न संममौ ॥ १२ ॥  
 शशिरुचा शशिकान्तगृहाङ्गणं प्रमग्दभ्युभगे सरमीयति ।  
 उडुगणैः परितः प्रतिविम्बितैरुपहतः कुमुदोत्करविभ्रमः ॥ १३ ॥  
 उपहमन्निव हंसकदम्बकं विचकिलं कलयन्निव निष्प्रभम् ।  
 अपहगन्निव हारलताश्रियं शशिरुचां निचयः समग्रेचत ॥ १४ ॥  
 कतिचिदम्बर एव तिरोदधे निजकरैरपराः परिषम्बजे ।  
 अभिममार्गं पग अपि नागकाः मितरुचिर्विकिगन्वमुसंपदम् ॥ १५ ॥  
 विकचकैरवमौग्भलोलुपेस्तन इतः कलगुञ्जितकैतवात् ।  
 स्मृतिभुवस्त्रिजगद्विजयाजितं यश इव भ्रमरैरुदगीयत ॥ १६ ॥  
 अथ हृदि प्रमभं विहिताम्बुदः स्मरशरैरिव लम्बितशङ्कया ।  
 महजया स च धीरतयोऽजितः खगमिदं निजगाद नरेश्वरः ॥ १७ ॥  
 तव निपीय सखे वचनामृतं श्रवणयुग्ममभून्मम शीतलम् ।  
 तदवधिप्रमभं दहतीव मे हृदयममं कथं स्मरमुर्मुः ॥ १८ ॥  
 दहतु नाम सखे मलयानिलः कवलनात्फणिनां विषदृषितः ।  
 अमृतदीधितिरेष मुधामयैरपि करंदहतीति महाद्भुतम् ॥ १९ ॥  
 ध्रुवमियं मलयानिलचारिणां फणभृतां श्रमितोमिपरम्परा ।  
 न पुनरेष स दक्षिणमारुतस्तनुभृतां वितनोति सुस्वानि यः ॥ २० ॥  
 दहति मे हृदयं हिमदीधितिस्तुदति चन्दनशैलसमीरणः ।  
 दलयति प्रसभं पिंकपञ्चमः किमवलम्ब्य सखेऽस्तु सुखोदयः ॥ २१ ॥

ज्वलति शीतरुचिर्वियदङ्गणे तपति दिक्षु मरुन्मलयोद्भवः ।  
 किरति मर्मसु पञ्चशरः शरान्मुखलवोऽपि सखे मम दुर्लभः ॥ १८ ॥  
 स्मृतिभुवो यदि पञ्च शिलीमुखा यदि च ते कुमुमैरुपपादिताः ।  
 अविरतं निपतन्ति सहस्रशः कथममी हृदयं दलयन्ति च ॥ १९ ॥  
 हिमरुचिर्दहतीति किमद्भुतं बहिरसौ विशदः कलुषो हृदि ।  
 अनुध एष जनस्तु यदीदृशादपि सुखाधिगमाय समुत्सुकः ॥ २० ॥  
 तव सखे रचितोऽद्य मयाञ्जलिः शशभृते (?) स तथा प्रतिबोध्यताम् ।  
 समधिरुह्य निजाङ्कमृगं क्षणादयमुपैति यथास्तमहीधरम् ॥ २१ ॥  
 शशिनमंसतटे विनिवेश्य वा नयसखे चरमाचलकंदरम् ।  
 तव विरञ्चिविमानकधूरि(धुर्य ?)तामुपगतस्य भविष्यति कः श्रमः ॥ २२ ॥  
 उदयमुद्रिमधिश्रयितुं सखे त्वरय संप्रति वा दिनवल्लभम् ।  
 वसुसमृद्धिमदं शमयन्विधोर्विरहिणां म भवत्ववलम्बनम् ॥ २३ ॥  
 कथय किं नु कदापकृतं मया कुलगुरोरपि चन्द्रमसः सखे ।  
 मयि निरस्तकृपः कथमन्यथा किरति जीवितहारि विषं करैः ॥ २४ ॥  
 इदमुदीरयतः पृथिवीपतेः कथमपि प्रतिपद्य पदं दृशोः ।  
 सकृपयेव तदा किल निद्रया क्षणमदशि नरेन्द्रमुना पुरः ॥ २५ ॥  
 अथ नलः प्रतिबुध्य ससंभ्रमं तन इतो विनिवेश्य विलोचने ।  
 प्रियतमां सविधे न विलोकयन्निदमुवाच मनोभवकातरः ॥ २६ ॥  
 मम कृते मृदुलाङ्गि दवीयसीं सर्गणिमाशु विलङ्घ्य यदागतम् ।  
 तदिदमाचरितं सुदति त्वया समुचितं प्रणयस्य गरीयमः ॥ २७ ॥  
 अपकृतं त्वमुना मम निर्भरं भुजयुगेन वृथा परिणाहिना ।  
 वलयतां समुपेत्य निजान्तरे त्वमसि यत्र चिराय निवेशिता ॥ २८ ॥  
 स्मितविकस्वरया दशनश्रिया किमपि कन्दलिताधरपल्लवम् ।  
 पुनरुपैष्यति लोचनगोचरं मम कदा तव सुन्दरि तन्मुखम् ॥ २९ ॥  
 धृतकुरङ्गनदद्भुततूलिकं मम करं मकरीलिखनोन्मुखम् ।  
 तव कपोलतले पुलकोद्गमः सुमुखि नेष्यति मन्यरतां कदा ॥ ३० ॥

स्मरविमर्दविभ्रङ्गलबन्धनं लुलितमंसतटे शिथिलव्रजम् ।

तव कदा मृतनो कबरीभरं निगडयिष्यति पाणियुगं मम ॥ ३१ ॥

कृतकरोषजुषस्तव यावके चरणयोर्नमता शिरसादृते ।

विरचयन्परिकर्म सवेपथुर्मम कदा सुकृती भविता करः ॥ ३२ ॥

नयनयुग्मं जनुस्तव निष्फलं प्रणयिनीं न चिराय यदीक्षसे ।

त्वमसि मानस पुण्यनमं यतः शशिमुखी मतनं त्वयि खेलति ॥ ३३ ॥

तव कपोलनले विमलत्विपि प्रतिफलन्नविभावितमण्डलः ।

विलमदङ्कुमृगस्तनुते शशी मृगमदद्रवपत्रविशेषताम् ॥ ३४ ॥

ध्रुवममि त्वमिहैव निरोहिता विरहपाण्डुवपुः शशिरोन्निषा ।

इदमिदं तव नूपुरशिञ्जिनं श्रवणयोः मविधे मम नृम्भते ॥ ३५ ॥

क ते शिरीषाधिककामलं वपुः क लङ्घनं तन्नि दवीयमः पथः ।

निषीद तन्मे क्षणमङ्कुसीमनि क्लमं कराभ्यां विनयामि पादयोः ॥ ३६ ॥

अध्वकान्त्या मुकुलितमिदं द्वन्द्वमुन्मीलयाक्षो-

भूयो भूयः कुवलयमयी दिश्यतां दिक्षु वृष्टिः ।

वीडानम्रं क्षणमपि नयोल्लस्रतामेतदास्यं

व्योम्नि म्मेरं भवतु कमलं पश्यतः शीतभानोः ॥ ३७ ॥

कथं कथं मामपहाय भाविनि त्वरावती त्वं पुनरेव गच्छसि ।

निरागमि प्रेयमि केन हेतुना मयि क्षणं दक्षिणतां न रक्षसि ॥ ३८ ॥

तयातिभूमिं भवतैव लम्बितं कथं मखे सौहृदमाशु विस्मृतम् ।

इतः प्रयान्ती मम जीवनेश्वरी प्रसाद्य यन्नैव निवर्त्यते त्वया ॥ ३९ ॥

इतः प्रयाता पदवीं दवीयसीमदृश्यतां यास्यति जीवितेश्वरी ।

अनुव्रजन्नाशु निवर्तयामि तां सखे क्षणं पक्षयुगं प्रयच्छ मे ॥ ४० ॥

आश्वासनार्थमिव मे कमले विधौ च

लक्ष्मीलवं तव मुखस्य विधिर्व्यधत् ।

निद्राति पूर्वमनयोरपरस्तु जाग्र-

न्ममौणि हन्त मम कृन्तानि किं करोमि ॥ ४१ ॥

[इति] प्र(वि)लपितमस्य मेदिनीन्दोः स्मरविधुरीकृतचेतसो निशम्य ।  
प्रतिपदममृतद्रवं विमुञ्चन्वचनमुवाच दशोचितं विहंगः ॥ ४२ ॥

कुर्वलयद्वशि तस्यामेष भावानुबन्ध-

स्तव निषधनरेन्द्र प्रीतये कस्य न स्यात् ।

भवति हि मधुलक्ष्म्याः साहचर्यं प्रपन्नः

ममधिकमभिनन्द्यश्चन्दनाद्रेः समीरः ॥ ४३ ॥

धैर्यं निधाय मनसि प्रतिपालयेदं

क्ष्मावल्लभ क्षणमिव क्षणदावसानम् ।

प्रत्यृप एव भवनोऽभिमतार्थमिद्वे-

द्वारं भविष्यति विसंघटितापिधानम् ॥ ४४ ॥

इति वचनमुदीर्य मेदिनीन्द्रं विरमति तत्र विरञ्चियानधुर्ये ।

अनुव(ग)दितुमिवाभ्य वाचमुच्चैरुदचरदाशु निशान्तशङ्खनादः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमंथिविप्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृत् सद्गुहयानन्दे महाकाव्ये

नलचरिते नलोन्मादो नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

(बहिर्विंहाराय विशीर्णमक्थिनी निषेदुषी गर्भगृहोदरेषु ।

नभस्तुषारांगुमुखं दधाना क्रमेण रात्रिर्जरती बभूव ॥ १ ॥

समुत्सुकः प्रातुमिवाभ्य लक्ष्मीं नलस्य पञ्चेषुशराकुलस्य ।

विगाहमानः ककुभं प्रतीचीं बभूव चन्द्रः मविशेषपाण्डुः ॥ २ ॥

(अनुद्यते भास्वति मन्दभाभि विशं किमप्याविरभूत्तमित्त्रम् ।

आसाद्य रन्ध्रं महनीयघास्तां मलीमसः संपदमातनोति ॥ ३ ॥

निद्रां विमुञ्चत्सु सरोरुहेषु सौरभ्यलोलैर्निवहैरलीनाम् ।

स्तोकावशेषोऽपि बभूव मान्द्रः पद्माकरेषु क्षणमन्धकारः ॥ ४ ॥

संसृश्यमानैव बलाज्जहार वसूनि सर्वाण्यपि पश्चिमाशा ।

इन्दोः प्रकृत्या विमलस्य जातस्तथापि तस्यामनुरागबन्धः ॥ ५ ॥

दिशं प्रतीचीं परिरभ्य चन्द्रे दरीगृहं गच्छति पश्चिमाद्रेः ।

बभार बालारुणरश्मिशोणं प्राचीं मुखं कोपकषायितेव ॥ ६ ॥



अर्धप्रबुद्धेषु सरोरुहेषु नानिप्रमुमेषु च कैरवेषु ।  
 करम्बितं सौरभमाददानः प्रालेयशीतः पवनश्चचार ॥ ७ ॥  
 तथाविधां तस्य दशां नृपस्य निरीक्षितुं कातरतामुपेत्य ।  
 निद्राविरामध्वनिभिः खगानामाहूय चन्द्रं रजनीं जगाम ॥ ८ ॥  
 पूर्वापराद्योः शिखराग्रभाजौ द्वावेव माणिक्यमणिप्रकाशौ ।  
 परस्परस्य प्रतिबिम्बलक्ष्मीं क्षणं प्रपन्नाविव पुष्पवन्तौ ॥ ९ ॥  
 सुतैरिव स्यैरुडुभिः सहैव नभोङ्गणे यामवर्तामतीत्य ।  
 विहर्तुकामश्चरमाद्रिवेलां शनैः प्रपेदे तुहिनांशुहंसः ॥ १० ॥  
 वितीर्णरागः कुमुमोत्करश्रीज्यांस्त्राविषाण्डुश्छदनान्यपाम्य ।  
 बभार बालारुणरश्मिदम्भान्नभस्तरुनूतनपल्लवानि ॥ ११ ॥  
 उपेध्यतश्चण्डरुचेर्मयूर्वैनिरस्यमानेऽपि वनान्धकारे ।  
 नलस्य भैर्माविरहाग्निजन्मा जगाम वृद्धि मदनान्धकारः ॥ १२ ॥  
 विकासलक्ष्मीः कमलं जगाम संकोचमुद्रा कुमुदं प्रपेदे ।  
 संपद्विपद्वापि निमर्गलोला कुत्रापि न स्थैर्यमुरीकरोति ॥ १३ ॥  
 मधूनि पीत्वा क्षणदामिदानीमदक्षिणोऽयं नलिनीमुपति ।  
 इतीव सेप्या निजकोपमध्ये कुमुद्वती कापि बबन्ध भृङ्गम् ॥ १४ ॥  
 कथंचिदाम्नाय स धैर्यबन्धं प्रत्युपसंभ्याविधिमन्वतिष्ठत् ।  
 महात्मनां हि व्यमनातिभारः क्रियाविलोपे प्रभुतां न याति ॥ १५ ॥  
 दशां नवेमां विनिवेद्य भैर्मांश्चामयिष्यामि निकामविल्लाम् ।  
 श्रुतोऽपि खेदं शिथिलीकरोति प्रियानुरागः प्रमदाजनस्य ॥ १६ ॥  
 तदेष गच्छामि नराधिनाथ मुहूर्तमात्रेण पुरां विदभीम् ।  
 विलोकयिष्यामि दिनैः कियद्भिर्भैर्मासनाथस्य मुक्ताम्बुजं ते ॥ १७ ॥  
 इति ब्रुक्तेव नरेश्वरेण दोर्म्या परिष्वज्य खगो विमुक्तः ।  
 लिप्सन्नभः काञ्चानपक्षकान्त्या सिप्रं विदभीभिमुखो जगाम ॥ १८ ॥  
 अत्रान्तरे दूतमुखेन भीमः स्वयंवराय स्वतनूमवायाः ।  
 प्राप्ते विदभीभवनीन्द्रवृन्दे तं प्रीतिपूर्वं नलमाजुहाव ॥ १९ ॥

ततः समासाद्य शुभं मुहूर्तं पुरोधसा संभृतमङ्गलश्रीः ।  
 निमित्तसंसूचितकार्यसिद्धिर्नलः प्रतस्थे नगरीं विदर्भाम् ॥ २० ॥  
 अधश्चमूरेणुभरस्य रेजे श्वेतातपत्रं निषधेश्वरस्य ।  
 विलङ्घ्य मेघाभिजवंशकेतुं तं वीक्षितुं प्राप्त इवामृतांशुः ॥ २१ ॥  
 अमुप्य हस्ताम्बुजमभ्युपेत्य भैमी ध्रुवं मे भविता सपत्नी ।  
 इतीव तस्य ध्वजिनीभरेण विश्वंभरा वेपथुमुद्रभार ॥ २२ ॥  
 मद्वंशजातान्नृपतीनतीत्य गुणेन भैरामुपलप्स्यतेऽसौ ।  
 इतीव लज्जाविधुरो विवस्वानन्तर्दधे तस्य चमूरजोभिः ॥ २३ ॥  
 मतङ्गजानां मदवारिसेकैः पराभवासादनशङ्कयेव ।  
 अमुप्य नासीरतटे तुरङ्गैः क्षुण्णं रजः ग्वं सहसोत्पपात ॥ २४ ॥  
 आभोग्लक्ष्म्या पदवीष्व..... विसृत्वैरेर्विश्रममुप्य सेना ।  
 वर्षाम्बुपूरेण विभिन्नसेतुः श्रोतस्वती वृद्धिमतीव रेजे ॥ २५ ॥  
 तस्य प्रयातुः पृतनाभरेण नीरन्ध्रतां वर्त्म तथा जगाम ।  
 यथा रजोऽप्यस्य खुरावकीर्णं न चक्षमे व्योमविलङ्घनाय ॥ २६ ॥  
 दृशः.....निन्दति न सितीन्दुर्नेत्रश्रियं वीक्ष्य विदर्भजायाः ।  
 इतीव संचित्य ययुर्विदूरं मृग्योऽध्वकुञ्जेषु मुखं निषण्णाः ॥ २७ ॥  
 उपायनान्यस्य तथोपनिन्ये पदे पदे जानपदो जनौघः ।  
 कृतोपयोगान्यपि तानि सैन्यैर्यथा न संख्याविषयत्वमीयुः ॥ २८ ॥  
 मार्गेष्वखिन्नोऽपि चमूचराणां विश्रामहेतोर्वसतीः स भेजे ।  
 तथाविधानां चरितं न जानु श्रमातिरेकाय समाश्रितानाम् ॥ २९ ॥  
 जवादविज्ञातविलङ्घिताध्वा संचिन्तयन्नेव गुणान्प्रियायाः ।  
 विदर्भराजस्य पुरोपकण्ठे बबन्ध सेनाशिविरं नरेन्द्रः ॥ ३० ॥  
 अत्रान्तरे क्षोणितलादुपेत्य कलिप्रियः कामचरो महर्षिः ।  
 निवेदयामास विदर्भजायाः स्वयंवरस्यावसरं सुरेभ्यः ॥ ३१ ॥  
 प्रागेव तस्यामनुबद्धभावाः पुरंदराद्याः ककुभामधीशाः ।  
 पुरःमरीकृत्य मुनि तमेव प्रतस्थिरे तां नगरीं विदर्भाम् ॥ ३२ ॥

लावण्यलक्ष्मीजितपञ्चबाणं विलोक्य ते बर्त्मनि वैरसेनिम् ।

विदर्भजायां शिथिलीकृताशाः परम्परं मन्त्रमिमं व्यतेनुः ॥ ३३ ॥

उज्जृम्भते चेतसि तावदेव यूनां मदः कान्तिविशेषजन्मा ।

न यावदक्ष्णोर्विषयत्वमेति विश्वंभरालंकृतिरिष वीरः ॥ ३४ ॥

अस्माभिरैतैरविमृष्य नूनमङ्गीकृतः साहमिकत्वदोषः ।

पोहादनादृत्य नरेन्द्रमेनं भेमीविलोलं यदकारि चेतः ॥ ३५ ॥

अभ्यर्थनाभङ्गपराभवेण नवावतारेण विलज्जमानान् ।

रतिप्रयाताननवाप्य भैमां वक्ष्यन्ति किं किं मुरमुभ्रुवा नः ॥ ३६ ॥

अस्माकमप्यत्र यदृच्छयैव निपत्य दृष्टिर्यदि नान्यमेति ।

गुणातिरेकोऽभिनिवेशवत्यान्मदा किमुच्येन विदर्भजायाः ॥ ३७ ॥

अस्माभिरभ्यर्थ्य तदेष एव दमस्वमुर्द्वीतपदे विधेयः ।

अस्मान्नुवन्नेनमपास्य नूनमन्यो हि लज्जाजडतामुपेयात् ॥ ३८ ॥

इत्थं विनिश्चित्य दिवाकमस्ते पृथक्पृथग्व्यञ्जितरूपचिदाः ।

आशीभिरीरानन्द मुहुः प्रणम्य बद्धाञ्जलि नैषधमित्यवोचन् ॥ ३९ ॥

तथा प्रमत्तरपि नाङ्गुपूर्वमालिन्यमिन्दुर्जगतां क्षिणोति ।

कुलावतंतमत्वमुपेयुषस्ते यथा विगुद्वैर्यशमां वितानैः ॥ ४० ॥

भ्रामाद्य पूर्वानपि पार्थिवांस्ते न कश्चिदर्थी विमुखः प्रयातः ।

रशस्त्वमामान्यमिदं त्वदीयं यदर्थिभावं वयमभ्युपेताः ॥ ४१ ॥

तुलानुमारी मुरकार्यमिद्धां भवादृशानां भवति प्रयत्नः ।

तेनाद्य कुत्रापि समाहितेऽर्थे नियात्तुमिच्छन्ति दिवाकमस्त्वाम् ॥ ४२ ॥

भीमात्मजायाः सविधे तथा त्वमस्मानुपश्लोक्य लोकवीर ।

अलंकरोति त्रिदिवं यथेयमेकस्य नः कस्यचिदेत्य हन्तम् ॥ ४३ ॥

तदर्थमर्थी विदिनोऽमि वत्स विश्वम्भभूमिस्तदपि त्वमेव ।

( निजार्थसिद्धिष्वपि निर्व्यपेक्षाः श्रयः परेषां घटयन्ति सन्तः ॥ ४४ ॥

प्रतिश्रुतं चेद्भवता तदेवमसंशयं सेत्स्यति बाञ्छितं नः ।

( संपाद्यमानं हि महानुभावैः शृण्वन्ति न प्रार्थितमन्तरायाः ॥ ४५ ॥

विधेर्वशात्कार्यविपर्येऽपि न तेऽपराधः परिशङ्कनीयः ।

( प्रभुर्नियोगापनये नियोक्तुराशास्यसिद्धेः प्रतिभूर्न दूतः ॥ ४६ ॥

नलः सखेदोऽपि गिरं सुराणां सत्त्वातिरेकाद्विदधे तथैव ।

अमुप्य यत्नेन विदर्भजा तु सा निश्चयाद्वारयितुं न शेके ॥ ४७ ॥

सुरास्तु तां निश्चितचित्तवृत्तिं विशुद्धवृत्तं निषधेश्वरं च ।

वरैरुभौ प्रत्यभिनन्द्य भूयो दिवं ययुर्म्लानमुखप्रकाशाः ॥ ४८ ॥

अथात्मजां नैषधसक्तचित्तां निशम्य शश्वन्मुदितोऽपि भीमः ।

दाक्षिण्यमात्रेण नरेश्वराणां स्वयंवरं वर्तयितुं शशास ॥ ४९ ॥

अतो नियुक्तैः प्रभुणा समन्तादलंकृता सा नगरी विदर्भा ।

मरुद्विलोलैर्निवहैर्ध्वजानां स्वयंवरायाद्वयतीव राज्ञः ॥ ५० ॥

अथानुकूलेऽहानि तत्र मञ्चानास्थाय तस्थुः शतशः क्षितीशाः ।

अनुद्रुता बन्धुवधूजनेन भैमी च तं देशमुपाजगाम ॥ ५१ ॥

अभ्याशभाजोऽपि नृपानपास्य सा नैषधे केवलमुत्सुकासीत् ।

ग्रहेषु सत्स्वप्यपरेषु नूनं विलोकते चन्द्रमसं चकोरी ॥ ५२ ॥

तामन्तिकादूरतरं प्रयान्ती न केवलं दृष्टिरनुप्रयाता ।

श्वासोष्मणा म्लानमुखप्रभाणां नैसर्गिकी श्रीरपि पाथिवानाम् ॥ ५३ ॥

नेदीयसो यानृपतीनमुच्चद्वसन्तलक्ष्मीरिव सा कुमारी ।

तेषां तरूणामिव कान्तिरुच्चैरन्तर्निदाघेन जगाम शोषम् ॥ ५४ ॥

आरोप्यमाणा रभसातिरेकाद्रुणेन कर्णान्तिकमागतेन ।

इषुः शरब्धं सुभटोर्ज्जितेव जगाम दृष्टिर्नलमेव तस्याः ॥ ५५ ॥

धात्री कापि विदर्भराजदुहितुर्भ्रूलिलया व्यापृता

पौप्यं दाम विजृम्भमाणपुलके कण्ठे नलस्यार्पयत् ।

अन्येषां तु महीभृतां प्रतिमुहुः श्वासोत्तरं ताम्यतां

तापोत्सेकमधत्त चेतसि शरश्रेणी मनोजन्मनः ॥ ५६ ॥

चूडाग्रे पुरविद्विषः समुचिते विन्यस्य लेखां विधो-

लेखां कीर्तिमवृद्ध तां खलु विधिर्भैमी नलायार्पयन् ।

एतस्याः समवासवे प्रणयितां संपाद्य भूमीभुजा-

मन्येषां विषमायुधस्त्वसदृशारम्भापवादं ययौ ॥ १७ ॥

पौराणामिति वचनं निशम्य हृष्यन्प्रासादं निषधपतिः शनैर्जगाम ।

वैदम्याः परिणयमङ्गलाय भीमः संभारं रचयितुमुत्सुको बभूव ॥ १८ ॥

इति श्रीसांघिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृता सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते  
दमयन्तीम्वयंवरो नाम पञ्चमः सर्गः ।

पृष्ठः सर्गः ।

अथावरोधेषु विदर्भभूपतेवृत्तं कुमार्या निषधेश्वरं पतिम् ।

निवेदयन्त्यः परिवारमुभ्रुवः समीहितादप्यधिकं प्रपेदिरे ॥ १ ॥

नलेन संबन्धमुपाश्रितं नृपः कुलं स मेने मविशेषमुज्ज्वलम् ।

महार्णवं क्षीरमयं घनात्यये करेण संस्पृष्टमिवामृतचुतेः ॥ २ ॥

प्रकामगुर्वमपि संपदं नृपस्तदा स मेने नितरामणीयमीय ।

नवं हि जामातग्मर्चयिष्यतां समृद्धिभानामपि शङ्कते मनः ॥ ३ ॥

भविष्यतीयं महिषी महीपतेर्नलस्य लोकत्रयविश्रुतौजसः ।

विचिन्तयन्नित्थमपश्यदात्मजां स गौरवस्त्रेहकरम्बिनं तदा ॥ ४ ॥

पुरोहितेनाथ ममं द्विजानिभिर्विवाहलम्बे विनिवेदिने शुभं ।

दमस्वमुर्माङ्गलिकेषु कर्मसु न्ययोजेद्वन्धुवधूजनं नृपः ॥ ५ ॥

गृहे गृहे न्यस्तनवीनतोरणा पदे पदेऽलंकृतराजपद्धतिः ।

मुहुर्मुहुर्मूर्च्छितनूर्यनिःस्वना श्रियं ययौ कामपि सा पुरी तदा ॥ ६ ॥

ततः कुलाचारविदा पुरोधसा कृताधिवामां तनयां महीपतेः ।

विधाय संगीतकमङ्गलं स्त्रियः समेत्य तामस्त्रपयन्त्यथाविधि ॥ ७ ॥

निसर्गतः काञ्चनयष्टिमच्छविर्वितन्वती स्नानविधिं नृपात्मजा ।

नलेन काश्मीररसेन रञ्जिता न्यवेदि सौरम्यभर्गेन तु श्रिया ॥ ८ ॥

ततोऽङ्गजाः क्षौमसमावृतः करैर्यथायथाम्बःपृषतान्यमार्जयन् ।

तथातयास्याः परिणाहशालिनी बभूव लावण्यमयी तरङ्गिणी ॥ ९ ॥

विडम्बयन्ती कनकं तनुश्रिया स्मितेन मुक्तामधरेण विद्रुमम् ।

कराङ्गुलीभिः कुरुविन्दमञ्जरीं बभूव भूपान्तरनिःस्पृहेव सा ॥ १० ॥

अनन्तरं स्नानविधेर्नृपात्मजा पिनद्धबालार्कनिभांशुका बभौ ।  
 घनाम्बुवर्षेण कृताभिषेचना लतेव नीरन्ध्रमुदीर्णपल्लवा ॥ ११ ॥  
 रराज कालागुरुधूपलिप्सया विधुन्वती कुन्तलभारमायतम् ।  
 हिरण्मयी मन्मथकेतुयष्टिका मरुच्चलनीलनिचोलिकेव सा ॥ १२ ॥  
 विनिर्मिमाणा करयोर्युगेन सा मनोभिरामां कवरीं कृशोदरी ।  
 करम्ब्यमाणां करजांगुभिर्निजैरयत्नमेनां विदधे सगर्भकाम् (?) ॥ १३ ॥  
 म्बभावतः कोकनदानुकारिणो प्रमाधयन्त्यश्चरणौ दमस्वसुः ।  
 अलक्तकं वीक्ष्य जितं तयोः श्रिया क्षणं प्रपन्नाः करणीयमुग्धताम् १४  
 चकार कालाञ्जनलेखयाञ्चिते विलोचने यत्पृथिवीन्द्रनन्दिनी ।  
 तनस्तयोः श्रीरवतंसताजुषोनिरास नीलाम्बुजयोस्तुला कथाम् ॥ १५ ॥  
 चक्षुर कस्तूरिकया सकौतुकं वधूमुखे यत्तिलकं प्रसाधिका ।  
 जिगाय तत्कान्तिविशेषसंपदा मधुव्रतं निश्चलमम्बुजे स्थितम् ॥ १६ ॥  
 ततः कुमारी मुकुरेऽनुबिम्बितं विलोकयामास सकृन्नजं मुखम् ।  
 मुहुर्मुहुः प्रेक्षत नैषधं तु सा निवेशितं चेतसि मन्मथेषुभिः ॥ १७ ॥  
 वधूः सदुर्वाङ्मुखमार्द्रकुङ्कुमं करेण यत्कौतुकसूत्रमग्रहीत् ।  
 हिरण्मयीनां किरणैर्विराजिता(?) तुलां दधे काञ्चनकङ्कणेन तत् ॥ १८ ॥  
 वधूर्विवाहोचितवेषपेशलं प्रसाधिता कौतुकसूत्रधारिणी ।  
 अमन्यतान्तःपुरमुन्दरीजनैरुपस्थिता मङ्गलदेवतेव सा ॥ १९ ॥  
 अथ प्रयुक्तं निपुणैः प्रसाधकैर्नलोऽपि यं वेषविशेषमग्रहीत् ।  
 अवर्धयत्तस्य स कान्तिसंपदं तुषारभानोः शरदेव संगमः ॥ २० ॥  
 निसर्गतो यस्तनुरूपसंपदा बभूव लोकस्य विलोचनोत्सवः ।  
 दमस्वसुः पाणिपरिग्रहोचिता प्रसाधनश्रीः किमिवास्य वर्ण्यते ॥ २१ ॥  
 ततो विदर्भाधिपतेः प्रशासनादमात्यमुख्याः सदसि स्थितं नलम् ।  
 विभो प्रभुर्नः सहितः सुहृज्जनैः प्रतीक्षते त्वामिति संन्यवेदयन् ॥ २२ ॥  
 अयायमासन्नसमीहितोदयः पुरोधसा संभृतमङ्गलक्रियः ।  
 समन्ततो बन्धुजनैः समावृतः प्रभुर्विदर्भाधिपतेर्गृहं ययौ ॥ २३ ॥

मलीमारुह्य मतङ्गजं नलः स्वदेहलीमेव न यावदंत्यगात् ।  
 अमुप्य तावत्पृतनाग्रसारणी विदर्भराजस्य गृहानपूजयत् ॥ २४ ॥  
 विलोकमानाः पथि नैषधं जनाः परस्परं पीडितदेहयष्टयः ।  
 अशक्नुवन्तश्चलितुं पदात्पदं हृदा च दृग्भ्यां च परं तमन्वयुः ॥ २५ ॥  
 स्तनैर्नितम्बैश्च नितान्तपीवरैर्निवार्यमाणेषु समीपवर्तिषु ।  
 न मध्यभागे तनुमध्यमाः परं निपीडिताः पौरजनावृते पथि ॥ २६ ॥  
 नरेश्वरे गच्छन्ति राजवर्त्मना वपुःश्रियावर्जितविश्वलोचने ।  
 इति व्यचेष्टन्त मनोभवाज्ञया निरस्तनारीमुलभत्रपाः स्त्रियः ॥ २७ ॥  
 पथि प्रयान्तं निषधेन्द्रमाक्षितुं समुत्सुका दृष्टिमधःप्रसारिणीम् ।  
 तिरोदधत्तुङ्गमुरोजयोर्युगं निनिन्द काचिद्वलभीगता वधूः ॥ २८ ॥  
 सह स्थिता जीवितबन्धुना परा निगीक्षितुं निर्भरमक्षमा नलम्-  
 तदीयदेहप्रतिमाङ्कितं निजं मुहुर्मुहुः प्रैक्षत रत्नकङ्कणम् ॥ २९ ॥  
 नलस्य कान्त्या हृतमानसापरा वधूर्विधितमुर्मकरां कपोलयोः ।  
 तमेव शश्वल्लिखती मसंभ्रमं मखीजनैः पार्श्वगतैर्न्यषिध्यत ॥ ३० ॥  
 कयापि मुग्धाङ्गव्या नरेश्वरे प्रयाति वातायनसंमुखात्पथः ।  
 अपाङ्गयोरुत्पलपद्मदीर्घयोरशिक्षि निर्यक्चलनेषु चानुरी ॥ ३१ ॥  
 मृगेक्षणा काचन भावनावशाद्विलोकयन्ती निषधेश्वरं पुरः ।  
 गतेऽपि तस्मिन्परिलङ्घ्य दुष्पथं(!)चिराय नैव स्वगृहं न्यवर्तत ॥ ३२ ॥  
 वधूदृशौ रञ्जयितुं समुत्सुका निवेश्य कालाञ्जनमङ्गुलीमुखे ।  
 त्वरावशान्तः परिलिप्य गण्डयोर्बहिर्गता कापि जनानहासयत् ॥ ३३ ॥  
 ततः सुधालेपमितं निवेशनं विवेश भीमस्य नलः सुहृदृतः ।  
 ग्रहैः समन्तादुदितैरनुदुतं तुषारधामेव शरङ्गलाहकम् ॥ ३४ ॥  
 अयोपयम्तुः प्रणयाभिवृद्धये ननाम कन्या गिरिजां गुरोर्गिरा ।  
 (प्रमाद्य तामेव भृशं समभ्रुते वधूजनः स्लाघ्यगुणोऽपि काङ्क्षितम् ॥ ३५ ॥  
 कुलाङ्गनानामभजद्विधेयतां नलस्तदा माङ्गलिकेषु कर्मसु ।  
 सतां समाचारमवारितं श्रुतौ श्रुतं प्रपन्ना अपि नोज्झितुं क्षमाः ॥ ३६ ॥

ततो गतः कौतुकवेदिकान्तरं विदर्भराजेन नलः कृतार्चनः ।  
 समाहितान्तःकरणं समादधे हुताशनं तत्र विवाहसाक्षिणम् ॥ ३७ ॥  
 नलस्य पाणौ विधिवद्वधूकरं विधाय यावन्न ददौ जलं गुरुः ।  
 परस्परस्पर्शवशात्तदैव तौ बभूवतुः स्वेदजलैः परिप्लुतौ ॥ ३८ ॥  
 ततो नलस्य प्रतिपादितः करे विदर्भराजेन दमस्वसुः करः ।  
 निनिन्द कान्त्या नितरां मनोज्ञया नमस्वतावर्जितमम्बुजेऽम्बुजम् ॥ ३९ ॥  
 हुताशनस्तावुपशिक्षयन्निव प्रदक्षिणप्रक्रमणं वधूवरौ ।  
 भृशं तथैवाभ्रमयन्मुहुर्मुहुर्निजां शिखां लाजहविर्मिरर्चितः ॥ ४० ॥  
 वधूर्विवाहानलधूमविकृवा निमीलयन्ती क्षणमीक्षणद्वयम् ।  
 चकार कर्णार्पितयोरयन्नतः सपन्नशून्यामसितावयो(?)श्रियम् ॥ ४१ ॥  
 नरेश्वरे सप्तपदीविधित्सया करेण भैम्याश्चरणं जिघृक्षति ।  
 निरीक्ष्य साकूततरङ्गितेक्षणं सग्वीजनं नम्रमुखी बभूव सा ॥ ४२ ॥  
 ततः कुमारी गुरुणाम्युदीरिता समुन्नताक्षी ध्रुवमैक्षताम्बरे ।  
 नलस्तु तस्या वदनं विभावयन्नमन्यताम्याशगतं सुधानिधिम् ॥ ४३ ॥  
 ततो महार्हासनमेकमास्थितौ वितीर्णदायौ कृतमङ्गलाशिषौ ।  
 विलोक्य जामातरमात्मजां च तां मुदं विदर्भाधिपतिः परां ययौ ॥ ४४ ॥  
 विदर्भराजात्मजयान्तिकस्थया नलः श्रियं सातिशयामधारयत् ।  
 विधुः स्वभावादपि नेत्रदोहदात्किमुच्यते पौर्णिमया समागतः ॥ ४५ ॥  
 जगुर्यदुच्चैः परिहासपेशलं विलोकयन्त्योऽपि गुरोः कुलाङ्गनाः ।  
 ततोऽभिशङ्के निषेधेन्द्रमीक्षितुं द्वियोऽपि तासां हृदयाद्बहिर्गताः ॥ ४६ ॥  
 ततः समादाय रविर्दिनश्रियं प्रवृद्धरागश्चरमाचलं ययौ ।  
 नलश्च पर्याप्तमनोरथोदयः प्रियासखः कौतुकमन्दिरोदरम् ॥ ४७ ॥  
 गिरां विशेषैः परिहासगर्भितैर्विचेष्टितैश्च स्मरदर्पदीपनैः ।  
 क्रमान्मृदूद्भाषितलज्जया तथा निशामनैषीत्प्रियया समं नलः ॥ ४८ ॥  
 पुरीं विदर्भमधिसंश्रितं जनं निजैश्चरित्रैरनिशं प्रमोदयन् ।  
 उवास तत्रैव दिनानि कानिचिद्मस्वसुः प्रेमवशंवदो नलः ॥ ४९ ॥



अथायमामन्त्र्य विदम्यभूभुजं प्रियासहायः शिरसा प्रणम्य च ।  
 रथं समारुह्य समग्रसैनिकः पुरं प्रतस्थे पृथिवीपुरंदरः ॥ १० ॥  
 पथि पथि स पुराण्यतीत्य गच्छन्व्यतनुत शून्यतराणि तानि पौरैः ।  
 स्वविषय.....मथिदूर.....मेते नहि विदु.....तदनुप्रयाणलोलाः ॥ ११ ॥

भैमीविलोकनमहोत्सवसंभ्रमेण

स्वस्तांगुकैः स्तनभरैर्मृगलोचनानाम् ।

रथ्यान्तरेषु पुनरुक्तमुवर्णकुम्भं

शीतांगुवंशतिलकः स्वपुरं विवेश ॥ १२ ॥

इति श्रीसांधिविप्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृता सहृदयानन्दे महाकाव्ये  
 नलचरिते दमयन्तीपरिणयो नाम षष्ठः सर्गः ।

सममः मर्गः ।

तत्र नैषधमनादृतेन्द्रया भीमराजमुतया सहागतम् ।  
 मेनिरे गुणविशेषभाजनं नीतियुक्तमिव विक्रमं प्रजाः ॥ १ ॥  
 अन्वहं नवनवैर्गुणान्तरैस्तावुभौ जनितविस्मया मिथः ।  
 खेलती(!)कुमुमकार्मुकाविव प्रेमवृद्धिमधिकामवापनुः ॥ २ ॥  
 चापयष्टिरिव शुद्धवंशजा सा गुणन युयुजे यथा यथा ।  
 प्रेयमी नरपतेर्दिने दिने नम्रतामुपयया तथा तथा ॥ ३ ॥  
 तं कदाचिदुपगम्य भूभुजं भीमराजमुतया सह स्थितम् ।  
 आयतिं हृदि चिराय चिन्तयन्नित्युवाच वचनं सितच्छदः ॥ ४ ॥  
 त्वं बृहस्पतिरिवापरः सखे नीतिनत्त्वविदुषां पुरःसरः ।  
 सौहृदं तु मुर्वराकरोति मां तेन किंचिदनुशास्ति ते हितम् ॥ ५ ॥  
 वारवामनयनामिवावर्नी रागिताः कति न भुञ्जते नृपाः ।  
 एक एव निपुणः स गीयते रागिणी भवति यत्र सा पुनः ॥ ६ ॥  
 खेकु शर्मसु समुज्जितमृहाः साधवः परहितानि तन्वते ।  
 मूर्ध्नि धारयति केन हेतुना मेदिनामनुदिनं फणीश्वरः ॥ ७ ॥  
 संपदामधिगमाय कौशलं कस्यचिद्भवति भाम्यशालिनः ।  
 तादृशः प्रविरलोदयः कृती यस्तु भोक्तुमपि ताश्चिरं क्षमः ॥ ८ ॥

मा स्म गाः क्षणमपि प्रमादितां दुर्बलेष्वपि नरेन्द्र वैरिषु ।  
 ते हि मृत्सरवशंवदीकृताः कैतवेन किल जेतुमीशते ॥ ९ ॥  
 संपदां समुदयाय भूयसे बीजतां व्रजति रञ्जनं विशाम् ।  
 तेन तत्र सततं कृतोद्यमः श्रेयसां भवति भाजनं नृपः ॥ १० ॥  
 देहिनां मुकृतिनां न दुर्लभाः स्वर्णदीपरिसरेषु केलयः ।  
 त्वादृशेन मुह्यदा तु संगतिर्मद्विना जगति केन लभ्यते ॥ ११ ॥  
 यज्ज्वेन विषयस्तपस्विनां यज्वनां च यदतीव दूरतः ।  
 प्रीतये मम न तत्पदं विधेर्यत्र नास्ति भवता समागमः ॥ १२ ॥  
 किं तु भीरुदयतेऽनुजीविनां स्वं नियोगमधिगम्य तिष्ठताम् ।  
 तेन वोढुमहमम्बुजोद्भवं गन्तुमुत्सुक इवासि संप्रति ॥ १३ ॥  
 तत्र तत्र सुरमिद्वचारणैर्गीयमानममलं यशस्तव ।  
 मामकं किमपि नोदयिष्यति त्वाद्वियोगजनितं मनोज्वरम् ॥ १४ ॥  
 इत्युदीर्य कृतमौनबन्धनं वाग्भिरेनमभिनन्द्य नैषधः ।  
 दोर्युगेण परिष्वजे स खं निर्जगाम तदनुज्ञया स्वगः ॥ १५ ॥  
 निर्गते मुह्यदि ग्विन्नमानसं तं विनोदयितुमुत्सुकादिव ।  
 व्यञ्जयन्निजगुणानृतुस्तदा प्रादुरास सुरभरनन्तरः ॥ १६ ॥  
 वीक्ष्य चण्डकिरणस्य रश्मिभिः शुष्यतः क्षितिरुहो निजाश्रयान् ।  
 संकृतेन बहुलं स्मृतिका मुक्तकण्ठमरुदन्मुहुर्महुः ॥ १७ ॥  
 चञ्चरीकर्परिसंनिवेशितः स्वः प्रसूननिकर्गनिरन्तरा ।  
 पाटली विगलितच्छदावलिनीललोहितमधारयद्वपुः ॥ १८ ॥  
 मद्भयाद्बहिरलब्धसंश्रयं शैत्यमत्र किल वासरे स्थितम् ।  
 इत्यवाप्य किमु रोषमुष्मणा गर्भवेश्म रजनीषु जग्रसे ॥ १९ ॥  
 शङ्कमान इव तिग्मदीधितेर्दुःसहेन महमा पराभवम् ।  
 नोद्भार तरसा नवाङ्कुरं पाटलिश्च्युतपुरातनच्छदः ॥ २० ॥  
 वासरे विरतिभाजि मल्लिका किञ्चिदुच्छसितकुम्भलानना ।  
 सुसमातपभयादिव स्मरं संकृतैर्मधुलिहामबोधयत् ॥ २१ ॥

स्वेदविन्दुनिवहैर्द्विषोदितैरूप्मणः प्रणयिनश्च संनिधेः ।  
 आर्द्रतां न विजहौ मृगीदृशामङ्गकेषु घनसारकर्दमः ॥ २२ ॥  
 अङ्गना इव वियोगविह्वलाः खिद्यमानकमलाननश्रियः ।  
 भेजिरे भवनदीर्घिकास्तदा तानवं नवनवं दिने दिने ॥ २३ ॥  
 बल्लभैः सह विहारयोग्यतां सुभ्रुवां समुपगन्तुमुत्सुकाः ।  
 दीर्घिकाश्चपलमीनराजयो जज्ञिरे तनुतराम्बुसंपदः ॥ २४ ॥  
 तत्र धर्मसमये विगाढतां याति दुःसहदिनेशरोचिषि ।  
 भीमराजमुनया सहाभवत्पार्थिवोऽम्भसि विहर्तुमुत्सुकः ॥ २५ ॥  
 नैषधोऽथ जलकेलिकौतुकाद्भूषणैस्तदुचितैः प्रसाधितः ।  
 निम्नगामनतिदूरवर्तिनीं काञ्चिदृच्छसलिलां जगाम सः ॥ २६ ॥  
 दर्शयन्त्य इव नूतनोदयं सर्गमन्यमबलामयं विधेः ।  
 भीमराजतनयापुरोगमास्तं प्रयान्तमनुजग्मुरङ्गनाः ॥ २७ ॥  
 प्राप्तसैनिकवृतां विदूरतस्तीरयोरुपवनैर्मनोरमाम् ।  
 सैकतेषु मणिहर्म्यगर्भितामाससाद सरितं नरेश्वरः ॥ २८ ॥  
 अम्बुकेलिकरोद्यथा यथा मन्दतां वपुषि तापसंपदः ।  
 वृद्धिरेव समभूततथा तथा सुभ्रुवां मनसि मन्मथोष्मणः ॥ २९ ॥  
 श्लिष्टसूक्ष्मवसनेषु निर्भरं वीचिभिर्विगलितांशुकेषु च ।  
 व्यक्तकान्तिषु न किञ्चिदन्तरं योषितां स्तनतटेऽप्यलक्ष्यत ॥ ३० ॥  
 अम्बुकेलिभिरपास्तभूषणाः क्षालिताञ्जनतयारुणक्षणाः ।  
 रेजिरे विलुलितालकाः स्त्रियो मानवृद्धिविधुरीकृता इव ॥ ३१ ॥  
 कर्णधारतरुणीभिराम्भितं नौविशेषमधिरुह्य कौतुकात् ।  
 अन्यभू(अन्वभूत्)प्रणयिनीसखः प्रभुस्तत्र वारि णिविहारसंभ्रमम् ॥ ३२ ॥  
 वीक्ष्य वीक्ष्य परितस्तरङ्गिणीरामणीयकमनस्त्वकौतुकः ।  
 अन्तरम्बु मणिमण्डपे स्थितः प्रेयसीमिदमिदं जगाद सः ॥ ३३ ॥  
 भूयोभूयस्तिम्भानोर्मयूखैस्तापोत्सेकं दुःसहं प्राप्य स्त्रियाः ।  
 छायादम्भादम्बु नादेयमेतद्गाहन्तेऽमी तीरजाः क्षमारुहोऽपि ॥ ३४ ॥

एतासां तव परिवारसुन्दरीणां सौरभ्यं श्रसितसमुद्भवं पिबन्तः ।  
रोलम्बाः कमलवने नवावतारं वैरस्यं शशिमुखि निर्भरं भजन्ते ॥ ३५ ॥

आसां विहाररभसेन परिप्लवानां  
वामभ्रुवां स्तनतटेषु विचूर्णितोर्मिः ।  
एषा सरित्तव विलोकनमङ्गलाय  
लाजानिवोत्क्षिपति सुन्दरि वारिबिन्दून् ॥ ३६ ॥  
आरादस्त्रासनकूजत्पृथुकण्ठं  
चक्रद्वन्द्वं चञ्चुपुटन्यस्तबिसाग्रम् ।  
लक्ष्म्या लेशेनानुसरत्यत्र तवेदं  
गाढाश्लेषात्रोटितहारं स्तनयुग्मम् ॥ ३७ ॥

गतिं त्वदीयामवलोक्य मुग्धे विलज्जमाना इव राजहंसाः ।  
संबाधमम्भो मदिरेक्षणाभिर्विहाय दूरं तरसा प्रयान्ति ॥ ३८ ॥  
मणितानुकारचतुराणि पत्रिणां विरुतानि तीरतरुनीडशायिनाम् ।  
समुदीरयत्यविरला कपोलयोः पुलकावलिः सुमुखि वारयोषिताम् ॥ ३९ ॥  
तरङ्गवातेन विकीर्यमाणैरम्भःपृष्ठाद्भिर्मुषितार्कतापाः ।  
अध्यास्य वानीरनिकुञ्जगर्भं वेदाभि कूजन्ति शकुन्तयोषाः ॥ ४० ॥  
गगनैकदेशमयमास्थितश्चिरं स्थिरदृष्टिरम्भसि निमज्ज्य सत्वरः ।  
तव सुभ्रु लोचनविलासतम्करं शफरं मुखेन दधदुत्थितः खगः ॥ ४१ ॥  
इयमिह गलदङ्गरागदृश्यं करजपदं स्तनयोस्तिरोदधाना ।  
प्रविशति पयसि स्वकण्ठ(दध्ने) प्रतरणनैपुणशालिनीव बाला ॥ ४२ ॥  
वसुसंपदा नियतमत्र विक्रियां तमसः परोऽपि पुरुषः प्रपद्यते ।  
अरविन्दबन्धुरपि बन्धुराङ्गि यद्वहतीव गाढमरविन्दमंगुभिः ॥ ४३ ॥

आपिञ्जरोभयतटा मृगलोचनाना-  
मङ्गच्युतेन वनकुङ्कुमकर्दमेन ।  
जम्बूरसेन कनकीकृतकूलमागां  
जम्बूनदीमनुकरोति तरङ्गिणीनाम् ॥ ४४ ॥

मध्ये व्योम्नः क्रीडितश्चण्डभानोर्भासा विश्वं(विष्वङ्)मूर्छितेषु च्छेदेषु ।  
 छायां दीर्घा मण्डलीकृत्य मूलं संरक्षन्ति क्षमारुहस्तीरजाताः ॥ ४९ ॥  
 प्रतिपदमुपदिश्यमानमार्गः क्षितितिलकः प्रतिहारपालिकाभिः ।  
 मणिमयमपहाय केलिहर्म्यं व्यहरत वारिणि भीमजासहायः ॥ ४६ ॥  
 अथ मण्डलबन्दिना(?)भिरामं परिवव्रुः परितः प्रभुं मृगाक्ष्यः ।  
 स च मध्यगतो रराज तासां परिवेषान्तरमास्थितः शशीव ॥ ४७ ॥  
 श्लथांशुके वीचिविघट्टनेन वक्षोजयुग्मे परिणद्धरागम् ।  
 भैमी मुहुस्तोयलवाभिषेकैर्न्यमीलयन्नेत्रयुगं नलस्य ॥ ४८ ॥  
 परस्परं कुङ्कुमवारिसेचनेन केवलं तन्मिश्रुनं शरीरयोः ।  
 अमोघपातैः कुसुमेयुमायकैः पुषोष रोषं (तोषं) निबिडं हृदोरपि ॥ ४९ ॥  
 अथ भास्वति कुङ्कुमारुणाभे चरमक्षमाधरचूडचुम्बिबिम्बे ।  
 अधिरुह्य नलः प्रतीरहर्म्यं कृतनेपथ्यविधिः पुरं प्रतस्थे ॥ ५० ॥  
 अतीत्य सर्वान्नृपतीनुपेतया दिने दिने प्रौढतरानुरागया ।  
 अरंस्त सोऽत्यर्थमनन्य.....भुवा विदभेन्द्रभुवा च नैषधः ॥ ५१ ॥

आज्ञामप्रतिधातिनीमनुदिनं द्वीपेषु सप्तस्वपि

प्राज्यं राज्यमनभ्रशीतकिरणज्योत्स्नावदातं यशः ।

वैदम्या मह विभ्रमं त्रिजग[ती] यूनां मदोच्छेदिनं

पश्यन्नन्तरमूयया कलुषतां भेजे कलिनैषधे ॥ ५२ ॥

पुरंदरपुरःसरेष्वपि सुरेष्वपास्यादरं

स्वयंवरमहोत्सवे तमवृणोद्यदा भीमजा ।

ततः प्रभृति निर्भरं स हि बभार तस्मिन्नृषं

। परोन्नतिषु मत्सरः सहज एव पापात्मनाम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीसाधिविप्राहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृती सहृदयानन्दे महाकाव्ये

नलचरिते निदाघवर्णनो नाम सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

सहस्राक्षमुसैर्देवैर्निषिद्धोऽपि सहस्रधा ।

पुषोष नैषधे रोषं कलिः कलुषिताशयः ॥ १ ॥

अथ तस्योपकाराय निकारं हृदि चिन्तयन् ।  
 समाधिव्याजमास्थाय किञ्चिन्मीलितलोचनः ॥ २ ॥  
 दग्धस्थाणुरिव श्यामः कृष्णाजिनपरिच्छदः ।  
 प्राप्तः शरीरसंबन्धं साक्षादिव तमोगुणः ॥ ३ ॥  
 ज्वालाः क्रोधानलस्येव हृदयाभिर्गिता बहिः ।  
 पद्मकिंजल्कपिङ्गाभाः शिरसा धारयञ्जटाः ॥ ४ ॥  
 सहायं द्वापरं कृत्वा कलिस्तापसवेषधृक् ।  
 भ्रातरं निषधेन्द्रस्य प्रपदे पुष्करं नृपम् ॥ ५ ॥ (कालापकम्)  
 इयेष सफलां कर्तुं स तेनैव निजां रुषम् ।  
 आमयो वैरबन्धश्च कुलजः किल दारुणः ॥ ६ ॥  
 यथाविधि तमभ्यर्च्य पुष्करश्छद्मतापसम् ।  
 निषण्णमासने वाक्यं विनयादिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥  
 अहमि पूतमात्मानं दर्शनानुग्रहात्तव ।  
 न खल्वक्षीणपापानां त्वादृशैः सह संगतिः ॥ ८ ॥  
 भगवन्कृतकृत्योऽस्मि त्वत्पादपरिचर्यया ।  
 तथापि श्रेयसे किञ्चिन्नियोगं प्रार्थयामि ते ॥ ९ ॥  
 भूयः प्रणम्य शिरसा रचिताञ्जलिबन्धनः ।  
 स मुनेः पुरतस्तन्मूर्धौ विनयो मूर्तिमानिव ॥ १० ॥  
 दन्तांशुच्छद्मनान्तःस्थं हर्षमुन्मीलयन्निव ।  
 पुनः प्रत्यभिनन्द्यैनमाशिषेदमुदाहरत् ॥ ११ ॥  
 इमां विश्वंभरां देवीं चतुरम्भोधिमेखलाम् ।  
 अनन्यशासनं शाधि मत्प्रसादेन मा चिरम् ॥ १२ ॥  
 तव सिंहासनस्थस्य पादपीठं दिने दिने ।  
 नीराजयन्तु राजानश्चूडामणिमरीचिभिः ॥ १३ ॥  
 भधमर्णमिवावर्णस्तावद्दूषयतीव माम् ।  
 त्वद्भक्तेः सदृशीं लक्ष्मीं यावन्नावर्जयामि ताम् ॥ १४ ॥

किं तु दोर्दण्डर्षेण निर्जित्य पृथिवीभुजः ।  
 भुनक्ति पृथिवीं कृत्स्नामेक एवाद्य नैषधः ॥ १९ ॥  
 नक्षत्राणीव तिग्मांशोः क्षत्राण्येतस्य तेजसा ।  
 अन्तरेण रणारम्भं निश्चिनुष्वात्मवैभवम् ॥ १९ ॥  
 निर्जित्य मदुपायेन निरपायेन नैषधम् ।  
 दुरासदां समासाद्य श्रियं श्रेयान्कुले भव ॥ १७ ॥  
 पुरा पुरारिमाराध्य प्रसादाभिमुखं ततः ।  
 विद्याक्षहृदयं नाम मया लब्ध्वा गृहाण ताम् ॥ १८ ॥  
 तदक्षहृदयं नाम विद्धि संपादनं श्रियः ।  
 विदित्वैतेन दीव्यन्तः संसेव्यन्ते स्वयं श्रिया ॥ १९ ॥  
 मादृशानां प्रसादस्य नास्ति पुष्कर दुस्तरम् ।  
 तथापि पौरुषं किञ्चिद्राजैलक्ष्मीरपेक्षते ॥ २० ॥  
 इत्युदीर्याभवन्मौनी मुनिवेषाश्रितः कलिः ।  
 पुष्करस्तु प्रणम्यैनमिदमूचे कृताञ्जलिः ॥ २१ ॥  
 भगवन्भागधेयानि फलबन्धोन्मुखानि मे ।  
 त्वादृशस्तपसां राशेः प्रसादो यदभून्मयि ॥ २२ ॥  
 यन्मे स्फुरति कार्येऽस्मिन्स्तदार्येणावधार्यताम् ।  
 नापैति सहसा बुद्धिर्गहना नीतिवर्त्मनः ॥ २३ ॥  
 क्षेमं नाक्षविनोदेन निषधेन्द्रस्य वञ्चनम् ।  
 मृणालेन मदान्धस्य सिन्धुरस्येव बन्धनम् ॥ २४ ॥  
 धुरि च्छागो महोक्षस्य बालिशेन नियोजितः ।  
 नैव क्षमेत तां वोढुं केवलं क्षीयते स्वयम् ॥ २५ ॥  
 फणीन्द्रस्य फणारब्धं मांसमास्यस्थितं हरेः ।  
 सामाज्यं निषधेन्द्रस्य को जिहीर्षति कैतवात् ॥ २६ ॥  
 मादृशः कैतवेनापि नैषधं यदि जेष्यति ।  
 तदात्येष्यति दर्पेण मृगेन्द्रं मृगवञ्चकः ॥ २७ ॥

माद्यन्तः पक्षलाभेन संप्राप्य पदमुन्नतम् ।  
 क्षुद्राः क्षिप्रं विनश्यन्ति प्रावृषीव पिपीलिकाः ॥ २८ ॥  
 साहसे वर्तमानस्य विपदः स्युः पदे पदे ।  
 सदृशं चेष्टमानस्य स्वयं लक्ष्मीः प्रसीदति ॥ २९ ॥  
 समारभेत यो वैरं वैरशून्ये बलीयसि ।  
 सुखसुप्तं स पारीन्द्रं पादाघातैः प्रबोधयेत् ॥ ३० ॥  
 सिद्धिर्देवपराधीना कर्मणां तत्र कः प्रभुः ।  
 पश्यन्नप्यसतां मार्गं पुरुषस्त्वेति वाच्यताम् ॥ ३१ ॥  
 इति निष्पौरुषोन्मेषं प्रेक्षमाणः स पुष्करम् ।  
 कलिः कलितसंरोधः प्रत्यवोचदिदं वचः ॥ ३२ ॥  
 नीतिश्चक्षुष्मतां (?) याति दृष्ट्यान्धः सरणिं सताम् ।  
 नीयमानोऽपि बुद्ध्यान्धः संमुह्यति पदे पदे ॥ ३३ ॥  
 साध्या श्रीः साधनं क्रीडा सिद्ध्यै च प्रतिभूरहम् ।  
 तथापि तव कातर्यमाश्चर्यं वितनोति मे ॥ ३४ ॥  
 राजन्यापसदाः केचिद्भवन्ति युधि भीरवः ।  
 स्वयं प्राप्तां श्रियं भोक्तुं भीरुरेको भवान्भुवि ॥ ३५ ॥  
 इत्थमुत्साहशून्येऽपि श्रीस्त्वयि प्रणयोन्मुखी ।  
 बधूर्बद्धानुरागेव ह्रीन्ने यास्यति हास्यताम् ॥ ३६ ॥  
 अपि तेजस्विनां तेजी वर्धते नोद्यमं विना ।  
 आरूढस्योदयं शैलं रवेः प्रसरति प्रभा ॥ ३७ ॥  
 स्वीकारे मत्प्रसादस्य दुर्लभस्य जगत्रये ।  
 कुतर्कैर्मत्सरीभूय मौर्ख्यमाविष्कृतं त्वया ॥ ३८ ॥  
 मम तोषश्च रोषश्च संकल्पे कल्पभूरुहः ।  
 सद्य एव फलं घत्ते न कामं(कालं) क्षेप्तुमीश्वरः ॥ ३९ ॥  
 अदश्चराचरं विश्वं विनिवर्तयितुं क्षमाम् ।  
 विद्धि मां देवतां काञ्चिन्नाहं साधारणो मुनिः ॥ ४० ॥



रत्नानामिव पार्थोधि गुणानामाकरं परम् ।  
 अपथे नैषधं नेतुं मद्विना कस्य साहसम् ॥ ४१ ॥  
 धीराः कीरा इवान्नायं शृण्वन्ति च पठन्ति च ।  
 संमुह्यन्ति मया क्लिष्टास्तदादिष्टानुवर्तने ॥ ४२ ॥  
 शृण्वन्तोऽपि न शृण्वन्ति हितमुक्तं हितैषिभिः ।  
 पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मयाविष्टाः स्थितिं सताम् ॥ ४३ ॥  
 अहं हृदयमाविश्य निषधानामधीशितुः ।  
 तथा संमोहयिष्यामि यथा स्यात्त्वद्वशंवदः ॥ ४४ ॥  
 महान्तोऽपि पराधीनाः श्रेयसः स्युः पराङ्मुखाः ।  
 आलानं स्वस्य बन्धाय स्वयमर्पयति द्विपः ॥ ४५ ॥  
 तवाभिशरणौत्सुक्यात्प्रहिता विजयश्रिया ।  
 दूतिकेवाक्षमारीयं चरिष्यति गृहे गृहे ॥ ४६ ॥  
 निरुद्धा ताडिताप्येषा तावद्भवति न स्थिरा ।  
 सा त्वदीयं करं प्राप्य यावन्नायाति निवृत्तिम् ॥ ४७ ॥  
 मुहुन्मे द्वापरो नाम कृशानोरिव मारुतः ।  
 अक्षानेतानधिष्ठाय श्रेयस्ते सार्धयिष्यति ॥ ४८ ॥  
 इति व्याहृत्य सहसा रूपं कलिरदर्शयत् ।  
 असंमृष्टमहीपृष्ठो निरुन्मेपनिमेषदृक् ॥ ४९ ॥  
 तं प्रणम्य कलिं साक्षादक्षांश्चादाय पुष्करः ।  
 प्रतस्थे निषधेन्द्रस्य मन्दिरं देवनोत्सुकः ॥ ५० ॥  
 लुठतां पादयोर्मूले निर्जितानां महीभुजाम् ।  
 उपदाः प्रतिगृह्णन्तं दृगन्तक्षेपलीलया ॥ ५१ ॥  
 वृन्दिभिर्गीयमानासु निजकीर्तिप्रशस्तिषु ।  
 किञ्चिन्मीलितपक्ष्मालिं नम्रीकृतमुखाम्बुजम् ॥ ५२ ॥  
 परस्परं जिगीषद्भिर्विद्वद्भिर्वादकैलिषु ।  
 संदेहग्रन्थिभेदाय प्रार्थितावसरं मुहुः ॥ ५३ ॥

युधि प्रत्यर्थिवीराणां प्रापितानां सुरालयम् ।  
 सच्चिवैरुपनीतेषु सुतेषु सदयेक्षणम् ॥ १४ ॥  
 विध्वस्तविविधाबाधैः पौरैर्जानपदैरपि ।  
 उपश्लोकितचारित्रं त्रिदशैरिव वासवम् ॥ १५ ॥  
 सेवावसरमासाद्य दौवारिकनिवेदितः ।  
 अध्यासीनं सभासन्न नलं प्रैक्षत पुष्करः ॥ १६ ॥  
 (कुलकम्)

स्मरतोऽपि कलेराज्ञां प्रसादक्रोधगर्भिताम् ।  
 आतन्त्रतोऽपि निकृतिं पुष्करस्य समुद्यमः ॥ १७ ॥  
 अपि प्राप्योन्नतिं दूरादभ्यासे निषधेशितुः ।  
 तरङ्ग इव पायोधेर्बलेद्देशे व्यशीर्यत ॥ १८ ॥  
 प्रणम्य चरणौ मूर्ध्ना निषधेन्द्रस्य पुष्करः ।  
 उपाहरत्तु पाणिभ्यां सारीं रत्नविनिर्मिताम् ॥ १९ ॥  
 दृष्टिर्निषधराजस्य रत्नसारीमवाप्य ताम् ।  
 वागुरामिव सारङ्गी चलितुं नाभवत्प्रभुः ॥ २० ॥  
 इदमन्तरमासाद्य कलिराविश्य नैषधम् ।  
 नित्ये विधेयतां सद्यः सादीवारुह्य वाजिनम् ॥ २१ ॥  
 कलिनात्मनिविष्टेन निरस्तविनयाङ्कुशः ।  
 अपथे गन्तुमारेभे मदेनेव करी नलः ॥ २२ ॥  
 वार्षिकेणाम्बुपूरेण कासार इव नैषधः ।  
 संद्वेषिताशयस्तेन प्रसादं सहजं जहौ ॥ २३ ॥  
 प्रभामिव सहस्रांशोश्चरमः पृथिवीश्वरः ।  
 निश्चर्क कलिस्तस्य बुद्धिं नैसर्गिकीमपि ॥ २४ ॥  
 अर्थव्यापार्यकार्येषु सच्चिवानुचितामलः ।  
 देवनायोद्यमं चक्रे पुष्करेण समं रहः ॥ २५ ॥  
 पारं यान्तीव नौरर्वाक्षीरं प्रति नमस्वता ।  
 कलिना पुष्करं नित्ये जयश्रीनैषधोन्मुखी ॥ २६ ॥

भैमी च देहयष्टिश्च शून्या भूषणसंपदा ॥  
 द्वे परं समशिष्येतां निषधेन्द्रस्य दीव्यतः ॥ ६७ ॥  
 करेणुरिव बद्धैव वारिगर्भे भृशाकुला ।  
 हृतो द्यूतेन राजर्षिर्निवासं पुष्करेऽकरोत् ॥ ६८ ॥  
 दोर्दण्डलीलया लक्ष्मीं प्रत्याहर्तुमपि क्षमः ।  
 नैषधः समयाकाङ्क्षी न चक्रे विक्रमोदरम् ॥ ६९ ॥  
 पुष्करेण जितामूर्वी स्रजं मूर्ध्निभूयतामिव ।  
 पद्मचामपि न सम्प्रष्टुमुत्सहे निषधेश्वरः ॥ ७० ॥  
 भुवं पुष्करसात्कृत्वा प्रतस्थे काननं नलः ।  
 न रज्यति मनः प्रायः सतां परपरिग्रहे ॥ ७१ ॥  
 अद्य निश्चीयतेऽस्माभिर्व्रीडाशून्यं विधेर्मनः ।  
 यदेव निषधेन्द्रस्य पदेऽर्पयति पुष्करम् ॥ ७२ ॥  
 गुणानां मृहणीयत्वं भजतेऽद्य विपर्ययम् ।  
 यदस्यैते समेत्यापि न स्थिरां कुर्वते श्रियम् ॥ ७३ ॥  
 योषित्प्रोषितनाथेव जीवनं वोऽजिता तनुः ।  
 तैस्तैरङ्गैः समग्रापि नगरी नाद्य शोभते ॥ ७४ ॥  
 नितरामापद्धि नः.....कष्टं द्राघीयसायुषा ।  
 यदद्य निषधेन्द्रस्य विरहोऽपि सहिष्यते ॥ ७५ ॥  
 समम्युन्नतदण्डेऽपि न्यस्यन्ति पुष्करे पदम् ।  
 धरित्री सह तेनैव भृशं मङ्गमुपैष्यति ॥ ७६ ॥  
 प्रत्यग्रा मालतीमाला शुनः कण्ठ इवार्पिता ।  
 श्रीरियं निषधेन्द्रस्य पुष्करे शोच्यतां गता ॥ ७७ ॥  
 नलस्य निर्जितारातेर्युधि द्यूते पराजयः ।  
 जनस्य लङ्घिताम्भोधेर्गोष्पदे मज्जनोद्यमः ॥ ७८ ॥  
 यस्य बाहुतरुच्छायां जगदाश्रित्य जीवति ।  
 स कथं श्रयतु च्छायां कानने कस्यचित्तरोः ॥ ७९ ॥

मृगत्वमपि मृग्यं न तत्र तत्र वनान्तरे ।

भ्रमणं यत्र यत्रास्य सुलभं स्यादुपासनम् ॥ ८० ॥

इत्थं वाचः सचिवनिवहैर्विक्रवैरुच्यमानाः

श्रावंश्रावं सह दयितया निर्गतः सौधमध्यात् ।

पौरस्त्रीणां नयनगलितैर्निर्भरं बाष्पबाणं

धारासारैः शमितरजसं राजमार्गं स भेजे ॥ ८१ ॥

इति श्रीमाधविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृत्वा सहृदयानन्दे महाकाव्ये  
नलचरिते निषधेन्द्रवनगमनो नामाष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

ततः समृद्धश्रियमप्यपास्य वनं प्रयास्यन्न शुचं स लेभे ।

दैवादुपेतास्वविशेषवृत्ति सतां हि संपन्तु विपन्तु चेतः ॥ १ ॥

तथोन्नतां स्वां पदवीं विहाय वनप्रवेशाय निबद्धरागम् ।

दिनस्य लक्ष्मीरिव तिग्मभानुं विदर्भजा नैषधमन्वयासीत् ॥ २ ॥

अमुच्चतां तौ मणिभूषणानि नैमर्गिकी श्रीस्तु न तौ मुमोच ।

नोपाधिमन्विच्छति यस्तु बाह्यं प्रेम्णां स एव प्रथिमा समग्रः ॥ ३ ॥

निवार्यमाणोऽप्यनुजीविलोकः मिपेविषुः प्रागिव तं प्रपेदे ।

गुणानिरेकेण वशीकृतानां विपर्ययं याति न जानु चेतः ॥ ४ ॥

राजोचितं वेषमपास्य कृत्स्नमादित्ममानौ वनवासयोग्यम् ।

तौ दम्पती वीक्षितुमक्षमेव दृष्टिर्जनस्याश्रुभिरावृतामीत् ॥ ५ ॥

नीराज्यते यद्विकचांशुपूरैः किरीटरत्नैर्नमतां नृपाणाम् ।

रथ्यारजोभिः परुषीकृतं तत्तवाङ्घ्रियुग्मं तनुते शुचं नः ॥ ६ ॥

अथ प्रसादः कुलदेवतानां विपर्ययं कस्य कृते प्रयाति ।

सृशन्ति मोघत्वमलब्धपूर्वमाशंसितान्यद्य कथं द्विजानाम् ॥ ७ ॥

मनीषिणां दैवविदां वचःसु विपद्यसे संप्रति संप्रतीतः ।

विलसतां बिभ्रति लक्षितानि शुभाशुभानामपि लक्षणानि ॥ ८ ॥

१. 'सितेविषुः' इत्युचितम्, 'स्तौतिष्योरेव-' इति पत्वनियमात्.

पुण्यक्रियाणां परिणामभाञ्जि फलानि नो काङ्क्षति कोऽद्य हर्तुम् ।  
 अनन्यभाजोऽपि जनानपास्य त्वं नाथ येनाद्य वनं प्रयासि ॥ ९ ॥  
 त्वत्पाणिना पालनलालनानामन्तः स्मरन्तः परिहीनदानाः ।  
 विषादमेते विनिवेदयन्ति विघूर्णमानैर्नयनैर्गजेन्द्राः ॥ १० ॥  
 उदीर्णकर्णाः परिमुक्तशप्पाः क्षितिं खुराग्रेण मुहुर्लिखन्तः ।  
 प्रत्याद्वयन्तीव वनं प्रयान्तं द्वेषास्यनैस्त्वां निषधेन्द्र वाहाः ॥ ११ ॥  
 प्रतिष्ठमानं वनवासहेतोस्त्वां वीक्षितुं पौरजनैः समेतैः ।  
 आकीर्यमाणाप्यभितः पुरीयं शून्येव नाथ प्रतिभासते नः ॥ १२ ॥  
 कथं त्वमप्यस्य निसर्गजातं वात्सल्यमस्सामु निराकरोषि ।  
 अस्मानिहोत्सृज्य वनं प्रयान्तमन्वेपि यन्निष्करुणं नरेन्द्रम् ॥ १३ ॥  
 तथा तथा कुण्ठय कण्टकानामग्राणि तीक्ष्णानि वनस्थलि त्वम् ।  
 त्वयि भ्रमन्तीं निषधेन्द्रपत्नीं यथा यथा न व्यथयन्ति तानि ॥ १४ ॥  
 नूनं पुनः पास्यसि नाथ नस्त्वं न दीयतेऽद्यापि हि तेऽनुभावः ।  
 प्रायोऽशुमानस्तमुदेति भूयः क्षीणोऽपि वृद्धिं लभते मुधांशुः ॥ १५ ॥  
 इत्थं गिरः पौरजनैः समेतैर्वाप्नोद्गमव्याकुलमुच्यमानाः ।  
 यथामितापाय तयोर्वभूवुरभूत्तथा नाध्वपरिश्रमोऽपि ॥ १६ ॥  
 आश्वास्य सम्यग्वचनैरुदारैरुदग्रशोकान्विनिवर्त्य पौरान् ।  
 स प्रान्तरं प्राप समं महिष्या रविश्च मध्यं नभसः प्रपेदे ॥ १७ ॥  
 रवेः करैस्तापजुषां जनानां तापापनोदाय न मेऽस्ति शक्तिः ।  
 इतीव लज्जाविधुरा तरूणां छाया भृशं संकुचिता बभूव ॥ १८ ॥  
 अन्तःपुरस्था निषधेन्द्रपत्नी न प्रागियं मा सकृदप्यपश्यत् ।  
 इतीव जातानुशयो विवंस्वान्भैमीं बबाधेऽभ्यधिकं मयूखैः ॥ १९ ॥  
 यतो यतश्चण्डरुचिर्मयूखैस्तताप गात्राणि नरेश्वरस्य ।  
 ततस्ततः खेदवशंवदापि चकार भैमी करमातपत्रम् ॥ २० ॥  
 उन्मीलयन्तीषु निसर्गरागं विदर्भजायाश्चरणाङ्गुलीषु ।  
 पथि प्रमृष्टापि भृशं रजोभिरलक्तकश्रीः पुनराविरासीत् ॥ २१ ॥

ततो रवेरातपसंभृतस्तौ धर्मोदबिन्दुस्तबकैश्चिताङ्गौ ।  
 परस्परं वीक्ष्य निकामखिन्नौ निषेदतुः कापि निकुञ्जगर्भे ॥ २२ ॥  
 स तत्र भैमीमतिमात्रखिन्नां प्रकामदुर्गामटवीं च वीक्ष्य ।  
 तां प्रापयिष्यन्नगरीं विदर्भमिदं बभाषे वचनं नरेन्द्रः ॥ २३ ॥  
 शरीरयष्टिर्भवती च नूनमालम्बनं मे हतजीवितस्य ।  
 तयोस्तु दुःखानुमवाय योग्या पूर्वैव शातोदरि न द्वितीया ॥ २४ ॥  
 उपस्थिता दुःखपरम्परा मां चिरेण सेवावसरं निरूप्य ।  
 अद्यापि चेन्मामनुवर्तसे त्वं बाधिष्यते रोषवतीव सा त्वाम् ॥ २५ ॥  
 वैदर्भि दूर्वाङ्कुरदुर्गामसु पद्भ्यां भ्रमन्ती विपिनस्थलीषु ।  
 त्वं मा कृथाः काननदेवतानां बाष्पाम्बुमोक्षे प्रथमोपदेशम् ॥ २६ ॥  
 कृतं श्रिया साधु मयानुविष्टा यन्मां परित्यज्य तदैव याता ।  
 वने वने मामनुवर्तमाना त्वं खिद्यसे मुन्दरि कस्य हेतोः ॥ २७ ॥  
 जातासि वैदर्भि तदैव शोच्या यदावृणोर्मा त्रिदशानपास्य ।  
 कल्पद्रुमेभ्यो विमुखी लतेव समाश्रिता तीरतरुन्स्त्रवन्त्याः ॥ २८ ॥  
 वपुस्तवेदं वनवासकष्टैः शिरीषपुष्पं च रवेर्मयूखैः ।  
 भृशं परिक्लेशयतोविधातुरलक्षि चेतः करुणादरिद्रम् ॥ २९ ॥  
 तनुस्तवेयं रुचिरा विधातुः स्त्रीसृष्टिशिल्पं सफलीकरोतु ।  
 इत्थं पुनः क्लेशविशेषयोगाच्चिरार्जितं तस्य यशः क्षिणोति ॥ ३० ॥  
 चित्रार्पितेभ्योऽपि बिभेषि पूर्व वनेचरेभ्यो दमयन्ति येभ्यः ।  
 तैरेव सार्धं बिहरिष्यसि त्वं कथं पुलिन्दीव वनस्थलीषु ॥ ३१ ॥  
 सोपानपङ्क्तिष्वपि खेदिनी या मदंसविन्यस्तभुजं प्रयासि ।  
 सा त्वं कथं मार्गरुधां गिरीणामुल्लङ्घनायोद्यममातनोषि ॥ ३२ ॥  
 कुतूहलादङ्गणमल्लिकानामुच्छिद्य पुष्पाण्यपि खिद्यते यः ।  
 फलं च मूलं च वनेषु हर्तुं स एव पाणिः क्षमतां कथं ते ॥ ३३ ॥  
 वनस्थलीयं मृगयाविहारे सहस्रकृत्वः परिशीलिता मे ।  
 निरूपितं यत्न मया पुरासीनस्यैकमप्यत्र पदं तदस्ति ॥ ३४ ॥

पुरश्चकोराक्षि विलोक्य त्वं य एष दीर्घः सरलश्च/ पन्थाः ।  
 सिप्रातरङ्गैः परिरम्यमाणां पुण्यामवन्तीमयमभ्युपैति ॥ ३९ ॥  
 तस्यां महाकालकृतास्पदस्य देहार्धतां शूलभृतः प्रपन्नाम् ।  
 आराध्य गौरीं व्रज दक्षिणाशां दिदृक्षसे चेद्विरिमृशवन्तम् ॥ ३६ ॥  
 मूर्खीकृतं कुम्भसमुद्भवेन विलङ्घ्य रेवाप्रभवं नगेन्द्रम् ।  
 विगाह्य वैदर्भि पयः पयोऽप्यास्वमुष्णमध्वश्रमजं जहीहि ॥ ३७ ॥  
 ततः प्रिये नातिदवीयसीषु कचित्कचित्काननगर्भितासु ।  
 स्थलीषु नेत्रातिथितां नयस्व खुराग्रचिह्नानि तुरंगमाणाम् ॥ ३८ ॥  
 विषाणिनश्छिन्नविषाणकोपाः शिखण्डिनः खण्डितपुच्छभागाः ।  
 मात्रे वराहाः कलितव्रणाश्च यास्यन्ति ते लोचनगोचरत्वम् ॥ ३९ ॥  
 भित्त्वापि सत्त्वान्यविमुच्य वेगं स्कन्धे निमग्नानवनीरुहाणाम् ।  
 शिलीमुखान्काञ्चनचित्रपुङ्खान्वीक्षस्व मुग्धे मुखमुन्नमय्य ॥ ४० ॥  
 पुङ्खेषु तेषां कनकद्रवेण न्यस्ताक्षरं नाम तवाग्रजस्य ।  
 निवर्तयन्ती वरवर्णिनि त्वं नेदीयसीं विद्धि पुरीं विदर्भाम् ॥ ४१ ॥  
 ततस्तनूकृत्य मनोभितापं पुरीं प्रयान्त्याः कतिचित्पदानि ।  
 अभ्यर्णमायास्यति कर्णयोस्ते मञ्जीरशिञ्जामधुरो निनादः ॥ ४२ ॥  
 जिज्ञासमाना प्रभवं तदीयं व्यापारयन्ती नयने ममन्तात् ।  
 स्वच्छन्दकूजत्कलहंसमालां मरोवरां द्रक्ष्यसि मुभ्रु तापीम् ॥ ४३ ॥  
 तस्याश्च तीरादविद्म एव तपस्विनामाश्रमसंनिवेशः ।  
 संपर्कमासाद्य परस्परं ये स्वं पावनत्वं परिवर्धयन्ति ॥ ४४ ॥  
 तामभ्युपेत्य प्रयतप्रयत्नात्तपोधनानां प्रणिपत्य पादान् ।  
 प्रत्यर्चिता तैः कतिचिद्दिनानि चिरं पथः क्लान्तिमपाकुरुष्व ॥ ४५ ॥  
 त्वां वीक्ष्य वैदर्भि विशुद्धवृत्तां तपस्विनस्ते करुणोपपन्नाः ।  
 संप्रापयिष्यन्ति पुरीं विदर्भी दोर्म्या पितुस्ते परिरक्ष्यमाणाम् ॥ ४६ ॥  
 अहं तु तीर्थेषु विशुद्धदेहः प्रसाद्य देवं विपरीतवृत्तिः ।  
 कालान्तरे नातिविलम्बभाजि भूयः प्रपत्स्ये भवतीं श्रियं च ॥ ४७ ॥

तैस्तेर्गुणैः संवरणाधृतेन त्वहोमसूत्रेण विकृष्यमाणम् ।  
 दूरस्थितस्यापि विधेर्वशान्मे मनस्तु मुग्धाक्षि न मोक्षयति त्वाम् ॥ ४८ ॥  
 इत्थं नरेन्द्रस्य गिरो निशम्य निजाङ्घ्रिमूले विनिवेशिताक्षी ।  
 बाष्पाम्नुभिः क्लृन्नकपोलपाली विदर्भजा प्राञ्जलिरित्यवादीत् ॥ ४९ ॥  
 धिगस्तु मां वेत्सि नरेन्द्र यस्यास्त्वत्तोऽपि गाढं प्रणयं शरीरे ।  
 इत्थं न चेदिच्छसि कस्य हेतोर्गृहेषु भीमस्य निवासनं मे ॥ ५० ॥  
 अयि त्वदाज्ञा परिमोक्षजन्मा धुनोतु मामेष नवापवादः ।  
 एकाकिनः काननमाश्रितस्य नाराधनं ते परिमोक्तुर्माशे ॥ ५१ ॥  
 परार्जितानां बत दुष्कृतानां मुदुष्करं नाम न किञ्चिदस्ति ।  
 वक्ता त्वमाशीर्वचसां यदेषामाकर्णयन्ती हतजीविताहम् ॥ ५२ ॥  
 इति ब्रुवाणैव नरेन्द्रपत्नी विलुप्तसंज्ञा निपपान भूमौ ।  
 ततो गिरः शुश्रुविरे समन्तः कृपावतीनां वनदेवतानाम् ॥ ५३ ॥  
 नूनं जनः स्वां प्रति मुज्जहानि क्लेशातिभारैरपि पीड्यमानः ।  
 वंसद्वनान्तेषु यतस्त्वर्माश भैर्मावियोगे कृतमाहमोऽमि ॥ ५४ ॥  
 नव्यो नृपश्रीपरिभोगभङ्गस्ततोऽप्यसद्व्या वनवासग्वन्दः ।  
 तत्रापि चेद्वा भविता वियोगः सोऽयं क्षते क्षाररजोनिपातः ॥ ५५ ॥  
 त्वया विना नैषध भीमजेयं कथं प्रपद्येत पुरीं विदर्भाम् ।  
 न चन्द्रिका चन्द्रमसं विहाय विहायमि द्योतिनुमुत्सहेत ॥ ५६ ॥  
 स्वदेहयष्टेरुपलालनार्थं कथं नु संत्यक्ष्यति भीमजा त्वाम् ।  
 को नाम शुक्तेः परिरक्षणाय चिन्तामणिं पादगतं जहाति ॥ ५७ ॥  
 विपद्रुतं त्वामपहाय भैमी कथं विदर्भापुरमभ्युपैतु ।  
 कैश्मीरमुत्सृज्य निदाघतप्तं छायां तरोः किं शफरी प्रयाति ॥ ५८ ॥  
 त्वया नराधीश निराकृतापि न मुञ्चतीयं चरणान्तिकं ते ।  
 धीस्खण्डभूमीधरमन्तरेण क्व दृश्यतेऽन्यत्र पटीरवल्ली ॥ ५९ ॥

१. 'स्व' पतिमुज्जहानि' इति भवेत्. २. 'वसन्' इति स्यात्. ३. 'कामागम्' इति  
 पु. व्यक्तम्.



तदेषु मासद्वचनेषु राज्ञनादरो भूत्सविधेरैस्त्ययं ते ।

विलोकनेनापि परस्परस्य शोकोर्मयो वां मसृणीभवन्तु ॥ ६० ॥

ततो नलः स्वांशुकपल्लवेन संवीज्य बाष्पाम्बुतरङ्गिताक्षः ।

क्रमेण संज्ञामुपजग्मुषीं तामारोपयन्नवमिदं वचनं बभाषे ॥ ६१ ॥

असह्यमप्यत्र मया यदुक्तं त्वं विद्धि वैदर्भि न मे तदागः ।

इयं तव क्लेशपरम्परैव व्यधत्त मौख्यमिदं त्वदीयम् ॥ ६२ ॥

जहासि चेन्नाभिनिवेशमित्थं प्रतिश्रुतं चण्डि तदीप्सितं ते ।

स्वप्नेऽपि नावाभवितुं प्रभुर्मे भीरु त्वदिच्छापरिपन्थिभावः ॥ ६३ ॥

कुलानुरागिण्यपि राजलक्ष्मीनिष्कामिता निष्करुणेन येन ।

शठः कथं नाम विधिः स एव मर्दन्तकस्थां विसहिष्यते त्वाम् ॥ ६४ ॥

तथापि निर्वन्धवती यदि त्वं मनोरथस्ते सफलस्तदास्तु ।

अकाण्डचण्डानलनिर्विशेषाः प्रत्यर्थिनः स्युर्यदि नान्तरायाः ॥ ६५ ॥

इत्थं नलस्तामनुशास्य बालामस्ताचलं याति दिनाधिनाथे ।

आमाद्य शीतं गिरिनिर्झराम्बुदिनान्तसंध्यां विधिवद्वधत् ॥ ६६ ॥

गुञ्जाम्बजः कण्ठतटीजुपोऽपि संगोपयन्ती शबराङ्गनानाम् ।

विजृम्भयन्ती पिशिताशनानामश्रुभ्रमं वारिषु निर्मलेषु ॥ ६७ ॥

निकृन्ततीवोन्मदमारमानां शिरांसि कारज्यतटाश्रितानाम् ।

विचूर्णयन्तीव शुकावलीनां चञ्चुकुलायद्रुमसंमुखीनाम् ॥ ६८ ॥

शृङ्गारयन्तीव मतङ्गजानां मुखानि सिन्दूररजोभरेण ।

पाण्डुच्छदानामिव पल्लवौघमुल्लासयन्तीव महोरुहाणाम् ॥ ६९ ॥

प्रमूयमानेव जवाप्रसूनैः संवर्धमानेव मुखैः कपीनाम् ।

बालप्रवालप्रलिपः.....रोचिर्दिनान्तसंध्या जगतीमरुद्ध ॥ ७० ॥

कुञ्जेभ्यः शतशो निपत्य पृषतैराच्छन्नमूर्वीतलं

संध्यामु प्रसृतारुणाभ्रमुडुभिः किर्मिरितं व्योम च ।

१. 'स्त्वयं' इति स्यात्. २. 'मदीयम्' इति स्यात्. ३. पराभवं दातुम्. ४. 'मद-  
न्तिकस्थाम्' इति तृचिन्तम्.

कालं तत्र दिनक्षपाविरहिते तुल्यामवस्थां गतं  
 वैदर्भ्या सह नेत्रयोर्विषयतां निन्ये विशामीश्वरः ॥ ७१ ॥  
 अथं समजनि संध्या भिद्यमाना तमिश्रै-  
 र्दरपरिणतजम्बूराजिनी सारुणश्रीः ।  
 अविरलमुदयद्भिस्तारकाश्चन्द्रवालैः  
 सपदि गगनलक्ष्मीश्चित्रितेवोल्लास ॥ ७२ ॥  
 इति ध्रामाधिभिप्रडिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृता सहृदयानन्दे महाकाव्ये  
 नलचरिते वनपरिश्रमणो नाम नवमः सर्गः ।  
 दशमः सर्गः ।  
 अत्रान्तरे घनतमालनिकुञ्जलीनै-  
 निष्पीड्यमानमवलोक्य नमस्तमोभिः ।  
 प्राग्वासनावशतया वनवासखेदं  
 विस्मृत्य संभ्रमवतीदमुवाच भर्मा ॥ १ ॥  
 मख्यः कथं कथमहो शशिदीर्घिकाभि-  
 निःसारयन्ति मम केलिनिकेतनानि ।  
 एतानि कोकिलकदम्बमलीमसानि  
 लुम्पन्तु लोचनपथं परितस्तमांसि ॥ २ ॥  
 संपादयन्त्वगुरुधूपपरम्पराभिः  
 क्रीडागृहाप्यसितकाण्डपटावृतानि ।  
 किं चाम्बरे मणिमयाभरणांशुजालै-  
 रुज्जृम्भितैर्विरचयन्तु वितानलक्ष्माम् ॥ ३ ॥  
 आच्छादयन्तु रजसा घनसारजेन  
 केलीसरःपरिसरं रभसा वयस्याः ।  
 अस्मिन्भविष्यति यथा शिशिरावदातै-  
 श्चन्द्रांशुभिः परिचयः पुनरुच्यमानः ॥ ४ ॥  
 सिञ्चन्तु चन्दनरसैरनुधूपवासं  
 रक्ताङ्गणानि परितः परिचारयोषाः ।

संगीतमङ्गलविधेरवतारणाय

सज्जीभवन्तु तरसा निपुणास्तरुण्यः ॥ ९ ॥

इत्थं दिनान्तविधिषु त्वरितां विलोक्य

प्रासादभाजमिव तत्र नरेन्द्रपत्नीम् ।

अर्चिः..... तत इतः स्फुरदोषधीनां

शोकानलं वनभुवः प्रथयांबभूवुः ॥ ६ ॥

इन्दुस्ततोऽन्धतमसाम्बुनिधौ निमग्नं

विश्वक्करैः प्रसृमरैर्जगदुज्जहार ।

भैम्यास्तथा भ्रममुदीर्णमपाचिकीर्षु-

स्तां नैषधश्च गिरमित्यमुदाजहार ॥ ७ ॥

नैसर्गिकं मनसि भैमि निधेहि धैर्य-

मित्थं प्रलापविधुरा पुनरेव मा भूः ।

आरोपितं श्रुतिपथे विपदाकुलानां

मर्माणि कृन्तति मुग्धं हि पुरानुभूतम् ॥ ८ ॥

आमोदसंपदिव चन्दनपादपस्य

शाखाकरैर्दिनकृतः परिपीतमारम् ।

त्वां देवि दुःखनिर्वहरभितप्यमानां

नाद्यापि मुञ्चति कथं ननु वासनेयम् ॥ ९ ॥

अन्तः.....स्मरमसारकुरङ्गलक्ष्म

बिम्बं विधोः स्फुरति वारिणि निग्नैरेऽस्मिन् ।

मध्ये निवेशितकुरङ्गमदाम्बु मुग्धे

काश्मीरजास्म(श्म)रचितं न तु भाजनं ते ॥ १० ॥

• श्वेतीकृता मितरुचः किरणैरदूरे

संदृश्यते शिखरिणः शिखरस्थलीयम् ।

सायंतनैर्विचर्किलैः परितः प्रकीर्णा

नैषा प्रिये नवमुखा तव चन्द्रशाला ॥ ११ ॥

एताः पुष्पिन्दवनिताः प्रतिजातिपल्लीः  
 राखेटकप्रणयिभिर्दयितैर्नियुक्ताः ।  
 वीक्ष्ये क्षणं समुचितं परिकर्मणस्ते  
 प्राप्ताः ससंभ्रमपदं न पुनर्वयस्याः ॥ १२ ॥  
 संगीतसद्यमु विभावितरागभेदं  
 नोद्गीयते सरभसं तव गीतिकाभिः ।  
 एष ध्वनिस्तु नलिनोदरि कीचकानां  
 समूर्छितः श्रवणयोरुपकण्ठमेति ॥ १३ ॥  
 आकीर्यते सुमनसां विपिनोद्भवाना-  
 मामोद एष मदिराक्षि समारणेन ।  
 आलीजनेस्तव निषिद्धमधुव्रतानां  
 क्रीडागृहाङ्गणभुवां न तु मल्लिकानाम् ॥ १४ ॥  
 इत्थं वचोभिरसकृत्यतिपाद्यमानै-  
 र्भैर्मा प्रबोधमुपलभ्य न किञ्चिद्दृचे ।  
 सा केवलं किसलयैर्मृदुलैस्तरुणा-  
 मातस्तरे वसुमती शयनाय राज्ञः ॥ १५ ॥  
 आपूर्य गर्जितभरेण निकुञ्जगर्भा-  
 नाविर्भवत्यभिमृगं क्षुधिते तरक्षा ।  
 सत्त्वं किमेतदिति भीमजयाभिपृष्टः  
 प्रत्युत्तरार्पणविधौ नृपतिर्जडोऽभूत् ॥ १६ ॥  
 कुर्वत्सु भैरवरवानथ फेरवेषु  
 प्रादुर्भवत्सु च पुरः पिशिताशनेषु ।  
 कर्णौ च लोचनयुगं च विदर्भजायाः  
 सव्याजमाशु रुरुधे नृपतिः कराभ्याम् ॥ १७ ॥  
 निद्राविषूर्णितदृशः परिमण्डलानि  
 देहैर्विधाय परिपुञ्जितपद्मिमार्षे ।

सौहित्यसंभृतमुदः सुषुपुः स्थलीषु  
 रोमन्थमन्थरचलद्वदनाः कुरङ्गाः ॥ १८ ॥  
 आलोक्य तन्मिथुनमास्थितदौर्मनस्यं  
 निश्चित्य निष्फलमिव स्वगुणप्रकर्षम् ।  
 अर्घोपभुक्तमधुभिर्मधुपैः सहैव  
 शेफालिकाः सपदि भूमितले निपेतुः ॥ १९ ॥  
 याचालिताः प्रतिमुहुर्वयमां विरावैः  
 खद्योतराजरुचिभिः कलिनप्रदीपाः ।  
 तस्मिन्वने प्रतिभये रजनीमशेषा-  
 मारक्षकत्वमनयोरभजन्निकुञ्जाः ॥ २० ॥  
 शून्यं वनोदरमिदं वनितामहायः  
 क्षमावल्लभोऽयमिह नाभ्युचिनाय सेवा ।  
 इत्थं विचिन्तनपरेव दृशोर्नलम्य  
 निद्रा निशि क्षणमपि प्रणयं न भेजे ॥ २१ ॥  
 क्लान्तामि काननभुवः परिलङ्घ्य भैमि  
 नेत्रे निर्मालय मुहूर्तमुपैतु निद्रा ।  
 वेत्ति त्वमेव निषधेश्वर यत्किंलैषा  
 त्वामेव पूर्वमुपसर्पति मां न जानु ॥ २२ ॥  
 इत्थं तयोः किमलयास्तरणेऽनुवेल-  
 मभ्यर्थनं विदधनोरितरेतरस्य ।  
 दीर्घं प्रजागरमुदीक्षितुमक्षमेव  
 द्रागेव सा परिणतिं रजनी जगाम ॥ २३ ॥  
 अत्रान्तरे किमलयास्तरणं विहाय  
 प्रत्यूषकृत्यमखिलं विधिवद्विधाय ।  
 क्षोणीपतिर्विमनसं वनवासस्तेदै-  
 र्भैमीं विनोदयितुमित्थमुदाजहार ॥ २४ ॥

आलोलमण्डलनिरस्तघनान्वकारं  
 दिक्चक्रवालमवलोक्य पतत्रिणोऽमी ।  
 स्वेच्छाविहारतरलाः परितः प्रयातुं  
 गच्छन्ति कूजितमिषेण कुलायवृक्षात् ॥ २५ ॥  
 खिन्नानि रात्रिमखिलां विरहज्वरेण  
 प्रातः परस्परविलोकनलालसानि ।  
 एतानि चक्रमिथुनानि बिसाङ्कुराग्रं  
 नास्वादयन्ति न पिबन्ति च निर्झराम्भः ॥ २६ ॥  
 एतानि सुन्दरि तुषारपृषन्ति भान्ति  
 भानोः करैरभिनवरुणीकृतानि ।  
 गुञ्जाधियाङ्गुलिमुग्वं विनिवेद्य येषु  
 वैलक्ष्यमाशु कलयन्ति पुलिन्दयोषाः ॥ २७ ॥  
 एतेऽधिरुह्य शिखराणि महीरुहाणां  
 बालातपग्रहणलोलधियो मयूराः ।  
 प्रालेयबिन्दुजटिलान्परिवर्त्य कण्ठां-  
 श्चष्टुर्पुटैर्विरलयन्ति कलापभारान् ॥ २८ ॥  
 बालातपे वलितपृष्ठमितः कपीनां  
 कण्डूयनं विदधतामितरेतरस्य ।  
 लाङ्गुलयष्टिभिरधः परिलम्बिताभि-  
 रैताः प्ररोहजटिला इव भान्ति शाखाः ॥ २९ ॥  
 पानाय निर्झरजलान्यशनाय काले  
 मूलानि कान्यपि फलानि च पादपानाम् ।  
 पद्माणि तल्पविषये दिवसावसाने  
 तौ दम्पती जगृहतुर्विपिनोदरेषु ॥ ३० ॥  
 इत्थं तयोर्विदधतोरितरेतरस्य  
 संभावनैः शिषिलितादशुषोः क्रमेण ।

जग्मुर्दिनानि कतिचित्कुपितः कलिस्तु  
 नेतावतापि परिपूर्णमनोरथोऽभूत् ॥ ३१ ॥  
 शून्यं तडागमिव तोयसमुद्रमेन  
 बन्धं महीरुहमिव प्रसवोदयेन ।  
 स्वं मत्सरं कलिरनर्थकमेव मेने  
 भैमीसखे चरति राजनि काननेऽपि ॥ ३२ ॥  
 स द्वापरेण मुहृदा मह मन्त्रयित्वा  
 भेजे विहङ्गतनुमञ्चितहेमपक्षम् ।  
 तस्यानुरूपमपरोऽपि वपुः प्रपेदे  
 ॥ सख्यं हि तुल्यचरितेषु चिरानुबन्धि ॥ ३३ ॥  
 तौ पत्रिणौ मरकतेन कृतोत्तमाङ्गौ  
 काश्मीरजासुपरिकल्पितकण्ठभागौ ।  
 मुक्ताप्रवालमणिनिर्मितपृष्ठपक्षौ  
 स्निग्धेन्द्रनीलशकलाङ्कितपुच्छगुच्छौ ॥ ३४ ॥  
 चञ्चुपटं च कुरुविन्दमयं दधानौ  
 शेषं वपुः कनककर्तुरितं वहन्तौ ।  
 संचेरनुस्तरुषु लोचनगोचरेषु  
 विश्लेषणाय रसिकौ मिथुनस्य तस्य ॥ ३५ ॥  
 निष्पन्दलोचनमुदञ्चितकर्णगुक्ति-  
 स्तोकावलीढनवपल्लवगर्भितास्यम् ।  
 तस्थुर्निकुञ्जगहनेषु परिश्रवाङ्ग-  
 माकर्ष्य केलिरसितानि तयोः कुरङ्गाः ॥ ३६ ॥  
 कान्तूहलाद्विहरनोरनयोर्विधूय  
 वेगातिरेकजनितं मरुतोऽपि दर्पम् ।  
 पक्षप्रभाभिरभिनः परिजृम्भिताभि-  
 राविर्बभूव गगने सुरकार्मुकश्रीः ॥ ३७ ॥

उत्पत्य दूरमसकृत्परितो दिनेशं  
 लक्ष्यं विधाय मणिचित्रपतत्रकान्त्या ।  
 यद्विम्बमाविरभवत्तदुदीक्ष्य मेने ।  
 व्योमाङ्गणं सपरिवेषमिव क्षितीशः ॥ ३८ ॥  
 आलोक्य रत्नखचितौ सविधे शकुन्तौ  
 कौतूहलोत्तरलिता महिषी नलस्य ।  
 नीवारमुष्टिमवकीर्य तयोः पुरस्ता-  
 दासीदपास्तहृदया विषयान्तरेभ्यः ॥ ३९ ॥  
 आपातमात्ररुचिरं परिणामभीमं  
 पत्रिच्छलाद्विरचितं बडिशद्वयं तत् ।  
 धाता प्रसार्य करुणाविमुखः क्षणेन  
 क्षोणीपतेर्नयनमीनयुगं जहार ॥ ४० ॥  
 उत्पश्यतः खगयुगं पृथिवीश्वरस्य  
 वामं विलोचनमधः स्फुरितं व्यधत् ।  
 उत्पत्स्यमानमशुभं च शुभं च नूनं  
 दैवं निवेदयति पुण्यविशेषभाजाम् ॥ ४१ ॥  
 आसेन काञ्चनमयेन विहंगमेन  
 संपादिताभिलषितार्थविशेषः ।  
 मायामये मणिविहंगयुगे च तस्मि-  
 श्वेतस्तयोरजनि सान्द्रतरानुरागम् ॥ ४२ ॥  
 आदर्शयोर्विधुतयोः प्रतिबिम्बितस्य  
 भानोः प्रभाव्यतिकराविव चञ्चलाङ्गा ।  
 व्योम्नि दुमेषु सविधेषु मुहुश्चरन्तौ  
 तौ न ग्रहीतुमवनीतिलकः शशाक ॥ ४३ ॥  
 कुत्रापि हस्तविषयत्वमिव प्रपन्ना-  
 वन्यत्र किञ्चिदिव दूरमुपेग्विवांसौ ।



तौ निन्यतुर्वसुमतीतिलकं सदारं

वन्यान्तराप्यपरिभावितसंचराणि ॥ ४४ ॥

इत्थं प्रतार्य नृपतिं च विदर्मजां च

संपन्नकल्पमवधारयतोः स्वमर्थम् ।

एकस्तयोर्बलभिदः ककुभं प्रपेदे

प्राचेतसीं दिशमगादपरः पतन्त्री ॥ ४५ ॥

अथ मणिमयपत्रे पक्षिणि न्यस्तनेत्रा

कियदपि दमयन्ती दूरमुलङ्घ्य खिन्ना ।

क्वचिदपि तरुमूले विश्रमार्थं निपण्णा

दयितमनवलोक्य प्राप संध्रान्तिमन्तः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्मायाविहंगे नयनविषयतः क्षिप्रमन्तर्दधाने

वैदर्भीजीवितेशस्तदनुगमनजं खेदमाशङ्क्य मोघम् ।

विश्रग्व्यापार्य नेत्रद्वयमथ सविधे प्रेयसीं तामपश्य-

न्मेने चिन्तानिमग्नः सपदि निजवपुर्जीवितेनैव शून्यम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीसांधिविप्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृती सहृदयानन्दे महाकाव्ये

नलचरिते दमयन्तीविप्रलम्भो नाम दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

अथ सा पथि खेदनिःसहा दमयन्ती चलितुं न चक्षमे ।

प्रियमीक्षितुमिच्छती परं प्रजिघायागु दृशं दिशो दश ॥ १ ॥

अंधुनैव समेप्यति प्रभो(भुः) मणिचित्रं परिगृह्य पत्रिणम् ।

स हि मद्विरहेण दुःसहं क्षणमात्रं मनुते समाशतम् ॥ २ ॥

इति तत्र नरेन्द्रनन्दिनी हृदि निश्चित्य भृशं न विव्यये ।

न विवेद तथातिनिष्ठुरं परिणामं हतधातुरात्मनि ॥ ३ ॥

निषधाधिपतिस्तु सत्वरं परितः प्रेरितदृष्टिराकुलः ।

परिमार्गयितुं प्रचक्रमे वनराजीषु नरेन्द्रनन्दिनीम् ॥ ४ ॥

किमियं पुरतः प्रयाति मे शकुनेस्तस्य विलोकनेच्छया ।

अथवा स्तनभारपीडिता नितरां पृष्ठत एव तिष्ठति ॥ ५ ॥

यदि वा परिमृष्टं तं खगं कचन क्रीडन्नि मत्प्रतीक्षया ।  
 इति चेतसि चिन्तयंश्चिरं न विनिश्चेतुमभूदलं नलः ॥ ६ ॥  
 गगने चरतः पतत्रिणः सृष्टया यद्दयिता महारयम् ।  
 किमतोऽप्यधिकं प्रथिप्यते हतभाग्यस्य नलस्य दुर्यशः ॥ ७ ॥  
 क्व नु तां विचिनोमि शाग्विनां विट्पट्टिपथोऽपि मे हृतः ।  
 पदपङ्क्तिरपीह नेक्ष्यते तृणगृहामु वनान्तभूमिषु ॥ ८ ॥  
 इह केन पथाहमागतः क्व पुनः संप्रति गन्तुमुत्सुकः ।  
 इति वेदितुमप्यकोविदः कथमेनां सृगये सृगेक्षणाम् ॥ ९ ॥  
 सृगयापरिशीलिनोऽप्यलं यदि संमोहवतीह मे मतिः ।  
 वनवर्त्मनि तत्कथं नु सा विनिवृत्योऽजमागमिष्यति ॥ १० ॥  
 पशवः प्रतिवक्तुमक्षमास्तरवोऽस्मी सुतरामचेतनाः ।  
 कथयिष्यति हन्त कोऽत्र मे पदवीं तां दयिता यया ययौ ॥ ११ ॥  
 इह चेत्परिपालयामि तामपथज्ञा कथमेप्यति स्वयम् ।  
 यदि यामि यदृच्छया क्वचित्कथमेपा नयनान्तिथिर्भवेत् ॥ १२ ॥  
 इति तत्र वनोदरे नलः प्रबलश्वासविधूसराधरः ।  
 सुचिरं परिचिन्तयन्नपि प्रतिपेदे न विधेयनिश्चयम् ॥ १३ ॥  
 अथ निर्झरशीकरसृष्टा पवमानेन सृष्टकृतश्रमा ।  
 अवलम्ब्य लताः शनैः शनैर्विचरन्तीदमुवाच भीमजा ॥ १४ ॥  
 परिगृह्य पतत्रिणानुभौ त्वमसीति प्रतिपन्नमेव मे ।  
 अनयोः कथमेकमप्यहो दमयन्त्यं ननु न प्रयच्छसि ॥ १५ ॥  
 पुर एव नरेन्द्र दृश्यसे विनिगूढार्धवपुर्लतान्तरे ।  
 इह दृग्विषये स्थितोऽपि मे प्रतिवाचं न कथं प्रयच्छसि ॥ १६ ॥  
 अलमेभिरकाण्डकौतुकैस्तरुमूलेऽत्र निषीद नैषध ।  
 चरणौ पथि खेदनिःसहौ तव संवाहयितुं समुत्सहे ॥ १७ ॥  
 रजसा परिधूसरीकृतं तुहिनेनेव वपुः सुधानिधेः ।  
 परिमार्द्धुमनाः शनैः प्रभो वदनं तातकमेव मे करः ॥ १८ ॥

रविरम्बरमध्यमाश्रितः क्रमशस्ते वलितकृमं वपुः ।  
 इदमन्तु गृहाण शीतलं नलिनीपत्रपुटे मया हृतम् ॥ १९ ॥  
 अधिकुञ्जमिदं शिलातलं शिशिरं निर्झरवारिशीकरैः ।  
 इह ते श्रमशान्तये मया शयनीयं नवपल्लवैः कृतम् ॥ २० ॥  
 परिहासकुतूहलेन मां यतसे त्रासयितुं कियच्चिरम् ।  
 ननु वञ्चनयानया कथं दयिता सा सभया भविष्यति ॥ २१ ॥  
 यदि वान्यवधूचितं भयं नृपते त्वन्महिषीमपि मृशेत् ।  
 अवधारय लोकवीर तद्भविता तेन विलज्जसेऽत्र कः ॥ २२ ॥  
 इति तत्र गिरः पदेपदे निगदन्ती विपिनं विगाह्य तत् ।  
 कचिदप्यविलोक्य बल्लभं दमयन्ती विललाप विह्वला ॥ २३ ॥  
 विपिने चरतोः पतत्रिणोरपराधः कनमः कृनो मया ।  
 यदिमौ नितरां प्रतार्य मां दयितं मे तिग्मांश्चभूवतुः ॥ २४ ॥  
 अपि सप्तसमुद्रमुद्रिता वमुधा यस्य भुजेन रक्षिता ।  
 वनवासमखीमपि प्रियां म कथं रक्षितुमक्षमायते ॥ २५ ॥  
 कृतवानसि नाथ सांप्रतं हतभाग्यामिह मां यदत्यजः ।  
 असवस्तु नितान्तनिष्कृपाः प्रतिमुञ्चन्ति न मामकं वपुः ॥ २६ ॥  
 महर्ताह विपन्मयेऽन्तुधौ तरिरामीत्त(त्त्व)दुपासनं व मे ।  
 विधिनाद्य वियोजिता तथा विनिमग्नासि वने निराश्रया ॥ २७ ॥  
 इह मां त्वदधीनजीविनां कथमुत्सृज्य गतोऽमि नैषध ।  
 करुणापि पणीकृता ध्रुवं नृपलक्ष्मीरिव दीव्यता त्वया ॥ २८ ॥  
 अपि वीक्षितुमक्षमा परंस्त्वदभिज्ञैव पुरा विदर्भजा ।  
 फणिना त्वगिव त्वयोज्जिता शिशुनाप्यद्य पराभविष्यते ॥ २९ ॥  
 इह धन्यतमा परं मही कचिदास्ते सहितैव या त्वया ।  
 भवता रहिता दमस्वमा नृपलक्ष्मीश्च गताद्य शोच्यताम् ॥ ३० ॥  
 वमुधे विदधामि तेऽञ्जलिं न मपनीति रुषं कुरुष्व मे ।  
 कथय प्रभुरङ्घ्रिमुद्रया भवती यत्र तनोत्यलंकृताम् ॥ ३१ ॥

अविषह्य विपाकजृम्भितं दमयन्त्या किल, दुष्कृतं कृतम् ।  
 अपि काननवासविक्रवं दयितं सा परिहाय जीवति ॥ ३२ ॥  
 अयि पाणिग्रहणेन मां प्रियां गमयित्वा सुखिनीषु मुख्यताम् ।  
 कथमाशु तपस्विनीष्वपि प्रथमोदाहरणत्वमानयः ॥ ३३ ॥  
 सुकृतं दुरितं च भूपते मम लोकोत्तरमेव दृश्यते ।  
 यदहं दयिता तवाभवं परिमुक्ता च वने यतस्त्वया ॥ ३४ ॥  
 हृदयं मम निर्ममे विधिः कुलिशेनेति मया विनिश्चितम् ।  
 यदिदं शतधा न भिद्यते दयित त्वद्विरहाग्नितापितम् ॥ ३५ ॥  
 परलोकजुषोऽपि बल्लभाननुगच्छन्ति कुलोद्भवाः स्त्रियः ।  
 हृदयेश्वरमन्तिके स्थितं मद्वतेऽन्या कतमा विहास्यति ॥ ३६ ॥  
 मम पाणिपरिग्रहः परं समभूत्ते विपदां निबन्धनम् ।  
 ग्रसते खलु सिंहिकासुतस्तपनं दर्शितियेः समागमे ॥ ३७ ॥  
 .....तेजसा.....खलु तिग्मदीधितिः ।  
 चरमाद्रिदरीमिवाद्य मां कथमासाद्य गतोऽस्यदृश्यताम् ॥ ३८ ॥  
 अथ सा नयनाम्बुवीचिभिः प्रसृताभिर्विनिगूढसंचरा ।  
 पुनरेव नरेन्द्रनन्दिनी परितस्तद्विचचार काननम् ॥ ३९ ॥  
 इतरेतरयुद्धसंभ्रमैर्महिषैः कापि विकर्दितक्षितिः ।  
 विटपैरवनीरुहां कचिद्गजभग्नैः प्रतिरुद्धपद्धतिः ॥ ४० ॥  
 असमग्रविशीर्णफेरवं जठरेणाजगरेण कुत्रचित् ।  
 क्षुभितेन तरक्षुणा कचिद्वसभं क्रान्तकुरङ्गशावकम् ॥ ४१ ॥  
 क्षुभितर्क्षुमुखोज्जितैरपां पृषतैः कापि विकीर्णकुज्जटिः ।  
 दवपावकधूममण्डलैः कचिदाविष्कृतमेघडम्बरम् ॥ ४२ ॥  
 मृगराजचपेटताडितैः करिभिः कापि विमुक्तचीत्कृतिः ।  
 धरणीविवरार्धनिर्गतैः फणिनिर्मोकचयैश्चितं पदम् ॥ ४३ ॥  
 इति तत्र भयंकरे वने न भयं प्राप भृशं विदर्भजा ।  
हृदये नवशोकविलम्बे नहि भावान्तरमर्पयेत्पदम् ॥ ४४ ॥

अनिशं प्रियदर्शनेच्छया विचरन्तीं परिखेदिनीमपि ।  
 सदया इव विश्रमाय तां रुरुधुः काननवीरुधः क्वचित् ॥ ४९ ॥  
 कृतकेशचयग्रहा कचित्क्वचिदाकृष्टनिचोलपल्लवा ।  
 क्व च दुर्ललितस्तनान्तरा कुटिलैः काननकुञ्जकण्टकैः ॥ ४६ ॥  
 पृषतीभिरिवोपशिक्षिता वनराजीश्वरितुं निरन्तराः ।  
 भ्रमितुं धरणीभृतां दरीर्भुजगानामिव शिष्यतां गता ॥ ४७ ॥  
 अवगाहितुमद्रिनिम्नगाः शफरीणामिव सख्यमाश्रिता ।  
 जलदाम्बुहिमातपग्रहे प्रतिपन्नेव लतासु बन्धुताम् ॥ ४८ ॥  
 फणिभिश्चरणाग्रपीडनादधिगुल्फं वलयत्वमागतैः ।  
 प्रतिमुक्तपदाङ्गदैव सा विलपन्ती व्यचरत्क्वचित्क्वचित् ॥ ४९ ॥  
 अथ भीममुतां शठो विधिर्विचरन्तीं विपिने यदृच्छया ।  
 महताजगरेण कुत्रचित्प्रतिरुद्धे पथि संन्ययोजयत् ॥ ५० ॥  
 द्रवतामपसार्य वेधमा कठिनत्वं यमुनेव लम्बिता ।  
 नभसः स्खलितेव कालिका तनुरेतस्य तया व्यलोक्यत ॥ ५१ ॥  
 अतिदीर्घतया वनेचरैरसमग्रेक्षितभोगवैभवम् ।  
 महिपौघविपाणतामितैः मुहूर्दैरप्यकृतव्रता क्वचित् ॥ ५२ ॥  
 .....रधिपृष्ठमाचितं रचितं सेतुमिवासितोपलैः ।  
 समुपाश्रितपार्श्वभित्तिकं शयनागारधिया करेणुभिः ॥ ५३ ॥  
 उदरे दरभिन्नकञ्चुके परितश्छिद्रासितैर्निरन्तरे ।  
 वृकशल्लकिजम्बुकैश्चिरं सकुटुम्बैर्गमितं निवासताम् ॥ ५४ ॥  
 अवलोकयति स्म केवलं पृथुदीर्घाङ्गमुग्वं विदर्भजा ।  
 भुजगत्वममुष्य सा पुनर्न विवेदान्तिकमप्युपागता ॥ ५५ ॥  
 विभिना निधनाय देहिनां विहितं यन्मिवातिदारुणम् ।  
 सहसा यमसद्ययायिनां विवृतं द्वारमिवार्गलोज्झितम् ॥ ५६ ॥  
 विगलद्भ्रूलान्धकारितं पवमानग्रहणाय जृम्भितम् ।  
 अवनीधरकंदरभ्रमा दमयन्ती प्रविवेश तन्मुखम् ॥ ५७ ॥

अथ मृगशुभिरकः काल्यमानः कुरङ्गः

प्रतिपदमनुयद्भिस्त्रासितः सारमेयैः ।

इषुर्विहतविशीर्णैः शोणितैः कीर्णवर्त्मा

पृथुनि वदनरन्ध्रे प्राविशत्पन्नगस्य ॥ १८ ॥

तदनु शोणितबिन्दुभिरङ्कितामनुसृता सरणिं हरिणस्य ते ।

कलितकर्णशराः सशरामनाः सरभसं शबराः शतशोऽभ्ययुः ॥ १९ ॥

हा नाथ कुत्र गतवानमि मां विहाय

भूयः करिष्यमि कदा नयनोत्सवं मे ।

इत्थं गिरः प्रतिपदं प्रतिपादयन्ती

भैर्मा चचार भुजगस्य मुखान्तरेऽपि ॥ २० ॥

समन्ताद्भ्राम्यन्ती पृथुलमुरगस्यास्यविवरं

न यावद्वैदर्भां समभजत कण्ठान्तिकमपि ।

किराताः पीनत्वादविचलतनुं तावदपि नं

द्विधा मध्ये चक्रुस्तरुमिव निशांतः परशुभिः ॥ २१ ॥

इति श्रृंक्षाधिपतिर्हिकुमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृत्ता महदयानन्दे महाकाव्ये

नलचरिते दमयन्तीविलापो नामकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

तदनु ते भुजगस्य मुखे स्थितां किमपि लक्ष्यतनुं सहजश्रिया ।

प्रतनुनीलवनान्तरचारिणीं ददृशुरिन्दुकलामिव सुन्दरीम् ॥ १ ॥

समपकृष्य ततस्तलिनोदरीं गरलदाहवशाद्गतचेतनाम् ।

व्यपगतासुमिव प्रतिपद्य तां मृगयवोऽपि विषादमुपाययुः ॥ २ ॥

शिशिरनिर्ग्नरशीकरसेवनैः प्रतिमुहुर्विहितैरपि संभ्रमात् ।

चिरतरं रचितैरपि यत्नतः शिखिशिखण्डकदम्बवीजनैः ॥ ३ ॥

अपि च मन्त्रपदं विषहारिभिः शशिमुखीमनुपागतचेतनाम् ।

समपहाय यथागतमेव ते प्रतिययुर्मृगबन्धनलालसाः ॥ ४ ॥

तदनु कोऽपि तपोनिधिराययौ स्थलमिदं समिदाहरणोत्सुकः ।

अयमलोकत तां पृथिवीपतेः प्रणयिनीं पतितामवनीतले ॥ ५ ॥

यदि परासुरियं वपुषः श्रिया रुचिरया न कथं परिहीयते ।  
 श्रसिति वा न कथं यदि निद्रया निबिडया परिमुद्रितलोचना ॥ ६ ॥  
 वपुरिदं भुवनत्रयमोहनं सुहृदिदं मदनस्य नवं वयः ।  
 किमुत घोरतरे विपिनान्तरे निपतितेयमितस्तलिनोदरी ॥ ७ ॥  
 यदि तु मोहयितुं यमिनां मनः सुरबधूः प्रहिता हरिणा दिवः ।  
 विरहिता ललितैः सरविभ्रमैरियमुपैति दशां कथमीदृशीम् ॥ ८ ॥  
 अपहृता कुटिलैः क्षणदाचरैस्त्रिदिवतो यदि कापि सुराङ्गना ।  
 न खलु तैर्मिलिताकृतिरीदृशी व्यपगतामुरपीह विमुच्यते ॥ ९ ॥  
 पुररिपोर्नयनार्चिषि भस्मतां गतवतो दयितस्य शुचाकुला ।  
 त्रिषु जगत्सु परिभ्रमणश्रमाद्भुवमियं पतिता सरवल्लभा ॥ १० ॥  
 नहि नहि द्युषदा करुणावशात्पुनरवासवता रुचिरं वपुः ।  
 प्रणयिना सह सा भुवनत्रये विहरतीति वदन्ति पुराविदः ॥ ११ ॥  
 इति वितर्कशतं परिवर्तयन्नपि न तां स मुनिर्निश्धारयत् ।  
 क्रमवशाद्विशदैरथ लक्षणैः किमपि निःश्वमितं समभावयत् ॥ १२ ॥  
 कृतरुषा कलिना हृतसंपदा तत इतश्चरता विपिनोदरे ।  
 विरहितां दयितेन नलेन तां विषधरस्य विषेण विचेतनाम् ॥ १३ ॥  
 समधिगम्य समाधिबलान्मुनिर्मनसि खेदमवाप मुहुर्मुहुः ।  
 परगतामपि दुःखपरम्परां कृतधियो हि निजामिव मन्वते ॥ १४ ॥  
 पुनरवेक्ष्य तथापतितां भुवि प्रियतमां महिषीं निषधेशितुः ।  
 विधिमपास्तकृपं परिभर्त्सयन्मुनिरिदं मनसा समचिन्तयत् ॥ १५ ॥  
 विपदि भग्नमवेक्ष्य जन्म जनः प्रभुरपि प्रतिकर्तुमनुद्यतः ।  
 कुमतिराशु करोति मलीमसं निजकुलं यशसापि समुज्ज्वलम् ॥ १६ ॥  
 तपसि राज्यसुखेऽपि समाहिते विविधविघ्नकृतां विनिवारणैः ।  
 नृपतयो मुनयश्च परस्परं विनिमयेन भजन्त्युपकारिताम् ॥ १७ ॥  
 इति विचिन्त्य मुनिर्नृपतेः प्रियामभिषिषेच जलैरभिभ्रजितैः ।  
 तदनु चेतनया च शुचा च सा युगपदेव बभूव समन्विता ॥ १८ ॥

चरणयोः प्रणतां स विदर्भजां समभिनन्द्य तपोनिधिराशिषा ।  
 विगलदल्लुतरङ्गितलोचनामिदमुवाच सुधामधुरं वचः ॥ १९ ॥  
 अयिं कुरुष्वं कृशोदरि मा शुचं विधिरभूत्करुणासुमुखस्त्वयि ।  
 विचरतोऽपि वने हि यदृच्छया त्वमसि यन्मम दृक्पथमागता ॥ २० ॥  
 त्वमसि यस्य तनूदरि बल्लभा वनमिदं च यथागतवत्यसि ।  
 समधिगम्य समाधिबलादिदं मम मनः सुतरां परिदूयते ॥ २१ ॥  
 तदिह मेऽस्ति तपश्चिरसंचितं किमपि तेन नलः सुलभोऽस्तु ते ।  
 क्षितिमिमां च समुद्रतकण्टकां समनुशास्तु चिरं मुदितस्त्वया ॥ २२ ॥  
 अनुपलब्धपदं विविधैर्भयैः सुलभमूलफलं विमलोदकम् ।  
 क्लमभृतां क्लमभेदनमाश्रमं समवलोकय मामकमग्रतः ॥ २३ ॥  
 इह दिनानि कियन्त्यपि विश्रमं विदधतीं भवतीमवनीन्द्रजे ।  
 सकरुणैर्मुनिभिः कृतशासनाः परिचरन्तु तपोनिधिकन्यकाः ॥ २४ ॥  
 इति मुनेर्वचसापि नृपात्मजा न हृदयं विदधे किल विश्रमे ।  
 सुखिनि दुःखिनि वा दयिते दशां तदुचितामनुयान्ति पतिव्रताः ॥ २५ ॥  
 अवितथं परिचिन्त्य वचो मुनेर्निजमवेक्ष्य च भाग्यविपर्ययम् ।  
 किमपि कन्दलितां दलितां पुनर्निजमनोरथसिद्धिममस्त सा ॥ २६ ॥  
 अथ मुनिं प्रणिपत्य विदर्भजा विदधती विपिनेषु विगाहनम् ।  
 पथिषु यद्यदवैक्षत विरूपा सपदि तत्तदुपेत्य जगाद सा ॥ २७ ॥  
 स्थगयति त्रिदिवं शिखरोन्नतिर्धरणिमावृणुते परिणाहिता ।  
 स्पृशति मूलमधोभुवनं ततः किमपि नाविदितं त्रिजगत्सु ते ॥ २८ ॥  
 स्थिरतया स्थितिहेतुतया भुवः प्रथितवंशतयोन्नतिमत्तया ।  
 अमितसत्त्वतयाप्यनुयासि यं क्षितिधरेन्द्र वद क स नैषधः ॥ २९ ॥  
 अपि मनःशिल्या बटितं गिरे तव वपुर्विषमं कठिनं च यत् ।  
 विफलमेव करिष्यसि तन्मम प्रियतमस्य निवेदनमीप्सितम् ॥ ३० ॥  
 यदपि मामवलोक्य गिरेस्तटादिह समागमवत्यसि निम्नगे ।  
 तदपि सेत्स्यसि मे त्वयि नेप्सितं न खलु व्यक्तदृतास्ति जडात्मनाम् ॥ ३१ ॥



गिरितटादिह संप्रति निम्नगे ध्रुवमुपागतवत्यसि भक्तृते ।  
 तदपि मे प्रथयिष्यसि न प्रियं प्रकृतिवक्रगते करुणा कुतः ॥ ३२ ॥  
 अयि मृगेन्द्र निवेदय मे प्रभु.....  
 सपदि वा यदि वा जननान्तरे परिचरामि पुनर्निषधेश्वरम् ॥ ३३ ॥  
 हरिण मां दयितं परिपृच्छतीमपि कथं प्रतिवक्षि न किञ्चन ।  
 ध्रुवमिमं मृगयत्सु कृतागसं स्मरसि तेन मनः कलुषं तव ॥ ३४ ॥  
 जनपदेषु विहृत्य विहंगमानुपगतान्निशि पृच्छत मे पतिम् ।  
 यदि न ते कथयन्ति तदाशु तान्विटपतो विनिपातयत द्रुमाः ॥ ३५ ॥  
 त्वमनुरागसमृद्धिमिमां परं वहसि कीर मुखे न तु चेतसि ।  
 पुरुषवागपि नोत्सहसे यतः स्फुटमुदन्तमुदीरयितुं प्रभोः ॥ ३६ ॥  
 इति प्रलापानसकृद्वितन्वती विगाह्य शैलांश्च वनोदराणि च ।  
 दिनावसाने कृतविश्रमं क्वचिद्दर्श सार्धं वणिजां विदर्भजा ॥ ३७ ॥  
 जनतां विलोक्य सुचिरेण तत्र सा नयने निवेश्य दयितेक्षणाशया ।  
 अविदूर एकतरुभिस्तिरोहिता निषसाद भीमतनयावनीतलं ॥ ३८ ॥  
 अथास्तसंस्थे मृदुधाम्नि भानौ निरन्तरे तत्र वने निकुञ्जे ।  
 अदृष्टपारस्तिमिराम्बुराशिर्वैलामतिक्राम्य समुज्जृम्भे ॥ ३९ ॥  
 आलोकसंपत्तिरुवाम तुङ्गे चकार निम्ने पदमन्वकारः ।  
 परस्परस्पर्धिनया तदानीमकारि ताभ्यां जगतो विभागः ॥ ४० ॥  
 दरीषु येषामवनीधराणां लब्धोदयस्तानपि जग्रसे यत् ।  
 तेनैव कृत्स्नं चरितं खलानां गाढोऽन्धकारस्तुल्यांबभूव ॥ ४१ ॥  
 रन्ध्रेषु प्रथमं प्रविश्य तदनु प्राप्य स्थलीषु स्थितिं  
 छिद्राण्याशु तिरोदधत्कवलयत्तुङ्गांस्ततः क्षमाभृतः ।  
 विष्कम्प्रौढतमं तमो जगदिदं सर्तव्यतां प्रापय-  
 द्याचक्रे चरितं युगान्तसमयोद्वेलस्य वारांनिधेः ॥ ४२ ॥  
 विधिरतनुत सृष्टि दृष्टिशून्यां किमन्यां  
 व्यरचयदर्थवैनां, रूपसंपत्तिहीनाम् ।

इति जगति विवेक्तुं कोविदः कोऽपि नासी-

दलिकुलमलिनाभैरुन्मिषद्भिस्तमोभिः ॥ ४३ ॥

भूयोभूयो वर्त्मसंबाधखेदाद्भेजे निद्रां दुःसहः पान्थसार्थः ।

शोकोर्मीभिर्बोध्यमानानुवेलं निर्निद्रासीत्केवलं राजपत्नी ॥ ४४ ॥

नीलाम्बोरुहिणी कलिन्दतनया तोयं प्रसूनैरिव

स्वैरङ्गैर्मलिनैस्तदन्धतमसं संम्लापयन्ती भृशम् ।

उत्क्षिप्तैः क्षितिरेणुभिः कलुषतां संप्रापयन्ती नभः

स्पर्शेनारुजती तरुन्करिघटा वात्येव तत्राययौ ॥ ४५ ॥

अभ्यर्णे कुलमवलोक्य कुञ्जराणां क्रोशन्त्यामसकृदपि क्षितीन्द्रपत्न्याम् ।

अध्वन्याः कतिपय एव बोधमापुर्दुर्वारं विधिविहितं हि देहभाजाम् ॥ ४६ ॥

असंयमितमूर्धजानविशदस्वरान्निद्रया

स्वलच्चरणपल्लवान्विकृतवेषमुत्तिष्ठतः ।

विलोक्य पथिकानिभाः समयरोषमुज्जृम्भित-

व्यधुः सपदि चीत्कृतः क्षुभितसत्त्वमाराद्वनम् ॥ ४७ ॥

अध्वकान्त्या निःसहाङ्गं प्रसुप्तास्ते वैदर्भ्या मत्वरं बोध्यमानाः ।

धात्रा यत्नेनाशु संप्रेर्यमाणैर्निद्रां दीर्घा प्रापिताः केऽपि नागैः ॥ ४८ ॥

रोषोत्संकवशादुरासि चरणैराक्रम्य केषामपि

प्रोच्छिद्याग्रकरे शिरासि करिणो दूरं समुच्चिक्षिपुः ।

शाखासंधिषु लग्नकेशनिचयैरस्वच्छटाभिर्भुजै-

र्यैरासन्परिणामिभिः फलभरैः पूर्णा इवोर्वीरुहः ॥ ४९ ॥

पान्थाः केचिद्वलितवपुषः कुञ्जराणां विप्राणै-

रस्त्रोद्धारं सपदि मुमुचुर्जीवितैः सार्धमेव ।

भयो भूयः सरभसपदाक्रान्तिभिश्चूर्णपेशं (पं)

निष्पिष्टाङ्गाः कतिचिदपरे भोजिरे पेचकत्वम् ॥ ५० ॥

निद्रयाथ तमसा च विह्वलाः केचिदन्धितदृशः पदेषु ।

कापि विध्रमपदं न भोजिरे कुञ्जकुञ्जरविचेतनाक्षमाः ॥ ५१ ॥

छिन्नार्धाङ्गान्पल्लवैः पादपानामुत्तुङ्गानामग्रशाखासु लीनान् ।

त्रासान्मौनं संश्रितानध्यगच्छन्निश्चित्यान्ये वानरा वा नरा वा ॥ ९२ ॥

इत्थं तत्पथिककुलं प्रमथ्य यूथे नागानां गतवति ये हंतावशिष्टाः ।

प्रातस्ते विपदि तथा कृतोपकारां वैदर्भीं प्रणतिभिरर्चयांबभूवुः ॥ ९३ ॥

अथ सुचिरमसौ परिभ्रमन्ती वनभुवि कान्तमवीक्ष्य खिद्यमाना ।

पथि पथि पथिकाननुप्रयान्ती पुरमविशत्पृथिवीपतेः सुबाहोः ॥ ९४ ॥

अथ तत्र पुरे परिभ्रमन्तीं जननी प्राप्तदया नृपस्य तस्य ।

शुभलक्षणलक्षितानुभावां तनयां स्वामिव पालयांबभूव ॥ ९५ ॥

अथ चरैर्विनिवेदितलक्षणां विरहवेदनया विधुरां सुताम् ।

द्रुतमुपेत्य विदर्भमहीपतिर्गमयति स्म निकेतनमात्मनः ॥ ९६ ॥

लावण्यमात्रपरिशिष्टवपुः प्रयत्नाद्दृष्टापि सा विरहिता निषधेश्वरेण ।

अन्त्या कलेव शशिनस्तिमिरं ममग्रं शोकं पितुः शमयितुं क्षमतां न भेजे ॥ ९७ ॥

अन्वेपणाय निषधाधिपतेः समन्ता-

द्वृतान्प्रतीतवचसः प्रजिघास्य भीमः ।

भैर्मा तु तस्य भवने स्वजनैर्वृतापि

बन्दीव बाष्पकलुषा दिवमाननैपीत् ॥ ९८ ॥

चिरं चरन्नपि विपिने न विव्यथे विदर्भजां सविधगतां विलोकयन् ।

तया पुनर्विरहमवाप्य जीविनं क्षणार्धमप्यमनुत निष्कलं नलः ॥ ९९ ॥

इति श्रीसाधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृता सहदयानन्दे महाकाव्ये

नलचरिते वैदर्भीविदर्भानुप्रवेशो नाम द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

अथ चेतसि शोकवेगभानि स्थगिते दृष्टियुगे च बाष्पपूरैः ।

श्रुतवानपि नैषधश्चिराय प्रतिपेदे करणीयमूदभावम् ॥ १ ॥

बहु नक्तं विलप्य बाष्पवारां पृषन्निष्पतितैर्वनमथल्यापु ।

नवमं च जलाभिषेकतः प्रागपि मां गम्यमुदैर्यत्नरेन्द्रः ॥ २ ॥

अथ तत्र कदापि वाति वाने रविरश्मिप्रकरैः प्रकामनमे ।

उदभूद्विपिने मिथस्तरूणां विटपावट्टनसंभवः कुशानुः ॥ ३ ॥

अनतिप्रसृतेऽभितः कृशानौ गगनाग्रसृशि भूमचक्रवाले ।  
 ननृतुः क्षणमुन्मदाः सकेकं नवमेघोदयशङ्किनो मयूराः ॥ ४ ॥  
 विटपानवनीरुहां कृशानोः सृशतीष्वग्रशिखासु लोहितासु ।  
 सुरभेरुदयं विनापि वन्या परितः पुष्पितकिंशुकेव रेजे ॥ ५ ॥  
 कुसुमान्यपहाय पादपानां भ्रमैर्धूमसमाकुलैः पतद्भिः ।  
 तरसैव शिखाङ्कुराः कृशानोरसकृन्निर्गलदञ्जना इवासन् ॥ ६ ॥  
 लिलिहुर्विरला मुखैश्चकोराः पततोऽङ्केषु समन्ततः स्फुलिङ्गान् ।  
 अपरे त्वभिपत्य संहतास्तान्कृतरोषा इव भस्मसाद्वितेतुः ॥ ७ ॥  
 रुरुधुर्गगनं शिखाः कृशानोरुपरि व्याततसान्द्रधूमसंघाः ।  
 अवलीढघनानि काञ्चनाद्रेः शिखराणि द्युतिभिर्विडम्बयन्त्यः ॥ ८ ॥  
 अपहाय कुलायकुञ्जगर्भान्पततामुत्पततां दिधक्षयेव ।  
 सह धूमचरैर्विजृम्भमाणा सपदि व्योम ललङ्घिरे दवोल्काः ॥ ९ ॥  
 भृशमाकुलतामुपेत्य धूमैर्विविशुः क्षमाधरकंदरेषु सिंहाः ।  
 अपि तेषु हविर्भुजि प्रविष्टे पुटपाकं झटिति प्रपेदिरे ते ॥ १० ॥  
 विवरैरुपसृत्य कंदरायां ज्वलति ज्वालिनि तत्र चित्रभानौ ।  
 घनधूममये महान्धकारे गिरिरुल्कामुखवद्यलोकि कैश्चित् ॥ ११ ॥  
 चमरान्परिधावतः समन्ताद्वनवीथीषु नितान्तमार्तिभाजः ।  
 सरलायतचामरप्रसङ्गाननुधावन्निव पावकश्चकाशे ॥ १२ ॥  
 अपि तीर्णवतां रयातिरेकाद्वनराजिः परितः प्रदह्यमाना ।  
 परिणाहिषु चामरेषु लम्बा चमराणामनलः सुदुस्तरोऽभूत् ॥ १३ ॥  
 परितः पवनेन कीर्यमाणान्क्षपयन्तः करशीकरैः स्फुलिङ्गान् ।  
 अभितापभृतोऽपि वारणेन्द्राः क्षणमासन्वनचारिणां शरण्याः ॥ १४ ॥  
 सहसा द्रवणाक्षमांस्तनूजांश्चरणैः स्वैः परिवार्य गोपयन्त्यः ।  
 पृषतीः परिमन्थरं व्रजन्तीः सह तैरेव ददाह कृष्णवर्त्मा ॥ १५ ॥  
 अधिभूधरसानु विद्रुतानां परितः शल्लकिनां शरीरलग्नः ।  
 प्रतिशल्लकशेखरं प्रसर्पन्नपि सप्तार्चिरसंख्यकार्चिरासीत् ॥ १६ ॥

निजपल्लवभक्षणापराधं परिचिन्त्येव महीरुहः सरीषाः ।  
 प्रतिरुध्य लताभिरप्रशृङ्गे पृषतानुत्पति(त)तोऽग्नये वितेरुः ॥ १७ ॥  
 न शरीरभृतां परं कृशानुः प्रसरन्नाशु जहार जीवनानि ।  
 सरसां सरितां च तीरकक्षे परिसर्पन्क्रमशस्तथैव चक्रे ॥ १८ ॥  
 सरितामविभावनीयरूपं सहसाविश्य जहार जीवनं यत् ।  
 अतएव बभार काननाग्निः समदाभूतपदाभिधां यथार्थम् ॥ १९ ॥  
 अपि पल्लवमुष्णं झषौघं परितापातिशयं तथा जगाम ।  
 इह कोलकुलं विविग्नमग्नेर्विलमग्नं न प(य)थोज्जगाम जीवत् ॥ २० ॥  
 दरदग्धवराहदेहजातैः परिदिग्धानि भृशं वसाप्रवाहैः ।  
 विपिनानि समश्रु(श्र)तः कृशानोरुपदंशत्वमगुः पुलिन्दपत्न्यः ॥ २१ ॥  
 सविधे परिधावतः कुरङ्गान्न किराताः शरलक्ष्मतामनैषुः ।  
 दवपावकजातसंभ्रमाणां शबरीणां परिरक्षणैकतानाम् ॥ २२ ॥  
 धवलीकृतमूर्तयः समन्तादवकीर्णैः पवनेन भस्मजालैः ।  
 गिरयोऽस्थिचया इवावशिष्टाः समभूवन्परिदग्धकानना[ना]म् ॥ २३ ॥  
 इति तत्र चिराय दह्यमाने विपिने भूमिपतिर्विगाढशोकः ।  
 विललाप विदर्भसंभवायामपराद्धं ज्वलनस्य शङ्कमानः ॥ २४ ॥  
 अवलोक्य शिखाशतैः करालं प्रमरन्तं परितः कृशानुराशिम् ।  
 दमयन्ति मया शठेन मुक्ता कमरण्येषु करिष्यसे शरण्यम् ॥ २५ ॥  
 ज्वलनस्य विवाहसाक्षिणोऽपि भ्रमणे नासि पुरा नितान्तम्विन्ना ।  
 मृदुलाङ्गि कथं नु संप्रति त्वं वनवह्नेर्विषहिष्यसेऽभितापम् ॥ २६ ॥  
 दयिते तव विप्रयोगजन्मा ज्वलनो मां प्रबलश्चिरादधाक्षीत् ।  
 अधुनाभ्यधिकं करिष्यतेऽसौ किमिवा.....वनपादपप्रसूतः ॥ २७ ॥  
 तव सुन्दरि विप्रयोगजन्मा हृदि योग्यं मम जृम्भतेऽनुवेलम् ।  
 उपगन्तुमपि स्फुलिङ्गभावं शिम्बिनस्तस्य शिखी न कल्पतेऽसौ ॥ २८ ॥  
 विपिनानल धन्यतामुपैषि क्षणमात्रेण दहद्वनान्यमूनि ।  
 धिगिगं विरहानलं वपुर्मे म्लायत्येव निनीषते न निष्ठाम् ॥ २९ ॥

इति मात्रमुपेयुषा समीपं विधिदोषानितरान्दवीयसोऽपि ।  
 अनलेन नलेन वाद्य बाले नियतं जीवितसंशयं गतासि ॥ ३० ॥  
 दमयन्ति मया विचुम्बनादि स्मरलीलावसरेषु यान्यकार्षीः ।  
 प्रथयिष्यसि तानि सीत्कृतानि त्वमिदानीं बत पीडिता स्फुलिङ्गैः ॥ ३१ ॥  
 मुकुलीकृतदीर्घपक्ष्मलाक्षं स्मरसंदर्भभुवा परिश्रमेण ।  
 श्रमवारिलबाभिषिक्तमालं स्मरणीयं बत तन्मुखं तवासीत् ॥ ३२ ॥  
 अभिरूषितहेमकुम्भकान्त्योः परिणाहिस्तनयोः परिस्फुरन्ती ।  
 अवलोक्य हुताशनस्य हेतीर्ध्रुवमायास्यसि संभ्रमातिरेकम् ॥ ३३ ॥  
 विपुलस्तनभारपीडितापि क्षणमुत्सृज्य मतिं निसर्गमन्दाम् ।  
 ब्रज सुन्दरि सत्त्वरङ्गिपातं प्रसरत्येष समन्ततः कृशानुः ॥ ३४ ॥  
 स्वलदङ्किं विशीर्णकेशबन्धं परितः प्रेरितदृष्टिं विद्रवन्ती ।  
 वनराजिषु वीक्ष्य वीक्ष्य वह्निं दयिते यास्यसि कीदृशीमवस्थाम् ॥ ३५ ॥  
 यदि सत्यगिरो दिवौकसः स्युर्यदि चेनो मम तेषु निर्विकारम् ।  
 स्वमनोरथलङ्घनापराधं दमयन्त्याः स्मरतात्तदेष नाग्निः ॥ ३६ ॥  
 इति तत्र वनोदरे नरेन्द्रं विलपन्तं मुनिशापबद्धदेहः ।  
 मनुजोचितया गिरा बभाषे भुजगः कोऽपि दवाग्नितापखिन्नः ॥ ३७ ॥  
 अविपश्यतमेन दह्यमानं मुनिशापेन दवाग्नितेजसैव ।  
 अभिरस्तु मां महीमुधांशो तव कारुण्यमयः मुधाभिषेकः ॥ ३८ ॥  
 अकृतोपकृतावपि क्षितीन्दो त्वयि दृष्टे मम कोऽप्यभूत्प्रमोदः ।  
 अविसृष्टजलेऽपि वारिवाहे जगदाश्वासमुपैति धर्मतप्तम् ॥ ३९ ॥  
 इति वाचमनुब्रजजरेन्द्रः फणिनं मण्डलितं क्षितौ ददर्श ।  
 करविच्युतकङ्कणोपमानं वनलक्ष्म्याः शिखिशङ्कया द्रवन्त्याः ॥ ४० ॥  
 अथ दंशमयादिबापमुक्तः सविधेऽपि ज्वलता हुताशनेन ।  
 सदयं परिपृष्टशापहेतुं पृथ्वीन्द्रं पुनराह पद्मगेन्द्रः ॥ ४१ ॥  
 क्षुराननसंभवो महर्षिर्मयि रोषं कृतवान्कुतोऽपि हेतोः ।  
 इह मामरुजद्विरा स तावत्तव राजन्न करान्स्पृशामि यावत् ॥ ४२ ॥

क्रमशः परिहीयमाणकान्तेः स्फुटतीवैशम्यं.....कृष्णगतो मे ।  
 अभितापमवाप्य दाववद्वेसवः कण्ठतटान्तरे लुठन्ति ॥ ४३ ॥  
 प्रतिसंगरसीम्नि वैरलक्ष्म्याः प्रसभाकर्षणकर्म कर्मठेन ।  
 नय मां गणयन्पदानि राजन्नरुणाम्मोरुहचारुणा करेण ॥ ४४ ॥  
 अहमस्मि पतिर्महोरगाणामिह कर्कोटक इत्युदीर्यते यः ।  
 दशमे तु पदे नरेन्द्र नूनं भवतः श्रेयसि निर्भरं यत्पिप्ये ॥ ४५ ॥  
 गणनां विदधन्नलः पदानां स्फुटवर्णं यदसौ दशेत्यवादीत् ।  
 अवलम्ब्य तदेव दन्दशूकः कस्मेतस्य ददंश दक्षिणं सः ॥ ४६ ॥  
 नृपतिर्भुजगेन दष्टमात्रः कमनीयां सहजामपास्य कान्तिम् ।  
 उपरक्त इवामृतांशुरासीत्तरसैव प्रतिपन्नवर्णभेदः ॥ ४७ ॥  
 अथ वीक्ष्य तनोस्तथा विकारं परिदंशं च विचिन्त्य निर्निमित्तम् ।  
 नलमास्थितवैमनस्यमूचे वपुरासाद्य स दिव्यमाशु नागः ॥ ४८ ॥  
 इदमप्रियवन्मया कृतं यन्नृपते यास्यति तत्तव प्रियत्वम् ।  
 प्रथमं कटु भेषजं निपीतं परिणामे हि मुधारसत्त्वमेति ॥ ४९ ॥  
 नगरे नगरे क्षितीश्वराणां निषधाधीश चिरं चरिष्यसि त्वम् ।  
 तदमी युधि निर्जिताः कथं त्वां विषहेरन्नवलोक्य निःसहायम् ॥ ५० ॥  
 अवलम्ब्य नयं गुरुप्रणीतं सततं रन्ध्रनिरूपणप्रवीणाः ।  
 प्रभवन्ति परे पराभवाय प्रबलानामपि दुर्बलाः क्षितीन्द्राः ॥ ५१ ॥  
 अधुना तु रिपूंस्त्वमेक एव युधि जेतुं सहितानपि क्षमोऽसि ।  
 न भजेः परिपन्थितां यदा ते दमयन्तीविरहानलो बलीयान् ॥ ५२ ॥  
 इति चिन्तयता मया त्रिमुक्तं विषमेतत्त्वचमेव संस्पृशंस्ते ।  
 असितागुरुलेपनिर्विशेषां वपुषः श्यामलतामिमां व्यधत् ॥ ५३ ॥  
 अपि नैर्प्रतिविदं नरेश्वर त्वां कितवं यस्मिदशाधमश्चकार ।  
 अधुनापि शरीरमाविशन्तं गरलं धक्ष्यति मामकं तमेव ॥ ५४ ॥  
 अधुना त्वचि भाव्यपूर्वरूपः सविधस्यैः स्वजनैरपि त्वमासीः ।  
 ब्रज निष्प्रतिबन्धमाशु राजन्नृतुपर्णस्य नृपस्य संनिकर्षम् ॥ ५५ ॥

भुवनत्रयलुण्ठनापराधाद्दशकण्ठं रणलीलया जिघांसुः ।  
 जगतः प्रभवोऽपि यस्य वंशे प्रभवं स्वस्य हरिः पुरा विधत्ते ॥ १६ ॥  
 कृतमस्य गुणान्तराविधानैस्तव सख्योचित एष राजचन्द्रः ।  
 उपगन्तुममुप्य सारथित्वं सहसा याहि विभो पुरीमयोध्याम् ॥ १७ ॥  
 अवलोक्य कलासु कौशलं ते निजदेहादधिकं स मंस्यते त्वाम् ।  
 निवसन्निह मेदिनीसुधांशो दमयन्तीमचिरेण लप्स्यसे त्वम् ॥ १८ ॥  
 उपयास्यति लोचनातिथित्वं पृथिवीनाथ विदर्भजा यदा ते ।  
 अपहानुमिमं वपुर्विकारं परिधेहि त्रिदशांशुके तदैते ॥ १९ ॥  
 इति वाचमुदीर्य नागराजः सुरयोग्यं वसनद्वयं वितीर्य ।  
 अनुभाववशान्निजं शरीरं तिरयामास नलस्य पश्यतोऽपि ॥ २० ॥  
 इति दर्शितशोकसागरान्तः फणिराजेन पतिर्विदर्भजायाः ।  
 स च तेन विमुक्तशापबन्धः प्रतिनन्द्योपकृतिं मिथः प्रयातौ ॥ २१ ॥

सूते यद्विषमेव जीवितहरं कर्कोटकस्याननं  
 तस्मादेव त्वच्छलाद्विगलितः पीयूषपूरो नवः ।  
 प्रत्यङ्गं कवलीकृतस्य दयिताविश्लेषजेनाग्निना  
 जीवानुर्जगतीपतेर्यदभवत्तच्चित्रतामाययौ ॥ २२ ॥  
 नरपतिरथ स्मारं स्मारं वचांसि फणीशितुः  
 किमपि किमपि प्राप्ताश्वासः सर्माहितसिद्धये ।  
 दिनकरकुलोत्तंसेनाधिष्ठितां नगरीं व्रज-  
 क्षपि गिरिसरिद्गुर्गन्मार्गानमस्त न दुर्गमान् ॥ २३ ॥  
 इति धीसांधिविप्रहिकमहापात्रध्रीकृष्णानन्दकूर्ता महद्गानन्दे महाकाव्ये  
 नलचरिते कर्कोटकदर्शनो नाम त्रयोदशः सर्गः समाप्तः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाश्रितां कुम्भसमुद्भवेन क्रमेण कृत्स्नां ककुभं विहाय ।  
 .....मप्यतिबाह्य किञ्चिन्नलः प्रपेदे नगरीमयोध्याम् ॥ १ ॥  
 प्रदातुमर्ह्य सरयूजलानां पृषद्भिरम्भोरुहगन्धर्भैः ।  
 कमादयोध्योपवनं व्रजन्तं प्रत्युद्ययौ तं शिशिरः समीरः ॥ २ ॥



एकैकशो निर्जितनामधेयैर्यूपच्छलाद्रोधसि संनिविष्टैः ।  
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवैः क्षितीन्द्रैराराध्यमानां सरयूं स भेजे ॥ ३ ॥  
 अतीत्य कृत्स्नं वनवासखेदं समागतं वीक्ष्य नलं नदी सा ।  
 सितच्छदानां ध्वनिकैतवेन मुहुर्मुहुः स्वागतमन्वयुङ्क्त ॥ ४ ॥  
 तस्यां मिथः प्रेमवशंवदानि रथाङ्गनाम्नो मिथुनानि वीक्ष्य ।  
 विहाय भैमीमभितश्चरन्तमात्मानमन्तर्नृपतिर्निनिन्द ॥ ५ ॥  
 अनीतियुक्तानपि नीतिभाजः संख्यावतोऽपि स्वगुणैरसंख्यान ।  
 विलासिनोऽप्युन्नतसाधसंस्थान्गोष्ठीषु पौरानभिनन्दयन्ति(न्तीम्) ॥ ६ ॥  
 प्रकामदुर्गां सुखसंचरां च निकामकान्तामपि कामकान्ताम् ।  
 राजन्वतीं वीक्ष्य पुरीमयोध्यां चिरोज्जितां स्वां नगरीं स दध्यौ ॥ ७ ॥  
 नलेति नाम प्रथितं विहाय स बाहुकेति प्रथयांबभूव ।  
 दशानुरूपां रचयन्ति चेष्टामासाद्य मिद्धि त्वभियोगभाजः ॥ ८ ॥  
 कलिस्तु देहे निवसन्नलस्य लेभे भुजङ्गस्य विषेण दाहम् ।  
 अनागसि द्रोहकृतः सुजिह्वान्कियच्चिरं न ग्रसते विपत्तिः ॥ ९ ॥  
 अवापनुस्तापमतुल्यहेतुं समास्थितौ तौ वपुरेकमेव ।  
 भैमीवियोगेन नलः कलिस्तु विषेण तीव्रेण भुजङ्गभर्तुः ॥ १० ॥  
 रूपान्तरेणैव तिरोहितोऽपि गुणेन लोकोत्तर इत्यशंसि ।  
 आमोदपूरेण निवेद्यते हि कुञ्जेन गूढापि पटीरशाखा ॥ ११ ॥  
 भाङ्गासरेः कर्णपुटोपकण्ठं निन्ये चरैस्तस्य गुणप्रकर्षः ।  
 क्रमेण निम्नैः पथिभिः समुद्रं प्रविश्यते प्रावृषि वारिपूरः ॥ १२ ॥  
 वृत्तं च विद्यां च दवीयसोऽपि विवेद भाङ्गासरिरस्य सर्वम् ।  
 वक्षुर्नृपाणां हि चराभिधानं गृह्णन्ति भावानपि विप्रकृष्टान् ॥ १३ ॥  
 न मञ्चितां मञ्चविनिश्चयेषु क्रीडारहस्येषु वयस्यभावम् ।  
 गजाश्वशस्त्रेषु विनेतृतां च जगाम तिग्मांशुकुलध्वजस्य ॥ १४ ॥

१. नीतिरहितान्, इतिरहितान्ध. २. गणनायोग्यान्, पण्डितानपि. ३. विवरस्थान-  
 यिनः, विलासयुक्तानपि. ४. न कामवन्मनोहराम्, निकाम कान्ताम्. 'नि स्थात्क्षेपे-  
 नृत्तार्थे च नित्यार्थे दानकर्मणि' इति ह्रस्वः. ५. भाङ्गासरिर्कृतपुणो राजा.

यथा पुरा दोर्ध्रविषप्रभावादभूदयोध्यापतिरस्य वश्यः ।  
 रूपान्तरेणापि तिरोहितस्य गुणप्रकर्षादभवत्तथैव ॥ १९ ॥  
 शीलेन वृत्तेन च सख्यभाजोः प्रीतिस्तयोः प्राप तथाभिवृद्धिम् ।  
 अमात्यलोकोऽपि यथोपभेजे शरीरमात्रेण पृथक्कृतौ तौ ॥ १६ ॥  
 ततो निदाघेन नितान्तखिन्नं विलोक्य लोकं करुणावतीव ।  
 तिरोदधाना किरणान्वरांशोराविर्बभूवाम्बुधरागमश्रीः ॥ १७ ॥  
 स्वमौलिरब्रह्मृतिचित्रभासः मुरायुधाख्यस्य भुजंगमस्य ।  
 बल्मीकरन्ध्राद्बहिरुद्गतस्य भेजे फणत्वं तनुमेव चक्रम् ॥ १८ ॥  
 अमुक्ततोयं प्रतिरुद्धभानु परस्पर.....चित्रदण्डम् ।  
 अभून्नवाम्भोधरचक्रवालं लोकस्य साधारणमातपत्रम् ॥ १९ ॥  
 समाश्रितैः सानुषु वारिवाहः समीरणान्दोलनया विलोलैः ।  
 प्रसार्यमाणैर्गगने विहर्तुं पक्षैरिव क्षोणिभृतो विरेजुः ॥ २० ॥  
 मया विसृष्टानि पयांसि नून विशोषयत्येष मयूखजालैः ।  
 इतीव गर्भाश्रितदीर्घरोषा कादम्बिनी चण्डरुचिं रुरोध ॥ २१ ॥  
 लोकस्य संतापनिरासजन्यां संपद्यते कीर्तिमसौ मदीयाम् ।  
 इतीव रोषेण सुधाकरस्य ज्योत्स्नां समग्रामपिबत्योदः ॥ २२ ॥  
 यस्यां न सूर्यो न च चन्द्रतारं विभाति यत्रास्ति न कोऽपि भेदः ।  
 तां प्राप सिद्धिं पवमानयोगादम्भोदसंघः स्तिमितो बभूव ॥ २३ ॥  
 जम्बूवने पक्कफलापदेशाद्बोलम्बदम्भान्नवमालतीषु ।  
 रुद्धे चनैर्वैरिणि तिम्रभानौ स्वैरं तमः प्रादुरभूद्दिनेऽपि ॥ २४ ॥  
 बिनातपत्रं पदवी न सेव्या दिनेषु संनद्धबलाहकेषु ।  
 इतीव नृत्यावसरे मयूराः कलापचक्रं व्यधुरातपत्रम् ॥ २५ ॥  
 मुदं प्रपञ्चेषु विषादवन्तः केकाविलासैर्मुखरेषु मूकाः ।  
 व्यस्यैर्विलोलेषु जडत्वभाजः पान्था बभूवुः शिखिनां गणेषु ॥ २६ ॥

समीरयोगात्परिघट्टितस्य घनाम्बुराशेरिव फेनलेखा ।  
 नभस्तले कामपि कान्तिमापुराबद्धमालाः परितो बलाकाः ॥ २७ ॥  
 प्रचण्डभानोः किरणान् [सुतीक्ष्णान्] अन्तर्भूतं तापयन्तः पयोदः ।  
 निजोदराम्भःपरिशोषशङ्की सौदामिनीपुञ्जमिषाद्वयाम् ॥ २८ ॥  
 मया विना नैष घनश्चकास्ति विलोक्य मां ताम्यति नैषधश्च ।  
 इतीव विद्युत्परिचिन्तयन्ती मुहुश्चकासे च तिरोदधे च ॥ २९ ॥  
 कौषार्जनं नीपमहीरुहाणामसुव्ययं चैव वियोगभाजाम् ।  
 विद्युल्लतालास्यविलासरङ्गं पयोदसंघः सममेव चक्रे ॥ ३० ॥  
 भैमीं च भीमस्य गृहेषु ग्विन्नां भार्ग्वीसरेर्वेश्मनि नैषधं च ।  
 मुहुर्मुहुर्द्रष्टुमिवाततान सौदामिनी व्योम्नि गतागतानि ॥ ३१ ॥  
 आसारसेकेन शमं प्रपेदे क्षोणीभृतामङ्कगतो दवाग्निः ।  
 नलस्य भैम्याश्च जगाम वृद्धिं वियोगजन्मा हृदि मन्मथान्निः ॥ ३२ ॥  
 कृतापराधेष्वपि बल्लभेषु रोषं बधूनामपसारयन्तः ।  
 विश्रान्तिर्मायुर्न मुहूर्तमात्रं कुञ्जेषु दात्यूहसमूहकूजाः ॥ ३३ ॥  
 घनाम्बुवर्षैरभिषिच्यमाना पौरस्त्यवातेन च वीज्यमाना ।  
 रोमाञ्चमुच्चैः प्रथयांबभूव तृणाङ्कुरोन्मेषमिषेण भूमिः ॥ ३४ ॥  
 अथोपपन्नप्रणयेषु देवादरं प्रयातेषु सितच्छदेषु ।  
 शोकातिभारादिव पद्मिनीभिर्नवान्मुपूरे सरसां न्यमज्जि ॥ ३५ ॥  
 मानग्रहे वृद्धिसुपागतेऽपि सरित्पतिं ..... ।  
 बधूविरुद्धं सरितश्चरित्रं तेनैव नूनं प्रथयांबभूवुः ॥ ३६ ॥  
 भ्रास्कन्धमग्नाः सर्लल्लेषु वृक्षाः कृतार्तनादाः खगकूजितेन ।  
 शाखाकरैर्वायुवशाद्विलोलैर्मियः समुद्धर्तुमिवाह्वयन्ति ॥ ३७ ॥  
 विभिद्य संतूनभितः स्थलानि समश्रुवानेषु सरिज्जलेषु ।  
 निगूढपादाः पृथिवीरुहोऽपि तदा बभूवुः प्लवंमानकल्पाः ॥ ३८ ॥

मया कृतं निर्गमनं मदीयैरम्भोभरैर्निर्वसुधं व्यधायि ।  
 इतीव दर्पं प्रथयन्पयोदः प्रतिक्षणं तारतरं जगर्ज ॥ ३९ ॥  
 इत्थं क्रमादम्बुधरागमश्रीर्यथा यथा यौवनमाससाद ।  
 तथा तथा दुर्विषहा बभूवुः शोकोर्मयो भीमतनूमवायाः ॥ ४० ॥  
 समृद्धकामापि पुरी विदर्भा शोकेन भैम्याः समवाप खेदम् ।  
 अप्येकवीरुत्प्रभवः कृशानुः कृत्स्नां दहत्येव वर्नीं निदाघे ॥ ४१ ॥  
 ततः समुत्कर्षवतीर्विलोक्य वर्षाः कुलायेष्ववसन्विहंगाः ।  
 भीमस्य चारास्तु तदापि चेरुर्जामातरं मार्गयितुं नियुक्ताः ॥ ४२ ॥  
 नलं विना यानि न वेद कश्चिद्रहस्यसंकेतपदानि भैम्याः ।  
 उदैरयंस्तानि परिस्फुटार्थं गोष्ठीषु गोष्ठीषु गृहे गृहे ते ॥ ४३ ॥  
 वनेषु शैलेषु सरित्तेटेषु स्थलेष्वनूपेषु पुरेषु राज्ञाम् ।  
 निरूपयन्तोऽप्यनिशं प्रयत्नाद्यालोकयन्कापि न नैषधं ते ॥ ४४ ॥  
 निवृत्य भेजुर्नगरीं विदर्भा नलस्य वृत्तान्तमैविन्दमानाः ।  
 भीमस्य दूताः स्मृतिमागतेन शोकेन भैम्याः प्रतिरुध्यमानाः ॥ ४५ ॥  
 अयेङ्गिताम्यूहनलब्धवर्णः कश्चिच्चरः प्राप्य पुरीमयोध्याम् ।  
 नलं समासाद्य रहस्यंवादीदमूनि संकेतपदानि भैम्याः ॥ ४६ ॥  
 नभस्तले संचरता यथेच्छं विहंगडिम्भेन विलोक्यमानः ।  
 एकाकिनीं काननसीम्नि मुग्धमनागसं मुञ्चति कः सुचेताः ॥ ४७ ॥  
 दया च लज्जा च मतिश्च नूनं सर्वाश्रयोऽयं परिचारवर्गः ।  
 जनः कुलीनोऽप्यनया विहीनस्तौभिः प्रकामं परिहीयते यत् ॥ ४८ ॥  
 मनांसि पुंसां परिणामवद्भिस्तुत्यानि किं पाकंफलैर्भवन्ति ।  
 अन्तः प्रकृत्या विरसान्यमूनि बहिर्बहिर्ये प्रथयन्ति रागम् ॥ ४९ ॥  
 इत्थं बभौ दूतमुखाग्निशम्य प्रागेव संस्मृत्य विचेष्टितं स्वम् ।  
 निगृह्य बाष्पप्रसरं कथांचेदिदं बभाषे निषधाधिनाथः ॥ ५० ॥

प्रतिक्षणं तापयता शरीरं शोकानलेन स्वयमर्जितेन ।  
 विलुप्तसंज्ञं कितवं विनान्यः प्राणेश्वरीं मुञ्चति कानने कः ॥ ५१ ॥  
 नूनं रथाङ्गौ विगमे रजन्याः श्रेयः समासंश्रितमश्रुवार्ते ।  
 न जीवितं तौ परिमुञ्चतश्चेदसह्यमासाद्य वियोगखेदम् ॥ ५२ ॥  
 श्रुत्वा वचः कैतवबाहुकस्य पुरीं विदर्भा सहसा स भजे ।  
 विदर्भजायाः सविधे च सर्वं शशंस राज्ञा विहितोऽभ्यनुज्ञः ॥ ५३ ॥  
 सा बाहुकेनोदितमाकलय्य चरोपनीतं किमपि प्रहृष्य ।  
 निशम्य तस्याकृतिवैपरीत्यं भूयोऽपि शोकाम्बुनिधौ ममज्ज ॥ ५४ ॥

अत्रान्तरे निषधभर्तुरवेक्षणाय  
 क्षोणीतलं तत इतः सुचिरं विगाह्य ।  
 मृतोऽस्य कश्चन पथि श्रमनोदनार्थ-  
 मिक्ष्वाकुवंशतिलकस्य पुरं प्रपेदे ॥ ५५ ॥  
 आसन्नसंगतिमहोत्सवशंसनाय  
 विश्रब्धदूतमिव तं प्रहितं स्खलक्ष्म्या ।  
 पश्यन्नपि प्रथयति स्म निजं न रूपं  
 रुद्धः फणीन्द्रवचसा निषधाधिनाथः ॥ ५६ ॥  
 आकारभेदपिहितेऽपि नलेऽन्तिकस्थे  
 मृतस्य चित्तमभजत्कमपि प्रमोदम् ।  
 पूर्वाद्रिशृङ्गजुपि वारिधरावृतेऽपि  
 धर्मद्युतौ सरमिजं स्मितमावनोति ॥ ५७ ॥  
 नं शुद्धभावमभिगत्य नलः स चैनं  
 लोकोत्तरैर्गुणगणैरभिनन्दनीयम् ।  
 सौहार्दबन्धमनिमात्रमुपेयिवांसां  
 तावश्चिनाविव मदा सहितावभूताम् ॥ ५८ ॥  
 ज्योत्स्नासारैः छपयति जगद्यामिनीजीवितेशे  
 मन्दं मन्दं वहति कुसुमामोदमिश्रे समीरे ।

स्सारं स्सारं वतभुवि तथा विह्वलां प्रेयसीं स्वां  
 सायं सायं व्यतनुत नलस्त्यक्तधैर्यः प्रलापम् ॥ ९९ ॥  
 वैरिण्यः क्षणदाः शशाङ्ककिरणैर्मर्मच्छिदो वासराः  
 स्मेराम्भोरुहसौरभैर्वनभुवः सप्तच्छदैर्दुस्तराः ।  
 कासाराः कलहंसकेलिरसितैः.....कूलंकषा  
 जीवानुस्तव जीवितेश्वरि मया कुत्रापि न प्रेक्ष्यते ॥ १० ॥  
 निर्यञ्चोऽपि सितच्छदाः कमलिनीं संभावयन्त्यागताः  
 संत्यज्यापि धनाधिनाथदयितं.....सरः ।  
 तां बालामनुयायिनीं प्रियतमामेकाकिनीं कानने  
 भ्राम्यन्तीमपहाय जीवितशठः कस्मादयं नैषधः ॥ ११ ॥  
 सैवेयं शरदम्बुवाहविषमा निस्तन्द्रचन्द्रद्युतिः  
 प्रालेयाम्बुलयाभिषेकशिशिरः सोऽयं निषिद्धानलः ।  
 एतत्तन्मधुपत्रजैरनुसृतं शेफालिकासौरभं  
 सोऽयं निष्करुणो नलः शशिमुखी सा केवलं नेक्षते ॥ १२ ॥  
 इत्थं वाचमुदीर्य भीमतनयाविश्लेषखिन्नं वपुः  
 पर्यङ्के परिवर्तनव्यतिकरैर्निर्निद्रमायास्य सन् ।  
 आपृष्टः प्रथितादरेण सुहृदा सूतेन तेनैकदा  
 तं दाक्षिण्यवशादुवाच रहमि व्याजोत्तरं बाहुकः ॥ १३ ॥  
 देवरुयम्बकमौलिलब्धवसतिर्यद्वोन्नवृद्धे विधुः  
 कैलासाधिपतेस्तुलामुपयया यः प्राज्यया संपदा ।  
 देवेन्द्रेऽपि निरादरा वृणुत यं वैदर्भराजात्मजा  
 सोऽयं ते श्रुतिगोचरीकृतचरः कच्चिन्नृपो नैषधः ॥ १४ ॥  
 अविनयपथे सक्तस्त्यक्तः कथंचिदयं श्रिया  
 सह दयितया भ्राम्यन्विन्ध्याटवीषु मयेक्षितः ।  
 तदनु विधुरस्यास्य प्राणेश्वरीविरहाग्निना  
 प्रलपितमिदं स्सारं स्सारं विषीदति मे मनः ॥ १५ ॥

अथ तस्य वाक्यपवनोद्गतार्चिषा  
चिरसंचितेन निजशोकवह्निना ।

परिदह्यमानहृदयो मुहुर्मुहुः

श्वसितं विमुच्य निजगाद सारथिः ॥ ११ ॥

धन्योऽसि बाहुक विनैव परिश्रमेण

यन्नैषधं नयनगोचरतामनैषीः ।

नैनं व्यलोकयमहं पुनरल्पभाग्या-

त्कृत्वां समुद्रवसनामपि गाहमानः ॥ १७ ॥

वैदर्भी तु वने भ्रमन्त्यजगरस्यास्यं प्रविष्टा ततः

कृच्छ्रान्निर्गमिता विधेः करुणया नीता निकेतं पितुः ।

भूयो नैषधसंगमाय मुनिना केनापि दत्ते वरे

विश्रम्भात्तरसा न मुञ्चति शुचा क्लिष्टामपि स्वां तनुम् ॥ १८ ॥

हस्तन्यस्तकपोलपालिविगलद्वाप्साम्बुधौतस्तनं

निःश्वासोष्मनिपीडिताधरपुटं व्याघूर्णितार्धेक्षणम् ।

ध्यायन्त्याश्च्युतचापलेन मनसा नक्तं दिवं नैषधं

वैदर्भ्याः कवलीकरोति बलवानङ्गानि शोकानलः ॥ १९ ॥

बाष्पाभस्तटिनीरयेष्वनुदिनं गण्डस्थले मज्जतः

पक्ष्मोन्मेषनिमेषयोरपि दृशोर्वा लास्यमभ्यस्यतः ।

बाहू बालमृणालतन्तुतुलनामादातुमाकाङ्क्षतः

संतापश्वसितानिलौ तु सुतनोर्निर्मलीनिमन्विच्छतः ॥ ७० ॥

वारं वारं निषधनृप्तेश्चिन्तयोज्जृम्भमाणै-

रुष्णोन्मेषैः प्रसृमरतटे तत्क्षणं सीयमाणः ।

प्रत्यासन्नैरपि सहचरीमण्डलैर्नोपलक्ष्यः

सारङ्गाक्ष्याः श्रवणपुलिने निष्यतन्बाष्पपूरः ॥ ७१ ॥

मुकुलितनयनापि प्रेक्षते वैरिसेनि

सुरभिमपि निदाषं श्वासमाभिष्करोति ।

कथयति हृदि खेदं मौनमभ्याश्रयन्ती

कुवलयनयनायाश्चेष्टितं चित्रमास्ते ॥ ७२ ॥

प्राप्तां दैववशाद्विदर्भनगरीं तत्रापि शोकाग्निना

भैमीं जीवितसंशयं गतवतीं निश्चित्य सूतोक्तिभिः ।

आनन्दाङ्कुरमग्रिमं कलयता तीव्रं च खेदोच्चयं

बाष्पाभ्यःपिहितेक्षणेन गमिता सा बाहुकेन क्षपा ॥ ७३ ॥

भार्ङ्गासुरिस्तदनु बन्दिजनोदिताभि-

र्भोगावलीभिरपसारितशेषनिद्रः ।

प्रातस्तनेषु विधिषु त्वरमाणचेताः

शय्यानिकेतनमपास्य बहिर्जगाम ॥ ७४ ॥

इति श्रीसाधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृता सहृदयानन्दे महाकाव्ये

नलचरिते दमयन्तीवृत्तान्तलाभो नाम चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

ततः समाहूय स बाहुकं नृपः सदः समासाद्य समेत्य मन्त्रिभिः ।

पृथक्पृथग्बर्णविशेषचारिणां गिरिश्वराणां स्मृतिगोचरेऽकरोत् ॥ १ ॥

अरात्युदासीनसपक्षताजुषां दिनेदिने यद्यवसायवेदनम् ।

जिगीषतां दोर्बलशालिनामपि क्षितीश्वराणां प्रथमो ह्ययं नयः ॥ २ ॥

ततश्चरः कश्चन कुण्डिनाह्वयात्पुरादुपेतः क्षितिपं प्रणम्य तम् ।

निर्जांशुकान्तेन समावृताननः कृताञ्जलिर्वाचमुदैरयद्रहः ॥ ३ ॥

श्रुतं त्वया नाथ यथागतः पुरात्पुरा वनं कापि नलो न लक्षितः ।

अमुष्य पत्नी तु विदर्भनन्दिनी यदृच्छया प्राप पितुर्निकेतनम् ॥ ४ ॥

मुहुर्मुहुर्दुःसहतामुपेयुषा चिराय शोकेन हता तपस्विनी ।

भवान्तरेऽपि प्रियदर्शनाशया जुह्वषतीयं ज्वलने निजं वपुः ॥ ५ ॥

तपस्विना केनचिदर्पितं वरं प्रतीक्ष्य निन्ये दिवसान्यमून्यपि ।

परेष्टुरेषा गमयिष्यति ध्रुवं निजां तनूमिन्धनतां हविर्भुजः ॥ ६ ॥



सुतां निजां निश्चिततीव्रसाहस्रां विलोक्य भीमः सह चौरबन्धुभिः ।  
 निमज्ज्य शोकाम्बुनिधौ सुदुस्तरे त्रीं विधातुं न किमप्यवेक्षते ॥ ७ ॥  
 प्रभो पुरस्ते विनिवेदितुं मया श्रुतं विदर्भाधिपतेर्गृहेषु यत् ।  
 अनन्तरं यत्तु विधेयमीक्षसे प्रमाणतां तत्र मनस्तवार्हति ॥ ८ ॥  
 निवेद्य वृत्तान्तमिमं चरे गते नरेश्वरः प्रेक्ष्य मुखानि मन्त्रिणाम् ।  
 पुरं प्रयास्यन्नचिरेण कुण्डिनं निजासनार्धस्थितमाह बाहुकम् ॥ ९ ॥  
 सतां विपत्तीरसतां च संपदः समीक्ष्य को नाम भृशं न दूयते ।  
 विशेषतः सत्यपि राजमण्डले विदर्भराजस्त्वमिहापरः सुहृत् ॥ १० ॥  
 इतस्तु गव्यूतिशतद्वयं परं यियासुरेकेन दिनेन कुण्डिनम् ।  
 अजातपक्षेण खमुत्पतिप्यता शकुन्तशावेन गतोऽस्मि तुल्यताम् ॥ ११ ॥  
 तदद्य शोकेन विमूढचेनसं विलोकितुं तं सहृदं समुत्सहे ।  
 तदेव सौहार्दमकृत्रिमं विदुर्न विक्रियां यद्विपदि प्रपद्यते ॥ १२ ॥  
 रथस्थितं नेतुमिदं तु मां पुरं दिनेन दाक्ष्यं यदि लक्ष्यते तव ।  
 ऋतेऽरुणं कोऽन्वहमंशुमालिनं सुमेरुमावर्तयितुं प्रगल्भते ॥ १३ ॥  
 कलासु लोकोत्तरकौशलो भवान्भवादृशोऽन्योऽस्ति न कोऽपि सारथिः ।  
 न दुष्करं कर्म किमप्यभू.....त्वया सनाथ..... ॥ १४ ॥  
 इति ब्रुवाणस्य नृपस्य मन्त्रिणः सभाहरंस्ते तुरगैर्युतं रथम् ।  
 व्यनर्कयद्यानवलोक्य बाहुकः पुरीं विदर्भा पुरतः स्थितामिव ॥ १५ ॥  
 स बाहुकेनोपगृहीतरश्मिभिस्तुरंगमैरूढधुरं रथं स्थितः ।  
 पुरोधसा संभृतमङ्गलक्रियः पुरीं विदर्भामतिसत्वरं ययौ ॥ १६ ॥  
 तथा प्रणुज्जाः पथि बाहुकेन ते रयातिरेकं तुरगाः प्रपेदिरे ।  
 यथा तदीया अपि नेत्ररश्मयः पुरः प्रसर्तुं प्रभुतां न लेभिरे ॥ १७ ॥  
 स बाहुकं स्यन्दनवाहने तथा विलोक्य लोकोत्तरपौरुषं नृपः ।  
 तमक्षलीलाहृदयं व्यचिन्तयत्ततः प्रपेदेऽश्वरयस्य वेदिताम् ॥ १८ ॥  
 ततोऽक्षलीलाहृदयं परीक्षितुं यदेव चक्रे पथि निश्चयं नलः ।  
 कलिस्तदैवास्य विहाय विग्रहं कृताञ्जलिर्वाचमिमामुदैरयत् ॥ १९ ॥

सुखोचितौ शोकमहार्भवे चिरं न्यमज्जयत्त्वां च, विदर्भजां च यः ।  
 महीपते पापकृतां पुरःसरं सुराधमं मां निगृहाण तं कलिम् ॥ २० ॥  
 इति ब्रुवाणं करुणानिभिर्नलः कलिं समाश्वासयदुक्तिवैभवैः ।  
 वरैरभीष्टैः प्रतिनन्द्य तं च स प्रसन्नचेतास्त्रिदशालयं ययौ ॥ २१ ॥  
 नलस्तु .....समं रथं मुहूर्तविश्रान्तहयं समाश्रितः ।  
 विदर्भ[जा]लोचनमङ्गलोदयं समर्थसंपन्नमिव द्रुतं ययौ ॥ २२ ॥  
 विलङ्घयन्वर्त्म यथा यथा त्वया पदे पदे सातिशयं रयं श्रितः ।  
 तथा तथौत्सुक्यवशादमन्यत प्रकामदूरं नगरं स कुण्डिनम् ॥ २३ ॥  
 अथास्तशैलोदरभाजि भास्करे सबाहुकस्तामविशत्पुरीं नृपः ।  
 दमस्वसुः शोकतरङ्गिणीरयं प्रकाशयन्तीं जनलोचनाम्बुभिः ॥ २४ ॥  
 विदर्भराजस्तु शुचापि विरुवस्तमर्चयामास गृहानुपागतम् ।  
 सतां सपर्यासु परिक्षतादरं न जातु जायेत महात्मनां मनः ॥ २५ ॥  
 ध्वनिर्यदा बाहुकबाह्यवाजिनो रथस्य भैम्याः श्रुतिगोचरं ययौ ।  
 तदैव तं प्रत्यभिजानती चिरादभून्नलोपागमशङ्किनी च सा ॥ २६ ॥  
 ततः कथंचिद्रुतधैर्यबन्धना निवार्य बाष्पाम्बुतरङ्गिणीरयम् ।  
 सुखे च दुःखे च निजे निरन्तरां रहः सखीमित्थमुवाच भीमजा ॥ २७ ॥  
 अनुक्षणं केशिनि दक्षिणेतरं यथेक्षणं स्पन्दितमातनोत्पथः ।  
 अतीत्य शोकाग्निरयं दुरत्ययं तथा मनो मे किमपि प्रसीदति ॥ २८ ॥  
 तथाभिशाङ्के फलबन्धनोन्मुखं मुनेः प्रसादं करुणाद्रिचेतसः ।  
 विमृश्य भाग्यं तु मदीयमीदृशं द्वियं सुभाविष्वपि हन्त संश्रये ॥ २९ ॥  
 तथापि मन्ये नलमत्र सारथिं रथे ध्वनिर्यस्य भृशं विजृम्भते ।  
 मरीचिजालेऽपि निदाघदीधितेर्विशङ्कते वारि मरुस्थलीमृगी ॥ ३० ॥  
 तदाशु केशिन्युपगम्य सारथिः क एष कस्येत्यवधार्यतां रहः ।  
 इदं वयस्ये हतजीवितं मम त्वदुक्तवार्तार्यविवेचनावधि ॥ ३१ ॥  
 विनिश्चयार्थं निषघेशतुस्ततः शशंस तस्यै पृथिवीन्द्रनन्दिनी ।  
 अनन्यसामान्यममुष्य कौशलं कल्यस्तु वृत्तं च वने यदप्यभूत् ॥ ३२ ॥

निशम्य संकेतगिरं दमस्वसुर्नितान्ततीव्रं [च] विचिन्त्य साहसम् ।  
 अनुद्रवन्ती रथघोषमायतं ददर्श सा कैतवबाहुकं नलम् ॥ ३१ ॥  
 तथा तमाकारविकारशालिनं विलोकयन्त्याः कुशलं कलासु च ।  
 सरिज्जलावर्तवशंवदेव नौर्मतिस्तदास्याः सपदि भ्रमं ययौ ॥ ३४ ॥  
 ततोऽभ्युपायैर्विविधैः परीक्षितं नलं विनिश्चेतुमलब्धवर्णया ।  
 निशम्य सख्याभिहितं रहोगतां विदर्भजा तां पुनरित्थमब्रवीत् ॥ ३५ ॥  
 अहो विधातुः प्रतिकूलवर्तिता मयि प्रशान्तिं मजते न जात्वपि ।  
 यदेष भूयः प्रियसंगमाय मां दुराशया योजयितुं समीहते ॥ ३६ ॥  
 मलीमसेयं दुरितैः क्व भीमजा क्व चैष लोकैकललाम नैषधः ।  
 न लक्ष्यते संगतिरेतयोः पुनः कुहनिशाशीतमयूखयोरिव ॥ ३७ ॥  
 कुतोऽपि हेतोः कृतरूपवैकृतः कथं च न स्याद्यदि नैषधोऽप्ययम् ।  
 कृपापराधीनतयापि मां ध्रुवं तदा चिताग्नेर्विनिवारयिष्यति ॥ ३८ ॥  
 अदक्षिणत्वं मयि संश्रितं.....तदाप्यदः साहसमेव मे हितम् ।  
 प्रियेषु सौभाग्यसमुन्नतिच्युतिः कुलाङ्गनानामपरा परासुता ॥ ३९ ॥  
 तदद्य शोकाग्निरयः सुदुःसहश्चित्ताग्निनापि प्रशमं प्रयातु मे ।  
 अतीतमन्त्रौषधिवीर्यमूर्जितं विषं विषेणैव हि शान्तिमृच्छति ॥ ४० ॥  
 अलं विलम्बेन निशावसीयते हुताशनं दीपय दीपयेन्धनैः ।  
 नलोपलाभाय भवान्तरेऽपि मे भवन्तु भृत्याः सखि तस्य हेतयः ॥ ४१ ॥  
 सखि त्वमम्बा नृपतिः परोऽपि यः समीहितं मे प्रतीहन्तुमीहते ।  
 स केवलं द्रक्ष्यति पञ्चतां मम प्रपत्स्यते नेप्सितसिद्धिमात्मनः ॥ ४२ ॥  
 .....वचनं दमस्वसुर्विकृष्य तामप्यनिवार्यसाहसाम् ।  
 सबाहुके पड्मयति पौरमण्डले हुताशनं दीपयति स केशिनी ॥ ४३ ॥  
 कृतप्रयत्नोऽपि विदर्भभूपतिः सुतां निषेद्धुं न शशाक निश्चयात् ।  
 परासुतानैषधविप्रयोगयोर्द्वितीयमेवा हि विवेद दुःसहम् ॥ ४४ ॥

विलोलधम्मिल्लमपास्तभूमणं विलुप्तमुक्तावलि लोचनान्भुभिः ।  
 शुचोऽतिभारेण निपातिताः क्षितौ विमुक्तकण्ठं रुरुदुः पुराङ्गनाः ॥ ४९ ॥  
 अनारतं निर्गलदम्बुबिन्दुभिर्विलोचने स्वर्पितं..... ।  
 तथाविधां वीक्ष्य दशां दमस्वसुर्बभूवुरन्याः सुदृशो विचेतसः ॥ ४६ ॥  
 ततः प्रणम्याग्निमुदञ्चितार्चिषं प्रदक्षिणं कर्तुमियं प्रचक्रमे ।  
 अतीत्य हाहेति रवं पुरौकसामिदं वचः प्रादुरभूच्च नाकिनाम् ॥ ४७ ॥  
 अलं नलप्रेयसि साहसेन ते सुदुष्करेणाशुविनाशकारिणा ।  
 अनन्तरेऽस्मिन्क्षण एव ते प्रियः प्रहीणशोकां भवतीं करिष्यति ॥ ४८ ॥  
 उदेप्यता नैषधतिग्मतेजसा विपन्मयी सा रजनी निराकृता ।  
 विजृम्भितामोदभरं चिराय ते विकासमभ्येतु मनःसरोरुहम् ॥ ४९ ॥  
 पुरः पुरंध्रीकथनेन कीर्त्यतां प्रपन्नया स्वैश्चरितैरनाविलैः ।  
 दिने दिने भीमजयाभिनन्दितश्चिराच्चिरं नैषध शाधि मेदिनीम् ॥ ५० ॥  
 त्वया सुधादीधितिर्वंशकेतन क्षितिं सनाथामभिवीक्ष्य निर्वृताम् ।  
 द्विजाः पुनर्निष्प्रतिबन्धभीतयो मखैर्वितन्वन्तु मुदं दिवाकसाम् ॥ ५१ ॥  
 इदं निशम्य त्रिदशैरुदीरितं क्षणं बभूव स्तिमितेव भीमजा ।  
 पिनद्धनागेन्द्रनिवेदिताम्बरः स्वरूपतः प्रादुरभूच्च नैषधः ॥ ५२ ॥  
 ततः प्रमोदोत्तरलैः सुरैः कृते प्रसूनवर्षे नभसः पतत्यधः ।  
 विजृम्भमाणो दिवि दुन्दुभिध्वनिर्नवाम्बुवाहस्तनितैस्तुलां ययौ ॥ ५३ ॥  
 उपेयुषोर्लोचनगोचरं चिराल्प्रमोदजा बाष्पतरङ्गिणी तयोः ।  
 प्रवृद्धमन्तर्निर्वासयद्भुतं परस्परवीक्षणशोकपावकम् ॥ ५४ ॥  
 ततो निंदाषल्लवितेव मेदिनी नवाम्बुवाहैर्विहिताभिषेचना ।  
 प्रशान्तसंतापभरा सुमध्यमा प्रमोदजालं विदधे विदर्भजा ॥ ५५ ॥

अथ कथमपि दैवात्तीर्णदुःखार्णवं तं

पुनरपि दमयन्त्या संगतं वैरिसेनिम् ।

शशिनमिव समेतं ज्योत्स्नया राहुमुक्तं

चिरतरमपि पश्यन्प्राप तृप्तिं न लोकः ॥ ५६ ॥

तदनु भुजगदष्टं बाहुकत्वं विहाय

प्रकटितनिजरूपं नैषधं प्रेक्ष्य हृष्टः ।

द्रुततरमृतुपर्णस्तत्र सस्यं यवाद्यैः

सहविहरणकाङ्क्षी सोऽपि तं प्रसन्नानन्दत् ॥ ९७ ॥

वैदर्भराजमुतया सह वैरसेनि-

स्तत्रापि कान्यपि दिनानि मुदाध्युवास ।

मौलैः क्रमादुपगतैः सचिवैः स्वकीयैः

संख्यायमानसरणिर्निषधान्प्रपेदे ॥ ९८ ॥

मण्डलं निग्विलमन्वरञ्जयत्तापसंपदमुदाच्छिनद्भुवः ।

नैषधेन्दुरुदयन्विकस्वरं पुष्करं तु सपदि न्यमीलयत् ॥ ९९ ॥

इत्थं निस्तीर्य कृत्स्नां विपदमुपगतं स्वां पुरं वैरिसेनि

सार्धं वृद्धैरमात्यैः प्रणतपदयुगं क्षीमता पुष्करेण ।

निष्प्रत्यूहं प्रजानां मुदमुदयवतीमन्वहं निर्भिमाणं

भैमीं सान्द्रानुरागोत्तरलितहृदयां राजलक्ष्मीं च भेजे ॥ १० ॥

लक्ष्मीर्याविदलं करोति हृदयं विष्णोर्नृमिहाकृते-

र्यावद्विष्णुपदी च धूर्जटिजटाजूटान्तरे क्रीडती ।

कृष्णानन्दकवेः कपिञ्जलकुलक्षीरोदशीतद्युते-

स्तावत्काव्यमिदं तनोतु कृतिनामन्तःप्रमोदोदयम् ॥ ११ ॥

इति श्रीसाधिविप्रद्विकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृता सहृदयानन्दे महाकाव्ये

नलचरिते निषधेन्द्रद्वितीयसाम्राज्यलाभो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

KÂVYAMÂLÂ. 33.

---

THE  
S'RÎNIVÂSAVILÂSA CHAMPU

OF  
VENKATES'A KAVI

With the commentary of Dharanîdhara.

EDITED BY  
MAHAMAHOPADHYAYA PANDIT DURGÂPRASÂD  
AND  
KÂSÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

---

PRINTED AND PUBLISHED

BY  
TUKARAM JAVAJI

PROPRIETOR OF 'JAVAJI DADAUS NISRAYA SAGARA' PRESS.

BOMBAY.

---

1893.

---

*Price 14 Annas*

*(Registered according to Act XXV of 1867.)*

(All rights reserved by the publisher.)

काव्यमाला ३३.

वेङ्कटेशकविविरचिता

# श्रीनिवासविलासचम्पूः ।

धरणीधरकृतया टीकया समेता ।

जयपुरमहागजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना  
महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादेन,  
परमोपाद्वेन पाण्डुरङ्गतनूभुवा  
काशीनाथशर्मणा च  
संशोधिता ।

सा च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा  
प्राकाश्यं नीता ।

१८९३

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिविषये सर्वेषां निर्णयसागरयन्त्रालयाधि-  
पतेरेवाधिकारः ।)

मूल्यं १४ भाणकाः ।



# काव्यमाला ।

श्रीवेङ्कटेशकविप्रणीता

श्रीनिवामविलासचम्पूः ।

श्रीधरणीधरकृतटीकया समेता ।

पूर्वभागः ।

प्रथमोऽङ्कः ।

वंशस्ते मुरली तदस्तु भण भो गोत्रं कणीन्द्राचलो

माताहं जगतां त्रयस्य सविता तामेतरा दृष्टम ।

काम्ने ते शरणं त्वमेव मुमुक्षीत्येवं हि पद्मावती

वाचा संमदयत्त्रयत्यनुकलं श्रीश्रीनिवामो हरिः ॥ १ ॥

भवसिन्धुपागमने कवितामार्गप्रकाशनेऽपि मम ।

मानवमृगराजगुरोः सेवोद्भुपतरणिमर्गणिमावहनु ॥ २ ॥

कविता भुवि तावदेव वन्द्या सविता यावदयं न वर्ष्यते हि ।

तस्मा सुरमालवद्वदान्यः मरुत्पालापवशंवदो मुकुन्दः ॥ ३ ॥

उग्रोऽप्यसत्कृतायैः कीर्तिविहीनोऽपि पङ्कयुक्तो यः ।

मन्दोऽप्यशनिकठोरो दुर्जनसंघस्तनोतु मयि करुणाम् ॥ ४ ॥

श्रीः ॥ वंशस्त इति । वंशादयः पञ्च कुलाद्यर्थका इति प्रथमपक्षे । वेष्वाद्यर्थका इत्युत्तरपक्षे इति कश्चिच्चमत्कारः । तथा अर्थः—‘द्रो वंशी कुलमस्कर्ग’ इत्यमरः । गोत्रं नाम पर्वतं [च] । ‘गोत्रं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे सभाव्ये बोधवन्मनोः । वने नाम्नि च गोत्रोऽशी गोत्रा भुवि गवां गणे ॥’ इति हेमः । माता सवित्रा मापनकर्ता च । ‘जनकः सविता पिता’ इति धनंजयः । सविता सवित्रित्यर्थः । ‘शरणं गृहगक्षित्रोः’ इत्यमरः । सूर्यचन्द्रलोचनो हरिरिति ‘कविममयः । पद्मावती काचन राजपुत्री ॥ १ ॥ भवेति । ‘उद्भुपञ्चन्द्रभेलयोः’ इति धरणिः । ‘भेलः प्रवः’ इति सुधा । तरणिर्नौः । पक्षेऽर्कः । ‘तरणिस्तारुणेऽर्केऽशी कुमारीपथिनीकयोः’ इति हेमः ॥ २ ॥ कथितेति । सुरमालः कल्पवृक्षः । वदान्यो दानशीलः । वशंवदः स्वार्थिनः ॥ ३ ॥ उग्रोऽपीति । भव विरोधस्त्व-

रममयजननोल्लसितं मध्येमभमत्र शब्दजालं मे ।

सदृगणसंपद्दर्शकमथ भूयाद्वृत्तशास्त्रवत्सर्वतम् ॥ ९ ॥

विजयी भवतु । यस्तु स्वस्यैव चरणवत्कमलोद्भासं दधानः । जङ्घावच्छ-  
रधिगम्भीरः । उदरवद्वलिविभङ्गशाली । नाभिवदात्मभूजनननिदानपद्मोप-  
गूढः । भुजवत्सदृत्तशोभितः । करवत्सच्चक्रनन्दकः । वक्षःस्थलवत्कान्तया  
श्रियोल्लसितः । कण्ठवत्सन्मालालंकृतः । मुखवत्कलानिधिम्यातियुतः ।  
अधरवद्रक्तरक्तः । दन्तवन्मुक्तावलीहृदयंगमः । नयनवद्रक्तनीलः । लला-  
टवत्सत्तिलकः । कुन्तलवच्छद्यामाधिकरुचिः । अवतंसवत्कलापमयः ।  
श्रीश्रीनिवामो नाम वसुधाधिपः ।

धनः । उग्रः शिवः । आर्षा दाक्षायणीति विरोधः । क्रूरः । वर्याः इति परिहारः । एवम-  
ग्रेऽपि । 'कान्तिः पक्षे यद्यप्यपि' इति विश्वः । 'पट्टोऽस्त्रा कर्मे पापे' इति हेमः । मन्दः  
शनिः । अश्वनिः शनिभिन्नः । पक्षे निर्भाग्यः दम्भोर्लिरिति । 'मन्दोऽर्त्ताक्षे च मत्वे च  
स्येरे चाभार्यगोणिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि म्याद्धिन्तजात्यन्तरे शनो ॥' इति सुधा ॥ ८ ॥  
**रसमयेति ।** रसमयी च सा जनता च रसमयजनता । पक्षे रगणादि तगणान्ताः सप्त-  
गणाः । मध्येमम सन्नामये । पक्षे भगणेन सहितम् ॥ ९ ॥ **विजयी भवन्विति ।**  
सस्येति सर्वत्र सहायते । कमला रमा क्रीडे पद्म च । एवमग्रेऽपि । 'कमलं मलिते  
तामे जलजे व्योम्नि भूषणे । मृगभेदे तु कमलं कमला धीवर्गस्त्रयोः ॥' इति सुधा ।  
शार्धर्जलधस्पर्णार्थः । 'बलिस्त्रिबालैर्द्वयोः' इति जगद्धरः । 'महम्मरुभेदे च रवि-  
शेषे पराजये । कौटिल्ये भर्तृवन्तिष्ठत्योः' इति हेमः । आत्मभेदतो ब्रह्मा च । पद्मा रमा  
कमलं च पद्मम् । 'वृत्तं पदे चरित्रे त्रिज्वरानि दृढनिम्नानि' इत्यमरः । 'वर्तुलं निम्नल  
वृत्तं' इति च । 'चक्रः कोरे पुमान्क्रीड प्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । रात्रे दन्तान्तरे कुम्भकारो-  
पकरणस्त्रयोः ॥ जलावर्तेऽपि' इति मेदिनी । 'नन्दको हस्वङ्गे च हर्षके' इति सुधा ।  
मनोहरया संपदा भार्यया रमया च । 'ध्रीर्वरचनार्शोभामपस्मरलशास्त्रिषु । वार्णालक्ष्मील-  
वङ्गेषु विषे बिल्वेऽपि' इति रत्नमाला । कलानिधिवद्वाधन्द्रश्च । 'कलनाविद्ययोः (?)  
सिन्धे कालभेदांशमात्रयोः । चन्द्रस्य षोडशे भागे मलबद्धावली स्त्रियाम् ॥ कला च' इति  
लिङ्गाभट्टः । अनुरक्तैश्चनुरक्तः अनिशोणश्च । मुक्ता अमसारिणो मौक्तिकानि च । रक्ता  
अनुरक्ता नीला देवी यस्य सः, शोणकृष्णश्च । 'नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तर्जले' इति भवभूतिः ।  
'रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु' इति सुधा । तिलकश्चित्रके वृक्षविशेषे च प्र-  
भावपि' इति रत्नमाला । अग्रसूताङ्गनाधिकस्पृहः नीलवर्णेनाधिककान्तिश्च । 'पुंस्युत्त-  
'सावर्तसी च कर्णपे च श्लेखरे' इत्यमरः । 'कलापो भूषणे बहे' इति च । 'तादात्म्यार्थे वि-

किं च, यश्चरणश्लाघ्यं भुजं ललितांसश्रियं वक्षःस्थलीं सर्वतोमुखजात-  
शोभान्वितं पादं च वहति ।

अपि च, यः पादे रमास्पदं चक्षुः नितम्बे कल्याणगुणान्वितं नेत्रं व-  
क्षामि विपुलनयनाभियोगं च धत्ते ।

अपि च, अथोदग्गशोभां च कण्ठे कंधगोलमितत्वं केशेषु कुन्तलस-  
न्स्थितिं पाणौ मदाशयाभिगमत्वं सर्वाङ्गे च धारयति ।

यं चाङ्गदोलमिति मङ्गरचितशोभान्वितसूर्यमुतं रामं रामानुजं चाहुः ।  
येन च शरेणैव बहुविदारणक्षमेण मुकुटिकाव्यचन्नेनेवापरुपाक्षरमैत्री-  
भोजा महावराहणैव महीभुजाश्रेयस्मजेन मुमुदे प्रजा ।

कारणं प्राचुर्यायं मयः त्रिधा' इति तत्त्वप्रकाशिका । सर्वत्र यथोचित लिङ्गव्ययः ।  
'मानवा मौलितो वर्गा देवाश्चरणतः पुनः' इति कथितव्यवस्था । किं चेति । चरणव-  
त्पादवत्पदमिति चमत्कारार्थः । तन्वायपक्षे तु चेति चेदः । रणां युद्धम् । एवमग्रेऽपि ।  
अर्माश्रयम् । पक्षे ललिता मश्रियमिति च चेदः । मनोज्ञा मन्त्रक्षमाभिर्यः । सर्वतः  
सर्वत्र मुखवज्जाता उत्पन्ना या शोभा । पक्षे सर्वतोमुखजातं नगरम् । अपि चेति ।  
प्रेमास्पदं नेत्रमिति चमत्कारार्थः । ज्ञास्पदं गच्छति तन्वायः । सी । चान्दकनन्दा च च-  
क्षुर्मेदिति गङ्गाताममेदः' इति आभासवत्तम् । एवमग्रेऽपि । अत्र नेत्रवाचकबहुशब्दल्लाभः ।  
'तस्मिन्नाक्षिचक्षुः नेत्रे' इति जगद्गुरुः । विपुलनयना स्था । 'परिच्यक्तवामलोचनः' इति  
कादम्बरा । 'कथंचित्पदयन्तः कमलनयनामा' इति पुभावसरस्वती । 'कल्याण इति म-  
हते' इति मुधा । अपि चाथोदग्गरेति । अर्थान् चेदः । उदग्गं शोभां कण्ठे कण्ठव-  
दुलमितत्वं केशेषु केशवन्मर्माचान्स्थितिं करे कराभिगमन्त्वमङ्ग इति चमत्कारः । त-  
न्वायः—अयो इति चेदः । दग्गः शङ्खः । कथगे मेघः । कमुदकम् । अव्ययमेतत् ।  
कुन्त आयुधमेदः । आशयो मनः । 'क शिरोऽम्बुनोः' इत्यव्ययवर्गामरः । 'पञ्चशाखः  
शयः पाणिः' इत्यमरः । 'अथो अय' इत्यमरः । 'आशयो मानमाधारयोगि' इति कौषः ।  
यं चेति । अङ्गदन्तार्थः । मङ्गरं युद्धम् । चिता मङ्गदा । सूर्यमुतः सूर्यायः । पक्षे अमि-  
ति चेदः । विष्णुर्मन्त्रार्थः । 'अकारो ब्रह्मविष्ण्वीशकर्मोऽप्यङ्गं रणे' इत्येकाक्षरकौषः । 'अ  
इति ब्रह्म' इति धृतिः । 'अक्षराणामकारोऽस्मि' इति गीता । 'अक्षरः सर्ववागात्मा परब्र-  
ह्माभिधायकः' इति श्रीभाष्यम् । गदा कामोदकी । मङ्गः ममागमः । सुरतमिति यावत् ।  
सूर्यमुता कालिन्दाख्या कृष्णपर्त्वा । येनेति । बहुविक्रितेति रणक्षमेणेति पदद्वयम् । पक्षे  
एकमेव पदम् । एवमग्रेऽपि । बहुविदा बहुज्ञेन । पक्षे विदारणं मेदनम् । अपरुषा अपरि-  
तरोषेण । नाशगहितमिच्छत्वभाजा । पक्षे अक्षरवर्णघटनाभाजा । महीभुजा राज्ञा । व्यर्थ-

यस्मै च माधवाय ललितलताङ्गीकरणयोग्याय उत्कलिकाभिरामा स-  
ज्जालकोल्लसिता अनेककोषस्थितिरमणीयायोजना लताततिरिव रुक्मिण्यादि-  
महिषीजनता न केवलं सृह्याबभूव, किं तु लसत्पीनपयोधरचक्ररुचये प्र-  
द्युम्नोद्धवानुकूलाय अक्रूरभानुमुखोल्लसिताय तिरस्कृतकुजन्मने गजमल्लद-  
शितविक्रमक्रमाय तथाविधो गोपबालाजनश्च ।

यस्माच्च बहुलयादवसंततिर्दवसंततिर्बहुलया चाभूत् ।

यस्य चाद्भुतकरश्रियं सदाशयो बहु मेने । श्रवांसि श्रुतयोगायन्ति ।  
चेतोवृत्तिं सुमनस्ततयोऽभिनन्दन्ति ।

यस्य चार्माकरोज्ज्वला भूपा गजाश्च । चापापकारिणी भूलता मनोवृ-

त्तेन । पक्षे भूदेवीबाह्यालिङ्गनग्यादाभिज्ञेन । यस्य चेति । माधवो मधुकुलोत्पन्नो र-  
मापतिर्वा । लताङ्गी वनिता । करणं नागादिबन्धः । उत्कलिका उत्कण्ठा । सज्जेति अ-  
लकोल्लसितेति पदद्वयम् । अनेककोषो न्येदः । नैक्यर्थः । उपःस्थितिर्मणीयायोजना प्रातः-  
कालस्य या स्थितिः सद्भावः । उपःकाल एवेति यावत् । रमणीयमायोजनं सुगमं यस्याः  
सा । अनेन परिनिर्वातमुक्तम् । उर्गाम सुगमप्रिया परिनिर्वातं कामशास्त्रम् । 'चक्रे त्रैवि-  
क्रमाभिधं करणम्' इति ताराशशास्त्रे । सृह्यायोगं चतुर्थीति । पक्षे माधवो वसन्तः ।  
लतानामङ्गीकरणमङ्गीकारः । उत्कृष्टकौरकः समीचीनकौरकः । कौपः कौरकः । आयो-  
जनं संबन्धः । 'क्षारकं जालकं द्वावे कलिका कौरकः पुमान्' इत्यमरः । अत्र कौरकवा-  
चकषट्शब्दलाभः । 'सुगमं ब्राह्म निधुवनमायोजनमाहुर्यथैविदः' इति हारावल्या । 'कोशः  
कोषः' इति द्विरूपः । 'कोषविपदी' इति गदमिहोष्मविवेकः । 'कोपः स्वर्गपिधाने स्यात्कु-  
ब्जलेऽर्थोपदिध्ययोः' इति शान्ते पान्ते च लिङ्गाभट्टः । 'ग्रामता जनता' इत्याद्यमरः । किं  
स्थितिः । लसत्सज्जलमेघकदम्बकान्तये । पक्षे स्फुरत्पीनकुचचक्रवाककान्तिः । इति वि-  
भक्तिव्यन्यासः । एवमप्येऽपि । प्रद्युम्नः उद्धवः अक्रूर भानुश्च यादवभेदः । पक्षे प्रद्युम्नो-  
द्धवो मदनोत्सवः । अक्रूरभानुमुखं चन्द्रवदनम् । 'मुखशब्द आर्य्यकः' इति सुधा । ह-  
तनरकासुराय । पक्षे तिरस्कृतकर्त्तव्यताप्राप्तिः । गजः कुबलयार्षाष्टः । मल्लश्चाणरः । वि-  
क्रमः पराक्रमः । क्रमो रीतिः । पक्षे गजप्रेष्ठवर्हाशनपादविक्षिपरीतिः । 'उद्धवस्तु स्यान्महे  
कुण्ठमन्त्रिणि' इति रत्नमाला । 'मुखं वदने मुख्यं ताम्रं छद्मनि' इति भागुरिः । यस्मा-  
दिति । दवसंततिर्बहुलया । कदाचित्कुण्ठो दावानलं पपाविति पुराणम् । पक्षे बहुला च  
सा यादवसंततिश्च । यस्य चेति । करः शयश्च । भवः भुविश्च । चेतो मनश्चेत्येकार्थश-  
ब्दत्वमात्मविषयमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु—अद्भुतकरी विस्मयकरी श्रीः संपत् । सदाशयः  
कर्मधीनमनाः । भवांसि यज्ञांसि भुतयो वेदाः । सुमनस्ततयो देवसमूहाः । यस्य चा-  
ङ्गीकरोति । चामीकरं स्वर्गम् । पक्षे चेति न्येदः । अमी प्रसिद्धाः । करः कुण्डादण्डः ।

त्तिश्च । चामरश्रीविराजिता कीर्तिः प्रजा च । चातुर्यान्विता द्विजाः शत्र-  
वश्च । चमत्कृतिज्ञा मन्त्रिणः कवयश्च । चारुतोलुसिताः स्वस्त्रीक्रीडाः प-  
रस्त्रीक्रीडाश्च । चतुरङ्गलीलान्विताः कचित्कालक्षेपा रथाश्च । चराधिको-  
लमितं वार्तानिवेदनं चेत्तश्च । चाराधिकोलमितं मण्डलेश्वरकदम्बं चक्रं च ।  
चापक्रीडा युधि यमुनायां च । चरणोत्पन्ना गङ्गा कीर्तिश्च । चपलालस-  
माना स्त्रीकटाक्षनतिः शत्रुश्रेणी च । चेलाकर्षणतत्पराः स्त्रीणां कामिनो  
वर्षासु कर्षकाश्च । चकोरकानन्ददायी मुक्चन्द्रः कुचश्च वनितानाम् ।  
चपेटिका शत्रुमुग्धे चर्या च गुणानाम् । चेत्तः प्रमादरम्यः सर्वोऽपि  
जनः कटाक्षश्च ।

यस्य स्मरविद्वेषी मुन्दरभावः प्रतापश्च । स्मरणश्लाघ्या द्विजा वीरश्च ।  
स्मरतिमनोज्ञा वनितानजनता वियोगे भर्तारं मोन्दयेण च । स्मरोचिताकाराः  
पुरुषाः स्त्रियश्च । स्मार्ता आचाराः शत्रवश्च ।

एवमग्रेऽपि चेति चेदो ज्ञातव्यः । चापस्यापकाङ्क्षा समाना । 'बन्धुधोरः मुहुरादी  
प्रत्यः कल्पः प्रभः समः । देशायेदेश्यगिवाभमोदगाया इवाथराः ॥' इति कल्पलता ।  
पक्षे पापकाङ्क्षा नेत्यपापकाङ्क्षा । अमगणा आसि आसन्वा विराजिता । आतुर्यमातुर-  
त्वम् । मत्कृतिमद्वन्त्यः । चारुता चारुत्वम् । पक्षे रुतोलुसिता नेत्यरुतोलुसिता । रुतं  
वर्तनः । यद्यपि । निश्चा वांशत रुतम् इत्यमरः । तथापि विशेषशब्दः सामान्यपरः ।  
चतुरङ्गमिति लालाभेदः । चरा वार्तावेदकाः । पक्षे गधिरा । चारा वार्तावेदकाः । पक्षे  
भराश्चक्रधाराः । चक्रं गुदशनम् । चापो धनुः । अपां समग्रं आपम् । चरणः पादः ।  
पक्षे रणो युद्धम् । चपटेति समानेति चेदः । 'लसमाननवाशुक्तः' इति माघः । पक्षे प-  
लाल लणभेदः । 'कुर्यात्त पल्लिकुलम्' इति णिङनमांशः । चेत्त वस्त्रम् । पक्षे इला भूः ।  
चैकोरः पक्षिभेदः । 'सुधाबद्धप्रार्मरपवनचक्रोऽस्तुमृता' इति कुवलयानन्दे । पक्षे को-  
रकः कोशः । चपेटिका 'नफरीक' इति महाराष्ट्रः । पक्षे चर्या कर्त्री गुणानां पेटिकेति  
योजना । चेत्त मनः । पक्षे इतः । मर्याति यावत् । यस्य स्मरेति । स्मरविद्वेषी मदन-  
समानः । पक्षे स्मेति चेदः । रतिममानः । एवमग्रेऽपि स्मेति चेदो ज्ञेयः । स्मरणं  
स्मृतिः । पक्षे रणः । मनीषा मनोहरा वनितानजनता क्लामहः वियोगकाले भर्तारं स्म-  
रति । 'विदेहतनयां भूयः स्मरन्' इति भानुदत्तः । पक्षे वनितानजनता सौन्दर्येण रतिमु-  
नोज्ञा सुरतहृयेति योजना । स्मरवदुचितो योग्य आकार आकृतियेषां ते । पक्षे रोचितः  
प्रकाशितः । 'रोचिताज्ञान्तराला' इति पदलसन्माला । स्मार्ताः स्मृत्युक्ताः । पक्षे भार्ताः ।

किं च, स्मरचितव्यथो वियुक्तस्त्रीजनः न मित्रजनः । स्मयशोभाधरो भटवर्गो न शत्रुवर्गः ।

यस्य च राष्ट्रे हरणोद्योगभ्रष्टाश्चोरा रिपुवीराश्च । हरागहृद्या चन्दन-  
ल्लितकुचयुगी अभरपुटी च स्त्रीणाम् । हारावगुण्ठितकण्ठाः सुहृदः शत्रवश्च ।  
हेत्यामत्ताः कामिनः कर्पकाश्च ।

यस्य तुरङ्गस्थानेऽश्वा वेद्याश्च नटन्ति । त्वरान्वितमश्वचक्रं चक्रं च ।  
त्वचारुचित्रशोभं मृगकदम्बं शत्रुवृन्दं च । त्वङ्गदभङ्गशोभान्वितो मित्र-  
भुजः शत्रुभुजश्च ।

यस्य चरविहितशोभमप्यगविहितशोभं चक्रम् ।

किं च, गानं तानि । मदो वितानि । मण्डलान्यवितानि । हारि वि-  
हारि अविहारि च स्तनमण्डलं स्त्रीणाम् ।

यस्मिंश्चामति वसुमती गिरिविभ्रमा गजा इव द्विजाः समदा द्विजा  
इव गजाश्च । सुप्रतीकमृहर्णायाः करिण्य इव तरुण्यः सार्वभौमयोग्यास्त-

स्मरणं चित्ता संबद्धा व्यथा यस्य । पक्षे रचितव्यथो नेत्यर्थः । स्मयो गर्वः शोभा च  
तयोर्धरो धारकः । पक्षे यशश्च वा च तयोर्धरो नेत्यर्थः । यस्य च राष्ट्र इति ।  
हरणमपहरणम् । पक्षे हेति च्छेदः । रणः । हारस्यागः पर्वतः । 'मादित्येऽपि गीर्गादि  
स्तने रचय चन्दनम् । पश्येम मिलितावेतो हेमाचर्याहेमाचर्या ॥' इति प्रायः । पक्षे रागः  
शोणिमा । होरणावगुण्ठितो वेत्ति । कण्ठा येषाम् । पक्षे आरात्रो वनः । दुःखेनेति शेषः ।  
हेत्यालालेयमा हावाः' इत्यमरः । पक्षे इत्या । यस्य तुरङ्गेति । तुरङ्गस्थान मन्दरा ।  
पक्षे स्त्रियेति च्छेदः । रङ्गस्थान नाट्यस्थानम् । एवमप्येऽपि । त्वरा वेगः । पक्षे अराश्वक्र-  
धाराः । त्वचा चर्मणा । पक्षे चारु च तक्षितशोभं च । पञ्चाक्षरममाम् । त्वङ्गदभङ्गशोभा  
स्फुरदभङ्गुरशोभा । पक्षे अङ्गद बाहुभयणम् । यस्य च रवेति । रविः सूर्यः । हिता म-  
हती । अरा चक्रधारा । इति परिहारः । विरोधस्तु शब्दतः । किं चेति । तानो नाम ग-  
नगुणभेदः । सदः मभाः । वितानमुल्लोचः । 'अस्मान्गर्ग' इति महाराष्ट्रः । अवितानि  
रक्षितानि । मण्डलानि देशाः । इति परिहारः । अत्र तानि वितानि अवितानानि क्रमेण  
विरोधः शब्दतः । हारि मालायुक्तम् । विहारि पक्षिवन्मनोज्ञम् । 'हारि वल्गु' इत्यमरः ।  
'स्वर्गा वा गुच्छी वा कनककलशौ वा किमु कुर्वी' इति बिहणः । अविः पर्वतस्तद्वन्मनो-  
ज्जमिति परिहारः । विरोधपरम्परा शब्दतः । 'अवयः शैलमेषाकाः' इत्यमरः । यस्मिञ्चिन्ति ।  
गिरिवत्पर्वतवद्विभ्रमः शोभा येषां ते । 'विभ्रमः । शोभायां संशये हावे' इति हंमः । पक्षे  
गिरीति सप्तमी । वाचि विषये भ्रमहीनाः । मदो हर्षो गर्वश्च । 'सुप्रतीको भेषालङ्कः शुभाङ्गे

रुण्य इव करिण्यश्च । कलमहिता वाणीव केदारश्रेणी बहुधान्यहृद्या केदारश्रेणीव वाणी । अधिकामितसङ्गाः स्त्रियः पुरुषाश्च । अधिकवचस्थिति-  
रभ्या भटाः गुकाश्च । अधिकवलिताः शत्रवः स्त्रीकटाक्षश्च । अधिकम्प-  
रहिता रणेभटाः सभामु वानः ।

किं च, मिन्धुप्तिवाधिकपोतविचारे गृहप्राङ्गणेपु वलभीविटङ्केषु च । महारुण्येप्तिवाधिककोकागमविलम्बनं कामिषु प्रमदवनेषु च । शत्रुरिवाधि-  
कमलयशोभाधरे वमन्ते वायुर्युवम् स्त्रीकटाक्षश्च । ग्रीष्मेप्तिवाधिकाकोल-  
दर्पहृतिविपर्वेषु स्रग्यासु च । स्त्रीजननेवाधिकम्पाकामितश्रीरहितततिः  
कविता च । पिका इवाधिकलालापः बालका विद्रांसश्च ।

किं च, अधिकपटोलमिता अधिकचोरीकृतशोभा अधिकोपचारविदग्धाः  
स्त्रियो न पुरुषाः ।

अद्वृतमेतन्—यदेते राजमन्त्रिणा बहुलर्गचिनशोभां वहन्ति । तथाहि—  
लक्षोपकारमन्त्रविदो रक्षोपकारमन्त्रविदश्च । लक्षणप्रकारज्ञा रक्षणप्रकार-

दिग्गते एमान्' इति रत्नमात्रा । मार्गभोगा दिग्गतेभेदा राज्ञा च । कलमा धान्यभेदाः ।  
पक्षे कला अत्यन्तमधुरा च सा महिता च पत्रिता । अन्यहृद्या । पक्षे धान्यहृद्या । अ-  
धिकामितमहा अधिकोपक्षितसुरताः । अनेन स्वापर्वकानुगम उक्तः । पक्षे अधिकोऽमितः  
सर्पो येषाम् । अनेन पुरुषाणा दृष्टगुतिन्वक्तम् । 'अधिरुषयः प्रिय वहन्यः' इति माघप्रयो-  
गान्, अधिशब्दोऽधिकतावाचकः । स्वर्गस्थितिः । पक्षे वनःस्थितिः । कर्वालता वलिताश्च ।  
रुम्परहिताः परहिताश्च । किं चेति । 'यानपात्रे शिर्षा पोतः' इत्यमरः । पक्षे कपोतः  
पक्षिभेद इत्यर्थत्रयम् । विटङ्क पागवतस्थानम् । भरण्यपक्षे कोको वृकः । कामपक्षे तु  
कोकागमः कामशास्त्रम् । प्रमदवनपक्षे तु कौकिल्यवाचक इत्यर्थत्रयम् । एवमप्येऽपि क्रमे-  
णार्थः । यज्ञश्च भा च यशोभे । अधिक मलं पाप यशोभे अधिकमले । तादृशे च ते  
यशोभे च तयोधरः । पक्षे मन्थीः पर्वतभेदः । पक्षे कमलम् । 'कटाक्षाः संफुल्लकमलद-  
लैकलरुपरुचः' इत्याश्वयन्चम्पूः । अधिकेति च्छेदः । कोलः प्रवः । ग्रीष्मे जलाम्बावादि-  
ति भावः । पक्षे काकोलो विम्बेदः । पक्षे कोलः पोत्री । पाका हिम्बाः । पुत्रवतीति  
भावः । पक्षे अधिकमेति च्छेदः । अधिककम्पेतिर्यः । न विद्यते कामितर्थीर्यस्याः सा  
अकामितर्थाः । पक्षे पाको दक्षिणादिः । कलः अत्यन्तमधुरा ध्वनिः । पक्षे लालापं ला-  
लाजलवृन्दम् । पक्षे कला विद्या । किं चाधिकपटोति । पटो वस्त्रम् । पक्षे कपट-  
भ्रष्टम् । कचेर्पाकृता अर्द्धकृता शोभा यामिन्मास्त्रयोक्तः । पक्षे चोरीकृतशोभाः । उप-  
चारः । पक्षे कोपचारः क्रोधसंचारः । अद्वृतमिति । सचिवा मन्त्रिणः । बहुल-र-वि-  
नशोभाम् । लकाररेफयोः शोभामित्यर्थः । तथाहि तदेवोपपादयति—लक्षं शतसहस्रम् ।

ज्ञाश्च । लताङ्गीकृतप्रणया रताङ्गीकृतप्रणयाश्च । किं च, बहुललामान्विता बहुलरामान्विताश्च । बहुलमण्यालिङ्गितवक्षसः बहुरमण्यालिङ्गितवक्षसश्च । बहुलाज्योपभोगक्षमा बहुराज्योपभोगक्षमाश्च । बहुलचित्तशुभाचारा बहुरचित्तशुभाचाराश्च । बहुलमाहसोचिता बहुरसाहसोचिताश्च ।

किं च, सगदः कुमुदक एव । पुण्यजनद्वेषिणी कौमोदक्येव । नाभि-  
जातः सनदेव । अप्रमदः सनत्कुमार एव । उग्रप्रियाः पशव एव । विप-  
मदृष्टिः पशुपतिरेव ।

अपि च, मधुस्थितिः सरसिजेषु । मागधोल्लासः स्तुतिपाठसमये । र-  
सभङ्गयुक्तत्वं तरङ्गिणीषु । कुप्रीतिर्महावगहस्य । कुमारिकाख्यातिः कन्या-  
नाम् । कुमुदाकरत्वं सरसाम् । विपमहितता सर्पाणाम् । दुष्कृतिः कु-  
ल्यामु । दुर्बीजदर्शनं मन्त्रशास्त्रे । कुशामनग्राहित्वं तापमानाम् । मवितृ-  
द्वेषः सैहिकेयस्य । मातृविरोधः शुम्भस्य ।

किं च, कुवेण्याख्या मत्स्याधान्या न वनिनानाम् । विकचासङ्गो ग्र-  
हाणां न यूनाम् । पराभवः संवत्सरेषु न मन्यस्य ।

विनायकत्वं गरुडेभवक्कनथागतेष्वेव मुहुर्ललाम् ।

सभामु मेनामु निर्ताम्बिनीषु माणिक्यमालामु न वै बभूव ॥ ६ ॥

रक्षसामपकारः । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । लताङ्गी वनिता । किं चेति विच्छि-  
त्तिविषये सूचनार्थम् । ललाम् भूषणम् । आज्य घृतम् । चितः मधुदः । रसः प्रेम । तेन  
हास्योचिता न । 'अममरमाहसोचिनः' इति वासवदत्ता । किं च सगद इति । सगदः  
सरोगः सकौमोदकाकथ । कुमोदको विष्णुः । अत एव कौमोदकी विष्णुगद्गा । मनत्  
चतुर्मुखः । अत एव 'सनत्कुमारो वैधात्रः' । पशवः प्रमथन्त । अत एव पशुपतिः शिवः ।  
कुमोदकसनत्यशुपशब्दानामप्रसिद्धत्वान्दर्शनापनाथ कौमोदकीमनत्कुमारपशुपतिशब्दास्त  
तदग्रे प्रयुक्ताः । 'विष्णुः कुमोदकः शौरिः' इति दुर्गः । 'हम्यो दुर्हणः सनत्' इति रघुः ।  
'पञ्चदशाक्षी छगले प्रमथेषु पुमानयम्' इति च । अपि चेति । मधुर्दैन्यभेदः क्रीडे मक-  
रन्दम् । मागधो जरासन्धः स्तुतिपाठकथ । 'भक्तस्तरङ्गभेदे च रग्विशेषे' इत्यादि ईमः ।  
कुः पृथ्वी । पक्षे 'पापकुत्सेष्वर्थे कु' इत्यमरः । कुत्सितमागिका । कुत्सितमुद्रामाकरत्वम् ।  
दुरिति दुर्गमन्त्रवीजाक्षरम् । 'लतावीजं च दुर्बीजं' इति तन्त्रसारे । कुसे कृतासनम् ।  
'जयकः सविता पिता' इति धनञ्जयः । मातरो ब्रह्माण्याद्याः । विकचा विधवा । 'शुक्ले कनी  
च विकचः' इति विश्वः । 'विनायकस्तार्क्ष्यविघ्नविघ्नेषु गुरी जिने' इति लिङ्गाभट्टः ।



अपि च, मुमनःसु पतितद्विजः पूषा । उग्रकराभियोगभाक् कमलव-  
र्गश्च । मञ्चक्रशब्दवाच्येऽश्वरसंगतशोभमायुधं सूर्ययोगहृष्टं कोकमाहुः ।  
कलोहलमिनेषु कलङ्की चन्द्रः पक्षपाती पिकश्च ।

किं च, श्रीमत्परम्यतिः क्रीडोद्यानेषु कण्ठेषु च न लोकेषु । अलङ्का-  
रोचितत्वं मीतायाः पद्यानां च न जनानाम् । मततमहीशमदो जलदकालः  
मर्षगजे न राजसु ।

किं च, अपदानि शत्रुवृन्दानि पद्यकदम्बं च । मत्पद्यानि कविनिकु-  
रुम्बाणि शत्रुजालं च । अनुगतमृडानि योगिचक्राणि स्त्रीजातं च । पवि-  
त्राणि द्विजकुलानि शम्भं च । नालानि नालीवृन्दानि गजयुधं च । भानि  
नक्षत्राणि जनकदम्बं च ।

सत्सङ्गरहितभावं विषमहितत्वं च पल्लवरुचिं च ।

मन्ये मरमि रमण्यो जानन्त्याम्रदुजालेषु ॥ ७ ॥

किं बहुना,

विधुः संपदि चापेऽर्मा मोमस्नागपतिर्गिरि ।

तस्मादस्मिन्महीपाले राजत्वं राजते मदा ॥ ८ ॥

'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमभ्यमणावपि' इति विधा । तयागतो जिनः । अपि चेति ।  
मुमनःसु विद्वत्सु देवेषु पुण्येषु चैत्यर्थत्रयम् । पतितद्विजो अश्वराज्यो गतदन्तश्च । 'पण्य-  
श्वापातयदन्तान्कालिहस्य यथा बलः' इति भागवतम् । उग्रकरः करबलिः सूर्यश्च ।  
मञ्चक्र, मञ्जनन्द, समीपानचक्राकश्चैत्यर्थत्रयम् । अरममिति गतशोभमिति च व्येदः । पक्षे  
भ्राणि चक्रधाराः । सूर्यभ्रमणः । पक्षे सूर्यो जलः । कला विद्या चन्द्रस्य षोडशभागः  
कलोऽर्चनभेदश्चैत्यर्थत्रयम् । लङ्कायां रोचितत्वं प्रकाशितत्वं काग बन्धनगृहमित्यर्थत्रयम् ।  
मतत मही भूमिस्तस्याः शमदः शान्तिप्रदः । पक्षे मततमिति व्येदः । अहीशस्य मदो  
गर्वः । पक्षे महीशः पृथ्वीराज इति गर्वः । किं चेति । अपदानि स्थानरहितानि । पक्षे  
'अपदानं कामं वृत्तम्' इत्यमरः । तदस्यास्मीति तथोक्तम् । इत्येकवचनबहुवचनशेषः । एव-  
मग्रेऽपि । पद्य श्लोकः । पक्षे मर्मावीनेन पदा यानि यान्युक्तम् । मृदः शिवः । मृदानी  
पार्वती । पवित्राणि पावनानि । पक्षे पवित्रं ब्रह्म त्राणि रक्षणयुक्तम् । 'नालं नाली पद्म-  
दण्डे' इति सुधा । पक्षे आलानं गजबन्धनम् । विश्वैलमित्यर्थः । मत्तत्वात् । भानि  
भस्मदवाच्यानि । पक्षे भानम् । स्वद्विति । मंगरः । विषं जलम् । पक्षः । विश्वल्यः ।  
पक्षे सहः । विषमं निम्नोन्नतम् । पक्षो विटः । किं बहुनेति । विधुर्विष्णुः । सोमः

किं च,

धनुर्विद्यावतां श्रेयाक्योतिषां योऽशुमानिव ।

यशस्म यस्य भाति स्म द्वितारानाथवज्रगत् ॥ ९ ॥

यस्य प्रकृतयो वश्या इन्द्रियाणीव चेतसः ।

नयेन तस्य विद्येव शुशुभे तेन मेदिनी ॥ १० ॥

पुरी यस्य जनैः पूर्णा जना गुणगणैरिव ।

हया यस्य ज्वर्युक्ताः सपक्षा इव मारुताः ॥ ११ ॥

भूमेरकृष्टपच्यत्वाद्दिषां निःशेषितत्वनः ।

यस्मिन्नाजनि जानीमो ज्याकृष्टिनैव विद्यते ॥ १२ ॥

प्रजाभूत्यर्थमेवाम्य धृतिश्चापकलत्रयोः ।

संख्योल्लसन्तो जानन्ति तद्विग्रहमुलक्षणम् ॥ १३ ॥

वेणी स्त्रोतो निशा रात्री रतिः कामनितम्बिनी ।

रोहितं यद्रिपुस्त्रीणामृजु शक्रशरासनम् ॥ १४ ॥

किं च, यश्च सत्तिलकतया चित्रकामितमौन्दर्यः । सद्वलयभूषित-  
तया विपुलकटकरचितपुंनागशोभान्वितः । गौराम्बरतया शुभ्रानन्त-  
श्रीविराजितः ।

किं च, माधवतया वैशाखेडितः । अम्बिकानन्दनतया वैचित्रवीर्यः ।

शिवः । तारापतिर्गुरुः । राजत्व भपत्वमिति तत्त्वार्थः । चमत्कारार्थस्तु—राजा चन्द्रः ।  
अत्र चन्द्रवाचकबहुसंख्याभः । 'त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम्' इति श्रीभागवतम् । किं चेति ।  
धेयान् धेष्टः । द्विविधचन्द्रयुक्तः । प्रकृतयो मन्त्रिणः । अकृष्टपच्यत्वात्कर्षणं धिना फलि-  
तत्वात् । 'अकृष्टपच्यता तस्मात्समर्द्धापवतां मर्द्धा' इति भागवतम् । ज्या भूमिर्माँवी च ।  
प्रजानां लोकानां भूतिः संपत् । पुत्राणामुत्पत्त्यर्थं च । संख्या ज्ञानं क्रीडं युद्धं च । 'वि-  
ग्रहः समराङ्गयोः' इति धर्तृणः । वेणी प्रवाहः कचरचनामेदश्च । निशा हरिद्रा । रतिः  
सुरतम् । रोहितं कुङ्कुमम् । अनेन रिपुस्त्रीणां वैधव्यमुक्तं भवति । तिलकचित्रकयोर्वल-  
यकटकयोर्गौराम्बरशुभ्रानन्तयोरेकार्थकत्वात्कश्चिच्चमत्कारः । 'तिलकं बिन्दुचित्रकम्'  
इति ध्वनिमञ्जरी । पुंनागः पुरुषधेष्टः । इति चमत्कारपक्षेऽर्थः । तत्त्वार्थस्तु—तिलकः  
भेष्टोऽद्भुतापेक्षिततौन्दर्यः । सद्वलयः सज्जनवृन्दम् । कटो गजमण्डः । करः कुण्डादण्डः ।  
चिता संवह्ना पुंनागशोभा तयान्वितः । गौराम्बरः पानवासाः । उद्गीतापरिमितसंपञ्चो-  
मितः । 'उग्रमुदीतशुक्रयोः' इत्यमरः । गौरोऽरुणे सिते पांते' इति च । किं च, मा-

निर्जरतया वैमानिकामितरूपः । सन्मालालंकृततया वैजयन्त्युद्धतिरुचिरः ।  
मुमुखोऽपि वैमुख्यस्थितियुक् । सर्वसुहृदपि वैरोचितः । मैत्र्याधिकांसक्तोऽपि  
वैराधिकासक्तः । वैकुण्ठोऽप्यागुगसंप्रदायज्ञः ।

अपि च, यस्य च पुगी अयोध्येव द्वारका । यत्र हि रामानुरक्ता उ-  
द्धवप्रणयिनः अकुरकर्मनुकूलाः मुमञ्जोह्यमिताः मुयज्ञाभिरामा लसद्दश-  
रथाः मुमिञ्जोपेता निवामिजनाः ।

यत्र च स्तननरुचिरो मेघ एव न स्त्रीजनः । मदनरुचिरवामुदेव एव  
न गजसंघः । कदनमञ्जुर्भटवर्ग एव न कुन्तलकलापः ।

किं च, भवनभूषणानि केतकदलानीव कलत्राणि ।

अपि च, कणनमञ्जुलापि न कणनमञ्जुला वीणा ।

कथं न मा म्यगादितिरिच्यते । यतः, यत्र स्वर्गं सदापविष्टितत्वम् ।

धवतयेति । माधवो वैशाख इत्यादिनः स्तुतयेति चमत्कारः । तत्वायम्नु वै इति च्छेदः ।  
शास्त्रा वेदभेदाः । एवमप्येऽपि आम्बिका भवराष्ट्रमाता । नन्दनः पुत्रः । 'वैवित्रवीर्यो धृ-  
तराष्ट्रः । पक्षे—वित्रपराक्रमो जननार्हपक्षः । 'नन्दन वामवोद्याने मुने ना हर्षके त्रिषु'  
इति स्तमात्या । निर्जरः देवः । वैमानिका देवाः । पक्षे—यत्र मानाभः कामितमोन्दयेः ।  
वैजयन्ता माला । पक्षे—'रोहिण्यामधरात्रे च यदाकाला (लेऽ)ष्टमी भवेत् । अयन्ती  
नाम सा' इति स्मृतिः । 'मपत्तिमस्मज्जननेषु भेतिः' इति लिङ्गाभट्टः । वैमुख्यं विमुख-  
न्वर्मानि विरोधः । वै इति च्छेदः । मुख्यस्थितियुगिति परिहारः । 'यत्र चतुर्गोपशो-  
भिनाः सङ्क्रामा इव प्रामाः' इति क्लृप्त्युपयोगः । 'मनोहरा वैश्रवणस्य लक्ष्मीः' इति  
भार्गवनीविलासः । 'न हिमानां निर्षादति' इति कविगक्षमः । 'हानिराद्यप्रशान्तिः' इति  
विश्वगुणादर्शकम् । 'म हिमार्नागिगम्भितः' इति वामवदत्ता । एवं पूर्वप्रयोगेषु चेति  
वै इति हीति हेतिपदविभागदर्शनादत्रापि चार्माकरोज्ज्वला इत्यादिषु साधुत्वमङ्गी-  
कार्ये महर्षयः । अपि चेति । उद्धव उत्सवः । मुख्य कर्षभेदः । लसद्दशा एषा वेषा  
ते । दशा अवस्था । यत्र च स्तननरुचिर इति । स्तननं गर्जनम् । पक्षे स्तनविषये  
न रुचिर इति न । रुचिर एवेत्यर्थः । ही नञी प्रकृतमयं मातिस्य गमयतः । 'रविरिव  
क्षणदानप्रियः' इति वामवदत्ताप्रयोगः । मदो गजदानोदकम् । कदनं युद्धम् । पक्षे—  
कदो मेघः । 'कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । 'स्तन मण्डलमाश्रित्य' न सस्य वरवोक्षिताम् ।  
कदाकर्णयते गीत रमया सह रङ्गराट् ॥' इति प्राबः । तत्र हेकदेति संयुधिः । किं  
चेति । भवो हरः । केतकानां त्रिवृज्जाहस्य नास्तीति शैवागमः । अपि चेति । क-  
नकननस्यदोषकार्यवाचकी । 'कनः कनमिन्यपि' इत्यमरः । कथमिति । अपां समूह

महाकुलगिरिपक्षच्छेदके प्रभुता । कुमुदहितकारिण्याः करिण्या अनुपमा-  
मिधानरमणीयता । वर्सन्तं माधवमसुमनसं प्राहुः । सदामलकविस्पष्टस्य-  
धिनें गुरुमाहुः । सदाशक्रयशोभां वहति देवगणः । कृशानुभावमङ्गी-  
चकाराग्निः । वैवस्वतं यमदेवमाहुः । वरुणस्तु न विप्रचेताः । अलीकदृष्टिः  
शिवः । कुबेरस्तु गुह्यकामितप्रणयः । किं बहुना, स्वः पुरंदरं वहतीति  
लोकापवादः ।

अलमतिविस्तरेण । यश्च,

सुरवरदः सुरवरदः सकलः सकलो बली बली मतनम् ।

ललितप्रमदो ललितप्रमदः मरमश्च मरसश्च ॥ १५ ॥

पादे यस्य हि मालती कुवलयं यम्योदरे राजते

वक्षोलंकरणं तनोति कमला वामोऽपि कोशालयं ।

कुन्दश्रीः कुमुदोल्लसच्च भवनद्वारोपशल्यं मदा

जीयात्मन्मुमनोभिरामचरितः श्रीकृष्णकल्पद्रुमः ॥ १६ ॥

आपम् । स्वर्गं जलाभाव इति भावः । 'महापायममुद्राय' इति विश्वगुणादर्शकम् । मह-  
दापं जलहृदं यत्र तस्मै इत्यर्थः । इति स्वर्गनिन्दापक्षेऽर्थः । तत्कार्यम्—पवित्रम् ।  
आकुलगिरिति च्छेदः । व्याकुलवाचात्यर्थः । पक्षो मित्रम् । पक्षे—कुलगिरयो हिमव-  
दादयः । पक्षो गरुडः । कुमुद्रमनोपः । तस्या अहितकारिणी । भृशच्छोऽत्र भूमिस्थो-  
पलक्षकः । मार्गाश्वलन्तीतिवत् । शक्यसंबन्धो लक्षणा । पक्षे—कुमुदो दिग्गजभेदः ।  
अनुपमा तत्पत्नी । वसन् स्थितम् । माधव नागयणम् । असुमनस देवमित्रम् । पक्षे—  
ऋतुभेदं जार्यापुष्पगृहीतम् । अमलकेन स्पर्धायुक्तः महान्तम् । पक्षे—अमलः कविः  
शुक्रः । गुरुषिषणः । संदेवः (?) दाशाः कर्तारः । क्रयः विक्रयः । पक्षे—शक्र इन्द्रः ।  
कृष्णप्रभावम् । पक्षे—अभित्वम् । य अदेवम् । न विद्यते विप्रेषु चेत्तो यस्य सः । न सः  
मासः । पक्षे प्रचेता नेति विप्रचेताः नादृशो नेति न विप्रचेताः । प्रचेता एवेत्यर्थः । विग्भा-  
ववाची । अलीकदृष्टिरसत्यज्ञानः फाल्गुनेत्यर्थः । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इत्यमरः । 'अलीकम-  
नृत प्रोक्तं ललाटाग्रिययोगि' इति लिङ्गाभट्टः । स्वः पुरांमन्येकमेव पदम् । इदं भयम् । पक्षे—  
स्वरिति च्छेदः । सुरवरदेति । सुराणां वरदः । शोभनो रवो रदाश्च यस्य । सविद्यः पूर्णश्च ।  
बलवान् बलप्रदाश्च । मनोज्ञवाचकः । ललितं हारभेदस्तेन प्रकृष्टमंतोषः । सप्तङ्गारः सभूमिश्च ।  
पादे यश्चेति । मालती गङ्गा । कुमुदो वैकुण्ठहारपालभेदः । उपशल्यं प्रान्तस्थानम् । यद्यपि  
'प्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरस्तथापि विशेषतश्चोऽत्र सामान्यपरः । अत्र पुष्पवाच-

यस्य च पञ्चधारातिभयंकरमपि सहस्रधारातिभयंकरमश्ववृन्दम् । अ-  
म्वेनत् । म हि कदाचिन्निरन्तमुखानुभवकुण्ठेतरमहिम्नि वैकुण्ठे वनि-  
तामु न चरमया रमया रममाणो धरणितलशोभादिदृश्य तत्र तत्र पर्य-  
टनेकाकी कस्मिंश्चित्प्रदेशे खङ्गचक्रशरासनशिलीमुखोद्भासितं मत्तसारङ्ग-  
हरिचक्रिशोभितमनेकभूदारकुलसेव्यमानपादं महाराजमिवाशेषभूभृदुत्तंसं  
केचन पर्वतं ददर्श ।

म एव हि वरचक्षुःश्रवणनिर्जरकन्यकाविहारभूमेर्विश्वाधिकां का-  
ञ्चनश्रिय वहतो धराधरम्यानि गतस्य गौगन्धनेरगगनम्यापत्यं नागराज-  
म्यांशावनागं शेषाचलो नाम । यश्च गिरिशोऽपि चन्द्रस्वरूपः । तुङ्गभ-  
द्राकृतिरपि शतद्रुशांभितः ।

अथ चैनमालोकयन्मत्स्य चैनमि चिन्ना समजन । किमयं विन्ध्यो भ-  
वेत् । नहि नहि । म हि कर्गरजानतिरम्कृतमहिमा । अयं पुनः स्वपादैकदेशा-  
श्रयवर्धितकर्गरजानः । नापि मेरुः । म च मुगाकाडम् । नापि महेन्द्राद्रिः ।

रुबहुशब्दलाभः । यञ्चेति । पञ्च धारा अश्वगतिभेदः । 'गतयोऽयः पञ्च धाराः' इत्य-  
मरः । महत्त्वर्थेति च्छेदः । अर्गतिः शत्रुर्गति परिहारः । विरोधस्तु मुगमः । स हि  
कदाचिदिति । न चरमया अपाश्रमया । श्रेष्ठ्येति यावत् । खङ्गादिचतुष्टयमायुध-  
भेदः । पक्षे—खङ्गमुगः । कोकः । शरशूक्ष्मः । असन्शूक्ष्मः । भृङ्गाः । गजाश्चस्यन्दनम् ।  
पक्षे—गजमिहमर्पाः । भृङ्गा येना ते गजानः । पक्षे—'क्रोहो भृङ्गा इत्यापि' इत्यमरः ।  
'पादा मन्त्रोत्पुयाशाङ्गिषु प्रत्यन्तपर्वता' इति हेमः । 'भूभृद्भूमिधरे वृषे' इत्यमरः । स  
एवेति । अगनागति शब्दतो विरोधः । पर्वतः सर्व इति परिहारः । शेषांशो मेरुपुत्रो  
वेङ्कटाद्रिर्गति पुगणम् । उत्तमसर्वकर्णदेवर्क्षातिहरणयोग्यक्षोणीकः । पक्षे—उत्तमसर्वत-  
रणकुमारासुरतस्थानम् । भूमिः क्षिती स्थानमात्रे इति हलः । 'कन्या नार्या कुमारा  
च' इति हेमः । सुवर्णसपदम् । पक्षे अनिर्वाच्यविषयम् । 'गौरोऽहणे सिते पीते' इत्य-  
मरः । यञ्चेति । शिवः सुधाश्रुगति विरोधः । पर्वतश्रेष्ठः स्वर्णस्वरूप इति परिहारः ।  
'चन्द्रः कपरकाम्यन्यमुधाशुम्बर्णचारु' इति मुधा । उत्तुङ्गमङ्गलाकृतितृक्ष्णशतशोमित इति  
परिहारः । द्वे नद्याविति विरोधः । अथ चैनमिति । कर्गरजातः अगस्त्यः । क्षीरे  
इक्षभेदवृन्दमिति तत्त्वार्थः । चमत्कारस्तु शब्दत एव । 'कर्गरस्तुभेदे स्याद्वटे वंशाङ्कुरे-  
ऽपि च' इति लिङ्गामरः । मुगाणां मद्यानामिति निन्दा । देवानामिति तत्त्वार्थः । 'क्षेत्री-  
काडमुद्यानम्' इत्यमरमाला । पशुभेद इति निन्दा । परशुराम इति तत्त्वार्थः । अ-

स ह्येकरामाश्रयः । अथ वा सोऽयमेव भवेत् । शेषमारुतविवादेन भूतलं प्राप्तः दिव्यभोगिकुलम्रणयिनः कलधौतरूपस्य 'रत्नसानोरपत्यं सर्पराजस्यां-शावतारो भगवान्भुजंगाद्रिः । भवतु यो वा को वा । अवगाह्य पश्यामीति ।

ततश्च तथा कृत्वा सानुगोऽप्येकाकी मुपादोरुनितम्बमध्यदेशोल्लसन्नाभि-शोभां मुललितकर्णेनेत्रां शिखरमनोज्ञदन्तावलीविराजितां कुन्तलसत्केत-कसुमां पुंनागमृहणीयां पर्वतैकदेशस्थलीं तत्र काञ्चन वनदेवतां चापश्यत् ।

अथ तया वनदेवतया देव, अयमद्भुतनिदानं पर्वतेन्द्रः । यतोऽस्य मनोजवसत्त्वम् । तथाहि—अत्रेदं नन्दनं वनम् । यत्र समन्दारानन्दमनु-भवति जनः प्राप्नोति च संतानमुखम् महाकल्पलताङ्गीकरणबद्धस्पृहश्च ।

यथेति । भोगिनो विलासिनः । पक्षे मपाः । 'भोगः सुखे ल्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । 'कलधौत रूपहंम्रोः' इत्यमरः । ततश्चेति । अनुगा भृत्या इति विरोधः । 'स्नुः प्रस्थः सानुर्गन्धियाम्' इत्यमर इति परिहारः । प्रयन्तपर्वतः । उत्कृष्टकटकः । अन्तर्स्थानम् । मृगभेदः । पक्षे—चरणम् । उन्महः । कटिपश्चाद्भागः । वलमप्रदेशः । अवयवभेद इति । 'नितम्बः पार्श्वमश्रोणिभागेऽदिकटके कटौ' इति शब्दा-र्णवः । 'न्याग्यावलप्रयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिपु' इति रभसः । कणौ मृगभेदः । नेत्र तर-मूलम् । पक्षे—स्पष्टोऽर्थः । शिखरमप्रभागः । दन्ताः सानुनि । पक्षे—रत्नवन्मनोज्ञदन्तपत्रि-शेभिनाम् । 'शिखरं पुलकाप्रयोः । पङ्कदादिमर्बाजे च माणिक्यशकलेऽपि च' इति हैमः । 'दन्तो गिरिनितम्बं च दशने सानुनि स्मृतः' इति विश्वः । 'ध्रुतिमुक्ताः शिखरौपमा बभ-वुः' इति भानुदत्तः । कुन्त आयुधभेदः । पक्षे—कुन्तलाः केशाः । 'पुंनागस्तु सितो-त्पले । जार्ताफले नृपश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्रुमान्तरे ॥' इति सुधा । अथ तय्यति । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः । 'मनोजवसः पितृमनिभः' इत्यमरः । 'प्राप्तं सर्वगुणैर्भ-नोजवसतां प्राप्तुं नक्तचरा' इत्यनन्तभट्टः । शेषाचल्येभ्य मेरुपुत्रत्वान्मेरुममान इति भावः । अत्र गिरी । नन्दनं हर्षकम् । मेरुपक्षे—वामनोद्यानम् । मेरी नन्दनवनमस्ता-त्यार्याः । 'रम्या मेरुचिराश्रया । नन्दनोद्यानमालेव स्वस्वमालोच्यतां कथा ॥' इति न-लचम्पूः । यत्र वने । समप्रविषमं यथा तथा । शरानन्दं भार्यानन्दम् । पक्षे—स इति च्छेदः । स प्रसिद्धो जनः । मन्दारानन्दम् । एवमप्रेऽपि । सन्तानं संततिः । पक्षे—वृक्ष-भेदः । महानाकल्पो वृक्षो यस्याः सा महाकल्पा । तादृशी च सा लताङ्गी वनिता चेति कर्मधारयः । तस्याः करजानि नानादिषन्धास्तेषु बद्धस्पृह इति जनस्य विशेषणम् । पक्षे—मेहृती वा कल्पलता तस्या अङ्गीकरणम् । लसच्च तद्विपारिजातं सिंहचन्दम् । पक्षे—ल-सन् विः पक्षी यस्य स लसद्भिः तादृशो यः पारिजातः । हरिचन्दनं गोक्षीर्षं तरुभेदः ।

लमद्विपारिजातं हरिचन्दनं च पश्य । किं च, सदासण्डलसद्विचारश्च ल-  
मति । मदामरालीसंचारश्च राजते । ललिताप्सरसां गणश्च शोभते ।

अपि चायं क्वचिद्दानुरागरञ्जिताम्बरो मस्करी, दर्भास्रनभूषितः परि-  
गतमुनिगणां निकटशोभमानकरीरो निरुद्धाशावकाशोऽनुकरोति सन्या-  
मिनः । क्वचित्सनारदः पर्वतत्वं सकलयति । क्वचित्कौशिकमदनार्कसोम-  
शिखिवरुणावामनया स्वर्ग इवोपलक्ष्यते ।

(किञ्चिद्विहस्य ।) देव, इतः पश्य । अत्र हरिपतिर्गजं विदारयति ।  
शरभः केमरिणं बाधते । ऋक्षस्त्रामितलक्ष्मणः । रामो नलं भक्षयति ।  
नीलो गवयश्चान्मूलितरम्भः पनममपि भङ्गमिच्छति ।

अनन्तशाखोल्लसितागमश्रीन्यङ्कुत्रजाराधितपाददेशः ।

नानाद्विजालापमनोहरोऽयमाचार्यलीलां विवृणाति शैलः ॥ १७ ॥

इन्द्राणीरुचिरनगप्मरोभिरामो ज्ञानैरावनवरकुम्भरभ्यलक्ष्मीः ।

मोऽयं निर्जरवनिताविहारभूमिः शैलेशः प्रथयति पाकशामनत्वम् ॥ १८ ॥

‘पर्वते देवतरवो मन्दारः पाणिजातकः’ इत्यमरः । किं चेति । आम्बण्डलमत्यक्षिप्त-  
चारः । पक्षे—आम्बण्डल इन्द्रः । सर्माचानां वचारा मराली हर्मा । पक्षे भ्रमराणामालिः ।  
लज्जिताप्सरसां मनोज्ञजलजलाशयानाम् । पक्षे—सुरवनिनानाम् । अपि चायमिति ।  
‘अम्बर व्योम्नश्च वामसि’ इत्यमरः । मस्करी वेणुयुक्तः । दर्भस्तृणभेदः । असनः करी-  
रश्च । पक्षे—करीरः कलशः । मुनिर्यन्ताङ्गुदीचर्ताप्रयात्यागमन्याकशुकः’ इति विश्वः ।  
‘आशा दिगभिलाषयोः’ इति च । ‘अनुकरोति भगवतो नारायणस्य’ इति कादम्बरी । ना-  
रदो मेघ इति तत्त्वार्थः । द्वावपि कृषिभेदाविति चमत्कारः । ‘महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालमा-  
हिषु कौशिकः’ इत्यमरः । ‘मदनैः स्मरवृक्षयोः’ । ‘वरुणन्तरुभेदे स्यात्प्रतीर्चापीतसूर्ययोः’  
इति विश्वः । ‘शिखिर्ना वाहवाहणी’ इत्यमरः । ‘मोमो मनोहरो चन्द्रे’ इत्युत्तरतन्त्रम् ।  
किञ्चिद्विहस्येति । कक्षो जम्बवान् । रामो लक्ष्मणश्च प्रसिद्धः । अन्ये हरिपत्यादयो  
नव सुर्मावादिकपिभेदाः । इति हस्ते हेतुः । तत्त्वार्थस्तु—मृगपशुपक्षिवृक्षभेदाः । नलं  
तृणभेदः । ‘नलादयस्तृणम्’ इत्यमरः । नील इति गवयविशेषणम् । अनम्येति । शाखा  
वृक्षावयवाः । अगमो वृक्षः । पक्षे वेदाः । आगमः पुराणम् । ‘न्यङ्कुङ्कुलस्यायिषिष्ये माने  
मुनी मृगे’ इति स्तमाला । ‘इन्द्रविप्राण्डजा नृदिजाः’ इत्यमरः । इन्द्राणीति । इन्द्राणी  
वृक्षभेदश्च हरितरजलजलाशयाच्चेति इन्द्रः । तैरभिरामः । ‘ऐरावतोऽग्रमातङ्गे, नारदो  
लङ्कुचहमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः क्रियाम् ॥ नपुंसके महेन्द्रस्य ऋतुदीर्य-

किं च,

मुहितमिलिन्दा बहुलमरन्दा परिमलपुञ्जाकलितकरञ्जा ।

इह नृप महर्षिप्रततिमतल्ली निबिडितपत्रा कुसुमविचित्रा ॥ १९ ॥

(साश्चर्यम् ।) इत उत्तरतो देहि दृष्टिम् । मधुरावल्यां कृष्णेनेव वन्यां कृष्णवर्त्मना क्रीडितं भवेत् । यतोऽयं पर्वतैकदेशो हीनबको नष्टहंमो मृ-  
दितमृगाल उत्सन्नबाणो दग्धभूमिजन्त्रामितगजमलः ।

दलन्मल्लिकाजालनिर्यत्ननिर्यन्मरन्दद्रवामारमत्तालिगीतम् ।

समाकर्णयद्भिः कुरङ्गैर्द्विपारिं विलोक्यापि नो भूभुजंग प्रयातम् ॥ २० ॥

इतः पुरस्ताद्भारतसमर इव धनंजयोल्लासो दृश्यते । तथा हि विपक्षी-  
भूय शकुनिर्नश्यति । द्रोणोऽपि मृदितपक्षः । भीष्मोऽयमुल्कोऽपि ग्रस्तः ।  
अत्रात्र पलायितं शल्येन । कर्णोऽपि दग्धः । एकाकिना धार्तराष्ट्रेणोत्प-  
तितम् । अत्रात्र शरासनानां भङ्गः । शिलीमुखाश्च्युतलक्ष्याः संचरन्ति ।  
सर्व एते भूभृतं खेदयन्ति ।

क्रीडत्कीरां नीलतमालां वनलक्ष्मीं

शक्राश्माढ्ये सानुनि जातां गजवृन्दैः ।

दृष्ट्वाक्रान्तां विस्तृतपक्षो घनबुद्ध्या

नृत्यति पक्षी मत्तमयूराभिध एषः ॥ २१ ॥

शरासने ।' इति मुधा । 'कुम्भस्तु कुम्भकर्णस्य सुते वंश्यासुते घटे । राशिभेदे दिपादे च  
कुम्भस्त्विति गुग्गुली ॥' इति विश्वः । स्विहतेति । परिमलपुञ्जनाकलितः सबद्धः करः ।  
वृक्षभेदो यस्याः । कुसुमविचित्राव्रजमेतत् । साश्चर्यमिति । भूमिजो वृक्षः । पक्षे -  
वकादयो द्वैत्यभेदाः । गजः कुतलयापीष्टः । मल्लध्वजश्च । दलदिति । हे भूभुजंग भ-  
पते । भुजंगप्रयातवृत्तमेतत् । इतः पुरस्तादिति । आचार्यादिकमानेषु काकोले  
द्रोण उच्यते । द्रोणः स्यादंशभेदेऽपि इति लिङ्गाभट्टः । 'पक्षः पार्श्वगुरुत्माभ्यसहायबल-  
मितिषु' इति वैजयन्ती । 'उल्कः कुरुभेदेऽपि पेचकः जम्भर्भेदनि' इति विश्वः ।  
'धार्तराष्ट्रः सुराक्षि स्यात्पक्षिपक्षत्रिययोरपि' इति रभसः । 'मधुव्रते स्वर्गे बाणे शिल्पामुखः'  
इति लिङ्गाभट्टः । अन्ये पक्षिमृगपक्षभेदाः । पक्षे योषभेदाः । तदन्यत्सुगमम् ॥ क्रीड-  
त्कीरामिति । हरिर्नीलवर्णयोर्व्यामिधोक्तिरिति कविसमयः । 'वंशकरावर्नालः' इति  
कालिदासः (भाषः) । 'राम दवांदलश्यामं' इति च । 'काप्यक्यं हरितकृष्णयोः' इति क-



किं बहुना ।

फालवत्तिलकोष्ठीसी रम्भारम्यश्च रूपवत् ।

नेत्रवत्कमलानन्दी कान्तानां पञ्जगाचलः ॥ २१ ॥

कचिच्च तालाधिकमुन्दरश्रीः कचिच्च कुम्भोजतचारुलक्ष्मीः ।

कचिच्च पीनोच्चकरीरसंपच्छेपाचलोऽयं कुचवन्मृगाक्ष्याः ॥ २२ ॥

इति सादरमुद्दिश्यमानानि वस्तून्वेषमाणः कचित्प्रदेशे अगस्त्यभया-  
द्विलीनमिव मागरं मिन्धुनिर्माणमभ्यस्यतो विश्वस्वप्नरुक्षावलीव हरिणा क-  
ल्पितम् अभिनवसमुद्रनिर्माणमय इव विधेः पुराणानेकपारावारप्रसेप-  
स्थानं विश्वकर्मविनिर्मितमुजनहृदयनिर्मलानेकस्फटिकसोपानावलीप्रतिबिम्बि-  
तमुरभिलमरन्दभाराकलितललितचिमकुमुममौरभ्यलुभ्यन्मधुकरनिकरमङ्गु-  
गुञ्जितममार्कणनविवशान्नरङ्गकुरङ्गशावकमारणेच्छानिपतद्विफलीभवदुष्ठी-  
नसहस्रमन्दाक्षमुद्रितमत्तशार्दूलं जलाद्रविशदवसनान्तरितप्रस्फुटोपलक्ष्यमा-  
णपीनोच्चकुचकलशसंज्ञानमत्तमानङ्गकुम्भयुगलभ्रमजनितविदारणस्पृहागतक-  
ण्ठीरवकिशोरकभयार्धमज्जद्वनदेवनानिकरं देवार्चनकुमुमावचयासक्तबाल्या-  
वधिबद्धब्रह्मचर्यव्रतदुर्गीकृतमदनतन्त्राभ्यासमुनिकुमारकनखाकुरक्षतजनित-  
मीत्कारानुमीयमाननजलविहारपरवशजलमानुषीजनवदनपद्मभेदं तटनिकटा-  
वटस्थलीनिलीनजृम्भमाणपुंभावलीलाविवशविद्याधरवररमणीमणीममृणमणित-  
श्रवणजनितकपोतपोतकण्ठागवभ्रमभ्राम्यच्छौक्नेयशतसंकुलं वराहवनिताद-  
त्तगाढाङ्गपालीदोहदप्रफुल्लबालकुरबकवनीपरिगततटैकदेशं कामिनमिवो-  
त्कलिकासहस्रमर्जुनमिव सिन्धुराजपरिपन्थिनं ललनाहस्तमिव विलसदूर्मि-

श्रिकल्पना । मत्तमयूरवृत्तम् । फालवदिति । तिलको रम्भा च वृक्षभेदः । कमलो  
मृगः । कचिच्चेति । तालादिष्वयं वृक्षभेदः । पक्षे इमाङ्गं कलञ्ज इति । कचिच्च-  
देश इति । उष्णवली उपरितना पट्टिः यां विलाक्यायो षाला लिखन्ति । विशदं  
भवत् । अवटो गर्तः । 'तिलच्छन्दस्तु शौङ्गेयो विद्वङ्गारातिरित्यपि' इति वैजयन्ती ।  
अङ्गपाली आलिङ्गनम् । दोहदमुपचा(च)प्रकरणोपायः । कुरबको वृक्षभेदः । 'उत्कम्ठा-  
यामुत्कलिका खेव हेलान्नरङ्गयोः' इति ग्लमाला । 'देशे नृदविशेषेऽप्यौ सिन्धुर्ना सरिति  
स्त्रियाम्' इत्यमरः । परिपन्थी समानः । पक्षे शत्रुः । 'मङ्गलरङ्ग उर्मिर्वा' इत्यमरः । ऊ-  
मिरेवोर्मिका । पक्षे 'अङ्गुलीयकर्मिका' इत्यमरः । आक्तोऽन्धलक्षणव्यञ्जकविद्वभेदः ।

काचक्रं उच्चैःश्रवसमिव शुभावर्तहृद्यं साकेतदेशमिवोर्मिलास्यदर्शनमुदित-  
लक्ष्मणं राज्याभिषेककालमिव पुण्डरीकच्छायानिषण्णकलहंसं कालियनाग-  
मिव कृष्णवेणीसम्पं कलशपारावारमिव जलैकदेशमुखमुत्तचक्रिणं जनितपद्मं  
च दृष्टमातङ्गकुलविहारमपि शुद्धं सपङ्कजानमपि निष्पङ्कजातं जडाशय-  
मपि नवरसोल्लसितं स्वामिपुष्करिणीति विश्वविख्यातं कमपि कासारमप-  
श्यत् ।

अथ तदवलोकनाद्विगतपरिभ्रमणायामः क्षणं विश्रम्य हंस इव केवलं  
क्षीरमयमाहारमुपकल्प्य माध्व इव सद्वातागममभिनन्दंस्तत्तीर एव नक्ष-  
त्रगणस्येव संबद्धमूलस्य शिवचन्द्रस्येव सदाबालस्य भागवतस्येव विलस-  
दनेकस्कन्धस्य सुजनस्येव सफलजन्मनः गरुडस्येव सुपर्णस्य चिञ्चातरो-  
रधःप्रदेशे पातालगतागतमार्गमिव वसुंधरानाभिमिव किमपि बल्मीकमवा-  
लोकयत् । अचिन्तयच्च—इदमस्माकमावामस्थली भवेत् । यतो निकट एवेयं  
पुष्करिणी घनरसमयी वनितेव सुग्वयति सफलितस्वापा च । अयं वृक्षो-

उर्मिणां लास्यम् । पक्षे उर्मिला मीमिक्षिभार्या । 'स्यान्साकेतमयोध्यायाम्' इत्यमरः । 'लक्ष्मणा  
स्वैर्धर्माभेदे सारस्यामपि योषिति । गमभ्रातरि पुंसि स्यात्सर्थाके चाभिधेयवत् ॥' इति  
सुधा । 'पुण्डरीकं सितच्छत्रं कृष्टभेदे सिताम्बुजे । ना त्वग्रं गजिले व्याघ्रं दिग्गजे...  
जरज्वरे ॥' इति रत्नमाला । 'कलहसन्तु कादम्नो राजहमे नृपोत्तमे' इति सुधा । कृष्ण-  
वेणी नदीभेदः । 'स्वामिपुष्करिणी चैव चन्द्रपुष्करिणी तथा । कृष्णवेणी समा' इति  
नदीतारतम्ये । पक्षे कृष्णा या वेणी कचरचनाभेदः । अमृतकलशोत्पात्तिहेतुत्वान्कलशपा-  
रावारः क्षीराब्धिः । 'चक्री कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति हंसः । 'पद्मोऽर्द्धा  
पद्मे व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे स्त्री पुञ्जकाश्रीचार्वाटपद्मगीषु च ॥' इति  
सुधा । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी । पङ्कजातं कमलं कर्दमसमूहधेनि परिहारः ।  
'भास्वः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति सुधा । इत्योरभेदः । अथेति । 'क्षीरं  
दुग्धे जले' इति सुधा । वातागमो मध्वशास्त्रम् । तत्तीर एवेति । 'आदौ शिफायां  
नक्षत्रे मूलं कुञ्जसमीपयोः' इति लिङ्गाभेदः । आबालं आलवालम् । पक्षे बाल एककला-  
त्मकः । स्कन्धाः स्तूलशाखाः । पक्षे विच्छित्तिविशेषाः । इदमस्माकमिति । घन-  
रसो विरन्तरप्रीतिः । अयं समूह आपं शोभनं च तदापं च स्वाप्म् । पक्षे 'मेघपुष्पं  
ज्वरसः' इत्यमरः । स्वापः स्वपनम् । 'प्रियतमया सह सुप्तं सुप्तं' इति चतुराणां समयः ।

ऽपि कुटुम्बीव सार्थकितमुतरुतस्तोषयति द्विजाश्रयश्च । इयं कल्याणी  
गगनगङ्गा निवमत्यविदूरे सखीवानुकूलितकमला धराभियोगद्वयां च । एते  
पक्षिणोऽपि ऋषिगणा इव पुराणागमप्रणयिनः स्नेहमपनयन्ति सकलक-  
लाश्च । एष भगवान् क्रोडरूपी हरिरत्रैव निवमति । नूनमयं कलितधरा-  
धररुचिरेनां महीं क्षणमपि न विमुञ्चति । इत्येवमालोच्य वासमकरोत् ।

ततश्च गतेषु केषुचिद्विषयेषु कदाचिद्द्वामलूरविवरान्निर्गत्य कचिद्वनो-  
द्देशे यास्यन् क्रोधजातिनया नारायणावताग्नया च भूदारं जङ्गममिव र-  
ज्जाद्रिं मूर्तिमन्तमिव राद्रसं जनकमिव शेषाचलस्य घोरघृप्यदूरदृक्स-  
पद्मेन कण्ठारावेण ह्रस्वमिव पुष्करावर्तं स्मरन्तमिवाद्यापि हिरण्याक्षयुद्ध-  
संरम्भस्य भगवन्तं कुहनावराहमद्राक्षीत् ।

तदनु अनिमिषलोचनलोभनीयश्रीलम्बकोडाकृतिगौरपयोधरराजमानदि-  
व्यकान्तिरचलानन्दहेतुरयं जगत्त्रय्युर्नामाविवगल्लब्धजन्मा स्तब्धरोमा इयं  
देवी धरा च । भवतु । दिष्ट्या दृष्टिमार्गमगमदेतन्मिथुनम् । तदेतत्प्रणा-  
मविषयीकरामि । इयं सगलता मद्गुणानां सेयमभ्यस्तता पुष्पाणामविकृतिः  
क्षीरस्य मणेरकाटिन्यं निधुवनस्यावमानं लक्ष्म्या अचाञ्चल्यं विदुषाममा-  
त्सर्यं तपसो निष्कामता मैत्र्या निर्व्याजता स्त्रीणां योग्यसमागमः सुकवेः  
श्लेषकाव्यरचनाविदग्ध्यं सकलजनश्लाघनीया भवतीति निश्चित्य यावत्तथा  
कर्तुमिच्छति तावद्ग्राहदेवोऽपि दृगान्निर्गम्य हंहो पुरत एव श्रीनिवास  
इव लक्ष्यते । अये अधररमविर्निर्जननवमुधे वमुधे त्वमपि विचारय । तव

प्राचुर्यार्थं मयट् । सुतरुता शोचन्नवन्तम् । पक्षे सुताना इतं ध्वनिः । कमलं जलम् ।  
धुरः पर्वतः । स्त्री प्रीतिदेवी च । पुराणागमः । अनभिनववृक्षः । कोलाहलः कलकलः  
इत्यमरः । पक्षे भागवतादि पुराणम् । पञ्चरात्रादय भागमाः । कला विद्या । धराधरः  
पर्वत इति तत्त्वार्थः । भूदेव्यधराष्टम्बाद इति चमत्कारः । 'वामलूरश्च नाकुक्ष वल्मीकं  
पुनपुनकम्' इत्यमरः । घट्ट धान्यपिष्टीकरणसाधनभेदः । मपलः समानः । पुष्करावर्तो  
मेघभेदः । तदेति न्विति । 'सुगमत्प्रावनिमिषी' इत्यमरः । 'न ना क्रोडं भुजान्तरम्' इति  
च । 'अचलानन्ता रसा विश्वभरा स्थिरा' इति च । पक्षे स्थिरानन्दः । 'स्तब्धरोमा  
क्रोडो भूदारः' इत्यमरः । अचन्विति । मिथुन युग्मम् । 'दिष्ट्या समुपजोषं चेतानन्दे'  
इत्यमरः । 'सुगताक्रोडा निधुवनमायोजनमाहुर्ग्यविदः' इति दारावली । तव कुक्षामो-

कुचाभोगेनेव चक्रहृद्येन करेण चन्द्राचलसौन्दर्यहरेण मुखेन सरलतामनो-  
ज्ञेन चरितेन मदास्तिष्ठेन लोचनयुगलेन सर्वभूभृद्वर्पहारकेण प्रतापेन रा-  
जमानो राजमानहारिवदने वद नेता तवायं श्रियो न वेति सभुजाचालनं  
कुचचिह्नगतगोत्रया गोत्रया सह संलपन् फुल्लपङ्कजनयनो द्रुतमागत्य पा-  
दयोर्नमन्तं स्वेन समं तं वत्स, किमेतत् क भवान् कायं पत्नगाद्रिः काग-  
मनक्रमः क दर्शनम् । अयं परीपाकः प्राचीनपुण्यस्य । इदं फलं तप-  
स्तरोः । इयं सूचना भाविकल्याणप्राप्तेः । सर्वथा नमोऽस्तु भगवतेऽतर्कित-  
घटनापटवे भागधेयायेति व्याहरन् हरन्निव मानसं ध्यानसंगत इव किं-  
चिस्स्थित्वा वीरलक्ष्मीनखस्तथायितहिरण्याक्षगदाघातकिणाङ्के वसुमतीकटि-  
नतरयुगलसंघर्षमसृणिते भुजान्तरे क्षणं कृत्वा वत्स, दिष्ट्या तादृशमहा-  
वीरकदम्बकालरात्रिकल्पाद्भारतसमराद्रत्साया इन्दिरादेव्याः सौभाग्यादे-  
वोर्वरितं जानामि । भवतु तावत् । कथयैतत्—कञ्चित्कुशली यादवेषु  
कौरवेषु च सुराजन्यमार्गप्रवृत्तेष्वन्धककुलशिखामणिरुग्रसेनो धृतराष्ट्रश्च ।  
देवकीनाशसृष्ट्यास्थानं कंसो युधिष्ठिरश्च । सुबलाङ्गप्रणयी अनिरुद्धः  
कर्णश्च । तोषितसाम्बः प्रद्युम्नो गाण्डीवधन्वा च । उल्लसदनिरुद्धकामो  
बलभद्रो दुर्योधनश्च । स्वगुणश्रवणतोषितकर्ण उद्धवः शकुनिश्च । सदा-  
नपगतसत्प्रीतिः कृतवर्मा भीमसेनश्च ।

गेमेवेति । चन्द्राचलः कनकाद्रिः । सरलता सारल्यम् । पक्षे हारलता मदो गर्वो  
इषो वा । पक्षे मयालिङ्गितः । राजा चन्द्रः । श्रियो नेता, लक्ष्मीनायकः । गोत्रा भूमिः ।  
सुरापात्रेण ज्ञातं यज्जन्यं युद्धम् । वारुणी पीत्वा न्योन्यकालेन यादवा मृता इति पृ-  
राणम् । पक्षे राजन्या राजानस्तेषां मार्गः 'युद्धे चाप्यपल्ययनम्' इत्यादिरूपः । अन्धका  
दारवभेदाः । 'सजातीयगणे गोत्रे गेहेऽपि कथितं कुलम्' इति मुधा । देवेति संघो-  
धनम् । कीनाशः कर्षकाः । 'कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु' इत्यमरः । शो-  
भनो क्लेशे क्लेशः । अङ्गजः प्रद्युम्नः । पक्षे सुबलराजपुत्रः शकुनिः । 'अङ्गजो मन्मथे  
पुत्रे' इति रत्नमाला । साम्बो जाम्बवतीसुतः । पक्षे शिवः । अनिरुद्धकामी यादवभेदी ।  
पक्षे विरक्तप्रमितायः । 'इच्छामनोभवी कामी' इत्यमरः । दानपोऽङ्गरस्तद्वनसत्प्रीत्या  
लङ्घितः । पक्षे लङ्घेति विभं पदम् । अनपगता सत्प्रीतिर्यस्य । भीमोऽच्छिन्नभक्त इति

अथ मेऽभूद्ब्राह्मणीः श्रीनिवास त्वदीक्षणात् ।

बहुना किं त्वदाश्लेषैर्धन्या क्रोडस्थितिश्च मे ॥ २३ ॥

इति बद्धालापः क भवानित्यादि पूर्वोक्तमेव स्तब्धतारं चालितमौलि-  
नामाग्रस्थापिताङ्गुलिकमाग्रेऽयन् तेनापि कचिन्मौनमुद्रया कचिदन्तर्ब्या-  
पिशुनशुष्कहासेन कचित्कण्ठरवेणापि नरकवधवर्जं स्ववृत्तस्य स्यापयित्रा  
लक्ष्मिनेत्रा मह कस्मिंश्चित्प्रदेशे क्षणमासांचक्रे ।

अथ श्रीनिवामोऽपि विनयबहुल्या तद्वाचाभिनन्दितो भगवन्मा-  
यादंष्ट्रिन्,

सरसा विशदा क्रोडीकृतमारगुणा तनुश्च वाणी च ।

नानार्थाय प्रभवति कस्य न दृष्टा श्रुता वा ते ॥ २४ ॥

किं च । देव, अत्र कंचित्कालं वस्तुमिच्छामि तद्भवतो भूमि कामये  
इत्यकथयत् ।

तच्छ्रुत्वा किमयं प्रभोवराहदेवस्य महिषां विश्वंभरादेवीं स्वीकर्तुमि-  
च्छतीति किंचित्कोपशोणितेक्षणे पात्रिकदम्बे विलज्जमानायां धरादेव्यां  
वराहदेवेऽपि दर्शदर्शं देवीवदनं दरदर्शितमन्दहासे “श्रीनिवास, मन्मनी-  
षितमप्येतन्न केवलमेकामेव धात्रीं किं त्विमां बकुलमालाभिधानां धात्रीं  
च स्वीकुरु कुरुकुलप्रणयिन्, आदौ भक्तैर्मदर्शनादिमानः कार्यः । वत्स,  
एतदपि जानामि नावयोरन्तरमिति तथापि कालः कलिरागतः । त्वमपि  
स्तोके जले न मज्जामि तदपि ज्ञानपूर्वमेव । यन्मात्स्ये वामने चाप्यवतारे  
स्वल्पं स्थानं प्राप्याक्रान्तवानसि मकलमपि भुवनतलम् । नोद्घाट्य मर्म

ग्राध्वराद्धान्नः । वर च तदहश्च वराहस्तस्य श्रीः । क्रोडं भुजान्तरमिति स्तुतिप्रकारः ।  
किटितपदिति ईवाद्वयमानकथनपरोऽप्यर्थः । नरकासुरस्य वराहपुत्रत्वात्तद्वधवर्जमि-  
त्युक्तम् । नेत्रा नियामकेन । सरस्वेति । सरारपक्षे भूसाहिता । वाणीपक्षे शृङ्गारादि-  
रसयुक्ता । ‘विशदः पाण्डुरे व्यक्ते’ इति हैमः । वराहत्वेन संपद्यमाना सारगुण्ये चेति  
कर्मधारयः । पक्षे कवलंकृतश्रेष्ठगुणा । दृष्टा तनुः भुता वाणीति विवेकः । किंचेति ।  
भूदेवीमितिः सर्वेषां, भूरिति श्रीनिवासस्याभिप्रायः । तच्छ्रुत्वेति । ‘वात्री स्यादुप-  
मातापि क्षितिगप्यामलक्यापि’ इत्यमरः । स्तोके जले न मज्जतीति लोकोक्तिः । मत्स्या-  
वतारे जलतले वामनावतारे लोकतलमिति विवेकः । ‘भुवनं लोकतोऽप्यसौ’ इति ध्वनि-

परेषाम् । अथ वा किं नः कार्यं जरठानां तथापि मर्यादा कापि वरम्”  
इति वदति “यदाज्ञाप्यन्त्यार्थचरणाः” इति दर्शितविनये वासुदेवेऽतिक्ता-  
मति घटिकाद्वये वियन्मध्यमारूढे तमःकुलचित्रभानौ चित्रभानौ

जाताकस्मिकमेघरावमतिभिः संभावितः केकिभि-

निर्घातिभ्रमगाढलग्नवर्नितैरानन्दितः किं नरैः ।

श्रीमत्पन्नगशैलराजवसतेः क्रोडस्य लक्ष्मीपते-

नर्दब्रह्ममयो ललाम नितरां मध्याह्नेरीरवः ॥ २९ ॥

ततश्च यथाम्थानं सबकुलमालां धरां स्वीकृत्य प्रापतुः ।

अथ विश्वंभरया पृष्ठतट्टत्तान्तो वराहः कथयामास । शृणु देवि सरसे  
रसे, सावधानम् । स्पर्शनानन्दभाक् अचलराजसंपद्धरः भूभृत्करप्रसार-  
महितः अखण्डचक्रश्रियं दधानः तव कुचाभोग इव न्यवसच्चोलमण्डलं चो-  
लो नाम महिपतिः ।

यस्मिन्विलसति लोचनलोभनीयरम्याकृतौ सन्मालापरिगते सुवृत्ते अ-  
त्युन्नतधर्मशालिनि तव कुचमण्डल इव राजनि अहमिवानिमिपश्रियं द-  
धानः सात्त्विकभावमापन्नः सकामः सकलोऽपि लोकः । एवं स्थिते कदा-  
चित्कापि लसच्छृङ्गारोचिताकारा सुरभिमुमनोहारिणी गोपालबालिकास्व-

मङ्गरी । ‘स्वरूपान्धर्वयोस्तलम्’ इति जगद्धरः । अनेन मत्स्यादीनामिक्यमुक्तं भवति ।  
‘जीवस्थानं भवेन्मर्म’ इति हलायुधः । ‘उत्तमाना स्वरूप तु पादशब्देन भण्यते’ । ‘मना-  
किप्रये वरं क्लीषे केचिदाहुस्तदव्ययम्’ इति सुधा । जाताकस्मिकेति । स्वरूपार्थं  
मयद् । ततश्चेति । ध्यानवासपक्षे सकुलमालानामिका क्वा तया महितां धात्रीं वासाथे  
क्षितिम् । वराहपक्षे तन्नामकपुष्पमालासाहिता धरादेवीम् । शृण्विति । ‘स्पर्शनो  
माहते स्पर्शदानयोः स्पर्शनम्’ इति विश्वः । अचला या राजमपत् । पक्षे अचलराजो  
मेरुः । राजसु राजप्राणद्वयप्रसरणेन । पक्षे वराहपाणिप्रसारेण । चक्र राष्ट्रम् । पक्षे  
पुमांश्चक्रवाकः । चोला देशभेदः । पक्षे कूर्पासः । यस्मिन्निति । ‘सन्सार्या धीरश-  
स्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु’ इति सुधा । ‘मालापङ्क्तिं पुष्पादिशामनि’ इति  
भास्करः । अहमिवेति । देवसपदम् । पक्षे निर्गतनिमेषसंपदम् । अनेनाधिकासक्ति-  
वक्ता । सात्त्विकभावः सत्त्वगुणसबन्धिधर्मः । पक्षे स्तम्भप्रलयरोमाञ्चादिः । कदा-  
चित्क्षिति । लसच्छृङ्गारेति उचिताकारेति पदद्वयम् । पक्षे लसच्छृङ्गेति रोचिताकारेति  
पदद्वयम् । सन्तपुष्पमालया हारवती । पक्षे धेनुषु मनोहराम् । ‘सुरभिर्गवि च क्षियाम् ।

समानां कामपि गामानीय विक्रीतवती । स राजा तां रोहिणीं सत्यपि  
महिषीवर्गे पुत्रार्थमचीकृपत् । सा च गौश्चिरंतनेन 'गोपेन पात्यमानाप्य-  
त्युन्नतं भूभृच्चक्रवर्तिकुमारं शेषाचलमाश्रित्य पांसुलेबाह्वीरा वनमायाति  
स्म । अन्यदा तु राजदण्डभीत्या वस्मीके क्षरत्क्षीरामाराद्विलोक्य तां धेनुं  
परशुना नामदृश्य इव क्षत्रियततिमम्बण्डयत्स गोपालः । सापि कुहनाधेनु-  
र्योगिराज इव कालजवं तं कुठारप्रहारं यावद्विफलयति तावदेव कल्याणि,  
किं कथयामि वत्स, वामुदेवम्यौदुम्बरक्षीरार्ककापीसगवेषणदशा संवृत्ता ।  
तदप्याकर्णय यत्परस्तादृत्तमिति ।

. ततश्च तव गेयमिव तालप्रमाणोज्ज्वलं रक्तं पश्यतो गोपस्य सावम्या  
जाना या मुचुकुन्दम्यापभङ्गकारिणो यवनस्य अथवा सरससाहित्यनिन्द-  
कस्य दुष्कवेः ।

अथ ज्ञातवृत्तान्तश्चोल आगत्यालोचयामास । अहो कोऽयमद्भुतदर्शनः  
सुप्रतीकोऽपि सार्वभौम इव दृश्यते । कल्पोऽपि पुनाग इव राजते ।  
सुग्रीवोऽपि बलाहकस्यानुकरोति । नीलोऽपि नलमुन्दरः । तिष्ठ-  
त्वेतत् । कोऽयमिति जानामि । किमयं प्रतापनिधिः सप्तार्चिः नक्षत्रम-

वमन्तचक्रयो पुमि त्रिषु सौम्यमुगन्धयो' इति स्तमात्रा । स राजेति । भूपः । गामू ।  
सैर्भिर्भा समृह' । पुत्राणा क्षाण्णानार्थमात्रं तन्वाय' । चन्द्रः, नक्षत्रभेदः, राजपत्नीगणः,  
सुनात्पत्यर्थमात्रं चमत्कार' । 'गाम्नागु कण्ठगन्ध रोहिणी' इति स्तमात्रा । 'महिषी  
वृषपत्न्या च सैर्भिर्भामोषार्थमात्रं' इति विश्व' । सा चेति धेनुः । धेनुपेन । मेरुपुत्र-  
मिति तत्कार्यः । चमत्कारस्तु भामः, राजा, महाराजपुत्रमिति । अक्षीरा अदुग्धा । ऋषे  
भक्षिणी इत्यति प्रेरयतीति तथोक्ता । 'गानांके वृषभे चन्द्रे वामुदेवधेनुषु क्षियाम् ।  
हृयोस्तु पृष्टिदग्बाणस्पर्धवन्नाम्बुलोमसु' इति स्तमात्रा । 'स्मातीति' इत्यमरः । अन्यदा  
त्विषति । कालजव मृत्युवेगश्च । ततश्चेति । 'वृक्षभेदः स्मृतस्तालस्तालः करतल-  
ध्वनिः' इति ध्वनिमञ्जरी । अहो कांऽयमिति । सुप्रतीकः शुभाहो दिग्गजश्च ।  
सार्वभौमो राजा दिग्गजश्च । कल्पपुनागी वृक्षभेदी । विभुः पुरुषश्रेष्ठश्च । 'न्याय्ये तुल्ये  
प्रभौ काले देववृक्षे च कल्पवाक्' इति ध्वनिमञ्जरी । 'अश्वस्तु कैव्यसुग्रीवमेघपुष्प-  
बलाहकाः' इति श्रीभागवतम् । शोभनकण्ठो मेघश्च । नीलजली वानरभेदी । कु-  
ण्डलवर्णो राजभेदश्च । 'नीलो वर्णं मणीं कैले निधिवानरमेदयोः । नीलीकथ्यां लाङ्छने  
च' इति हैमः । कोऽयमिति । प्रकृततापनिधिः । 'कुठानुः पावकोऽनलः' इत्य-

कृशानुभावं धत्ते । स्निग्धच्छायाः सप्ताश्वो भवेत् । अहह निशोल्लसदम्ब-  
रपरिष्कृतोऽयम् । भवतु यो वा को वा । कैथमीदृशस्यैतादृश्यवस्था ।  
किमिति संभाषयामि । यदि तमेव पृच्छामि नायं प्रज्ञावतां पन्थाः । अ-  
थवानालोकितकेन यथागतं पृच्छामि तदितरा का निस्त्रिंशता । अथवा  
मदीयगोक्षीरमन्यायेन पिबतस्तवोचितमेव जातमिति मणामि । तद्वीथीपि-  
शाचस्य गृहानयनप्रकारः । इत्येवं विविधप्रकारमालोच्य कथं कथमपि म-  
धुराधिपोऽयमिति ज्ञात्वा निश्चित्य प्राप्तकालप्रतिक्रियेयमिति यावद्वण्डव-  
त्प्रणन्तुमिच्छति तावदेव तं दृष्ट्वा देवोऽपि प्रकोपस्फुरदधरविनिर्गच्छद्रू-  
क्षाक्षराणि श्रावयांचकार । रे रे चोलेन्द्र, साधु रे साध्वनुष्ठितं भवता ।  
नायं तवापराधः । पापीयान् श्रीमदम्बामुत्तरलयति । प्रायस्स्वद्विधा ब-  
हवो महतामवज्ञानात्स्यानुरूपं फलमापुः । तथाहि । निमिमदनयोर्विदेह-  
भावः । चित्रकेतोर्नेहुषस्य चाहित्वम् । जयविजयनलकूबरादेः पलाशित्वम् ।  
त्रिंशङ्कोरिन्द्रद्युम्नस्य च मातङ्गता । अतस्त्वमप्येवं भवेति । तच्छ्रुत्वा स  
भूभृत्तद्वाग्वज्रेण ताडितो निःसंज्ञो निपपात । देवि, वलघ्ननुच्छीकृतान-  
न्तेऽनन्ते, चित्रमेतत् ।

कुठाराहतिरेकस्य गोपस्यान्यस्य पञ्चता ।

पश्य पश्य वरारोहे तदन्यस्य पिशाचता ॥ २६ ॥

मरः । पक्षे क्षीर्यमिधिः । अकृशश्चासावनुभावः प्रभावश्च । 'सप्ताश्वहरिदश्वोऽम्बरमयः'  
इत्यमरः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । 'अहहेत्यद्भुते खेदे'  
इति च । 'निशा निष्पीयिनी रात्रिः' इति च । 'निशाङ्गा काञ्चनी पीता हरिश्वा' इति  
च । अम्बरं व्योम वसन च । निस्त्रिंशो नृशंसः । 'हीनसंबोधने तु रे' इत्यमरः । निमिमद-  
नयोरिति । निमी राजभेदः । तस्य वसिष्ठस्यापमानादेहाभावत्वं मदनस्य रुद्रावमाना-  
दनङ्गत्वमिति विवेकः । अग्नेऽप्येवमेव । इय सर्वापि कथा भागवताज्ज्ञेया । 'अहिर्बुध्न्यासुरे  
तर्पे' इति विश्वः । 'पलाशी वृक्षरक्षसोः' इति विश्वमेदिन्यौ । मानहो गजः । पक्षे च-  
ण्डालः । अनन्तमाकाशमनन्ता भू देवी । कुठारेति । हेतुकार्ययोर्भिन्नाधिकरणत्वमिति  
विस्तृतापादनप्रकारः । तत्त्वार्थस्तु—एको गोपः कृष्णः । अन्यो गोपो धेनुपः । तदन्यो  
गोपबोलमूषः । अनेन बोलस्य पिशाचत्वमित्युक्तं भवति । अनेनैवशब्दार्थोऽपि विवृतः ।



चक्रिणा श्रीधरेणायं वल्मीकस्थानवासिना ।

तेन चोलनरेन्द्रोऽपि क्षणादुद्वेजितः प्रिये॥ २७ ॥

अथ तस्मिन्मोहमापन्ने भर्ता जीवनदानेनापि मत्कार्ये इति जलसेका-  
दिना कृततत्प्रबोधप्रयत्ने कस्मिंश्चिन्मन्त्रिणि देव, प्रकृत्या कया धुतन-  
योऽयं नृमिहेन त्वया दण्ड्य इति चित्रममुद्रोदरमज्जनं चेतसः, दाहश-  
क्तिश्चान्द्रिकायामपि दृष्टा भवेत्, कठिनमपि हैयङ्गवीनमिति सचेलाञ्चल-  
प्रसारं प्रणमति श्रीनिवासोऽपि किञ्चिन्मन्दीभवत्कोपावेशे मकक्षास्फालनं  
नृत्यति गगनतलावल्गुम्बनि कल्हदर्शननिनिन्द्रे मुनीन्द्रे अयमस्याभिनवपि-  
शाचस्य चोलदेवस्य वामार्थे क्रम इति प्राक्स्थिताक्रन्दमुद्गतकुटुम्बकं जी-  
र्णशाल्मलितरोनिर्वीमयति वेनालभृत्यगणं गता चोलोऽपि कथमप्युद्वेजः  
माज्जलिबन्धं वाचमुवाच ।

अम्बाविमुक्तो भीष्मश्चिरजीव्यप्रमदकः प्रजारहितः ।

पात्रं नामीत्किं ते करुणायाः किं तथाविधो नाहम् ॥ २८ ॥

अथवा किं प्रार्थनया । महता शापेन जगत्यास्मिन्कां वा नष्टः । इन्द्र-  
द्युम्नस्य पुनागत्वं नलकृचरस्याजुनत्वं नहुषस्य चक्रित्वमिव ममापि देवस्य  
शापः कामप्युन्नतिं नयेदिति ।

ततश्च श्रीनिवासोऽपि श्लेषकाव्यबन्ध इव क्षणं कठिनम्यभावो द्राक्षाक्ष-  
धुरां मधुराविधो वाचमुच्चार्याचकार—भो भो महाराज चोल्रेन्द्र, गोपा-  
थीनचेतसा वृथा शमोऽस्मि । विश्विक्रोधाधीनचेतसं नरम् । पश्य पश्य,

चक्रिणेति । चक्रा मयं इति चमत्कारः । नागायण इति तत्त्वार्थः । श्रीविष्णु । पक्षे  
रमा । 'नरेन्द्रो वातकं राज्ञि विरयैरेऽपि' इति विश्वः । अथेति । 'जीवनं वर्तने नीर-  
प्रणयोः' इति मुधा । कयाधुः प्रकाशमाना । नृमिहेन नागायणावतारमेव इति चमत्कारः ।  
तत्त्वार्थस्तु कया प्रकृत्या स्वभावेन धुतनयः काम्यतर्नातिः । न कयापीत्यर्थः । मनुष्यश्रेष्ठः ।  
हैयङ्गवीनं नवनीतम् । अथेति । करो माता काकममानः संतोषरहितः प्रकर्षेण जाराणां  
हिन इति निन्दा । शान्तनवः काचन वनिता दीर्घजीवी श्रीगदितः पुत्ररहित इति त-  
त्त्वार्थः । अम्बाभिधाना काचन भीष्मं चक्रमे मनुतां नार्ह्यचकारिति श्रीभागवतम् । 'चि-  
रजीवी चक्रहृष्टिः' इत्यमराधिकपाठः । अथेति । पुरुषश्रेष्ठत्वमिति चमत्कारः । पुरुष-  
गजत्वमिति तत्त्वार्थः । अर्जुनः पार्यः । पक्षे वृक्षभेदः । चक्रो नागायणः । पक्षे स्रपः ।  
भो भो इति । क्रोधनः क्षयश्च वत्सभेदः । कोपनः नाश इति तत्त्वार्थः । तथा इतो

कश्चन क्रोधनः स हि पुरस्कृतक्षय एव भवति । अम्वेतत् । कंचित्कालं सफलितमद्वचनो भव । अचिरादेवैतस्मान्मोक्षो भोक्षश्च ते भविष्यतीति । ततः परं यद्वृत्तं बद्धवती जानात्येवेत्यभिधाय म्योचितकार्याय तद्वत्तहस्ता-वलम्बोऽत्रिरिवोदतिष्ठत् ।

एतश्च श्रीनिवामोऽपि वनादागत्य सह बकुलमालया अहो निष्कारणा मैत्री निर्व्याजा प्रीतिः लोकोत्तरं मौजन्यं निरपेक्ष उपकारक्रम इत्यादिव-राहगतालापभूयिष्ठं व्याहरन्नेव --

ललितकमलशोभे पर्वतेन्द्रम्य पादे

गमयति कृतमक्तिर्वत्सगणां शनानि ।

नरमृगपतिमृग्स्तादृशं वेङ्कदेशः

कविरिव विगनान्यव्यावृतिः श्रीनिवामः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कदेशकवेः कृता श्रीनिवामविलामे पर्वभागे प्रथम उच्छ्वासः ।

दिनाय उच्छ्वास ।

अथ कदाचित्कचित्स्मृतमालालोकनजानानन्दः क्वचित्स्थाने लम्पट्पुथुल-कुचतरुण्यादितदृष्टः क्वचिन्मानुलजानामयः क्वचित्स्मृतालमत्प्रीतिः क्वचि-भ्रान्ततापमगणः भवन इव वनेऽपि विहरन् श्रीश्रीनिवामः कस्मिंश्चित्प्र-देशे अतिधवलशरीरकान्ति अनिलवेगविप्रकीर्णकपिशजटाकलापं किञ्च-ल्कपुञ्जोद्गमितमिव मिताम्भोजवनकान्तिममहं कृष्णाजिनावगुण्ठितकलेवरं प्रलम्बवधमुदितमुरान्तकार्त्तिकितमिव रवताजानि कृतहरिचन्दनाङ्गरागं गङ्गाजलस्त्रपितमिव शिवाशिरःशेखरचन्द्रकिंशोरं मुनारोद्धासमानया

हस्तावलम्बो यस्य सः । पक्षे स चामां दत्तः कृषिभेदश्च य एव हस्तावलम्बो यस्य । ना-रायणावतारो इतोऽत्रिपुत्र इति भागवतम् । ललितेति । कमलो मुगः । पादः प्रत्य-न्तपर्वतः ॥ इति धीधरणीधरविचित्ताया श्रीनिवासविलामचम्पटीकाया प्रथम उच्छ्वासः ॥

अथेति । शोभनीस्तमालाः । पक्षे सुनपङ्क्तिः । लम्पटः पृथ्वी ये लकुचतरवो यस्मि-न्निति स्थानविशेषणम् । पक्षे लम्पटा पृथुलं कुचं यस्मान्मयामादितदृष्टः । 'मपेभे-ईऽव धत्ते मातुर्भातरि मातुलः' इति रत्नमाला । तालो वृक्षभेदः । पक्षे मुता पुत्री । तापसा वृक्षभेदः । कस्मिंश्चित्प्रदेश इति । ताग कर्तानिका । पक्षे ब्रवी रजनम् । 'म-

दृष्ट्या कान्त्या च महत्या वीणया तपस्यया च राजमानम् किं च, वसन्तमिव  
सुरभि ग्रीष्ममिव महानपस्थितिभामुरं वर्षावामरमिव अभस्यागमनं कलयन्तं  
शरत्पमयमिवानुभूतविधुप्रमादं हेमन्तमिव मदाहिमहितं शिशिरमिव  
पुष्कृतमाधवम् इत्यनुभूतमर्चतुर्कालोचितचरित्रमप्यज्ञातुर्कालोचितचरि-  
त्रं पाण्डुमप्यर्जुनं आत्मभृष्टहणीयमपि निष्कामं पर्वतयुक्तमप्यनाश्रित-  
भृष्टं क्षमावाममप्यम्बरचर अपापमपि नाग्दाभिधानं केचन तपोनिधिं  
नयनातिथीचकार । अचिन्तयच्च ।

न रागं मानमे वृत्ते पक्षपातां च नाभवत् ।

हंमोऽयं कश्चिदपरो वनमार्गचरितः ॥ १ ॥

• ततः किञ्चिद्विहस्य यथाविधि संपूज्य प्राह । स्यायंभुव कलहोत्पत्ति-  
नाटकसूत्रधार, कुतो भवान् इति । सोऽप्यवदत् । दक्षिणं पाणिमुन्नमय्य

सृगालोके निष्प्रभोऽयं चन्द्रोऽको मन्दनन्दनः ।

जिह्वां करालां वहति वदि केनोपमायमे ॥ २ ॥

अस्त्वेतत् । भवद्दशनकाङ्क्षया वैकुण्ठलोकमगमम् । यत्र च शोभमान-

हता वदकभेदे प्राप्तेऽप्यस्यात्रापमरुत । तन्मभेदे प्रमादोऽपि वाच्यवत् इति सुधा ।  
तपस्या तपः । 'सुरभि स्यान्मनोजेऽपि' इति रत्नकोशः । आतपः । 'नमः स्व श्रावणो  
नमाः' इत्यमरः । विद्यावारणः । पक्षे चन्द्रः । प्रमादोऽनृप्रद्वेषास्त्वयदाकाव्यगुणेषु' इति  
विश्वः । महितं पातनम् । पक्षे हिमस्य हितम् । माधवः कृष्ण । पक्षे वसन्तः । 'ऋतुः  
श्रापुषस्तारयोः' इति, पाण्डुः कुन्तापता मिते' इति च हेमः । आत्मभृष्टदत्तो ब्रह्मा  
च । कामो मदन इत्या च । पर्वतोऽदि, रूपभेदश्च । भृष्टपर्वतो राजा च । 'क्षमा  
क्षोभ्या तितिक्षाया' इति भास्करः । अपापोऽपगतजलः । नारादो जलदः । न रागमिति ।  
हमः पक्षभेदः । पक्षे मन्यामिति तन्वायः । 'मानमे मर्गमे स्वान्ते' इति विश्वः । 'रा-  
गोऽनृगती मात्मये' इति च । पक्षान्या पातः पतनम् । पक्षे दोषभेदः । पक्षे मारा  
क्रेय रचिगमन्तिगम्य । पक्षे कपराकान्तिः । 'अथ कपराश्चयाम । घनमारश्चन्द्रसहः'  
इत्यमरः । 'हमो विहगभेदे स्यादकं विष्णो हयान्तरे । योगिमात्रादिभेदेषु परमात्मन्यम-  
न्तरे ॥ तिलोभि नृपतां चैव शरीरमरुदन्तरे' इति विश्वः । लोकसाधारणहसलक्षणाभा-  
वादपरो लोकविलक्षण इत्युक्तम् । सूर्येति । सृगणा ज्ञाननामालोके दर्शने इति  
निन्दा । भानद्दशान् इति तन्वायः । 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शनै र्वन्दिभाषणे' इति  
सुधा । मदहर्षकः । पक्षे शक्तिः पुत्रो यस्य । 'नन्दन दोसवोद्घाते पुत्रे ना हर्षके त्रिषु'  
इति रत्नमाला । करालां करा । पक्षे मत्सु जिह्वामु काचन तच्छब्दवाच्या । 'काली  
कराला च मनोजवा च' इति श्रुतिः । अस्त्वेतदिति । आर्वालिः । पक्षे कल्यः ।

मुक्तावलयः राजमानातनुभाः सरमसरसः असदृशः भूभागा वनिताजनश्च ।  
 यत्र च कुमुद उत्तरद्वारपालः सद्विपः पर्यङ्करूपः शेषः कलितमहापदो  
 देवगणः न जनाः । गत्वा च । अहो दैवाद्योग्ययोरेव सकललोकोत्तरयोः  
 स्पृहणीयजयविजययोः भासमानबलप्रबलयोः विदुरप्राप्ययोः वैकुण्ठाभिधा-  
 नयोस्तव त्वल्लोकस्य चेति द्वयोः संयोगः संवृत्त इति सानन्दः तत्राश्रुणवं  
 भवान्भूलोकं गतवानिति । ततश्चाहमन्विष्येतस्तत आनन्दकाननं ग-  
 तांऽस्मि । यत्र च ।

मदापापिदुरापा मा चन्द्राभापीनलक्षणा ।

प्रादाप्याख्यातमौग्ध्या सा चित्रचर्या तरङ्गिणी ॥ ३ ॥

आप च ।

करहिचक्रं कलयज्जिह्वयालिङ्गितकंधरः ।

विनायकाप्रियः शंभुर्माधवश्च विराजते ॥ ४ ॥

तत्राप्यदृष्ट्वा मिलितोभयवाहिनीभगसंमर्दननलमत्कबन्धे प्रयागे कुरु-  
 क्षेत्रे च हरिपदाङ्किते गयाक्षेत्रे हिमवाच्छिखरवग्कदम्बे च विफलितप्र-

भतनुभा अनल्पकान्तयः । पक्षे मदनकान्तिः । सरमानि मज्ज्यानि सरामि जग्याशया  
 येषु । पक्षे अत्यन्तसमृद्धारः । सदृक्शब्दः । पक्षे सदृशशब्दः । एकवचनबहुवचन-  
 श्लेषः । कुमुदस्तन्नामकः । पक्षे कुन्मिसतनोपाः । मन् विषयस्य । पक्षे सतो द्विषो  
 द्वेषिणः । कलित महापद स्थान येन । पक्षे सवद्धमहाविपदः । नेति सर्वत्र संबध्यते ।  
 पयोक्त एवालकारः । गत्वा चेति । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । 'उत्तर प्रतिवाक्ये  
 स्याद्धर्षोदाच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तग ॥' इति विश्वः ।  
 जयोऽर्जुनस्तस्य विजयः । बलो बलरामस्तेन प्रबलः । पक्षे 'जय च विजय तथा ।  
 बल च प्रबलं चैव सुनन्द नन्दमेव च । कुमुद कुमुदाक्षं च द्वाग्पालाश्च पूजयेत् ॥' इति  
 स्मृतिः । विदुरो वैचित्रवर्षः । पक्षे 'ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः' इत्यमरः । आनन्दकानः  
 काशीक्षेत्रम् । सदापापीति । मदापा दुरापेति शब्दतो 'वरोधः । पापिना दुरापेति परि-  
 हारः । अत्रापिशब्दस्य सार्धकयात्काश्चिदमत्कारः । एवमप्रेऽपि । चन्द्रः सुधांशः । इनः  
 सूर्यः । पक्षे पीनं लक्षण यस्याः । प्रादा प्रगल्भा । मौग्ध्य मुग्धभावः । पक्षे प्रादे-  
 राप्या प्राप्या । ख्यातसान्दर्भ्येति । 'मुग्धः सुन्दरमृगयोः' इति रत्नमाला । कर इति ।  
 आहचक्रं सर्पसमृद्धम् । आधिपत्यम् । विनायको द्वैमातुरः । पक्षे हांति भिन्न पदम् । सु-  
 दशेनायुधम् । रमा । गरुडः । 'तरङ्गिण्यां च मेनाया वाहिनी' इति जगद्गुरः । 'कबन्धं  
 सलिले रुण्धे कबन्धो राक्षसान्तरे' इति विश्वः । हरिः सिंहः । पक्षे नारायणः । 'यमा-

यामः केवलं द्विजातिमुलभां दक्षिणाशां लक्ष्मीकृत्य प्रवरोपशोभितामपि  
विप्रवरोपशोभिनां गोदावरं प्राप्य

नमामि मानदां गोदां नयनायनतां गताम् ।

नमद्भामनताङ्गां तां नवपावनभां शुभाम् ॥ ५ ॥

इति पद्मबन्धेन स्तुत्वा च नतः केनचिद्विषयेन गमनकर्मिकृतपाण्डुरङ्गक्षेत्र-  
स्तत्र भवदीयां मतिम्

नतवत्सल गर्जावनेत्र मामव यादव ।

नवजीवनदाराव वगदानवजीवन ॥ ६ ॥

इति च्छत्रबन्धनेन स्तुत्वा । अथामल्लप्रमवधेनुमित्रोभयनोमुखीं कृष्णा-  
येर्णामुदुपेनात्रिरिव तान्वा ऋणं पितृणां तेनैव क्रमेणानेकमुरभिर्महिष्या-  
दिभृषिनाम्प्रामाण्कृष्णानिवोद्दीक्ष्य उदुपवंशावलम्बकदाशाहं तारितान्न-  
दीवर्गान्पाण्डवानिवावगाह्य मधुगपुगमिव अन्धककुञ्जादिशरणं धर्मशा-  
लाकदम्बमभिनन्द्य कर्ग्वारपुग गतवानस्मि ।

साम्बत्वं मदनस्य शंकररिपोः क्षीराब्धिकन्यागृह-

प्राशस्त्यं कमलस्य तामरमविस्मयानि गतस्याज्ञमा ।

भो वैकुण्ठ सभायैता च भवतो जाता यया साम्बुज-

द्वन्द्वश्रीप्रतिमल्लचारुनयना श्रीयत्र गोत्रस्तनी ॥ ७ ॥

तस्माच्च निर्गत्य अनेकपारिजानोद्भामितानि गिरिकूटान्यतिक्रम्याद्या-

नितेन्द्रचन्द्राकविष्णुमहाशक्तिपु । शंकाहिकपिभकेषु हरिनां कपिले त्रिपु ॥ इत्यमरः ।  
'दक्षिणा दक्षिणोद्गतमरुच्छन्दवानपु । अवामे त्रिपु यज्ञादिविधिज्ञाने दिशि क्षियाम् ॥'  
इति मुधा । प्रवग नदाभेदः । प्रवग द्विजश्रेष्ठाः । नमामीति । धाम आश्रयः । न-  
नवत्सलेति । जावनदो मेघः । न विशते शनवर्जान् यस्मान् सोऽदानवर्जान् ।  
कृष्णा उभयनोमुख्यानि पुराणम् उदुपः प्रवः । पक्षे चन्द्रः । मुगभिर्गोः । महिषा मीरिमी ।  
पक्षे मनाङ्गकर्मिणी । दाशाहः कर्तृश्रेष्ठः । पक्षे कृष्णः । अन्धका नेत्रहानाः । पक्षे  
यादवभेदाः । कुञ्जा भुमपुष्टाः । पक्षे कुञ्जा काचन रानता । साम्बन्धमिति । साम्बः  
शिव इति लक्ष्मीस्तुतिः । मानुसाद्वित इति तत्त्वार्थः । तामिति भिन्न पदम् । अरसा अष्टद्वारा ।  
पक्षे तामरसम् । वै इति भिन्न पदम् । कुण्डो मन्दः क्रियामु यः इत्यमरः । सभायामार्यता ।  
पक्षे वैकुण्ठः कृष्णः । भायामहितत्वम् । तस्माच्चेति । द्विगदोऽनेकपु द्विपः इत्यमरः ।  
अग्निज्ञानं ज्ञानममहः । मिहवृन्दमिति यावन् । 'सामान्यसंघयोर्जातम्' इत्यमराधिकपाठः ।

नानि च पश्यन् अनेककामारसंपदो धर्मशाला अभिनन्द्य किरातगृहांश्चा-  
सेवमानः अनेकप्रपापार्थपरिगताः पानीयशालाः संपूज्य दुर्जनततीश्च म-  
नसा निन्दन् अव्याजरमणीयाः पल्लीरपहसन् वनिताश्च परिहरन् रामसे-  
नुमगमम् । तत्र च ।

ऋक्षाधिराजोद्भवया कालिन्द्या नीलया सह ।

क्रीडन्मिन्धुर्मया दृष्टो द्वारकायां भवानिव ॥ ८ ॥

तरङ्गहस्तैर्मकराः सुगपगा मुखेऽर्पयन्तं प्रमर्माक्ष्य वारिधिम् ।

का वा नदी मोत्कालिका न चास यद्वभूव नारीजनतापि तीरगा ॥ ९ ॥

अथ च ।

सीताचक्षुर्भद्रानन्ददमब्धि निर्गक्ष्य सेतुं च ।

त्वद्विरहदृनमपि मे सुग्विनमिवामीत्तदा तु खलु चेतः ॥ १० ॥

तत्र तु कस्मचित्पान्थस्य वचसा ज्ञातं भवान्पन्नगाचले निवमतीति ।  
ततश्च जातानन्द इत एवागच्छन्मध्यमार्गं कामपीत्यर्धोक्त एव किञ्चिदारे-  
चिनभृत्यगुल ईपत्तर्गतमस्तकं मामिदष्टाग्रसरतं सपर्वतमुखावलोकनसंजा-  
तस्सितं प्रमादमुद्रामभिनीय देव विषयविग्माप्यस्माच्चित्तवृत्तिर्भवत्प्रेम्णाकु-  
लीभवति । अम्वेतन् । प्रकृतमनुसरामि । देवस्य चरणयुगुलमपश्यं यद-  
र्थोऽयं प्रयास इति ।

एवमाभाष्यालम्बितमौने तस्मिन्नत्पादितकौतुके नारदे देवोऽपि देवंपं,  
कामपीत्यर्धोक्तस्य संवृतिरियं भृङ्गीसंगीतभङ्गीविवशकुरङ्गीहृदयस्य लु-  
ब्धकबाणवेधः । किं च ।

पक्षे पारिजाता वृक्षभेदाः । कामागः । पक्षे असाराः । 'मार्गे बले मर्तुति च स्थिरन्ते'  
इति शाश्वतः । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः । पाली प्रवेशः । प्रकृष्टपार्षाङ्गः । अथवा  
रक्ष्याः । अजाश्लागाः । ऋक्षेति । ऋक्षाधिगजोद्भवा चन्द्रोद्भवा । 'नमदा सोमोद्भवा'  
इत्यमरः । पक्षे जाम्बवती । कृष्णवर्णा कालिन्दा नदीभेदः । पक्षे द्वे अपि महिषाभेदः ।  
तरङ्गहस्तैरिति । मकरा जलजन्तुभेद इति तत्त्वाधः । मकारिका पाञ्चणानि चमत्कारः ।  
'मुख निःसरणास्ययोः' इति धराणि । उत्कालिका तरङ्ग इति नदीपक्षे । नारीजनतापक्षे उत्क-  
लिन्ना उत्कृष्टा । आसेति तिङ्शुन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । सीतेति । सीता चक्षुर्भद्रा चेति  
'गहायाः प्रवाहभेदाः । 'सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा' इति भागवतम् । 'सीता सीर-

भवद्विदितार्थस्य ममानिवेदनं मा धनिकस्य पात्रादानप्रक्रिया ।

क गता ते भैरवीहरणकालीना निर्व्याजकृपा । अण मुनिकुलोत्तंस ॥

“अनाग्म्भो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।

आरब्धम्यान्नगामित्वं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥”

इति किं न श्रुतं भवता । कुरु कोमलं मनः । मा भवतु शिरीषकुसु-  
ममपि कटित्वं इति विविधानुनयकोविदः कथं कथमपि तद्गतान्तशेषकथ-  
नान्मृत्वं चक्रे । सोऽपि सफलप्रायो मे मनोरथगमालद्रुम इति निश्चित्याह—

देव, शृणु मावधानमनाः । वारुण्याश्चेतोविलास इव अनन्तमार्गावल-  
म्बिति मदेहलक्ष्यिकोमुदीभ्रमागतभ्रमद्वालचक्रोर्गनकपक्षमर्मागतगलितवी-  
णागुणकणनममाकणनेकाग्रमनसि मय्यागच्छति किञ्चित्किञ्च एव संजाते-  
ऽस्मिन्पर्वते पर्वतः पर्वतः संचारितचक्षुरिश्रमासामरमधुरां मधुराधिप, वाच-  
मवोचत् । आर्य, इतः पश्यतु भवान् । यदत्र लमच्चक्रः राजजलजः व्यालो-  
लवनमालः दिव्यसागमनालीलमन्कमलोद्भामितः गरुत्मत्पक्षिसेवितः सदा-  
शेषभोगिप्रियः इन्द्रीवरदयामलकान्तिः अयमयमग्रत एवेत्यद्भौक्त एव जृ-  
म्भणारम्भेणाकुलीकृतोऽयं तदन्वहमपि चेदेवं भगवाच्छ्रीनिवास एव भवेदि-  
त्यालोच्योद्धात्य नयने क क मा-वानारचन्द्र जय जीवेत्याशिषाभिनन्द्य गृ-  
हाण पारितोषिकं प्रियमावेदयतीति कटिकलितं गोदावर्गस्नानममयत्ती-  
रविस्मृतपटीभवत्कृष्णमार्गानिनचन्धनपट्टमृत्वं तद्भान्त्या केवलमाकाशमेव  
समप्ये विस्मृतदेहभावम्बन्धमिव गंधाकुचकलशदर्शनेनावस्थितः । तन्मते-  
नापि कथमयमकस्माद्भूतुविष्ट इव चेष्टत इति शङ्कितमनसा किञ्चिद-

•वजापय माता मन्दाकिनी मता’ इति ध्वनिमर्गा । देव शृण्विति । वारुणी शेष-  
भाया । अनन्त गगनम् । पक्षे पुमान् शेषः । ‘अनन्तः केशवे शेषं पुमांश्चर्या विष्णु ।  
अनन्ता च विशालाया शारिवाद्वयोरपि ॥ विश्वभगवद्भ्योः स्यादनन्तं सुखवर्त्मनि ।’  
इति सुधा । पर्वतोऽपि भेदः । आर्येति । लमचक्रेत्यादि विशेषणममकं पद्यसरःपर-  
त्वेन श्रुतिवामपरत्वेन च ज्ञेयम् । वनमाला जलपाङ्क्तिः । पक्षे आपादपक्ष या माला व-  
नमाला’ इति कलितः । सागमनाल्या पद्यनालेन लमज्जलम् । ‘नालं नाली पद्यदृष्टे’  
इति सुधा । दिव्य सागमन कार्बी यामा ताम्नादयो या आल्यः मध्यम्लामिल्लमन्ती या  
कमला रमादेवी । ‘रजना तथा । क्रीचे सागमन’ इत्यमरः । अशेषविलासिप्रियः । पक्षे

पसृत्य विस्मयोऽजृम्भमाणतारं वीक्ष्यमाणः यावत्पुरतः पश्यामि तावत्क-  
मपि कामारमपश्यं न भवन्तम् । स च नाम्ना पद्मसर इति । देवेनाप्यौ-  
षधिगवेपणकृतबहुपर्यटनेन दृष्ट एव स्यात् । यस्तु अमृतान्धम इव अमा-  
नवाः । अस्त्वेतत् । अथ श्लेषवाददुर्व्यसनेनानेन वञ्चितोऽहमिति निश्चित्य  
तस्य सरसश्चक्रवर्तिन इव जृम्भमाणसहस्रपत्रस्य कण्ठशोभमानकनकमालस्य  
पुटभेदशोभावहस्य तटनिकटे क्षणमतिष्ठम् । ततः परं यद्वृत्तं तदस्मच्छात्रस्य  
कलालापस्य कलत्रं कलकण्ठी नाम किंनरी वक्तीत्युक्त्वा विरराम ।

अथ तदाज्ञया आह मा यथार्थाभिधाना कलकण्ठी । अत्रान्तरे देव,  
कुतोऽपि पार्वतीशरीरमिव चन्द्राभरणभूषितं मुमेरुशृङ्गमिव नक्षत्रमाला-  
परिगतकण्ठं विन्ध्याटवीस्थानमिव मृगराजोल्लसन्मध्यदेशं शेषाचलस्वरूपं-  
मिव स्फुरद्राजीवपादं नाटकमिव मनोज्ञाङ्कं मनुकुलमिव लमद्गम्भीरनाभि  
रहूगणचित्तमिव कलितभरतागमप्रक्रियमृषिकदम्बमिव तत्संगीतज्ञानं नक्ष-  
त्रवृन्दमिव चन्द्रमुखं माधवद्विजमानममिव कुन्तलोल्लामितं यावत्-  
माविरामीत् ।

तत्र तद्वनिताकदम्बेषु चन्द्रमूर्तिमिव मन्मान्यां मुहस्तश्रवणां चित्रोत्त-  
गनन्ददायिनीं सल्लक्षणां गौरांगुकां च तथाप्यनाकलितगुरुकलत्रस्यर्शा-  
शेषमर्पयित्वा । यस्तिष्ठति । मानवा नेत्यमानवाः । पक्षे अपार्श्वमन्त्रजल इत्येकवचनबहु-  
वचनश्लेषः । पत्र तु नाहने पणं पक्षे च शरपक्षिणोः । इति विध्यः । 'कण्ठो गले गल-  
वाने समीपेऽपि' इति च । 'कनक चम्पके ह्यस्त्रि धन्वेऽपि' इति च । 'पुटभेदस्तु नगरा-  
तोद्ययोस्तटिर्नामुखे' इति हेमः । अत्रान्तर इति । चन्द्राभरण स्वर्णाभरणम् । पक्षे पु-  
मान् शिवः । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सर्मावर्गानिर्मातृकैः' इत्यमरः । कण्ठः मर्मापदेशः ।  
मध्यमवल्लभम् । 'राजीव नयने ना तु भेदे हार्णमानयोः' इति मुधा । 'रूपका शान्तिको-  
त्सङ्गे स्थानेऽङ्कः' इति मुधा । नाम्ना राजभेदः । 'नाभिमुग्धे नृपे चक्रम-यश्चात्रिययोः  
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कम्प-रग्वामदे ॥' इति मुधा । भरतागमो भर-  
तनाट्यशास्त्रम् । पक्षे रहूगणो राजभेदः तस्योपदेशा द्विजजन्मान् भरतभण्डः । इति  
भागवतम् । सद्भिः सङ्गि इतज्ञानं प्राप्तज्ञानं च । चन्द्र इव मुखं श्रेष्ठो गम्य ततः । माधव इति  
कश्चिद्विजः । कुन्तला-काचन क्वाति पुराणम् । युवतीनां समष्टौ यावतम् । तञ्चति ।  
लक्षणं सामुद्रिकशास्त्रोक्तम् । पक्षे लक्ष्म । गौरं पीतमशुक वल्गम् । पक्षे शञ्जिकाणाम् ।  
अङ्ग्रेवाङ्गुकः । 'चेलं वसनमङ्गुकम्' इत्यमरः । अकृतस्थलधोर्णास्पशनाम् । अनटा-  
मिति भावः । पक्षे गुरुकलत्रं बृहस्पतिभार्या । 'गुरुमहत्याङ्गिरसे पित्रादी धर्मदेशिके । ज-



मननुभूताश्लेषाममृष्टकलङ्कां दोषानुबन्धगहितामज्ञाततमःसंबन्धजातविकारां  
च कामपि कन्यामणीमद्राक्षम् ।

यस्या नारदमहशः केशपाशो हामश्च देवनागमनोज्ञा वेणी गण्डच्छ-  
विश्च अर्धचन्द्रहृद्यं ललाटमण्डलं कटाक्षकदम्बं च मारङ्गविष्कारि नयनयुगं  
गमनं च गगोत्तरोऽधरः कापि युनि चेतःप्रमरोऽपि चापापकारिणी भ्रूलता  
मतिश्च चन्द्रभामुगा मुखशोभा देहच्छविश्च मरलो नामावंशः मखीजनश्च  
कुण्डली कर्णः रोमावली च गतिमुन्दरं रूपं वयश्च चक्रमकुला नाभिः कु-  
चद्वयी च शङ्खकान्तः कण्ठः पाणिश्च गुरुमनोहरं नितम्बविम्बं चरितं च  
हंसकांक्षामिता पदद्वयी मीमन्तकलितमिन्दुरेखा च अनन्तहृदयंगममव-  
लम्बं गुणवृन्दं च विचित्राशुकाच्छादित ऊरुभागः सर्वावयवसंचयश्च ।  
देव, पश्चाज्ज्ञानं मा कस्यचिद्राजः कन्येति ।

अथ मा राजदारिका नाभिः समानशीलवयोविलामाभिः मखीभिः सह  
जलं यावद्विहरति तावदेव देव, तेनैव मार्गेण सुग्रीवसेनानामिव वलीमुख-  
विभूषितानां मेरुदेवीनामिव नाभिरभ्यकुचानां वृत्रगदाघातव्यथितगजन्द्र-

लघो इज्जे चापि इति हम् । 'कलत्र श्रोणिभाययोः' इत्यमरः । 'माणद्वयोः' इत्यमरः ।  
शेषा गात्रि । 'तमोमि गुणनिमित्तमैहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः । यस्या इति । नरं  
जलं ददातीति नारदो मयः । पक्षे रूपभेदः । अत्रोक्तपदाधाना नारदादीनां श्रुत्वा-  
दिक कविममयामिदम् । 'नार यनरम्' एवान् इति शब्दार्णवः । देवेति संबोधनम् ।  
नागः मयः । पक्षे देवनाग एगोवन । अनेन विगृह्णान्युक्त भवति । 'नागी वारणपन्नगी'  
इति त्रान्तमश्रगी । अर्धचन्द्रो बाणभेदः । 'मारङ्गधानेक भृङ्गे कुरङ्गे च मनहृजे' इत्य-  
भिधानाचिन्तामार्णः । 'गगोऽनुगर्ही मान्मये केशादी लोहितादिषु' इति विश्वः । चाप-  
म्यपकारिणी समाना । पक्षे — चेति भिन्न पदम् । अपापकारिणी । चन्द्र स्पर्णम् । मरल  
रुजः । पक्षे — रुजुर्बाहुः । कुण्डली ताट्टकान् । पक्षे — मयः । अभेदस्यपचागत । शङ्खा व-  
लयाः । 'शङ्खो ललाटस्थिति च बले चोच्चर्याम' इति रत्नमाला । हंसकः पादकटकः ।  
पक्षे — हंसः मयः । अनन्तमाकाशम् । पक्षे — निग्राथिः । अशुकं वक्रम् । पक्षे — प्रभा । अथ  
सा राजदारिकेति । वली जगप्रापकचिह्नभेदः । तद्युक्तं यन्मुखम् । पक्षे — वलीमुखाः  
कपयः । 'बलिर्दैन्यप्रभेदे च कर्चामरदण्डयोः । उपहारे बुमान्त्री तु जरया श्लथ्यर्माण ॥'  
इति सुधा । केलिरित्याद्या हम्पदीयाः स्युः इति वाचस्पतिः । अभिरम्याः कुचा मेति  
नञ्समासः । पक्षे नाभी राजभेदः । तस्य भार्या मेरुदेवीति श्रीभागवतम् । 'गजगण्डकटी'

वल्ग्वक्रकटकानां त्वच्छत्रुततीनामिव विरसानां पुष्करावर्तवक्षीरदानाम् आ-  
र्याणामप्यनुग्रभावाश्रयणीनां क्षीणप्रकाशानामपि वृद्धदशानां विनता-  
नामपि वयःसंतोषरहितानां अदन्तशोभान्वितानामपि तान्तानां जरतीनां  
कुलमानगाम ।

ततस्तासां भयेन शीघ्रं निर्गत्य सरसः क्षीरपारावारादिव रमा सहम-  
खीकदम्बा विविधलतावलीमध्यवर्तिनीव कल्पलता कस्मिंश्चिदिन्द्रनीलमो-  
पानशिलातले नीलनीरदमण्डल इव मौदामनी क्षणमतिष्ठत् ।

अथ तासु तत्सखीषु काचिदभिनवमधुपानमत्ता प्राह—‘अये का-  
ञ्चननिभभर्तृदारिके,

लललुवङ्गिकागन्धविलसत्सत्समीरणः ।

तनं तनोति संतोषं भो भो भोगीन्द्रसंतते ॥ ११ ॥’

इति । तच्छ्रुत्वा तूष्णीं स्थितायां राजपुत्र्याम् अन्यापि काचन प्रत्य-  
ग्रदन्तक्षतदूयमानाधरबिम्बा प्राह—‘अयि राजनन्दिनि,

निर्यत्किञ्जल्कगन्धान्धसारङ्गगणसङ्गिनी ।

कलकण्ठचयाकीर्णा कान्तेयं सरसी सखि ॥ १२ ॥

हंससारसचक्राङ्गचक्रचक्रैरलंकृतः ।

नयनानन्दनिलयः कस्य न स्याज्जलाशयः ॥ १३ ॥’

इति । तदपि किमपि ध्यायन्तीव तस्यास्तरलालापश्लोकमिवैतस्या निरो-  
ष्ठ्यश्लोकद्वयमप्यनाकर्ण्य स्थिता सा । अथ सा सखी विहस्य पुनः  
प्राह—‘अयि धरानायकशरीरजे, ज्ञातं ते हृदयम् । तं चिन्तयसि यश्च

नीलनीरदमच्छायः शङ्खचक्रगदाधरः ।

रत्नाकराङ्गजानाथः कंसनागेन्द्रकेसरी ॥ १४ ॥

कटी’ इत्यमरः । रसः शृङ्गारः । पक्षे—रसा भूमिः । नीररा निर्गतवन्ताः । पक्षे—मेघाः ।  
पुष्करावर्तो मेघमेघः । आर्या पार्वती । उग्रः शिवः । पक्षे—वर्याः । क्रूरः । ‘इसा वर्तिइसा  
वयः’ इति हारावली । विनता पक्षिजननी । ‘वयः’ पक्षिणि वास्यादौ वया यौवनमात्रके’  
इति विश्वः । अकारान्ताः । तत्कणान्ताः । पक्षे—रहस्यीनाः । स्तनाः । अथ तादृश्विति ।  
काचननिभा वा कान्तिर्यस्याः । सा चासौ भर्तृदारिका चेति कर्मधारयः । तत्  
प्रसिद्धम् । भोगीन्द्राः सर्वमेवा विलासिभेदा वा । ओष्ठसंस्पर्शविताः स्निग्धवर्णाः ।

राधास्तनन्यस्तकरः स रागिजनाग्रगण्यः किल नन्दजातः ।

सकंसहंसान्तकृदण्डजातहरिहरिः काञ्चनशैलधीरः ॥ १९ ॥

तद्धितं ते दशायाः अङ्गीकृतं चानेन जनेन तन्नियतिरचिराद्व्यति  
ते चिन्तितम् । त्यज क्लेशम् । कलय सत्यतां गिरि अस्य जनस्य । यत्

शितिजलजमदेशदेहकान्तिर्धरणिधरेन्द्रशरीरजातजानिः ।

कलयति स हि हम्ननीरजं ते हरमदृशः किल राजशेखरश्च ॥ १९ ॥

यश्च धृतशङ्खचक्रनया धीरनया च अरिदरकरः । राजहंसतयाहं स-  
कलाधीशतालंकृत इत्यहंकृतिरहितः । किं च कलहंसश्च कलहंसानन्दं  
नाङ्गीचकार । चक्री च नगरम्पतिकलितश्च । गाधिराजजाताश्चर्यचर्यश्च  
नगाधिराजजाताश्चर्यचर्यश्च । यं चाङ्गादिननीलं ज्ञानशीतेरदीधितितनया-  
धिकरमश्रियं जयासक्तचेतसं दाशरथिं कृष्णं च जानन्ति । येन नयेन  
रञ्जितः किल जनः । यस्य च स्त्रीणां चन्द्राचलकान्तिहारी स्तनः आस्यं  
च । सरलताहृद्या गीः कण्ठस्थली च । किमलयमहजः मदाधरः धर-  
मदृशः स्तनः । यस्य चाधिकलक्षणा गायना जनाश्च । अधिकक्लेशहृद्याः

हृदयमाकृतम् । 'हृदयं जीविने चित्ते वक्षस्याकृते' इति यादवः । राधेति । अण्डजा-  
तहर्गिरुदतुर्गः । दशा वयः । शितीति । शितिजलजं नीलोत्पलम् । पक्षे—धव-  
लशङ्ख । 'शिनी धवलमेचकी' इत्यमरः । धरणिधरेन्द्रो भाष्मकः । पक्षे—हिमाद्रिः ।  
राजशेखरो भूप्रेष्ठः कृष्णः । पक्षे—चन्द्रचरः । 'कुण्ड्रेदृजानिः' इतिवन् । यञ्चेति ।  
अरि सुदर्शनम् । दः शङ्खः करो यस्य । पक्षे—शत्रुभयंकरः । राजहमन्तर्यवानन्दं ना-  
ङ्गाचकारेति विरोधः । चवर्गाऽप्यर्थे । परिहारस्तु—कलहंसो राजप्रेष्ठः कलहमिति  
च्छेदः । एवमेवाप्रेऽपि विरोधपरिहारी ज्ञेया । चक्री मर्षां विष्णुश्च । गरं विषम् ।  
नगरं पत्तनम् । गाधिराजजात-नगाधिराजजातानि शब्दतो विरोधः । गाधिराजजातो  
विश्वामित्रः । नगाधिराजो हिमवान् । 'आश्चर्यं हिमवानिव' इति श्रीभागवतम् । यं  
चेति । नीलः कपिधरः । पक्षे—नीला कृष्णभार्याभेदः । शीतेरदीधितितनयः सु-  
प्रातः । पक्षे—सूर्यपुत्री कालिन्दीति काचन कृष्णपत्नी । जयः प्रसिद्धः । पक्षे—  
भञ्जुनः । येनेति । भञ्ज विरोधः शब्दतः । परिहारः सुगमः । यस्येति । चन्द्रा-  
चलः स्वर्गगिरिर्मेकः । हारी मनोहरः । पक्षे—सुधांशोर्वा अबला कान्तिः । सरलता  
सारस्यम् । पक्षे—सरो हारः । अधर ओष्ठः । धरः पर्वतः । मुक्तपदप्रासः(?) । यस्य  
चेति । गायना गीतिविद्याकुडलाः । कलोऽव्यक्तमधुरध्वनिः । तेन क्षण उत्सवः ।  
अधिकलक्ष्योऽधिकार्यकः । ततश्चाधिकः कलक्ष्णो र्यस्ते । अधिकलक्षणा इत्यर्थः । 'अ-  
धिकपदः अर्थः' इति माघप्रयोगः । पक्षे—लक्ष्यम् । क्लेशोत्प्रेषकः । पक्षे—कैलिः ।

क्रीडाशैला गिरश्च । अधिकंजातरागोऽधरः लीलाहंसश्च । अधिकानना-  
नन्ददा हरिणाः स्त्रियश्च । अधिकरञ्जकाः ममला गिरश्च । अधिकंघ-  
रासक्ता हाराः कर्षकाश्च । अधिकंदराजिता अरयः शान्तिधनस्थत्यश्च ।  
अधिकारिजनश्रियः लभन्ति न लभन्ति च । अधिकरणरसिका रथिका  
ग्रान्थिकाः स्त्रियश्च । अधिकासारश्रियं दधाना नगरी देशो घनश्च ।  
यस्य चारिचक्रवण्डकं चारिचक्रम् अगदा गदा मन्नन्दकः मन्नन्दकश्च  
राजत इति ।

किं च । यस्य चगाधिकानन्दः राजनीत्यां रते च । चरणजाता गङ्गा  
कीर्तिश्च । चेलाकृष्टी रतिकाले स्त्रीणां रणे अरातीनां च । चेतःकलिता-  
नन्दा दया कटाक्षाश्च ।

यत्र शामति धरणां कृष्णकेशश्रियं धत्ते कचरचना । राजहंसानल-  
संस्थितिर्हामश्च स्त्रीणाम् । अरिस्त्रियः अकेशा हरिजलजामनश्रीकण्ठ-  
दशां दर्शयन्ति ।

अतिलमत्सङ्गरहितता नैल्यम्ब्राणां न स्त्रीणां नारिसेनानां च । स्तनन-  
हर्षको घनकालो न स्त्रीजनः । चलतादर्शने नेत्रे क्रीडाशैले च न चेतसि ।

जातराग उत्पन्नरक्तिमा । पक्षे—पद्यानुगागः । काननम् । पक्षे—आननम् । साला  
वृक्षाः । करञ्जको वृक्षभेदः । पक्षे—रञ्जकः । कधगा कण्ठः । पक्षे—धगा भमिः । इर-  
च्छसः तेनाराजिताः । पक्षे—कन्दर्गगर्जिता अनिशयेन राजिताः । अधिकारोऽस्या-  
स्त्रीयाधिकारः । पक्षे—अरिः शत्रुः । रणः । पक्षे—अधिकरण पञ्चावयवयुक्तम् । तन्तु  
मीमांसीशास्त्रप्रसिद्धम् । पक्षे—कर्णानि नागादिबन्धाः कामशास्त्रे प्रसिद्धाः । इत्यर्थ-  
त्रयम् । अधिकंति च्छेदः । सारश्रियम् । पक्षे—कासारः सरसा । यथोचितं लिङ्ग ज्ञेयम् ।  
पक्षे—‘आसारो वेगवद्भवे’ इत्याभिधानचिन्ताभाषि । इत्यर्थत्रयम् । **यस्येति** । शत्रुवृन्द-  
स्पर्धकं अरयुक्तं सुदर्शनम् । अगदा एवेतभेदिनी । मतां हर्षकः मन नन्दकः स्वङ्गः ।  
वरा वार्तावेदकाः । पक्षे—चेति च्छेदः । राधिका गोपी । एवमप्रेऽपि । चेति च्छेदः ।  
चरणः । रणः । चेले वल्गुम् । इला भुध । चेतो मनः । इतः मर्याति यावत् । य-  
च्चेति । कृष्णश्च कथ ईशश्च कृष्णकेशा हरिब्रह्महाराः इति मतित्रयमिति चमत्कारः ।  
तत्त्वार्थस्तु सुगमः । राजा हसश्च अनलश्च चन्द्रमूर्यामय इति तेजस्त्रयम् । तेषा म-  
माना स्थितिर्यस्य स संस्थितिर्गति चमत्कारः । राजहंसः पक्षिभेदः तद्वदनलसंस्थिति-  
रमन्त्रस्थितिर्यस्येति तत्त्वार्थः । अथ कथ ईशश्च अकेशाः । पक्षे—विधवाः ।  
**अतिलसदिति** । तिलसत्सङ्गाभावाभावास्तिलसङ्ग एव । पक्षे—सङ्गो रतम् । पक्षे—  
संगरो रणः । स्तननं गर्जनम् । स्तनविषये न हर्षकश्च । चलता चलत्वम् । पक्षे—

किं च । स्त्रीणां कान्तिः कनकं स्तनः करकः कण्ठः जलजः नेत्रं नलि-  
नमास्यं मगसं स्नेहम्यानं नन्दनन्दनः रागो न दीनः ॥

किं च । अरमा अगनयो भृतशामना आस्यजा अरिष्टकारणं दधि  
कर्णशिरश्छेदाकर्णनं चिगंतनकथायां हंमानन्दामहता सैहिकेये । राक्ष-  
मानन्दः शरद्वृण ।

अर्थामक्तिः शास्त्रचिन्तकानाम् । नार्थामक्तिर्गीतानन्दश्च यतीनाम् । न  
गीतानन्दः महत्प्रशङ्गाकाङ्क्षा कृषीणां क्षत्रियाणां च ।

किं च । लम्बच्छ्रीजानि स्त्रीजालानि क्षत्रियाधिकजातिजालं च । स-  
दाज्ञानि राष्ट्राणि अग्रजातिजालं च । अलं किलात्यन्तकथनायामेन । स-  
दीयानि संगतानि धनगृहाणि च हृदयानि च रथिकचक्रं चेति ।

अत्रान्तरे यामां चलन्तो दन्ता न नेत्रान्ताः, धवलाः केशा न  
हामाः, बृहद्रथो न कुचमण्डलम्, वर्त्य वदने नादरे, भुमना मध्यदेशे  
न कुन्तलेषु, नामां तु जगद्वनितानां भिन्नभेगमानः कोऽपि ध्वानो  
व्याकुलीचकार ममस्वीकृद्भवां राजकल्याम् । तथा हि—‘अयेऽम्बाम्बाम्बर-  
मणिमपि भीष्मकिरणं पश्य पश्य चण्डकोपो भूपः । यामः पुर्णम् । शीघ्रं  
गृहाण शुष्काशुकगणं पेटिका च । राजभार्याया हर्षकारणं पङ्कजचयं  
मण्डय । अच्छाच्छैर्गम्भीरभिराप्ये कुम्भं भर शिरोभागे । भण मम गिरा  
राजकुमारीमाकार्याकार्य । रचय प्रणामपरिपाटीं रमायाः’ इत्युक्त्वा च

चेति चेदः । पक्षे—अस्मिन्ना । चपलत्वे प्रकारभेदान्पर्वम्माद्रेरः । किं च स्त्रीणा-  
मिति । कुनकमेवेत्यभेदस्त्वपचारः । करकं दाहिमफलम् । करकस्तु पुमान्पक्षिप्रभेदे  
दाहिमेऽपि च’ इति सुधा । जलजः शङ्खः । अन्यन्तुगमम् । अत्र वाक्यममके वर्ण-  
पुण्येऽपि विपर्ययाभावान्काश्चिन्नमत्कारः । किं चारसा इति । ‘शामनं निष्करग्रामे’  
इति कोयः । आस्यजा ब्राह्मण्युः । अग्रि तक्रम । तसो नृपतिर्यतिर्वा । शरत्त्वैत्सरः ।  
अर्थाऽभिधेयो द्रव्यं च । गीता भगवद्गीता गीतं च । धारणा । पक्षे—बहु(महत्)-  
धेति चेदः । लसच्छ्रीति । धाजः काम इति बहुवचनम् । पक्षे—धाजानिर्गारायण  
इत्येकवचनम् । एवमप्येऽपि । आज्ञाशब्दः । पक्षे—ज्ञानिशब्दः । क्षत्रियाधिकजाति-  
ब्राह्मणजातिः । दायो देयद्रव्यम् । ‘दायं दद्यान्नुमोदते’ इति अवयविति । संगतानि जेहाः ।  
‘संगतानि मृगाक्षीणाम्’ इति कुवल्लयानन्द । पक्षे—आयो व्ययेतरः । पक्षे—‘अयः  
हृभावहो विधिः’ इत्यमरः । पक्षत्रये बहुवचनम् । रथिकचक्रपक्षे तु यानमस्यास्तीति

चिरयन्त्यां राजकन्यायां पुनः किञ्चित्कोपेन निर्दन्त्याक्षराणि विस्मृत्य 'किं मयाग्रे गन्तव्यम्' इति रक्षसादभिधाय अहहेति दन्त्याक्षरसंसर्गदूतदन्तावल्यः खेदमुद्रामभिनीय जोषं तस्युः ।

ततश्चैवं राजपुत्री शनैरुत्थाय घनसारसदृशेन केशकलापेन न भोगयोग्येन रूपेण अतिमुग्धया दशया अनङ्गरागोज्ज्वलेन वपुषा नाभिसृष्टेन कुचमण्डलेन अतनुसुन्दरेण भूषाजालेन धवलसच्छोभेन मानसेन शोभमानाभिर्युवतीभिर्जरतीभिश्च परिवृता मा वैश्रवणं नीलेन पद्मेन च योजयन्ती अपाङ्गमाशुगं चेतस्ततः प्रेरयन्ती मुदा पीनं पयोधरमण्डलं चन्द्रेण संघट्टयन्ती चन्द्रभूषणमपि करे व्यवस्थापयन्ती वशीकृतसकलनिर्जरकदम्बा यथागतं गतवती । इत्युक्त्वा तस्यां किंनर्यां संवृतवचनायां प्राहं स्म नारदः ।

अथ सवितरि तीव्रे पर्वतेन प्रबोध्यमानकालापगमो देवस्य दर्शनमुग्धमनुभवितुमत्रागतोऽस्मि । देव, किं चिन्तयामि । श्रवणादेव सा किं तरलयति तव चेतनाम् । मा भव तरलः । तरलो हारमध्यमणिरेव नायको भवति न पुमान् । तिष्ठ मनुष्यवत् । अस्त्वेतत् । देव, कथितं कथनीयम् । दृष्टो द्रष्टव्यः शेषविः । तदनुगृहाण । गृहाणाशिषः । माधयामि नारायणाश्रममिति ।

यानि इत्येकवचनम् । 'प्रामाण्यव्ययलेखनेन' इति विश्वगुणादर्शप्रयोगः । निर्दन्त्यानि दन्तसंबन्धशून्यानि । तव्यमिति वर्णद्वयं दन्त्यम् । ततश्चैवं राजपुत्रीति । घनसारः कर्पूरम् । पक्षे—मेघध्रेष्ठः । भोगयोग्यं नेति । पक्षे—नभोगा आकाशगा देवाः । 'मुग्धः सुन्दरमहयोः' । अङ्गरागोऽनुलेपनद्रव्यम् । पक्षे—मदनानुरागः । नाभ्या स्पृष्टः । पक्षे—अभिसृष्टो नेति । तनुः शरीरम् । पक्षे—अनल्पसुन्दरम् । धवलं च सच्छोभनं च । पक्षे—ध्वनेन पत्या । निर्जरकदम्बो देवसमूह इति चमत्कारः । युवसमूह इति तत्त्वार्थः । वैश्रवणः कुबेरः । नीलः पद्मश्च निधिभेदः । पक्षे—ध्वज धुनिः । नीलोत्पलम् । अपाङ्गो मदनः । आङ्गुगं वायुः । पक्षे—कटाक्षः । तीव्रगमनः । इदं सूर्यम् । मेघमण्डलमपि । सुधाङ्गना । पक्षे—पीनं कुचमण्डलं कर्पूरेण । शिवम् । राजप्राज्ञद्रव्ये । पक्षे—स्वर्णामरणं पाणी । अथ सवितरीति । तरलश्चलः । नायको नेता । पुमान् भवति । हारमध्यमणिः । पक्षे—द्रावपि मध्यरत्नवाचकौ । मनुष्यवादिति लोकोक्तिरिति चमत्कारः । नारायणवन्मा तिष्ठेति तत्त्वार्थः । साधयामि गच्छामि । 'साधयन्मुनयस्तोः शेषसि सिद्धौ निष्कृतिराप्ययोः । मृतसंस्कारे हेतौ धनहिंसायाम्' इति

अथ श्रीनिवासेऽपि सप्तोक्तहासं 'महर्षे, अपि नाम ज्ञातं किं भवता कुलाभिधानादिकं तस्या युवमानममत्स्यबडिशगुणजालस्य' इति वदति पुनः प्राह—'देव, भजकजननिर्जरागम, अहो लावण्यम् अहो विलासः अहो चानुर्यम् अहं रमणीयता रमणीमणेरेति जानाकस्मिककौतुकेन क्षणं क्षणं माध्यादिकावश्यकरणव्यग्रतया क्षणं भवद्दर्शनाभावचिन्तातान्तान्तःकरण-तया निरोष्ठे च श्लेषाभियोगे कालं गमयतो ममैतच्छ्रवणेच्छा न संवृत्ता । इयमुक्तिरपकारवती जाना । अहो किं कुर्मः । मुनयो वयं अपवर्गवार्तामुप-दिशामः । तथा हि ।

विष्णुर्ध्वयो वैष्णवाः सङ्गयोग्याम्नीर्यक्षेत्रस्थानसंसेवनं च ।

योगाङ्गानां साधनं तत्त्वचिन्तेत्येषा गीतिः श्रेयसे जायते नः ॥ १७ ॥

किं च । किं योग्येयं वृत्तिर्विरक्तानां यद्वनिताजनेन मह वाक्संयोजनम् । अथ ज्ञात्वा वा किं कृत्यं देवस्य कृतविवाहस्य । देव, कल्याणी विजयी तिष्ठ' इति ।

देवोऽपि 'केयं भवेत् क्व वा तिष्ठेत् कथं जानामि कं वा पृच्छामि कः शमयति ममाधिम्' इति चिन्तामीमन्तितहृदयो दांशतशुष्कमुखविकामस्त-त्कालोचितालार्पणीरदं विमर्जयांबभूव ।

एवं सति, माकन्दप्रवालकदम्बचुम्बनमुखितमत्तपरभृतमहिलानिरन्तरो-दञ्चितपञ्चमस्वरान्तरितनिजवनिताकृतपरपुरुषसंकंतसंराववञ्चितगृहपतिरां-रामरमाप्रथमर्तुमहोत्सवारम्भमङ्गलगीतिकापठनाविरतलोललोलम्बनितम्बिनी-श्रुतिमुभगग्रंकारश्रवणममयसंस्मृतनिजनायकाहितैकाग्रमर्नाषानिश्चलस्थित-मज्जनागतयौवनशतालीककनकसालभाञ्जिकापुञ्जरञ्जितमधुवङ्गलनिकुञ्जवल-यितसुवर्णमुखरान्तः प्रियजनसंकंतितवेतसावनगामियामिनीशमुखकामि-नीग्रहयालुयामिनीचरममानयामिकराजपुरुषगृहीतनिजकरसंस्पर्शसंजातसा-त्त्विकभावशिथिलिततत्करमुष्टिबन्धविनिर्गतललनालोकावलोकनमुदिगान्तर-ङ्गभुजङ्गनिकरसंस्तुतमदनकटुकलम्बकदम्बो वनिताकुचाभोग इव बहुसरो-

रत्नमाला । देव भजकजनेत्यारभ्य संवृत्तेत्यन्तग्रन्थे पञ्चराभावः । तथाहीत्यारभ्य विजयी तिष्ठेत्यन्ते ग्रन्थे पञ्चगाभावा द्वेयः । माकन्देति । सुवर्णमुखी नदीमेव । वायिकाः 'पादरेकाले' इति भाषा । नात्त्विकभावः स्नग्मप्रलयोभाषादिः । मुजहो विटः ।

जातसमृद्धिर्वीर इव पराङ्गनाशंकरो हिमगिरिरिव मदकलकण्ठीरवत्रा-  
सितपथिकः 'मरस्वतीदेह इवाजातिभूषितो वनिनाजन इव रमालसहितो रत्नं  
सकलर्तूनां प्रत्नं भागधेयं मनीनां सुराजीवोऽपि मुमनःसंदोहश्लाघितः  
अशोकयुक्तोऽप्यमुमनाः कुसुमाकरम्त्वाविगसीत् ।

अथ तं दृष्ट्वा देवोऽप्यचिन्तयत्— 'अहो महनीयता वसन्तस्य ।

आचार्यां मदनागमस्य किमपि स्त्रीमानरुग्भेषजं

कान्तायुक्तविलामिलोकचरितप्राचीनभाग्योदयः ।

यम्न्वागत्य लनामु पल्लवरुचि संपादयिष्यन्भृशं

संजातोत्कलिकामु तामु रमते राजद्वयाः सांप्रतम् ॥ १८ ॥

अपि च ।

भङ्गां माने चक्रशोभा कुचंऽपि न्यस्ता चित्ते मारसश्रीर्वधूनाम् ।

युक्ते ताभिर्जीवनं वै वियुक्ते पङ्कं पुंस्याश्चर्यचर्येण येन ॥ १९ ॥

इदानीं हि ।

कलिकालकृतं मन्ये यज्जगत्मुमनोन्वितम् ।

माधवोऽत्रान्यथा कस्मान्माधवीजालकावृतः ॥ २० ॥

कलः शो बाणः । मरं जात एवम् । पक्षे—मरं हारः । उत्तमाङ्गनाना सुव्रतः । पक्षे—  
शत्रुशरीरनाशकः । मदयुक्ता कलकण्ठा पिकाः । पक्षे—मदकलो मदोत्कटः । जाति-  
मालती । पक्षे—अजो ब्रह्मा । रमाल आभ्रवृक्षः । पक्षे—प्रेमालमानामामः । 'जाती  
जाती यदुत्कृष्ट तद्रत्नम्' इति जगद्धरः । सुराजीवो मय्याजीवी । मुमनसो विद्वान् इति  
विरोधः । शोभनपद्मः । पुष्पाणीति परिहारः । शोकशून्यः अशोभनचित्त इति विरोधः ।  
वृक्षभेदयुक्तः जातिपुष्पग्रहित इति परिहारः । 'सुमना मालता जातिः' इत्यमरः । अहो  
महनीयतेति । मानः कोपभेदः स एव रुग्णः । 'किमप्ययमदेशे (?) स्यादप्यन्मात्रे  
परात्मानि' इत्यजयः । पल्लवरुचिर्विलासिताः । उत्कलिका उत्कण्ठा । तयो र्यावनमिति  
चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु किसलयकान्तिः पक्षीति । 'विहः पल्लवको विटः' इत्यमरः ।  
'पक्षवोऽर्क्षा किसलयम्' इति च । कलिका कोरकः पुमान् इति च । तामु सजातोत्क-  
लिकास्त्वित्यनेन 'मोहन नारभेलावशावभोत्कण्ठिता प्रिया' इति कामशास्त्रे सगृहीतम् ।  
मोहनं निधुवनम् । भङ्ग इति । नरङ्गावर्तकमलजलकन्दमानां वैयधिकरण्येन स्थाप-  
नादार्थचर्यत्वं वसन्तस्य । तत्त्वार्थस्तु भेदः । चक्रवाकशोभा । सा प्रसिद्धा । रमश्रीः  
प्रेमसङ्गः । प्राणः । पापमिति । कलिकालंकृतमिति । कलेः काल कृत यु-  
ग्भेदे मन्ये । सुमनसा शोभनचित्तेन जातमिति शेषः । माधवीजालक यादवर्णासमूहः ।



तदत्र नारदवचनश्रवणविदीर्णहृदयस्य मम भगवान्भृतसुमाकरसं-  
त्सारकप्रियः कनकश्रीविद्योतमानाम्बरो माधव एव शरणम् । यदनुग्रहा-  
दहमपि योगी भवेयम् । यदयमचेतनोऽपि पञ्जगाद्रिरङ्गीकृतविपुलनितम्ब/  
इव दृश्यते ।

अस्त्वेतत् । मृगयाव्याजेन वनभूमिषु विनोदयामि मानसमिति वि-  
चिन्त्यं च वकुलमालाप्रेरितवराहदत्तेन किरातसैन्येन सह पद्मव्यूहमिव  
विलम्बक्रेमरं वैद्यमिव तिरस्कृतवातवर्गं गङ्गाप्रवाहमिवार्यावर्तहृद्यम् उत्तर-  
गोग्रहणगणमिव स्तब्धकर्णं वर्णममूहमिव ह्रस्वदीपेऽप्यनुन्दरं चित्ररथमिव  
गन्धर्वश्रेष्ठं वर्णिजमिव भाण्डभूषितं कर्णाटदेशगोरममिव मेघपुष्पसदृशं  
वालिनमिव सुग्रीवपरिपन्थिनं मदनमिव मानससंभवं प्रथममश्वकुलेषु द्वि-  
तीयमुच्चैःश्रवमा तृतीयं वानगरुडयोः अदृष्टवडवाननमपि राजनन्दनं नीलं  
कर्णे श्वेतं मुखे संपातिनं गमने हयमारुह्य विपिनमयासीत् ।

ततश्च केचन किराता भग्नकीचका भीमाः, शल्यान्दारयन्ता धर्म-  
राजाः, शिखण्डिविरोधिनी भीष्माः, द्रोणपक्षधराश्च शृगालभयंकराः कृष्णाः

माधवः कृष्ण इति चमत्कारः । तन्वार्थस्तु कोरकालकृतम् । सुमनसः पुष्पाणि । मा-  
धवी लताभेदः । जालकानि कोरकाः । माधवी वमन्तः । 'यत्पुंशेऽपि गुणे कलिः'  
इत्यमरः । 'युगपर्याप्तयोः कृतम्' इति च । 'जालं गवाक्षं आनायं कोरकं दम्भबुद्धयोः'  
इति विश्वः । तदत्रेति । सुमाकरः शोभनलक्ष्मणपार्षणः । 'इन्दिरा लोकमाता मा'  
इत्यमरः । गजेन्द्रप्रियः । श्यामवान् । तन्वार्थस्तु—भग्नप्रियः । वमन्तः । मर्गतिमान् ।  
'योगः संतुष्टोपायः श्याममर्गतिगुंक्तपु' इत्यमरः । विपुलनितम्बा वनिता । 'सिंहस्याश्वस्य  
पुच्छे तु द्विजन्त्रे केसरोऽस्त्रियाम् । नागकेसरपुनागवकुलेषु पुमानयम् ॥' इति रत्नमाला ।  
आर्यावर्तो देवमण्यादिः । पक्षे—'आर्यावर्तः पुण्यभूमिमेभ्य विन्त्यर्थाहमालयोः' इत्यमरः ।  
'गच्छितं वान्ति प्रुतम्' इति च । अश्वगमनभेदः । पक्षे—'उकालोऽज्जस्वदीर्घपुनः'  
इति शाब्दिकाः । गायने पञ्चभेदे च रममिद्रे च स्वचरे । अन्तरागतमते स्वीद्वन्धर्व-  
स्तुगेऽपि च ॥' इति रत्निः । 'नदीपात्रे भूषणे च तुरगाणां च भूषणे । मूलद्रव्ये  
च वर्णिजां भाजने भाण्डमुच्यते ॥' इति लिङ्गाभट्टः । मेघपुष्पः सुग्रीवश्च कृष्णा-  
श्वभेदः । पक्षे—जलम् । गोरमस्तक्रम् । चेतसा निमितम् । वडवा वडिभेदः ।  
गङ्गा चन्द्रः नन्दनः पुत्रो यस्य स समुद्र इति विरोधः । तुरंगयोषिदिति परिहारः ।  
सुरतव्यापारेणाश्वो दुर्बलो भवतीति तज्ज्ञानां वादः । 'अश्वा वडवा' इत्यमरः । ७ नी-  
लादयस्त्रयः कपिभेदाः । ततश्चेति । द्रोणः काकभेदः । शृगालो वसुदेवपुत्रः कश्चि-

नागत्रासकाक्ष, पुण्डरीकद्वेषिणो दोषाकराः पथिकापकारिणश्च, शूलहस्ता महाकाला उग्राश्च, काननं रुरुधुः । तदा तु केचन जरासन्धा इव वृकोदरं गदया ताडयन्तः केचन कर्णा इव शक्त्यार्जुनमुन्मूलयितुमिच्छन्तः केचन रुद्रा इव गजाञ्जल्लेन दारयन्तः केचन कवय इव प्रासेन नाना-शुकवीनुद्वेजयन्तश्चरुः ।

किं च । खड्गी खड्गिनं कक्षुकी कक्षुकिनं चक्री चक्रिणमच्छभल्लोऽच्छ-भल्लं रक्ताक्षो रक्ताक्षं जघान । तदनु भग्नाः कुम्भाः कुम्भिकुम्भाश्च नष्ट-पन्नाः पक्षिणो वनलताश्च मृदितद्विजा वृक्षाः वनगजाश्च नाशितशम्बराः वनभुवस्तटाकाश्च छिन्नपुष्कराः करिण्यः पुष्करिण्यश्च उत्पातितनेत्रा नगा नागाश्च आकृष्टजीवाश्चापा महिषाश्च खण्डितस्कन्धास्तरवो व्याघ्राश्च बभूवुः ।

स च मृगयाव्यापारो रावण इव नलकूबरं दृषितरम्भं घर्मकालदिवस इव सरः अपुण्डरीकं, प्रभातकाल इव नभः अक्रक्षं, कालीकरवाल इव भूतलममहिषं, युधिष्ठिर इव भारतमशल्यमरणं चकार । किं बहुना ।

संजातसंभ्रमभैर्वनदेवतानां

वृन्दैरमन्दभयकम्पितमानमैर्यः ।

आकर्णितश्चकितमिन्धुरमिहकोलः

कोलाहलोऽथ मृगयाजनकण्ठजानः ॥ २१ ॥

राजा । पथिकः वियोगी । महाकालः शिवः । तदा त्विति । वृक्षाणामाहामृगानामुदरम् । 'कासुसामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । 'कासुः शक्तयायुधेऽपि च' इति विश्वः । गजोऽसुरभेदः । प्रास आयुधभेदः । शुकवयः कार्पाक्षिणः । पक्षे—काव्यगुणभेदः । आशुकवय आशुका-व्यकर्तारः । 'पक्षा च विनिगदिनः' इत्येकाक्षरः । किं 'चेति । खड्गादित्रयमायुधभेदः । कक्षुकः कवचः । रक्ताक्षस्तन्माक्षः । पक्षे गण्डकं मृग सप भल्लक महिषम् । 'रक्ताक्षो महिषे 'इत्ये पारावतचकोरयोः' इति रत्नमाला । तदन्विति । कुम्भा वृक्षभेदाः । पत्रं गरुत् । 'शम्बरं सलिले पुंसि मृगदैन्यप्रभेदयोः' इति सुधा । 'पुष्करं द्वीपार्तायां हि खग-राजीवधान्तरे । तृप्त्येऽसिफलैः काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे ॥' इति हैमः । 'मीवी जीवा गुणो ज्या' इति धनञ्जयः । 'देहप्रकाण्डयोरमे सैन्यभागसमूहयोः । समीहानृपयोः स्कन्ध' इति लिङ्गाभट्टः । स च मृगयेति । कुबेरपुत्रासक्ता रम्भा बलाद्राज्जो जम्भहेति श्रीरामावचम् । 'व्याघ्रादिगजर्भेषज्यसितच्छन्नसिताम्बुजे । कोषकृज्जनुभेदे च' इति लिङ्गाभट्टः । कक्षो भल्लकः । पक्षे—रुद्रा इव नक्षत्रम् । संजातेति । सिन्धुरो

मृदितपृथुकुचकुम्भा स्वणितरम्यद्विजच्छदा तान्ता ।

आयामिततनुलतिक्र रतान्तलीलां बभार वनधूमिः ॥ ९९ ॥

अत्रान्तरे । गजमपि कुम्भोद्गामितं नीलमपि केसरिद्वेषिणं अज्जनाकृ-  
तिमपि अनुपमाकृतिं कालमपि गिगीशाकारं गरुडमिव पक्षचरं सुकषिवा-  
विलाममिव परिणतं शेषमिव सदानन्तं विलामिनीजनमिव भ्रमरचुम्बित-  
कपोलमण्डलं मत्तदन्तावलमालोक्य अर्जुनबाहुमहम्बनिरुद्धवनगजमदमलि-  
ननर्मदाप्रवाहंरिव महमानिरुद्धगतिप्रमग्न्दर्शनत्यक्तभलैर्भिल्लमल्लैः 'देव,  
इयं न मृषा किंवदन्ती मार्गचनामा राक्षसः सारङ्गरूपेण मुनिहिंसनाय  
संचर्गतीति स सारङ्गा न मृगः किं तु महामृग इति ज्ञातम् । अथवा  
गजामुर एवायं उत वा कुवलयपीडः देवेनापि ज्ञात एव स एव वा न  
विद्मः यदत्रैव कोऽपि पर्वताकारः' इति निवेदिते किञ्चिद्धमन् 'आः किं भ-  
णत मृदाः, निरर्गलभुजबलप्रमाणेषु रामश्रीकण्ठवामुदेवेषु अचलोद्भूतिभा-  
र्येषु पार्श्वस्थितसुग्रीवेषु जयन्त्यु का कथा तादृशाना पापानाम् । तिष्ठत्वे-  
तत् । करिकीटः कश्चिन्मनुमिच्छति वगकः । तन्निःसरत मद्भाणपातभुवः'  
इति वदन्नेव बाणं मुमोच ।

युक्तं शरस्तु पतितो यस्माद्रुणविच्युतो बभूव किल ।

चित्रमिदं यत्त्यक्तः श्रीपतिना मार्गणो वदान्येन ॥ १०० ॥

गजः । मृदितेति । लकुचः कुम्भश्च पक्षभेदः । द्विजच्छदः पक्षिगकृतः । पक्षे-  
रदनच्छद भ्राष्टः । तनुलता कृशलता । पक्षे—देहलता । अत्रान्तर इति । गजः-  
कुम्भा कपिहाक्षसी नीलकेसरिणी । अज्जना अनुपमा च कर्णिणाभेदः । कालो यमः  
गिगीशः शिव इति विरोधः । परिहारस्तु अज्जन नेत्रलेपनद्रव्यम् । 'कालो मृत्या म-  
ह्यकाले समये यमकृष्णयोः' इति मुधा । 'तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः' इति  
हलायुधः । पक्षे—रोगभेदः । तं प्रसिद्धम् । दानमाहित सदानम् । पक्षे—'शेषोऽनन्तः'  
इत्यमरः । 'भ्रमरः कामुकं भृङ्गे ललाटालकयोरपि' इति विश्वः । अर्जुनः कर्तवीर्यैः ।  
महामृगो गजः । 'महामृगः पुष्करिपक्षपील्यः' इति हागवर्ता । अचलाया भूम्याः  
सकाशान् उन् उत्कृष्टा भूतिहर्त्यानिर्यम्याः सा सीता । पक्षे—पर्वतात्पत्ता पार्वती ।  
पक्षे—अचले उद्भूतिमे उत्कृष्टैश्वर्यकान्ती ताभ्यामिदमर्थः । 'मा छविः' इत्यमरः ।  
सुग्रीवः कपिभेदः । पक्षे—सुग्रीवा पार्वती । पक्षे—अश्वभेदः । युक्तमिति । पङ्क्ति-  
भ्रष्टः । मार्गणो याचकः । वदान्यो दाता । श्रीः संपत् । इति चमत्कारः । तत्पार्श्वस्तु

तदैव सोऽपि द्विरदमणिरनणीयसा भयेन दूतं दुद्रुवे दूरं कराग्रलग्नशरः ।

। पुष्कराग्रे पतद्रेजे श्रीमान्कृष्णशिलीमुखः ।

चित्रं चित्रमयं मूढः पुंनागो द्रवति स्म सः ॥ २४ ॥

स्थाने खलु मातङ्गजातेः कृष्णविमुखभावः । देवोऽपि विहाय किरात-  
चक्रं तं गजमनुससार । सोऽपि तस्यामवस्थायां धीरधीरसंचारो वासिता-  
वशीकरणविदग्धः शृङ्गारशाली चरमोत्तुङ्गस्तननास्तलीलः श्यामानां सु-  
न्दरीणां महिलानां गणैः परिवृतायां कस्यांचिद्भूभृद्भुवि निपपात गजः  
कटाक्षश्च श्रीनिवामस्य । ततश्चैयमद्भुता व्यक्तिर्दृष्टा ।

मुशङ्खचक्राङ्कितपाणिशोभा यात्रासमुद्वेजितराजहंसा ।

लमद्रमोद्भामिपयोधरश्रीनूनं रमायाः सहचारिणी स्यात् ॥ २५ ॥

इति निश्चित्य संज्ञानमात्त्विकभावः कथंकथमपि वारामाभिमुखीभूय ययौ  
दन्तावलः श्रीनिवामभूपालश्च ।

तदनु भगवांस्तां राजपुत्रीम् 'अयि सुमते, लोलम्बकं पश्य । उन्मा-  
दिनि मदनकलिके, पुण्डरीककुलं खण्डय । चपलं, मल्लिकासरं महिषी-  
प्रियं बधान । कामले मालति, पथि कण्टकीभवत्पुंनागनेत्रमुत्पाटय ।  
ललितमुमांसे, इत एहि । गृहीतराजीवजीवने, कृतकृत्यामि । उत्पला-

मार्गणो बाणः । पुष्कराग्र इति । पुष्करं कमलम् । कृष्णशिलीमुखो नीलभृङ्गः ।  
पुंनागो वृक्षभेदः । इति चमत्कार । तत्त्वार्थस्तु—करिहस्ताग्रम् । वासुदेवशरः । पुरुष-  
गजः । 'युक्ते द्वे सांप्रत स्थाने' इत्यमरः । मातङ्गक्षण्डालः । पक्षे—करी । सोऽपीति ।  
'वासिता करिणीनार्योः' इति रत्नमाला । 'रसे नात्ये च शृङ्गारः करिमण्डन एव च'  
इति विश्वः । चरमं पश्चिमम् । उत्तुङ्ग यत्स्तनन गर्जन तेनास्तलीलः । पक्षे—चेति  
भिन्नं पदम् । रमोत्तुङ्गस्तनयोस्ता लीला नेति नसम्पत् । श्यामादित्रयं वृक्षभेदः ।  
भृद्भुः पर्वतभूमिः । पक्षे—राजपुत्री । अन्यत्सुगमम् । शङ्खचक्रं बलयसमूहः । रमा-  
सहचारिणीति व्यक्तिविशेषणम् । नारायण इत्यर्थः । पक्षे—रमा सखी । मायासीतावना-  
भनेति भावः । आराम उपवनम् । पक्षे—रामा स्त्री । तद्दन्धिति । लोलम्बकं भृङ्ग-  
मिति वनविहारलीलापक्षे । मृगयापक्षे—लोल चपलं वकं पक्षिभेदम् । मल्लिकाहारम् ।  
रात्रभार्याप्रियम् । पक्षे—सैरिभीप्रियं कासरं सैरिभम् । मल्लीति संबोधनम् । 'सूच्यग्रे  
क्षुद्रशस्त्री च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः । पुंनागतदम्बलम् । पक्षे—पुरुषगजनेत्रम् ।  
मनोहकसुमस्कन्धे । पक्षे—मञ्जुशोभनमांसे, राजीवं पद्मम् । जीवनमुदकम् । पक्षे—  
सुगन्धः । उत्पलमिन्द्रीवरम् । रक्तं रक्तोत्पलमिति प्रकरणादर्थः । पक्षे—उत्कृष्टमां-

भिलाषिणि, रक्तं मा त्यज । विशालनेत्रे, त्वचं दलय कदलीनाम् । प्र-  
मादशीले, कोलम्बकं च गृहाण' इति मृगयामिव वनविहारलीलामनुभव-  
न्तीभिः मवयोविलामाभिः सम्बीभिः परिवारितां विलोक्य तज्जिकट एव  
स्थापितनुरङ्गश्चिन्तयामास ।

अये इमामेवाह नारदः । तथा हि । अस्या नागसदृशी वेणिका, न कुचम-  
ण्डली । अगुरुविशेषकानन्ददायि ललाटमण्डलम्, न चरित्रम् । अञ्जनाक्षिता  
नेत्रद्वयी, न मतिः । पल्लवप्रणयिन्यधरच्छविः, न स्पृहा । अतिलसत्सुम-  
नोहारिणी कुचद्वयी, न नामा । नक्षत्रेशमनोहरं मुखम्, न रूपम् । अर-  
म्भाममानं वयः, नोरुयुग्मम् । कुवलयमनोज्ञं जघनम्, न करद्वन्द्वम् । नगजा-  
मुकारी गुणः, न गतिक्रमः । अम्वेत् । केयं भवेत् । प्रायेण चन्द्र-  
धन्वन्तरिकल्पपादपादीनां महोदरी रमेव क्षीरपारावारादेवोत्पन्ना । अन्यथा  
कथं तेषां गुणगणोऽस्याम् ।

तथाहि । अञ्जशब्दवाच्यस्य चन्द्रस्य गुणो नेत्रयोः । सुरागस्य पा-  
रिजातस्य कुचयोः । जैवातृकस्य धन्वन्तरेर्मुखे । दिव्यनागस्यैरावतस्य  
वेण्याम् । मधुनो वारुण्या अश्वरे । रम्भाया अप्मरसां ऊरुभागे । गौर-  
स्योच्चैःश्रवमो वर्णं । तिष्ठत्वेत् ।

किमेपा कंदर्पशरशरव्यतां प्रापिता केनापि भवेत् । आः, कः संदेहः ।  
येनास्याः शरच्चन्द्रदशां प्रापिते गण्डमण्डले मस्तीजनरचितो मृगमदपञ्च-

सम् । शोणितम् । 'रम्भावृक्षेऽपि कदली पताकामृगभेदयोः' इति मेदिनी । कोलम्बक  
वीणाभेदम् । 'कोलम्बकान्तु कायोऽस्या' इत्यमरः । पक्षे—कोलं वराहम् । बक-  
पक्षिभेदं च । अये इमामेवेति । नागः सर्पः । अगः पर्वतः । 'कालागुर्वगुहः स्यात्'  
इत्यमरः । विशेषकः तिलकम् । पक्षे—गुरुणामधिकानन्ददायि । अञ्जनम् । शोषः ।  
पल्लवः विह्वः । अत्यन्तशोभमानं कुसुमैः । मालिनी । पक्षे—तिलसत्कृसुमवन्मनोहारिणी ।  
क्षत्रेशो राजा । अरमलम् । अत्यन्तमिन्धः । पक्षे—रम्भासमानमेव । कुवलयं भूम-  
ण्डलम् । तादृक्प्राध्वनि भावः । पक्षे—कुत्सितकरभूषणम् । नगजा पार्वती । पक्षे—  
गजः । केयं भवेदिति । 'अञ्जो धन्वन्तरं शब्दे पद्मेन्दुनिलयेषु च' इति लिङ्गाम्बरः ।  
सुराणामगो वृक्षः । पक्षे—पर्वतः । 'शैलवृक्षी नगावगा' इत्यमरः । 'जैवातृकः कर्ष-  
केन्द्रोर्वेदे नायुष्मति त्रिषु' इति रत्नमात्र । वारुणी मयम् । 'मधु मये पुष्परते क्षी-  
रेऽपि' इत्यमरः । किमेवेति । श्रवणं हस्तश्च नक्षत्रभेद इति चमत्कारः । 'ओष्ठं

भङ्गः कुरङ्गभ्रमं जनयति । स हि पाण्डिमेवेत्थं स्फुटं जल्पति । किमनया प्रकृतानुपयुक्तया चिन्तया । प्रथमं तावदेतद्विचारणीयम् । किमस्यामह-  
मिव मय्येषानुरक्ता न वेति । अथ वा किं तदद्यापि न निश्चीयते । कथमन्यथा कूणितत्रिभागेण चक्षुषा सव्याजं मामयं पश्येत् । निरुद्धोऽपि कोऽपि विकारः कथमस्याः प्रसरेदङ्गेषु । स्वेदलवमुक्ताजालकैरलंक्रियेता-  
भिनवस्फटिकभित्तिधवला कपोलपाली । कथमुत्तम्भयेदुत्तरं वामः रोमहंषो-  
द्भेदः । कथं नर्तयेदक्षिणानिल इव लतामूरुकम्पः । कथं शिथिलीभवेन्नी-  
वीबन्धः । कथं भुवमालिखेच्चरणनखमणिः । कथं प्रस्फुरेत्प्राक्पुण्यवारा-  
शितरङ्गबन्धुरं मम दक्षिणं चक्षुः । कथं यानि भैष्मीहरणकाले शुभानि निमित्तानि तान्येवेदानीं पश्यामि । कथं दूरादेव मां विलोक्य चिरमा-  
लोच्य सभ्रभङ्गमनेन सग्वीकदम्बेन परस्परं मन्दं मन्दं समन्दहासमाल-  
पितम् । कथमनया नीलोत्पलदलावतंसया श्रितपोतचूतालबालनिकटदे-  
शया वनितया सकङ्कणगणत्कारमन्यस्याः करकमलान्मां च तं च मुहुर्मुहुः  
पर्यायव्यावृतकंधरं पश्यन्त्या आच्छिद्य निगूह्य च चित्रपटं आकुञ्चितभ्रु-  
निर्भस्मितमिव किमपि उपदिष्टम् । अपि नाम दाहशक्तिरुत्पद्येत च-  
न्द्रिकायाम् । कदाचिदपि वा देवर्षेर्मन्त्रजपमनाथाद्वदनारविन्दान्निःम-  
रेत्तलीकं वचः । कथमस्थानमक्ता भवेन्मच्चित्तवृत्तिः । कथमदन्यभोग्ये व-  
स्तुन्यप्येतादृशलावण्यसर्वम्बं स्थापयेद्वेधाः । एतस्या गुणार्कणेन श्रवणा-  
नन्द इव स्पर्शनं हस्तानन्दो नामीदिति वामः पन्थाः । भगवन्कुमुमा-  
युध, मा जनय क्षणमुद्वेगम् । तावन्निर्वापयामि पूर्णचन्द्रदर्शनसंतापितं  
नेत्रयुगलं प्रत्यङ्गदर्शनेनास्मिंस्लावण्यमुधासरमि मुग्धजिनचन्द्रमसि कान्ति-  
तिरस्कृतकाञ्चनमहसि कुचतुलितचक्रवाकवयमि हनमन्मनसि अभिजात-  
कन्यामणौ । अथ वा मकरध्वजेन दत्तदर्शनावसरस्यापि आनन्दबाष्पकलया  
निरुद्धं खल्वालोकनसामर्थ्यम् । अस्त्वेतदपि । कथं संभाषयाम्यलब्धवाग-  
वसरः । सूक्तमुक्तं केनचित् 'शास्त्रं सुनिश्चितधियापि विचारणीयम्' इति ।  
यतः व्यवहित्वाद्बहोः कालस्य विस्मृता खलु सा व्रजयुवतिजनवशीकरण-  
कला । इत्येवं चिन्तयति श्रीनिवासे काचिद्वाजपुत्रीसखी कंचन वन्य-

मतङ्गजं विलोक्य प्राह—‘अयि भर्तृदारिके, पश्यैनं मत्तदन्तावलम् । अयं खलु नारदप्रोक्तो गिरिगहबचारी पुंनागो यदि त्वयि करं प्रसारयेत्कस्ते शरणम् । अथ वा त्वमपि लमञ्छलीवामिता । नात्र तव भयलेशः । तदस्तु तोषायैव तावदयं शिलीमुखो मदनाभिर्गत्य व्याकुलयति त्वां तत्र को वा उपायः’ इति ।

तदाकर्ण्य स्नोकं हसन्ति मम्बीवर्गे ‘अलमलं चपलभाषणैः’ इति अलीक-  
कोपकलुपितायां तर्जयन्त्यां राजमुतायां देवे श्रीनिवासेऽपि ‘कल्याणीयमे-  
तस्या उक्तिरमुतामारमाधुर्गमोदगी राजमुता वयस्याया आश्रामयति म-  
दनमहाभुजङ्गचुम्बितस्य मे मानमम् । अयमयं मिलितोऽस्माकं वागवसरः ।  
अन एव वक्तव्यं मदनमहाग्रहग्रन्थस्य संबद्धासंबद्धकथने को विधिः  
को निषेधः’ इति निश्चिन्य ‘अयि राजमुतामग्नि, किमियमबलेति मत्वा  
त्रामयमि । मा चित्रोरुकरवाला त्वदुक्तभयस्याभूमिर्विविधायुधपरिष्कृता च ।  
तथा हि । अस्याः कुचश्चक्राश्रयं वहति । ललाटमण्डलमर्धचन्द्रसंपदं  
धत्ते । चन्द्रहासशोभां कलयति वदनम् । कुन्तलमल्लभ्सीं स्वीकरोति  
वेणिका । तदलमवविधभाषणैः । एवं स्थितेऽपि यदि ते भर्तृदारिकाया  
मनोनातभयं तदहं क्षणादेव परिहर्तुं शक्तः’ इति वदन्ति कार्ष्णिभस्मिन्  
तां बभाण—‘अयि मदनकलिके, श्रुतं किलेतस्य किगतचक्रवर्तिनो भा-  
षितम् । तन्मूलं भवती किल । यद्वत्तन्वयास्य वागवकाशः । दत्तान्त-  
राणां पुरुषाणामेतादृशो वाक्प्रपञ्चो दृश्यते । तदसंबद्धलापिनी त्वमेवात्र  
तिष्ठ । वसमेता भर्तृदारिकामादाय भवनं गच्छामः । यत्त्वं कुमारीजनवि-  
रुद्धाचारप्रवृत्तामि । सत्यपि अनुगमे पश्यति यानि नावक्षणम् । उद्भि-  
न्नेऽपि रोमकुलेऽवहित्था मार्तिकशकलेन हन्तुमिच्छति अभिमतेऽपि तरुणे  
मनोभावाप्रकटनमित्यादि कुलकन्यालक्षणमिति ।

पाणिर्गति तत्त्वार्थः । वामो वक्रः । अयि भर्तृदारिके इति । पुंनागः पुरुषगजः ।  
करः शुष्ठा । ‘कर्णमूलं तु चलिता’ इत्यमरः । वासिता करिणः । शिलीमुखो वृद्धः ।  
मदनो वृक्ष इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु पुरुषश्रेष्ठः पाणिः वेणी वनिताषाणो मन्मथः ।  
चित्रेति । चित्रोऽद्भुतः करवालः लङ्घो यस्याः । अर्धचन्द्रो वाणभेदः । चन्द्राद्युतः  
लङ्घः । कुन्त आयुधभेदः । मनश्चेतः । ज्ञातभयमिति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु—चित्र-

एवं वदन्त्यां तस्यां सत्यमाह प्रियसखीति नन्दिततद्वाचि राजपुत्र्यां  
सापि किञ्चित्कुपितेर्वाह—‘अयि शृङ्गारमञ्जरि, सुचरित्रविस्मापितव-  
सिष्ठकलत्रे, अपराद्धं मया । हितासि त्वं भर्तृदारिकायाः । एतत्फलम-  
चिरादेवानुभवन्ती भर्तृदारिकां द्रष्टुमिच्छसि ।’ इत्युक्त्वा च विरतवच-  
नायां तस्यां देवे श्रीनिवासेऽपि उन्मत्तकेन मदनेन विस्मृतवाच्यावाच्यवि-  
चारे ‘अयि सुन्दराङ्गि राजसुते,

वचसा मा कुरु मुग्धे कुरु रूपेणैव रतिनिरस्कारम् ।

कठिना कुचयुगली ते भवतु सरोजाक्षि मानसं मास्तु ॥ २६ ॥’

इति यावद्ब्रूदति तावदं व काचिन्नारायणपुराज्जरह्मामी राजाङ्गनाप्रेरितागत्य  
‘भर्तृदारिके, देवी धराज्ञापयति पुष्पावचयायागताया भवत्याः का खलु  
वेला जाता । महाराजः प्रतिपालयति तवागमनमभ्यवहारार्थी । तदागच्छ  
शीघ्रम् । यामो गृहम् ।’ इत्युक्तवती ।

ततः पद्मावती ससखीकदम्बा तरलतरतारया दृशा आवृत्यावृत्य स-  
व्याजं पश्यन्ती वनात्प्रस्थिता ।

भगवानपि तत्कटाक्षार्धचन्द्रव्रणितहृदयः किञ्चिद्दयमानेन मनसा वा-  
सोज्जीविनीमिव पश्चादेवोपगन्तुमिच्छन्तीं चेतावृत्तिं बलादाकृष्य सुन्द इव  
मारीचनन्दने बधिर इव संज्ञाव्यवहारशालिनि कश्यप इवोल्हसन्मरीचां  
ऐरावण इव निजकरोद्भासितपुष्करं घर्भकालाध्वनीन इव कामितच्छाये  
भगवति चित्रभानौ चरमाचलशिखरमारोहति यथास्थानमागत्य विसृज्य  
किरातचक्रं स्वामिमरःपुण्यजलेषु अक्रमकृतसंध्यावन्दनाद्यवश्यव्यापारः कृ-  
ताकारगुप्तिरेव बकुलमालाकल्पितपुष्पशयने निविष्टः ।

उ६: करः बालाश्च यस्याः । मनोजानभयं मदनभयमिति । वसिष्ठकलत्रमरुन्धतीत्युप-  
हासः । वाचसेति । रतिनिधुवनम् । पक्षे—मदनभार्या । प्रतिपालयति प्रतीक्षते ।  
शतोब्जीविनी ‘वावरी’ इति भाषा । सुन्द इवेति । मार्गचो मर्गचिपुत्रः कश्यपः ।  
पक्षे—सुन्दो ईत्यभेदः । मारीचस्तु तत्पुत्रः । ‘संज्ञा स्यात्सूर्यभार्यायां गायत्र्यां चैव ना-  
माने । चेतनायां च हस्तार्थः सूचनायां च वस्तुनः ॥’ इति लिङ्गाभेदः । मरीचिः  
किरातः । पक्षे कविभेदः । करः किरणः । पुष्करं पद्मम् । पक्षे—हुण्डाग्रम् । छाया



कलितसुरसभावां चारुमैत्रीं सुवर्णा  
ललिततरपद्मां तां चिन्तयन् राजपुत्रीम् ।

कृतिमिह वरकान्ताकामुको वेङ्कटेशः

कविरिव न च निद्रामाप स श्रीनिवासः ॥ २७ ॥

इति श्रीवेङ्कटेशकविविरचिते श्रीनिवासविलासे पूर्वभागे द्वितीय उच्छ्वासः ।

तृतीय उच्छ्वासः ।

अथ कथंकथमपि विरहवेदनाभूयिष्ठं कालं यापयति भगवति श्रीश्रीनि-  
वासे कदाचित्कुवलयेष्वमकंचकरप्रसारे चक्रानुरागरहिते भूप इव नि-  
द्रप्रभत्वं गतवति चन्द्रे, पतिव्रतोचिनव्यापारायामिव कृतनिजनायकानुगम-  
नायां यामवत्याम्, अलमस्माकं कलङ्किनोऽस्य राज्ञः सेवाजनितबलमुखेने-  
तीव विष्णुपद एव तत्क्षणं लीनेषु नक्षत्रेषु, इयमेव प्राप्तकालप्रतिक्रियास्मा-  
कमिति विचिन्त्येव वन एव मुद्रितमुखं निवमन्सु तत्परिग्रहेषु नीलोत्पलेषु,  
राजहंसतयोभयपक्षममाना वयमितीव निःशङ्कं संचरन्सु कादम्बेषु, सुमनोवृ-  
त्तिशोभितानां किं भयमस्माकमितीव मर्गलिनग्रीवं गायन्सु मिलिन्देषु तदे-  
कशरणेषु द्विजेषु, पुनस्तदुदयमाकाङ्क्षमाणेष्विव तपस्वितां प्राप्तेषु चकोरेषु,  
गतेऽपि स्वामिनि धैर्यत्यागां नोचित इति निश्चलप्रकृतितयेव न द्रवन्सु चन्द्र-

सूर्यप्रिया । पक्षे-अनातपः । कलितेति । कृति ग्रन्थम् । इति श्रीधरणीधरविरचितायां  
श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायां पूर्वभागे द्वितीय उच्छ्वासः ।

भूयिष्ठं पूर्णं यथा स्यात्तथा । असकोचबालप्रसरणं नाम एकनिष्कप्रहणस्याने निष्कह-  
यप्रहणम् । 'कलङ्कोऽङ्गापवादयोः' इत्यमरः । विष्णुपदमाकाश इत्युत्प्रेक्षा । 'वने सलिल-  
कानने' इत्यमरः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इति च । कादम्बा हंसाः ।  
राजहंसा राजश्रेष्ठाः । उभयमिच्छममानाः । यथा बलभद्रो भीमसुरयोधनयोर्द्वन्द्वं दृष्ट्वा प्राह—  
'एकं प्राणाधिकं मन्ये उतान्य शिक्षयाधिकम्' इति श्रीभागवतम् । 'पक्षः सहायगद-  
न्तिकसाध्यभित्तिभिन्नेषु बुद्धिविबरे नृपकुब्जरे च' इति रत्नमाला । एकोऽर्थः । राज-  
तया चन्द्रतया हंसतया सूर्यतया च । चन्द्रपक्षः सूर्यपक्ष इति पक्षद्वयसमाना इत्यपरोऽर्थः ।  
राजहंसाः पक्षिणो गदद्वयसमाना इत्यन्योऽर्थः । 'राजहंसास्तु ते बभूवुरनैर्लोहितैः  
सिताः' इत्यमरः । 'तपस्वी तापसे बानुकर्म्ये च' इति । निबयप्रकृतयः सर्वैर्दम्यिष्युः ।  
न द्रवन्सु न पलायन्सु इति च । तत्कार्यस्तु जडत्वमाचारवत्प्रवीणानेषु । 'मंडितिर्नु-

कान्तमणिषु, विरामसमयोज्ज्वलमाणकोकशोकानलप्रभापटलैरिवारुणदेहका-  
न्तिजालकैः शोणीकृतसु दशदिशासु, पद्मिनीनामयं विकासकाल इति ज्ञा-  
पयन्तीष्विव विकसन्तीषु कमलिनीषु, उद्धाटयत कपाटं परिष्कुरुत वीथिकां  
बध्नीत वन्दनमालिकां सत्कुरुत शरीराणि किं न जानीथायमयमागत एव  
भगवांश्चित्रभानुः पुरस्कृतस्वभानुस्तं संतोषयतेति प्रकम्पितवेत्राग्रेषु स्वाधि-  
कारानुरूपमाचरत्सु भटेष्विव तत्रतत्र संचरत्सु प्राभातिकदरफुल्लकमलसं-  
सर्गकषायपवमानपोतेषु, अभ्युद्यतपुण्डरीकश्रीश्चामरश्लाघ्यविभवः परमुदि-  
तमत्तसारङ्गसहस्रपत्रः पूर्वतनं दोषाकरं राजानं निर्जित्य अपर इव भूपः  
शूराख्यातिरमणीयः प्राप्तमहोदयः परिष्कृतानन्तः सकलजगत्सुकर्मपरि-  
पाक इव मूर्तिमांख्यीमूर्तिस्तेजोभूमा पूर्वदिग्भावण्यसीमा शनैः शनैरुल्लास ।

ततश्चान्तिपुष्करिणीयं नृसिंहजयन्तीयमिति कथ्यमानसंकल्पानां तीर्थो-  
पजीविनाम्, क मे कुरालवः क मे वृषी क मे कक्षपेटिकेति जल्पतां शि-  
ष्टद्विजातीनाम्, प्रभातस्नानसमयव्यग्रेषु जनेषु वस्त्रं भाजनं वा मुषित्वाद्यैव  
दीयते पणशेषमिति सांव्यय्य तन्मातरं तत्कालहृतयज्ञोपवीतयाचकानां  
चेष्टिकारतदरिद्रौदनिकद्विजविटानाम्, अत्रैवं पाठः अस्यायमर्थ इति तारतरं  
पठतां मासपौराणिकानाम्, मध्यं न दत्तं मध्यं न दत्तमित्याक्रन्दतां गर्भयाच-  
कानाम्, जातं जातमिति बाध्यमानकरतालिकानां कृपणास्तिकधनिकानाम्,  
त्यज मार्गं जल एव विस्मृता श्रीमुद्रा हा वनितोपरि पतसि वराकेण मार्गो  
दूषितः प्रतिपालय मदागमनं विज्ञातेव ते शिष्टता इत्यादिप्रकारेण वदतां

जसाम्ये स्वादमात्यादिस्वभावयोः' इति । दीपादेर्विरामसमय प्रकाशाधिक्यं दृष्टम् । पद्मिनी-  
जातिस्त्रीणां प्रातःकाले सुगतेच्छेति कविसमयः । 'वन्दनमाला तु तोरणं परिकीर्तितम्'  
इति । चित्रभानुः सुभानुश्च संवत्सरभेद इति चमत्कारः । सूर्यः सुकिरणः इति तत्त्वार्थः ।  
'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्ये परिकीर्तिताः' । अमराः । अनन्तमाकाशमिति तत्त्वार्थः ।  
चमत्कारस्तु श्वेतं छम् । चामरः । पत्रं बाहुन् । अजन्ता भूमिरिति । 'पुण्डरीकं  
सिताम्बोजम्' इत्यमरः । 'सुभटे शूरः सूर्ये च इत्योऽपि' इत्युष्माविवेकः । 'उदयः पर्वतो-  
दयोः' इति । भूमा पूर्वा । 'ततश्चेति । अन्तिपुष्करिणी तिथिभेदः । करे चार्या  
आच्यः करालवः । 'कर्कशोर्लुगलन्तिका' इत्यमरः । 'गिष्ठी' इति भाष्य । 'कक्षः स्तु-  
तो मुद्रामूढे' इति । 'मरणं मरणं मूढं निर्वेजः पत्र इत्यपि' इत्यमरः । 'सूरा औदम्बिका

जनानां भगवत्याः सुवर्णमुख्या उभयतटोज्जृम्भमाणकोत्प्रहसिनोद्बुद्धः व-  
याविधिं ज्ञात्वा

गिरिसानुग्रहत्वं च वसुमत्ता च तादृशी ।

यस्य मैत्री जगत्सारा न वन्द्यः कस्य वा रविः ॥ १ ॥

इति मनम्यालोच्य नमस्याकर्मिकृतनपनमण्डलो राजकन्याविवोगदूयमा-  
नमनाः केनचिन्मरालकनामकेन नर्मसुहृदा सह यद्यत्र हारितं तत्तत्रैव मृ-  
ग्यमितीव तमेव वनोद्देशमुपाजगाम श्रीनिवासः ।

तस्यां वेलायामुदितभूयिष्ठमालोच्य रविचिम्बमाह मरालकः—‘वयस्व  
माधव,

क्रमेण चक्रं संयोज्य भिक्षा श्रीवामकोशकम् ।

जेतुकामः कुवलयं सूर्यस्त्वमिव निगेतः ॥ २ ॥

अपि च ।

सिन्दूरैरपि शङ्कितं च घुमृणैः त्रस्तं च काश्मीरजै-

विभ्रान्तं कनकोत्करैः शिथिलितं त्रस्तं कुसुमैरपि ।

किञ्चानम्य निरीक्षितं तव जगद्वन्द्यैः प्रतापाङ्कुरैः

सर्पत्यद्य नभःस्थलेऽम्बुजमुद्भ्रंसां विलासो मुहुः ॥ ३ ॥

गुणाः’ इति च । इति तारतम्यैः । विधिमननिकम्प ययाविधि । विधिः प्रकारः ।  
गिरीति । ‘गिरि वाचि अनुग्रहमुद्दिष्टत्वमिति चमत्कारः । पर्वतप्रत्यसंनिधिं ग्रहत्वमिति  
तत्त्वार्थः । देवभेदेऽनले रश्मी वसु रत्ने धने वसु’ इति । ‘तीक्ष्णरश्मी च सुहृदि मित्रं  
सौम्यबुधशत्रुर्वी’ इति । यस्यां वेलायाम् । ‘नेक्षेदुद्यन्ममादित्यम्’ इति स्मृतैः उदितभूयिष्ठ-  
मित्युक्तम् । पूर्णोदितमित्यर्थः । क्रमेणेति कामशास्त्रोक्तक्रमेण । चक्रं चक्रवाकम् । श्री-  
निवासकोशकं पद्मकुवलयम् । कुवलयं पुण्यभेदः । पक्षे—श्रीनिवासेति श्रीनिवाससंबोध-  
नम् । कोशकमर्थोऽयम् । ‘श्रीनिवासो ब्रह्मभेदे पञ्चमे पीतवाससि’ इति । ‘कोष्ठः काष्ठपि-  
धाने स्थातुकुवलेऽर्थोऽपि दिव्ययोः’ इति । सिन्दूरैरिति । स्वर्णे पीतत्वं लोहितत्वं चेति  
कविसमयः । तेन रविकिरणसादृश्यं युज्यते । आनन्द्येत्यनेन प्रतापस्य भानुविम्बादप्युज्ज्व-  
लाभितत्वमुक्तम् । अङ्कुरैरित्यनेन बाल्य एवैतादृशमहिमान्वितत्वं किं पुनः प्राप्तव्यं इति

इतः किञ्चित्पश्यतु देवः ।

सत्रं कोककुलस्य हंससमितेर्दोलां प्रपाजालकं

भृङ्गाणामतनोः कलम्बनिचयं धातुः परं मन्दुराम् ।

वर्ष्यङ्गं च वियोगिनीजनततेर्गेहं रमायाः सरो-

जालिं सत्कुरुते करैर्दिनकरः काश्मीरजन्मारुणैः ॥ ४ ॥

त्वत्प्रतापभयात्सूर्यो दिग्भूदोऽभूत् चेत्कुतः ।

जेतुकामः कुवलयं पुष्करस्थानमाप्तवान् ॥ ५ ॥

अपि च ।

स्याप्यश्वन्द्रश्च रमाचलदुर्गं इतीव वक्तुमञ्जाली ।

कान्तं निरीक्ष्य भानुं मुखमुद्रां त्यजति तत्करसृष्टा ॥ ६ ॥

यद्वा ।

चन्द्राब्जयोर्मिथो द्वेष इति मिथ्यान्यथा कथम् ।

चन्द्रे विष्णुपदे लीने तस्य श्रीः कमलं गता ॥ ७ ॥

इति । तच्छ्रुत्वा किञ्चित्स्मितमुखस्तमेव प्रदेशं प्राप्तः, यत्र सा दृष्टा  
मदिरक्षणा । आगत्य च कमलचन्दनसंसर्गतिक्तसमीरसंस्पर्शवर्धितानङ्गव्यथः ।  
स्वगतम् ।

पद्मिनि किमिति क्रीडसि मधुपैर्लज्जालवोऽपि न हि किं ते ।

हर हर विस्मृत्योक्तं क्व नु लज्जा सवितृरक्तायाः ॥ ८ ॥

भावः । 'काश्मीरजन्माभिषिखम्' इत्यमरः । पुच्छं ललाटे धार्यम् । सत्रमिति । सत्रं  
सहादानमिहैरितम् । दोला रज्जुनिर्मितमालाकारवृक्षस्कन्धादिवद्धवसन्तकालविहारसाध-  
नीभूतद्विव्यभेदः । मन्दुरा वाजिशाला । त्वत्प्रतापेति । उत्पलस्थानं विहाय कमलस्या-  
नगमनादिषूढत्वं सिध्यति । तत्त्वार्यस्तु आकाशस्थानम् । चन्द्राब्जयोरिति । विष्णु-  
पदे नारायणचरणे लीने ममे । मुक्ते सतीति यावत् । श्रीः संपदिति चमत्कारः । यस्मि-  
न्कस्मिन्विद्योमिनि प्रारब्धं पुण्यं पापं चानुभूय प्राप्तमोक्षे तस्योर्वरितं प्रारब्धेतरत्पुण्यं सु-  
हृदः, पापं द्विषः प्राप्नुवन्तीति सव्यञ्जप्रक्रिया । 'सुहृदः साधुकृत्यां द्विषतः पापकृत्वा-  
मिति तस्मादात्म्यं कर्षयेद्भृतिकामः' इति भूतिः । अत एव द्वेषाभाव अङ्गीकार्य इति  
भावः । तत्त्वार्यस्तु—आकाशे । भद्रर्शनं प्राप्ते । श्रीः ज्ञोमा । तिकः मुरभिः । पद्मिनीति ।

विकृते पल्लवरागं सौरभ्यं भ्रमरहृद्यतां चापि ।

पापे चन्दनलतिके ज्मूठभुजङ्गेन परिवृता यस्तत् ॥ ९\* ॥

तपस्याराधनं हित्वा मधुना प्राप्तविक्रियः ।

को वा न मन्दतामेति तत्रोदाहरणं मरुत् ॥ १० ॥

इति चिन्तयन् । 'देव, अत्र चाखण्डलतासंगता इन्द्रा इव, कनकका-  
लिकामहिता दुर्जना इव, बहुलनालसच्छोभाः संगीतक्रमा इव भूमागाः । इत  
उत्तरतो नास्तबकस्तटाको लतामण्डपश्च । बहुचित्रको वृक्षपूगः क्रीडाशैलश्च ।  
विलसद्बुधितः पुष्पप्रकरः पक्षिनिकुरम्बं च मुखयति । इतः पश्चिमतो  
वनिनाजन इव चलदलकः सप्तपर्णीः । तत्र शत्रुरिव सोद्वेगः पूगवृक्षः' इति  
वदतो मरालकस्य वचनमनाकर्ष्यैव 'मयात्र मृगयाश्रान्तेन स्थितम् । अत्र  
कोऽपि नयनानन्दोऽनुभूतः । तदधुनापि निधुवनलीलेख खञ्जरीटानां रञ्जयति  
लोचनलोभनीया मानसं कस्याश्चन चरणालत्तरममुद्रिता भूमिरित्यालोचनय-  
ज्ञेव कस्मिंश्चिल्लतामण्डपे निपमाद । मरालकस्तु 'अये, किमिदं निसर्गमधुरो-  
ऽपि देवो मनागपि मरुक्तिं नान्नवर्तेयति । न सखेहं पश्यति । न सस्मितं  
भाषते । न वनभूमिमनुमोदते । न मन्दमारुतमनुकम्पते । तदत्र किं मया  
स्वलितं भवेत् । भवतु तावत् । संभाषयामि । को गर्वः प्रभुपादोपनीविनाम् ।  
किं शाठ्येन मित्रधर्मानुगतानाम् । कावमानगणना धनिकाराधकानामित्यालो-  
च्य पुनः प्राह—'देव, अत्र

'पक्षिनी पद्मस्त्याने जीविशेषे मगोम्बुजे' इति । धिक्त् इति । विटानुरागम् । मनोह-  
रम् । कर्ममुकहृद्यत्वम् । वृद्धविटनेत्यन्यापदेशः । तत्त्वार्थस्तु सुगमः । बाह्यत्वमपि सौरभ्य-  
मिति । तपस्येति । तपस्या तपः । मधुना मयेन । मन्दता मृदुत्वमिति समत्कारः ।  
तपस्यः फाल्गुनिकः । चैत्रेणापटुत्वम् । द्वेति । अखण्डलता । पक्षे—आखण्डलत्वम् ।  
सुवर्णकलहेच्छाहिताः । पक्षे—चम्पककोरकमहिताः । लता । पक्षे—तालः । अस्तबक-  
पक्षी न । पक्षे—गुच्छरहितो न । 'आश्चर्यं व्योम्नि किमीरेऽप्यालेख्ये चित्रमिष्यते । नोदु-  
म्बाद्यामाखुपर्ण्य चित्रा' इत्यादि लिङ्गामरः । द्वौ पक्षे चितो व्याप्तः । पक्षे—वक्षितः क-  
न्तितः विलसद् । अलकः कुन्तलः । पक्षे—दलं पर्णम्, 'सप्तपर्णी विहालरत्नखञ्जरी  
विष्मच्छः' इत्यमरः । उडोगो कृषा । पक्षे—कमुकफलम् । 'घोष्टा तु पुनः कमुक-  
मुषाकः कपुरोऽस्य तु । फलमुद्गेनमेतस्य' इत्यमरः । इत्र खञ्जननिपुणं तत्र 'मिथि-

संमुग्धालिपरिष्कृताञ्जवदनं गत्युल्लसद्दंसकं  
 राजञ्चन्दनचारुचित्रतिलकं पुनागशय्यास्पदम् ।  
 रम्भोरुश्रि समल्लिकाक्षगतिकं सत्पल्लवोल्लासितं  
 रम्यं राजशिखामणे समदनं'

इत्यर्थोक्त एव तदभिमुखीभूय 'वयस्य मरालक, कास्ते' इति सस्पृहानन्द-  
 स्मितं पृच्छति श्रीनिवासे

'श्रीमद्वनं दृश्यते ॥ ११ ॥'

इति तच्छेषं पपाठ । तदाकर्ण्य 'सखे, 'स्त्रीरत्नमास्ते पुरः' इति न कथितं  
 भवता । तदधुना किं श्रीमद्वनेन द्वीमजीवनेन वा कृत्यमिति कथयन्नेव  
 बाष्पनिरुद्धनयनयुगलो ललाटाहितदक्षिणपाणितलो मूर्छित इव स हि नि-  
 पपात ।

अथ मरालकोऽपि ज्ञातचेतोविकारबीजः 'अहो, कथमेनां दशां प्रापितः  
 कयाचन वा अतिधीरप्रकृतिरपि देवः । तत्स्त्रीरत्नं कुतो वा न भवेत् ।  
 अपि नाम सा निगलयेद्भूता तन्तुजालेनाभ्रमुवल्लभं बध्नीयादपि पट्टच्चरेण  
 पृषदश्वम् । धन्या खलु भगवतः कुमुदधन्वनः प्रभावपरिपाटी । यदबलजना-  
 दपि परिभवमनुभवन्ति पुरुषपुण्डरीकाः । तदधुना मया किंकृतेन भवित-  
 व्यम् । सर्वथा प्रज्ञाविधुर एवास्मि संवृत्तः । अत एव मृगयापरावृत्तोऽन्य  
 इव स्थितो देवः । तत्कथमाश्वासयामि । यदि तन्मतमेवानुसरामि तर्हि  
 स्वभावतो व्यसनिनो मत्प्रोत्साहनं ज्वरितस्य जलसेक इव विषमां दशां  
 प्रापयेद्वस्त्वलाभे तूभयलोकभ्रष्टताम् । यदि न निषेधयामि तर्हि सद्य एव  
 प्रणयप्रसरभङ्गः । सर्वथा नमोऽस्तु धात्रे । येनायं निर्मितः स्नेहपाशः । येन  
 बद्धः पुमाभेशः स्वगात्राणां चालनेऽपि । सूक्तशिदं केनचित्—

रिति लोकवादः । संमुग्धेति । अलिर्धृक् । अञ्जस्य वदनम् । पद्मे—आलिः  
 सखी । चन्द्रबन्धुसम् । 'मलिनैर्मलिकाख्यास्ते' इत्यमरः । पल्लवोऽस्त्री फितलये विह-  
 न्दहारकोरपि' इति । अयेति । हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः । 'लता स्त्री तन्तुवायो-  
 र्केतुः' इत्यमरः । अन्नमुषासमेमैरावतम्' पट्टच्चरं जीर्णकम् । पुण्डरीका-  
 व्याज्राः । पुरुषभेदा इति वाक्यम् । 'विपुलं तु प्रविशे' इत्यमरः । सूक्तं सुदुर्भाषितम् ।

दीपे वा तैले वा पतति पतंगो विनश्यति क्षिप्रम् ।

अतएव भणामि सखि ज्ञेहो बहून् किञ्चिदप्युक्तम् ॥ १२ ॥

इति । 'भवतु तावत् । एनमन्यतो नयामि' इति संचित्याह—'देव धीरप्रकृते,  
इतः किञ्चिदविद्वरत एव सुवर्णमुखरी । तामनुसृत्य स्मरशरज्जरीतमानस-  
माश्वासयतु देवः । यतः ।

उत्फुल्लकेमरावलिविलसत्कमलान्निपुण्डरीककुलम् ।

भ्राम्यच्चक्रकदम्बं तद्वनयुगलं न कस्य मोदाय ॥ १३ ॥

इति । तदनु श्रीनिवासोऽपि 'वयस्य मरालक, सायंतनसमयदलदिन्दीवर-  
दामकोमलेन तत्कटाक्षेण विद्वम्य मम हृदये व्रीडा मुजनता गाम्भीर्य धैर्य-  
मन्यत्किञ्चिदपि वा महत्ताव्यञ्जकं न तिष्ठति तत्किमपि सूक्तमसूक्तं  
वा मा कथय । न प्रभुरस्मि मनसः' इति कथयन्साम्यमूय इव तूष्णीं  
बभूव ।

तदा मरालकोऽपि 'अये वराकेणानेन मदनपिशाचेन विरहव्यथागिरिशि-  
खरस्थलीमारोपितो देवः । तथा हि । न बध्नाति रतिं तल्पे शिल्पे च । न  
सुखयन्ति वीणाः प्राणाश्च । न मृहयति राज्याय भोज्याय च । अपि च ।  
अङ्गीकरोति बाधिर्यं न माधुर्यम् । संकुचिता वाक् न शुक् । विस्मृतं  
चानुर्यं न कातर्यम् । गता स्फूर्तिर्न चार्तिः । बध्निनं व्यमनं न हमनम् ।  
क्षीणा रुक् न मनोरुक् । उपचिता बाधा न क्षुधा । तदन्नं देवमेव शरणं  
मम मन्दभाग्यस्य । सत्यमाहं भगवान्मुरमधनः—

\*रिङ्गतरङ्गचलदम्बुजकोशनिर्य-

त्किञ्जल्कगन्धभरवामितवातपोताः ।

कंदर्पबाणगणभिन्नहृदः क्षतेमे

क्षारस्य रीतिमधुना कलयन्ति हन्त ॥ १४ ॥ इति ।

दीपेति । ज्ञेहः प्रेमेति चमत्कारः । तैलमिति तत्पार्थः । उत्फुल्लेति । जलं कान्तं  
च कनयुगलम् । केसरः किञ्जल्कः । चक्रमावर्तः । पङ्के-पङ्कमेव । कमलः कुरङ्गः । पु-  
ण्डरीको व्याघ्रः । चक्रवाकः । तदा मरालकोऽपीति । उक् शोकः । व्यसनं श्रु-  
पि अङ्गे क्षेमे कायजकोपजे इत्यमरः । स्फुरन्तिः । पङ्के-रोमः । विद्वदिति । क-

यतः ।

पुण्ड्रेक्षुचापवरसंगतभृङ्गमौर्वी-

निर्यन्मरन्दविषरूपितपुष्पबाणम् ।

कामस्य सोऽथ सहते परिरम्भलग्न-

कान्ताकुचाग्रहरिचन्दनकङ्कटो यः ॥ १५ ॥

अस्त्वेतत् । देवं मदन इव मां मध्याह्नसमयोऽतितरां बाधते ।

प्रायेण तृषितोऽर्कोपि सलिलं पातुमिच्छति ।

अन्यथा पुष्करस्थानं प्रामुयादर्यमा कुतः ॥ १६ ॥

तदिदानीम् ।

निर्यन्मारन्दधारामिलदलपटलीगीतमाद्यत्कुरङ्गं

छायामायाभ्रनृत्यच्छिखिकुलमसकृत्कोकिलालापहृद्यम् ।

वेल्लम्हलीप्रसूनप्रसूमरललितामोदसंवासिताशं

नीडक्रीडद्विजालं प्रसवभरनतं तं रसालं भजामि ॥ १७ ॥

इति संचित्य इतस्ततः संचारितचक्षुः कामपि वनोद्देशे संचरन्तीं बाललो-  
ललोलम्बाङ्गनां विलोक्य ।

‘पुनागगण्डतलचुम्बनलोलचेतो-

वृत्तिर्जहासि नितरां कनकाभिलाषम् ।

श्यामे भ्रमद्भ्रमरराजिमनोहरे त्व-

मा चन्द्रतारमवनौ जय जीव मुग्धे ॥ १८ ॥’

इति यावद्वदति तावदेव यदृच्छया कयाचन वनितया तेनैव मार्गेण  
कापि गच्छन्त्या समाकर्ष्य आभुग्नकण्ठं कोऽयमिह धन्यो मामाशिषा व-

सितं सुरभीकृतम् । पुण्ड्रेक्षिति । ‘रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तराकादयः’ इत्य-  
मरः । ‘उरम्भः कङ्कटको जगरः कवचोऽद्वियाम्’ इति च । प्रायेणेति । पुष्करं ज-  
लमिति चमत्कारः । आकाशमिति तत्त्वार्थः । निर्यदिति । छायेव मायाभ्रं कपटमेव ।  
द्विजाः पक्षिणः । ब्राह्मणा इत्यर्थान्तरम् । प्रसवं फलं पुष्पम् । पुत्र इत्यर्थान्तरम् । ‘प्र-  
सवो जननानुक्रान्तेषु फलपुष्पयोः’ इति । पुनागेति । गन्धः कटः । वृक्षचम्पकलोवैर-  
मिति । कपिसमवः । श्यामा नीलवर्णा इति वृक्षीपक्षे । जीपक्षे-गन्धः कपोलः । इ-



र्धयति पृच्छामि तावदित्युपमर्ष्य 'भद्रमुन, को भवान्महानुभाव इति ज्ञातुमिच्छामि' इति तथा मादरं कृताञ्जलिपुटयोक्तुः साश्चर्यम् 'चपलासि, अम्याम्रनरोगवालाभरणीभव क्षणम् । श्रान्तामि । अहमपि कश्चित्पान्थः । कामि त्वम् । क यामि । किं ने पाणौ' इति तामभिधायं तथापि तत्काल-  
रुदपरिचयया तथास्त्विति जल्पन्त्या

• छाया न्यग्रोभमाने परिमल्लहरी चन्दने किशोके म-

त्पौष्पी शोभा फलश्रीरपि मन्दु कदलीवृक्षवाटीषु लभ्या ।

किं तैरेकैकमप्यपरिकल्पनचर्णः सर्वस्यन्ममृद्ध

भोर्णमन्शर चूतदुम नर गरिमा मट्टिगमप्यभूमिः ॥ १९ ॥

इति रमात्तदुमस्तवनव्याजादात्मानं मृगान्या मह तत्रैव क्षणमनिष्ठम् ।

इतो देवोऽपि 'अहो किमिति वक्तव्यम्, यदियं कल्याणी मन्त्रेमभरं न जानाति इति त्रिभुरनचानुर्याभवावस्थानदोषारोपः । ज्ञान्वापि तूष्णीं तिष्ठतीति न तादृशो मोर । ज्ञान्वा ज्ञान्वा वा किमिति प्रकृतविरुद्धा-  
ल्लापः । 'अद्य श्रो वा मरुतो भवेन्मे मनोरथः' इति तावन्निरमन्ति प्राणाः कंदर्पहतस्य तदेव स्पष्टं न निवेदितमित्यर्थागतात्वाच्चम् । कस्मैचित्त्रिवेद्य सु-  
खीभवामीति चरणलम्पकण्टकचालनगतिः । अलमेतदनुरागेणेत्यरमिकता ।  
देवमेव शरणमिति साधारणमरणि । मप्रयत्नेन भवितव्यमिति पिष्टपेषण-  
न्यायः । मदनार्दानेव श्रुतयामीत्यकाण्डनाण्डवविधिः । एतदुभयत्रापि स-  
ममिति चानुर्याभामः । देहे त्यजामीत्युच्यचरणानुचरणप्रमङ्गः । किं च ।

व्याभिलषे मति वनिता वेद्या स्यादतो ब्रह्माभ्युक्तम् । 'इयमा श्रीं मुखरीवना' इति ।  
श्रमरः कामुकः । छायेति । चण समये । भ्रममिमास्थानम् । इतो देवोऽपीति ।  
अकाण्डनाण्डवमवसरननेनम् । 'काण्डोऽश्वा दण्डबाणावैवर्गावमरवाग्नु' इत्यमरः । चानु-  
र्यवदाभाममानः । तारः कपिभेदः । तद्वर्णाः कपयः । उत्तरः श्रेष्ठः । वृहत्सुवर्णश्रवणा-  
भरणाश्च हारवन्तश्च ये नगान्महर्षिचितादिर्लङ्घिता कान्तगणना यम् । पक्षे-उत्तरो विराट-  
पुत्रः । दूषभाष्मराधेयाभरणापहाः कानुनोर्वाचनयशोयुद्धः । 'मृधमाकन्दन संख्यम्' इत्य-  
मरः । 'गन्धस्पर्शमख्य'-इति तार्किकाणाभ्यासः । 'गोत्रियः स्यान्नुमान्भीष्मे क्लीबे स्वर्ण-  
कलेरुणोः' इति । सुमभा देवमभा । भवमतिरवमानः । पक्षे-'संख्यावान्पण्डितः कविः'

निद्रा न याति नयनं व्याधत्रस्ता मृगीव कान्तारम् ।

अचला न चित्तवृत्तिर्नौका नुत्रेव वायुना जलधौ ॥ २० ॥

रागस्त्रीत्रिं प्रमरति मुगुणो गुणिनां यथा लोके ।

आवेगः शीघ्रतरः प्रतिभाक्रमवन्कवीन्द्राणाम् ॥ २१ ॥

इत्यात्मन्येवालोचयन्मदनवेदनान्तिरम्कृतेतरवेदनो मनःकल्पितां तां कान्तां  
स्वसमीपमागतामिवाकलयन् प्रमारितबाहुयुगल आलिङ्गितुमिच्छन् तत्र  
किमप्यदृष्ट्वा 'अये, वञ्चितोऽस्मि मदनहतकेन यौवनेन देवेन वामेन वा ।  
अथ वा मृत्योरेवापराधः । यया नेयं वनितेति ज्ञापितम् । तथा हि ।

ईषद्धामतरङ्गिताधरपुटोन्मालन्निषेधाक्षर-

श्रेणीमूचित्ररागसागरमिलहृज्जानदीप्रक्रमाम् ।

ब्रौडे तां प्रणिधाय चुम्बितुमुपक्रान्तेऽथ कान्तामणिं

मय्यानन्दयुते विघातमकरोन्काचिन्मृतिः पामरि ॥ २२ ॥

इति चिन्तयन्स्थितः । तिष्ठन्वेतत् । इतः सापि स्ववृत्तान्तं वक्तुमारभत ।

ज्ञात एव किलानन्तमिनामिनमतिममस्त्येकस्थितमभान्तरसंस्तुतनिवि-  
लवस्तुविस्तारस्तार इव तरहरिणकुलोत्तरः उत्तर इव गुरुगाङ्गेयकर्णभूषण-  
हुरिनरोपचिन्तकीर्तिसंख्यः संख्यावानिव मुरमभावमतिदक्षः दक्षिणेपक्षी-  
णाक्षिसंमददायी द्रविडो नाम देशः । यत्र च निरन्तराक्षरामृतानन्दितज-  
गतां गवां ब्राह्मणानां च परिपालनेनामृतर्जुवनानां देवानां द्विजानां चाशि-  
षा गोत्रानन्दकोऽप्यगदः सुखेन जीवति लोकः । तथा हि ।

इत्यमरः । शोभना रसभावमतयः । 'प्रमोदाभोदसमदाः' इत्यमरः । यत्रेति । नाशगृ-  
तघृतम् । पक्षे-वर्णपाशुषम् । पाशुपाशनानां यज्ञशपाशनानां वा । 'अमृतं यज्ञशेषे स्था-  
त्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः ॥' इति सुधा । गोत्रः  
पर्वतस्तस्यानन्दकः । अगः पर्वतस्तं याति खण्डयन्त्यानन्द इति विरोधः । कुलानन्दको  
रोगरहित इति परिहारः । 'गोत्रं नाम्न कुलेऽचले' इति । 'व्याधिगदामरः' इत्यमरः ।  
तिमिरादिसक्तं रोगभेदः । 'ध्वान्तेऽक्षिरोगे तिमिरम्' इति रत्नमाला । 'पाण्डुरुष्टे गदे  
श्वेतगुणे ना गुणिनि त्रिषु' इति रत्नमाला । 'गोस्तारा कण्ठरोगश्च रोहिणी' इति च ।  
'कुसुमं पुष्पफलदोः स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः' इति । उष्णम् । वायुः । क्षयः । मणिरिति ।

निमिरवाधा कृष्णपक्षे । पुण्डरीकोत्पत्तिः सरणि । पाण्डुकयाश्रवणं  
महाभारते । रोहिणीसंवन्धश्चन्द्रममः । कुसुमपतनमाढ्यालेषु । उष्णवायुप्र-  
सारो ग्रीष्मे । शयः संवत्सरेषु । किं बहुना ।

मणिः सरुग्नदीवर्गः मदा बहुलगद्गदः ।

सामयश्रीगयाभाति दैत्यदानवमण्डले ॥ २३ ॥

यत्र च । मालिन्यानिना आगमा न रामाः । राजद्वेषिणः कोका न  
लोकाः । किं च । निपादादिजानिभेदमकुत्ताः स्वरा इव भूधराः । चरणप्र-  
हारमुदिता अशोका इव वीरराजाः । तत्तादृशस्योपवर्तनस्य मध्ये अस्ति पु-  
रन्दरपुरः सरणिर्दिग्भजनान्मुनयपत्रपञ्चमणिमञ्जयमाननाकलोकप्रतिचिन्वा-  
यितशोभाभवने वनमिव कमलसामस्यानम आभ्याने मयसंपदां पद्मवलिशा-  
न्तरमर्णाये लम्बन्मुगतन्यमप्यष्टमुगतन्यं नागायणपुरं नाम नगरम् । यत्र  
च । सूर्यमोमसंतिपदिता वागा इव वीगाः । वातमनिबन्धवः कुरङ्गा इव  
तुर्गंगाः । श्रीनिवासयोः भ्यानि वनानीव भवनानि । किं प्रपद्येन ।

प्रजारत्नने वाद्य राजोऽस्य देशे पुष्पा पक्षमाणा किटाचरागेति ।

न चित्रं प्रियाभोगिना सा यत्नन्तदुपहृताः पुगाणप्रसिद्धा बभूवुः ॥ २४ ॥

तत्र चान्ति प्रशन्नप्रताप वातायथैकैर्वातनिर्गत्याहितजल्यनिर्जितमौ-  
जल्यवजितगतल्यवानताजननयनी तनारजमाताः पशून्क्षयगच्छदश्रुभागनदी-  
मानृहायमानभुवनश्लाघितयशःप्रसर सर इव मुनायकगुणमणिः मणिरिव  
सन्मातामध्यस्थितो राजा लम्बत्याकाशगतो नाम ।

सरकृ मयोगः । पक्षे-सकाशितौ वृक्षगद्गदः सितश्रेण । पक्षे गद्गदो ध्वनिविशेषः ।  
भ्रामयश्री रोगमपत । पक्षे-मयो देवाश्रयो । निर्मोयार-न परिमस्याल्लेकारः । मा-  
लिन्येति । मालिन्या मायाकारवानतया । पक्षे-मालिन्य मलिकरुम । किं चेति ।  
'निपादे कुवते गता' इत्यत्रयः । पक्षे किगताः । वनितापादप्रहारोऽशोकशृङ्गाणो  
दोहदमिति कविममय । पक्षे-चांत निभ पदम् । तत्तादृशस्येति । 'देशविषयी नृ-  
पवर्तनम्' इत्यमरः । 'निशान्तपम्बनदनम्' इति च । यत्र चेति । वागः सूर्यादिदि-  
वसः । वायोर्वाहनं कुरङ्ग इति कविममयः । श्रीनिवासिः पद्मम् । प्रजारत्नमिति ।  
प्रकृष्टज्ज्वां लोकम् । भोगिना किन्त्यामिना प्रियाः । पुगाणा रुद्धा इति प्रसिद्धा इति च-  
मन्कारः । त-वायस्त्वं-प्रजाना रत्नम् । सूर्याणां प्रिया भागवतादिपुगाणेषु प्रसिद्धाः ।

यश्च युधिष्ठिर इवानन्तविजयघोषमुग्वरितदिष्मण्डलः । अर्जुन इव देव-  
दत्तसंपत्तिरस्कृतमुरासुः । जरासन्ध इव भीषयुद्धविशारदः । यस्मि-  
नक्षति क्षितिं द्वन्द्वं युग्ममेव । विग्रहो देह एव । कलिर्युगमेव । किं  
पल्लवितेन ।

प्रलम्बता हलित्वेपिण्यमुगेऽपि सरेऽपि च ।

पयोधरयुगे नैव रमणीनां कदाचन ॥ २५ ॥

शंकरः पुरुषेष्टः स्त्रीषु चण्डी नगात्मजा ।

कुमारेषु महासेनस्तारकानन्दघातुकः ॥ २६ ॥

स हि राजहंसमण्डलवनाश्रयः स्पर्शनोद्धवनिदानम् ।

कल्याणशब्दगुणयुग्मजाकाशाभिधो जयति ॥ २७ ॥

अथ कदाचिद्विजयवृत्तपाल एकभार्यामिक्तोऽपि प्रजारहितो नतनयापेक्ष्यपि  
तनयापेक्षी मदनमूर्तिमिव कमलोदगाज्जातां कांचन कन्यकामलभत । ततश्च  
गतेषु केषुचिद्विषयेषु

भूर्गाङ्गेयं जनयन्त्यनुदिनमवर्णापतेर्मुदं भवति ।

इति सैष्येव कुमारं प्राप्तुं तदा भ्रगदेवी ॥ २८ ॥

चित्रमिदं शृणु ।

यश्चेति । 'अनन्तविजय राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः' । 'देवदत्त धनजय' इति गीता-  
वचनाद्वावपि शङ्खभेदी । यस्मिन्निति । 'द्वन्द्व कलहयुग्मयोः' इत्यमरः । 'विग्रहः सम-  
राजयोः' इति । 'कलिः स्त्री कलिकाया ना शर्गाजिकन्द्रे युगे' इति मुधा । प्रलम्ब-  
तेति । 'प्रलम्बी हासदानवी' इति । शंकर इति । चण्डी निष्कारणकोपना ।  
पक्षे-दाक्षायणी देवी । कुमारो बालकः स्कन्दश्च । तारका कर्तानिका दैत्यभेदश्च ता-  
रकः । स हीति । 'घनो मेघे मातृगुणे त्रिषु मूर्ते निगन्तरे' इत्यमरः । 'विश्राणन वि-  
तरणं स्पर्शनम्' इति च । पक्षे-स्पर्शनो वायुः । 'आकाशाद्वायुः' इति श्रुतिः । 'शब्द-  
गुणमाकाशम्' इति तर्कशास्त्रम् । अथेति । प्रकृष्टजागणो हिन इति विरोधः । प्र-  
जया संतत्या रहित इति परिहृतः । नतनयेति शब्दतो विरोधः । नतो नम्रश्च नीति-  
शास्त्रापेक्षावाञ्छ । पद्यावती पद्योत्पत्तेति पुराणम् । भूरिति । गाङ्गेय कुमारं वृष्णम्  
(स्वर्णं) चेति सम्यक्कारः । स्वर्णं पुत्रमिति तत्त्वाधेः । कुमारस्तु ह्येकं स्कन्दे वयु-

तोषयामास नृपतिं तत्कलत्रं धराद्वयम् ।

तत्रैका गोक्षमामाद्य महिषीभूय चाष्टा ॥ २९ ॥

अम्वेनदपि । भूयसी वेला मंजाना । तन्मंसेपतः कथयामि कथनीयम-  
शेषम् । अन्यदा तु राजपत्नी धरादेवी प्रथमोच्छ्रामितकुसुमकलिकयेव  
महोदधौ शरत्कालकलयेव राकांतिशां निदिश्यतर्ङ्गिण्येव हरचन्द्ररेखां  
नवनवोन्मेषशालियुद्धेव कविकानि विनयमपदेव विद्या अभिनवयौवनोद्वत्या  
राजमाना तनया विलोक्य 'इयं किल विवाहयोग्या जाता । अस्या मानसका-  
सारमिव तुच्छीकृतमरुतमगेजानम, राणिकाममहमिव रक्ताशोकनवपल्लवो-  
मितम, अनिरुद्धमिव चित्रलेखात्कृतं पाणि गृहीतुं कः पुमान्कृतमुकृत-  
राशिर्वेत इति न जाने । न केवलं मनुष्ये' अपि, किं तु देवेष्वपि । यतः  
इन्द्रो भृशजानानामः, सूर्यस्तु हंसः, चन्द्रश्चेकहस्तश्रवणः' इत्यालोच्योत्तु-  
ङ्गमौषधतमणिमञ्जिकायाःपुनरपि प्रमत्तचन्द्रमण्डलमवेद्य

'दिष्टेन दत्ता मा गोभा चन्द्रं प्राप्य त्यम्यत्यम् ।'

इत्युक्त्वा किञ्चिद्धमन्तमाकाशमपमामाद्य प्रामासमगमनदेवी—

'पित्रा दत्ता यया कन्या प्राप्येव सदृशं वरम् ॥ ३० ॥'

इति । ततश्च देशोऽपि किञ्चित्तर्गतममनकं प्राह—'देवि, मयमेतत् ।  
मयापि ज्ञातं पुंस्त्वं । किं तु । मग्धन्या इव प्रवालकगयान्वव नन्दिन्याः  
सैदृशो वरः क इति चिन्तयन्नपि न निश्चये प्राप्नोमि देवेष्वपि, किं पुनर्म-

राजेश्वरार्कः । वायुके वरणाश्च ना न द्वयोजायकावने ॥' इति सुधा । तोषया-  
माम्सेति । भूमिः, धर्माभयाना यानता योत यगद्वयम् । येनत्वं मांभात्त्वामिति च-  
मन्कारः । भूमिन्व नृपपत्न्यात्वामान त-याय' । अन्यदा त्विति । मगेजानं पदं  
कामारकदम्ब च । रेखा दक्षिणायमरुता चित्ररेखा च । बाणपुत्रा मर्त्या मेति पुराणम् ।  
भृशजाना राजपुत्रा । अनाम इति निन्दा । तन्वार्यस्तु पवनममद्विष्ट । मन्यामी । तत-  
श्चेति । 'प्रकाशोऽस्मा किमन्ये नाणादण्डेऽय विदुमे' इति ॥ ३० ॥ इति निम्नं पदम् ।  
दागन्याति खण्डयतीति दाग इति निन्दा । तन्वायुस्तु दागदो विप तेन सहितः ।  
'दागदो वल्मनामध' इत्यमरः । पक्षे-सदेति निम्नं पदम् । अगदो इन्नगहितः । कदा-  
विच्छिवः पृष्णो दन्तानपातयति भागवतम् । नागसो निवार्य आनन्दो यस्येति निन्दा ।

नुप्येषु । यतः शेषः पूषा च सदारदः । इन्द्रः समुद्रश्च नीरसानन्दः ।  
अस्त्वेतत् । तरुणि, स्तशत्रोरपि कन्या मा भूत् । पश्य ।

मुग्धे भूतेशभूतेशशिरोमण्योस्तु को वरः ।

श्लाघ्यो दक्षस्य धिक् कन्याताततां दुःखजीवनः ॥ ३१ ॥

इति । अथ मा भर्तृगदितमाकर्ण्य 'हंहो किमुच्यते ।

दक्षः पुण्यवतां श्रेष्ठो नो चेत्तस्य कथं भवेत् ।

एको राजा द्वितीयस्तु जामाता राजशेखरः ॥ ३२ ॥

किं च ।

दत्त्वा पाञ्चालिकामाघ्रं नरमात्राय पार्षतः ।

धर्मं गुणं च विजयमपि किं नाप भाग्यतः ॥ ३३ ॥

अतः 'मप्रयत्नेन पुरुषेण भाव्यम्, देवं तत्सहकारि भवति' इति प्रज्ञा-  
वतां वादः । अतः परमार्थपुत्रः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा जोषमामीत् । विरतव  
नायां तस्यां देव्यां स्वयंवरमहोत्सवाय राज्ञा यतमानेन सर्वेऽपि भूतलभानो  
राजपुत्रा आकारिता आजग्मुः ।

तत्र केचन शेषा इव लम्पटानिमात्यालंकाराः कुण्डलिनो वारुणीप्रमदाः  
कञ्चुकिनो रमानलं भृपमन्तो भभृतः । केचन कैलामपनय इव मार्या वृष-  
मियाः सुकुमारा अर्हानमात्याभरणा राजशेखराः । केचन तुहिनगिरय इव

तत्त्वार्थस्तु—अमम्यानन्दः । पक्षे—नारेण जलेन मानन्दः । **मुग्ध इति** । पिशाचेशेया-  
दिनिन्दा । शिवश्चन्द्र इति तत्त्वार्थः । वरो जामाता । **दक्ष इति** । भूयः भयश्रेष्ठ इति स्तुतिः ।  
चन्द्रः शिव इति । चन्द्रोऽपि दक्षजामातेति पुराणम् । **इत्येवेति** । 'पाञ्चालिका पुत्रिका  
स्याद्वत्सलान्तादिभिः कृता' इत्यमरः । **मनुष्यमात्रार्थेति** भाग्यस्तुतिः । तत्त्वार्थस्तु-  
र्होपदेशम् । अर्जुनाय । धर्मम् । मोक्षम् । पार्षतम् । आपञ्चालान्मात्रेणैव ग्राह्यम् । 'गुणः सूदे  
तृकोदरे' इति । 'नरो मनःप्राप्तनयो' इति । 'मात्रं काम्येऽवधारणे' इत्यमरः । 'आर्य-  
पुत्रेति संबोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु' इति । **शेषा इवेति** । वारुणा मय तेन प्रकृष्ट-  
मदाः । पक्षे—वारुणा शेषमार्या प्रमदा वनितायेषाम् । 'रमानलं नागलोकः' इत्यमरः ।  
'सुकृतं वृषः' इत्यमरः । 'सुकुमारं तु कोमलम्' इत्यमरः । अर्हानः सर्वश्रेष्ठः शेषः । अ-  
चलो निश्चलः । पक्षे—सर्वतः । मेघका अप्सरोविशेषः । पक्षे—मेना पार्वतीमाना । मेनव मे-  
नका । अनेकशिखरश्रीरनेकाग्रमपदिदि लोकोक्तिः । पक्षे—शिखरं पर्वताग्रम् । कटकस्त्व-  
र्द्धिनितम्ये बाहुभूषणे' इति । सपक्षनन्दना मित्रहर्षकाः । पक्षे—हिमाद्रिनयो मेनाकः । स

अचलसंबन्धयोग्याः रूपेण मेनकामपि मोहयन्तः अनेकशिखरश्रीविराजिताः  
लम्बकटकाः सपञ्चनन्दना भ्रमभृच्चक्रवर्तिनश्च । केचन दिग्गजा इव भद्रा-  
सनशोभावताः शृङ्गारगुन्दराः सार्वभौमादिकसंपदश्च ।

अथ तान्गजपुत्रान्देवन्तां सभामनयन् । या मन्दु महागजैरिव प्रकृ-  
तिहृदयजैः दृढपुत्रैरिव गोत्रामयैः सन्दर्पयितुं तात्र करणैः अनल्पशिल्पिबर्गैः  
सर्गविन्नापितविश्वकर्ममानमैर्निभिता ।

तस्यां किल सर्वकालकल्याणमित्राभ्यसमणिगणभवितायां वरुणभार्याया-  
मिवानन्तरत्नच्छायाद्वामिनपुत्रिण कान्तशोभितजननितायां मयैरिव भासुर-  
चन्द्रकान्तैः गरुडैरिव विद्रुमपवनगर्भाभिः तर्पिभिरिव गुनैर्लिः प्रभातकालै-  
रिव पद्मगणोत्पलैर्मिन्दैरिव सारजैः वसन्तपुद्गलांश्च मधुरांलिः मणिजालकै-  
रलंकृतायां सभायां योगिनिभिरगन्तैषु शनैर्भावैः शिखरगर्भान्तैषु वनसं-  
निवेशैश्चिव चक्रुदताज्ञैषु लङ्घ्यमानैः शिखरैः शिखरैः शिखरैः शिखरैः शिखरैः  
चन्द्रतागभिर्गणैषु द्रुपदगर्भाभिः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः  
पृथ्विष्टे गजपुत्रकदम्बकैः नन्दनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः  
जनेषु च विभाविते जडदेवतैः सपयांसे, चतुर्नाक्यानुगोयभावे आगारविभ्र-  
प्रतिमाचामरग्राहिबनिता जनतां सवेकैः । विभ्रप्रभवेकैः नन्दनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः शनैः  
भाजने सभाजने तत्रतत्र पथेदति ताम्बूलकुसुमचन्दनपटवामादिमङ्गलद्रव्यै-

सगरुडिनि पुराणम् । भद्रासनं नृपासनम् । पक्षे—आसनं इत्यन्वयः । 'समे नाथ्ये च शृङ्गारः  
करिष्यन्त एव च' इति । या स्वन्वित्यानि । प्रकृतं प्रकृतकरणमभ्यासश्च । भर्त्या मयो  
दैव्याशक्त्या । तात्रकममयो इति भावः । प्रभेदस्तत्रापि । पक्षे—कल्याणमयो गोगः । तात्र-  
करणैः शास्त्रकर्मभिः । पक्षे—तात्राण्यभ्यासोपायानि कल्याणानन्दार्थानि येषां ते । 'करणं का-  
रणं कामं सार्वभौमैर्द्रव्यकर्मसु' इति । तस्यामिति । अम्बरमणिगणः सूर्यममरः । पुत्रिकायां  
पाश्चात्तिकार्याम् । पक्षे—मुता । अन्तः शेषो वरुणजामातेति पुराणम् । चन्द्रकान्तादयः  
पक्षे मणिभेदः । पक्षे मणिः सूर्यकान्तगन्तम् । पक्षे—चन्द्रका मयस्यगतः । अन्तोऽप्रभागः ।  
पक्षे—पक्षिणः । मणिः श्रेष्ठः । प्रवालैः विद्रुमैः किमल्यश्च । 'सूर्या चन्द्रकमेवकौ' इत्य-  
मरः । 'पतंगः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः' इति मुषाण शन्ती दन्तविकाराः । पक्षे-  
निर्गृहीतेन्द्रियाः । हिरेण्यो हिरेण्यकांशपुः । तस्मिन् । पक्षे—ललाटप्राञ्च इत्यमरः । 'दुर्वर्ण  
रजतं रूप्यम्' इत्यमरः । चन्द्रं सुवर्णम् । तारं रजतम् । वग उक्तमाः । पक्षे—आमातरः

दायिजने । राजाज्ञयाकारिता भर्तृदारिका शचीव निर्जरनारीकदम्बपरिवृ-  
तामुग्धमुग्धनेम्यथा

रङ्गधरां सा तुङ्गकुचश्रीः ।

आप च मूर्छा भूपतिपङ्क्तिम् ॥ ३४ ॥

ततस्तु तां चम्पकवल्ली नाम मन्वी प्राह—‘भर्तृदारिके, पश्येते राज-  
पुत्रास्त्वयि संमक्तचेतसः । तदेतेष्वन्यतममङ्गीकुरु । कथयाम्येतेषां नाम-  
रूपक्रियागुणान् । तथाहि ।

एष किलानेककाण्डचक्रकीर्तिमपेक्ष्योभमानवाहिनीभरमज्जितविपक्षभू-  
भृत्कदम्बो महामत्त्वप्रचारमणीयां दर्शितानेकनिकटकान्नागगोज्जृम्भमा-  
णोत्कलिकोऽयमगाधहृदयो मिन्धुराजो राजनन्दनो नाम । एष किल सर्व-  
तोमुखानिरुद्धसंचारमार्थकिनानिमिषचूडामणिविभवः निजविलामन्तोकि-  
ताप्सरोगणमहिममहितः उडुपतरणिवंशावल्ग्विजनाकलितरमानुभावः रा-  
घवमदृशो मत्स्यराजः कन्दर्पकेतुर्नाम । एष किलानेकभूमिकाग्रहणविद्या-  
नुरूपविविधशिक्षावलयजगरुकपरिवारपरिवृतो नृत्यत्यमदाधिकरणस्था-  
नभूपायमाणो लमदङ्गहारो गगशाल्यो आननेदेशाधिपतिः कलकण्ठो  
नाम इति ।

पाण्डवाः । सभाया जनः । भाजन पात्र च । ‘आकल्पयेयां तेषां’ इत्यमरः । रङ्गधरेति ।  
सा पद्यावती रङ्गधरा प्राप मूर्छां च भूपतिपङ्क्तिं प्रापेन्न्यवयवः । पङ्क्तिर्गति वृत्तस्य नाम ।  
॥ ३४ ॥ तथाहीति । काण्डा अध्याः । चक्र वृन्दमु । मत्त्व व्यवसायः । कान्ताया  
रागोऽनुरागः । उत्कलिका उत्कण्ठा । पक्षे—काण्ड जलम् । कान्तिः पङ्क्तिः । विपक्षभू-  
भृद्गदुत्पर्वतः । सत्त्वा जन्तवः । कान्ताराणामगा वृक्षाः । उत्कलिकान्तरङ्गाः । ‘द्रव्यानु-  
व्यवसायेषु सत्त्वमूर्त्ता तु जन्तुषु’ । सर्वतोमुखानि यस्य सः । अनिमिषा देवाः । पक्षे—  
सर्वतोमुखमम्भः । अनिमिषा मत्स्याः । अप्सरानि जल्युक्तजलाशयाः । उडुपतरणवशा-  
त्पवनौकावेणवः । ‘अस्ति मत्स्यस्तिमिनां शतयोजनविस्तृतः । निमिगलान्तेऽप्यस्ति तद्वि-  
लोऽप्यस्ति राघवः ॥’ मत्स्यो मीनेऽथ पुर्वांश्च देशे’ इति सुधा । भूमिका भूमिः । प्रमदः  
संतोषः । अधिकः रणः युद्धम् । अङ्गं देहः । हारः माला । पक्षे वेपः । प्रमदाधिकरणस्थान  
। वनिताधारस्थलम् । अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः । ‘आननो देशभेदे साधृत्यस्थाने’ इति लिङ्गाभङः ।



शौर्यशालिनि तदा प्रियसरूपा वर्णिते सदसि राजकदम्बे ।

स्तोत्रपाठरमिकादपरं नो मागधभृपमुता बहु मेने ॥ ३४ ॥

तदनु नेषां हर्षेण महाकृप्य दृष्टिमन्तःपुरं गतायां भर्तृदारिकायां  
प्रतिकलं नृम्भमाणयौवनभरलोचनलोभनीयावस्थायां मदादौ परिजने कर्त-  
व्यमदं देवे आकाशभृपेऽपि चिन्ताव्याकुलचेतसि यथागतं गतवति मिलित-  
गजवर्गे, अतिक्रान्ते कस्मिंश्चिन्काले, कदाचित्परिवादित्या विषय्या अपरि-  
वादित्या चरयेया च वल्लभेण कान्तिकलापेन नवल्लभेण गुणवृन्देन युक्तः  
कोऽपि मुनिर्गगन्य राज्ञा पृजितः कंचन युवानमवर्णयत् । पश्चाज्ज्ञातं स  
मुनिर्नागद इति ।

परं स गजपुत्रः क इति न जाने । तस्मिन्मुने यथाभिमनं याते  
भर्तृदारिका तु मुकूतमारमर्षभ्ये तद्वर्णिनगानकुमारोऽनुरक्तहृदयामीत् ।  
अन्यदा वमन्तकाल उपचितमनोभवविकृतिः एकत्र स्थितिममहमाना श्र-  
वणमात्रगोचरे संकल्पनिर्मितदर्शनमुखदे तस्मिन्प्राणाप्रये कृतातिप्रणया  
विरहविनोदनाय सुवर्णमुखगर्तारमुपममपे मपेवेणी । तत्र कंचन मृगया-  
सक्तं किरातगजमपश्यत् ।

शृणु मखेऽद्भुतमिदं वृत्तम् ।

स किरातगजः स एव राजपुत्रः, यस्तु नागदोक्तगुणकर्मरूपकलापः ।  
सोऽपि च ताम् । अथैतन्मिधुनमनुरूपं यद्येनन्मेलयेद्विधाता तर्हि स-  
फलस्तस्य मनोहररूपनिर्माणप्रयाम इति मन्दमन्दं जरूपति मन्वीजने का-  
लातिपातभिया प्रथमं चलितायां भर्तृदारिकायां सोऽपि किरातभूभृत्क्षणं  
तत्रैव लतामण्डपे स्थित्वा स्वाभिमनदेशमगमत् ।

ततः प्रभृति गजेन्द्रगण्डमण्डलगलन्मदामारमाधुरीमुहितमिलिन्दाङ्गनेव

शौर्यशालिनीति । मागधः, मगधदेशाधिप इति च । 'स्युमांगधास्तु मगधा बन्दिनः  
स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । इति तत्त्वाधः ॥ ३४ ॥ कदाचित्काले । 'परिवारोऽपवादो  
स्यार्हाणावादनवस्तुनि' इति । 'वल्लभो धनयोऽर्जुनः' इत्यमरः । लक्षं संख्यामेव इति पर-  
माधः । विरोधस्तु शब्दत एव । 'कलापः संहती बह्वं काव्या मन्वन्तृजयोः' इत्यमरः ।  
ततः प्रभृतीति । नीरे ज्ञाता सृष्टा न । पक्षि नीरज्ज्ञातं कमलम् । नमोऽत्रा देवाः । कथ्ये-

ननीरजातस्पृहा देवेन्द्रचित्तवृत्तिरिव नभोजनसंजातप्रीतिः कुकविवाग्विलाम  
इव मृदुलां शय्यां नाङ्गीकरोति । दुष्टशूर्पश्रुतिरिवालिमल्लुलशब्दान् म-  
हते । एवं स्थिते.

मन्दे मारुतजातविक्रमभरे चक्रे च शोकाकुले

निर्वाणे मुमनोगणेऽभिविलसत्यद्धा पलाशिब्रजे ।

भिन्नेऽस्मिन्कुमुदे शिलीमुखचयै रामायणप्रक्रियां

सम्यग्दर्शयतीव मिश्र शुशुभे तारापतिः केवलम् ॥ ३९ ॥

ततश्च गगनगङ्गापुण्डरीकगलन्मारन्दधारामार इव हरिहयोद्यानवि-  
हरदैरावतगण्डमण्डलकषणच्युतहरिचन्दनतरुचूर्ण इव मिश्रीभवन्नारदे तृ-  
णीकृतपारदे जगद्धवलीकरणविशारदे निन्दितक्षीरे त्रासितनारे शुभीकृत-  
निग्विलकान्तारे सचकितपर्कयाभिसारे संधितकुपितवनितासंसारे विरहि-  
जनदूरे कृतमकलजीवलोकानन्दविस्तारे स्तोकितचकोरकक्षुधि चक्रवाकका-  
मकेलिरुधि वर्धितस्वाधीनपतिकाकामयुधि कुमुदभिदि धर्मनुदि उन्निद्रश-  
म्बरशिरश्छिदि पथिकहृद्रोगे वर्धितरागे विकचाविकचभावानुमीयमानेन्दी-  
वरपुण्डरीकविभागे पञ्चमस्वरविज्ञातपिकवकविवेके पारावारानन्दपरिपाके  
चुलुकिततमसि चालितयुवमनसि मूर्जचन्द्रमसि प्रवृद्धकोकिलागीते व-  
ज्रीभवन्मन्दवाते मुकुलितवारिजाते संभोगशृङ्गारानुकूलसुरपारिजाते जाते  
विमलचन्द्रिकाप्रसारे उदितभूयिष्ठं पूरितसंयुक्तयुवजनताभीष्टं भूषितपुरुह-  
तकाष्ठं संध्यासमयतापसलोकविमृतम्फटिकमणिमालाभ्रमदपरिमललोभनि-  
श्चलनीरावनिनीनचञ्चरीककुलालंकृतसुवर्णमुखरीकरवं द्रवीभवन्निजशिला-  
जालदुर्लङ्घ्यकुल्यारचनाविघ्नितनवाभिसारिकामनोरथपरम्परारम्भम् अत्कु-  
ञ्जवाकन्दतरुशिखरगतकोकाङ्गनागलदश्रुबिन्दुतंदोहाकालवर्षागमभ्रमतोषि-  
तपीतचातकचक्रवालं चन्द्रमालोक्य

स्यादुः पदार्थानां घटना च परस्परम् इति सरस्वताकण्ठाभरणे । 'द्विषायिशूर्पश्रुतिकुम्भि-  
सामजाः' इति हारावली । मन्द इति । तारापतिश्चन्द्रः । वसन्ते वायुमन्दः, जातिपुष्पाभाव  
इति कनिसमयः । चन्द्रोदये कोकानामनुत्सवः करवस्य च विकास इति च । पलाशी  
वृक्षः । पक्षे मारुतजातो हनुमान् । मुमनसो देवाः । पलाशिनो राक्षसाः । कुमुदः कपि-

गोभिः परिष्कृतं भाति सश्रीकं चाक्षमण्डलम् ।

इति मदुक्तिमाकर्ण्य किञ्चिद्वसन्त्याः

नो चेत्तत्र कुतस्तिष्ठेत्सारङ्गः प्रणयाकुलः ॥ ३६ ॥

इति वदन्त्याश्चम्पकवल्लया वचनमनाकर्ण्येव विरहभारकृशाङ्गी मां प्र-  
त्यवादीवृत्पमुता—‘हला, पश्य ।

चन्द्रोऽयं भ्रमसंगतेन विधिना विष्णोः पदं म्यापिनः

पूर्णत्वं गमिनः मुलक्षण इति म्यात्यापि संयोजितः ।

चक्राह्लादकरन्वमेति कमलानन्दं विधत्तेऽथ वा

स्नेहं वा किमसौ त्यजत्यपि मयोः पातांगुको वा भवेत् ॥ ३७ ॥

इति । अथ क्षणमिव ध्यात्वा पार्श्वस्थिताया मदनकालिकायाः पाणिना  
पाणिमवलम्ब्य—‘मात्रे मदनकालिके,

चन्द्रोऽयं पद्मिनाद्रेषी पुण्डरीकविरोधकृत् ।

तस्य गङ्गापतित्वं च राजत्वं चेति विस्मयः ॥ ३८ ॥

इति सत्यपन्त्येव न्यलाकमलदीधिकान्तमुपजगाम । तत्र निःश्राकाणि  
कमलान्यालोक्य कोपतरलिनाक्षी भृकुटीमाचद्वद्य चन्द्रमाह—

‘धात्रा तातधियाचिन्त मृगगजाधीशेन हस्ते धृतं

क्षेत्रेषु प्रथितं प्रियव्रतनृजानेन संरक्षितम् ।

शुभ्रांशां जगता मुर्जावनमये निन्दत्यर्थतादृशं

हंहो पुष्करमाश्रयं निजमपि ज्ञातांऽमि जाल्मा भवान् ॥ ३९ ॥

भेदः । ‘भिष्मां दारितमगतां’ इति । ‘कुम्भं केशवे रत्नारणे श्रीहस्तिमकां पथी । गम्भायां  
‘पुमि दिद्गुणे नागे शास्त्रासृगान्तरे ॥’ इति मुखा ॥ ३५ ॥ गोभिः परिष्कृतमिति ।  
जलैः । पद्मकदम्बम् । अह इति च । किरणः । चन्द्रविम्बम् । कुम्भः इति तत्त्वार्थः ।  
‘म्यान्मण्डलं द्वादशरात्रके च देशे च द्विम्बे च कदम्बके च’ इति विश्वः ॥ ३६ ॥ ‘हृष्टे  
हृष्टे हलाह्वने नाचां चेदो मय्या प्रति’ इत्यमरः । चन्द्रोऽयमिति । विष्णोः पदं नारा-  
यणस्थानम् । मधुर्यभेदः । अशुकमम्बरमिति निन्दा । तत्त्वार्थस्तु आकाशम् । लक्षणं  
कलङ्कः । सैत्रः । अशुकः किरण इति ॥ ३७ ॥ चन्द्रोऽयमिति । पद्मिनी वनिताभेदः ।  
पुण्डरीकं क्षेत्रच्छब्दम् इति चम्पकारः । तत्त्वार्थस्तु ‘गङ्गा नवरत्नोत्तार्या पूर्णचन्द्रतिषा-  
वपि’ इति रभसः ॥ ३८ ॥ धात्रेति । कमलम् । कविहस्ताग्रम् । क्षेत्रभेदः । द्वीप-

तदस्तु । किमस्माकं जगच्चिन्तया ।

○ हंहो कलानिधिरयं वृधनन्दनोऽयं

सर्वज्ञमौलिमणिरित्यवदं सदैव ।

दोषाकरोऽयमिति कस्य पुरो मयोक्तं

मत्पीडने नहि निदानमिहास्ति किञ्चित् ॥ ४० ॥

अथ वा किं प्रार्थनया ।

‘जीववधूग्रहणकलाप्रवीणता ते त्रिलोकविदितैव ।

संपीड्य मामपि वधूजीवग्रहणप्रवीणतां याहि ॥ ४१ ॥’ इति ।

अथ मदनकलिका ‘अहो आश्चर्यम् । यदियमविज्ञातरतिसुखापि तस्य । यूनां दर्शनादेवैवं ताम्यति, निन्दति च चन्द्रम्, भवतु । एवं भणामि तावत्’ इत्यालोच्याह—‘भर्तृदारिकं, दिवासूर्यकृतस्वपरिग्रहकुमुदिनीपीडनाम-  
हिष्णुतया निशि तत्परिग्रहकमलिनीं बाधते । त्वद्बाधनेऽपि कारणमस्ति । तदपि शृणु । अर्धश्रवण एव तव मास्तु कोपः । तथा हि ।

तव कमलसदृशं नेत्रद्वयम्, अञ्जसुन्दरं मुखम्, जलजहृद्यः कण्ठः, तामरसमनोज्ञो वर्णः, सारसानुकारि जघनम्, पुष्करबन्धुर्मध्यदेशः, पुण्डरीकसमानं गमनम्, पद्मोल्लासितं मौन्दर्यम् । किं बहुना । पद्मिन्येव भवती खलु । अतो ब्रवीम्ययं न विषमवतीं किं तु समवतीं । कांऽत्र दाषः सुधाकरस्य’ इति । एवं कथयन्त्यां प्रियसख्यां शून्यहृदयं विहस्य तामेव लक्ष्मीकृत्य प्राह भर्तृदारिका—‘सखि मदनकलिकं, पूज्यमानमभिहितं त्वया यत्समवतीं चन्द्र इति । यतः ।

भेदः । जलम् । आकाशम् । इति षट् पुष्करशब्दस्यार्थाः । ‘जान्मोऽममोक्षकारि स्यात्’ इत्यमरः । ‘पुष्कर पङ्कजे व्योम्नि पयःकारिकाप्रयोः । ओषधिर्द्वीपावहगगामो रगन्तरे (!) ॥’ इति सुधा ॥ ३९ ॥ हंहो इति । सर्वज्ञः शिवः । ‘अथ दोषा च नक्तं च’ इत्यव्ययम् । ‘वधः कर्त्ता रोहिणेये’ इति ॥ ४० ॥ जीवेति । जीव-  
वधूति वधजीव इति व्यत्ययात्कञ्चिन्नमत्कारः । गुरुपत्नीं त्वां जीवात्मेति तन्वायः । ‘जीवः स्याद्विज्ञाचार्ये शुभभेदे शरीरिणि’ इति हेमः । नवोदायां रुषायां च जायायां सुवती वधूः स्त्रियाभः ॥ ४१ ॥ कमलसदृशमिति । कमलादयो नव पदार्थकाः । तत्पार्थस्य—कुरङ्गः । चन्द्रः । शङ्खः । तामरसम् । ‘स्मृतं तामरं पद्मे ताम्रकाञ्चनयो-

कृशानुभावं क्षीणोऽपि पूर्णोऽपि च न मुञ्चति ।

अतः सखि त्वया चन्द्र समवर्तीति गीयते ॥ ४२ ॥

सखि, इदमेकं विस्मयं त्वया येन महानुपयोगस्तवेति स्मार्यते ।

मधुमाधवयोस्तुल्यः श्रीपुत्रः पुष्पमायकः ।

समवर्ती कुतः सोऽपि न भवेन्नरजानने ॥ ४३ ॥

सखि, ज्ञातमिदानीं यच्चन्द्रादयः सर्वेऽप्येकमत्येन चलन्ति तद्युक्तमेव यन्सर्वेऽपि शनिस्वभावा एव । तथा हि । छायातन्दनश्चन्द्रः, वायुर्मन्दः, वमन्तस्तु जातिनः कालः, मदनश्च गुणनः कालः, कौकिलगणश्च वर्णनः कालः । अस्तु वेतत् । पदमिदमेकमेव विस्मयकरं जनमः । यत्त्वममन्दगुणापि तेष्वेव मिलितेति तत्तुष्टोऽयं जनो धन्यश्चेति ।

तदनन्तरमस्मच्चम्पकवह्नी 'मा कोपय भर्तृदारिकाम् । इदमय दुरात्मना कुसुमधन्वना मुधाकरणेन च । तदलमेतादृशवचनोपन्यासेन' इति मदनकालिकां निर्भत्स्यावदद्राजपुत्रीम्—'भर्तृदारिके, किमिति विषादाम् । एतेषामुपद्रवापनोदायान्ति कश्चित्मुलभ एवापायः । तच्छृणु ।

कदाचिद्वनरमायाः प्रथमनुमहोत्सवममये कस्मिंश्चित्तनागण्डपे मिलिताः सर्वे सभामदः । तदाग्रत्वपूजार्हः क इति प्राप्ताया विचिकित्साया कलावत्तया स्वयमिति चन्द्रः, मरुत्कुल विश्वमान्यामिति वमन्तवायुः स्यात्मानं बहे मेने । तदा तु तयोर्विवादमाकर्ण्य भूषं स्वयमेव मदनं एकः कलङ्की द्वितीयो मन्दः कृष्णोऽयं कलकण्ठः प्रथमं पूजनीय इति वदन्ति सत्यमाज्ञापयन्ति महागजः यत्पुगं गजमययज्ञ एव निर्णयो जातः अग्रपूजार्हः गज इति विश्वः । सा प्रसिद्धा रमा भूमिः । विस्मृतत्वात् । आकाशम् । गजमदः । लक्ष्मीः । वनिताभेदः । कृशानुभावमिति । समस्त शब्दतः । तत्त्वार्थस्तु । अनुभावः प्रभावः । पक्षे कृशानुगमिः । समं वनेन इति समवर्तीति चमत्कारः । परेतगत इति तत्त्वार्थः । मारकत्वादिति भावः ॥ ४२ ॥ मधुमाधवयोरिति । दैत्यनागयणयोर्गानं समत्वम् । मामभेदयोरिति तत्त्वार्थः ॥ ४३ ॥ छायातन्दन इति । छायातन्दनो मन्दः काल इति शनिपयायः । 'शनिर्मन्दः पौकाली छायापुत्रोऽस्ति तच्च सः' इत्यमराधिकपाठः । तत्त्वार्थस्तु । कान्त्या हर्षकः । अपटुः । समयः । नीलः । वमन्दगुणाः । शनिगुणा नेति विरोधः । अनल्पगुणेति परिहारः । कदाचिद्वनरमाया इति ।

कृष्ण इति इति वसन्तेन भणितम् , चञ्चरीकैरनुमोदितम् , अशोकेनाङ्गीकृतम् , रसालेन च श्लाघितम् । ततः प्रभृति चन्द्रादयः परस्परं साम्यसूया इव तिष्ठन्तीति श्रुतं मया । तदद्य भेदोपायेनैव देवाज्जातस्तेषामन्तःकलहो दृढीकरणीय इति । तच्छ्रुत्वा चमत्कृता स्मरशरदृढप्रहारवेपमानहृदयापि वसनाञ्चलेन नृसिंहपुरीमिव संबद्धनीरां प्रभातवेलामिवाकुलाकुलतारां, लोचनयुगलीमुन्मृज्य 'साधु श्लेषवादधुरीणं, साधु अरीणकाव्यनिर्माणकलाचतुरं, साधु भणितम्' इति मुहुर्मुहुरभिनन्दनीयामभिनन्द्य 'हला, त्वमेव वसन्तादीन्मद्वचनेनैवं कथय' इत्याह । तथा हि ।

१ चन्द्रः कान्तोऽपि रोहिण्या वृषभो न न गौर्भवेत् ।

वसन्त एष सुरभिरथ किं तत्र ते रतिः ॥ ४४ ॥

मातुलहन्तुस्तनयो मदनस्त्वं तस्य मातुलश्चन्द्र ।

मा विश्वस हेतुगुणाः कार्ये किं नहि भवन्ति तारेश ॥ ४५ ॥

कुहाह्वानचणोऽयं पिकानिकरोऽहिं च पोषयति वायुः ।

तद्वितयाद्भययुक्तस्त्वं सोम किमित्यये तयोर्मिलसि ॥ ४६ ॥

सर्वलोकजननीति विश्रुतां मां दहत्यविरतं खरैः करैः ।

आत्मभूरसि निवारयाशु तं मानकं तन कुमुद्वतीसखम् ॥ ४७ ॥

अपसर चन्द्राद्वरं कथयामि हितं समार गिलति त्वाम् ।

एष भुजङ्गश्चन्द्रो मिथ्या चेतृच्छ भोस्तराम् ॥ ४८ ॥

ऋतुः स्त्रापुष्पमिति च । कालभेद इति तत्त्वार्थः । 'मरुतां पवनामगै' इत्यमरः । 'व्यामा-  
र्जुनामिहारकोकिलकाकशरतामिषपक्षकालिनीलगुणेषु कृष्णः' इति भास्करः । नाग  
नदीभेदः । चन्द्रः कान्तोऽर्पाति । रोहिणी सुरभिश्च गौरां चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु चन्द्र-  
भार्या । वसन्तः । 'अर्जुन्यघ्ना रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैषिका' इत्यमरः ॥ ४४ ॥  
मातुलेति । मातुलहन्ता कृष्णः । तस्य मदनस्य । कार्यं कारणगुणाः सभवन्तीति शा-  
खम् ॥ ४५ ॥ कुहाह्वानेति । 'सा नष्टेन्दुकला कुहूः' इत्यमरः । तस्या आह्वाने  
चणः समर्थ इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु कुहूरिति पिकाध्वनेर्नाम । अत एव 'कलकण्ठः  
कुहूमुखः' इत्यमरः । 'भुजंगोऽहिः समाख्यातः सिंहिकासूनुरप्यहिः' इति । कुहूः  
अहिर्भिति । तयोर्हितयम् । तयोः पिकावाप्योरिति सप्तमी ॥ ४६ ॥ सर्वेति । सर्वलो-  
काणां जननी माता । मामिन्दिराम् । आत्मभर्त्रा इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु सर्वलोक-

इत्युक्त्वा च 'हजे शृङ्गारमञ्जरि, इत एहि' इति मामाहूय मस्कन्वाहितै-  
कबाहुरितस्तनो हेमलतेक चलन्ती प्राह—

‘दुरुच्छेदः प्रेमा कचिदपि पदार्थेषु रञ्जितः

म वो यत्राभूमिः प्रियसखि विधानर्यमुमुत्से ।

शगरुः कामोऽयं शकलयति मर्माणि तिलशो

न यान्त्येते प्राणाः कथमपि दुराशानिगदिताः ॥ ४९ ॥

अयि शृङ्गारमञ्जरि, एते मदनादयः न गुणमाभ्याः । किं तु दण्ड्या  
एव ।’ मदनं लक्ष्यकृत्य ।

‘रे मनोज कुलदीपकर त्वं प्रापितोऽमि न चिरेण विधात्रा ।

यत्पितुस्तव जनित्रितयेष्टामाश्रितोऽमि वनितावधचेष्टाम् ॥ ५० ॥’

इति । अथाहमचिन्तयम्—‘अयं, मदनहनकोऽयमतितरां पीडयति भर्तृ-  
दारिकाम् । तद्वलमवस्वमयं मुधाशुः । तदनेनोपायेन भर्तृदारिकां कोपयित्वा  
शिक्षणीयः यथायं स्यां प्रकृति भजिष्यति’ इति निश्चित्यावदम्—‘भर्तृदा-  
रिके, अहं कथयामि चन्द्रवृत्तान्तम् । तथाहि—

एष किल द्विजराजः परिकल्पितमन्वागमोऽतनुहुताग्निं सदरं चक्रं सं-  
ताप्यानेकमुमनःकदम्बमुकृतोपननस्य तपस्यानन्तरभाविप्रमादस्य भगवतो  
माधवस्य प्रेरणया कल्पितपद्मामोदेन मन्दानुकूलं वायुनानुगृहीतः सु-  
वंश उदयत्नेव रक्ताम्बुगं बुधनन्दनो मृगकृत्तिकापरिमहं योगिजनोष्ठा-  
सको वियोगदूतं जनमेनं स्वक्रेण संताप्योपादिशति परं पुरुषं भजेति ।

जनानां या नानिः । पद्यावर्गविधानाम् । मदनः लक्ष्मीं पीडयतीत्यनेन कामस्य तत्पुत्र-  
न्वीत्कोपोत्पन्नैवतीति भावः ॥ ४९ ॥ रे मनोजेति । न चिरेण शीघ्रम् । पितुः कृष्णस्य ।  
कृष्णभार्गवराघवरूपेणेति । जलितय जन्मत्रयम् । इष्टामभिमतम् । पतनातादकारेणुकाः  
कृष्णेन तप्तद्वतारं सहता इति पुराणम् । पितृचरणानुचरणेन कुलदीपकत्वं युक्तमिति  
भावः ॥ ५० ॥ अथाहमचिन्तयामिति । प्रकृति स्वभावम् । एष चन्द्रः । ब्राह्मण-  
श्रेष्ठः ज्ञातमध्वशास्त्रः अनन्याभिना मशङ्क सुदर्शन तापयित्वा देवगणवर्जपुण्येन सिद्धितस्य  
कायकेशात्मकतपश्चर्यानन्तरजायमानानुग्रहस्थायया मण्डान्यन्तानन्देन बृहज्जोद्धारप्रवृत्तेन  
वायवतारभूतधर्माध्वार्च्यभगवत्करणेन स्वीकृतः । शोभनवेणुधारी बाल्य एव कार्पास्य-  
मनधारकः विहृद्वर्षकः हर्षजात्रिनयुक्तः ध्यामिलोकानन्दकः उपायाभावेन दुःखितं प्रसिद्धं

तदत्र किं चित्तविक्षेपेण' इति । अथ सा वेलातीतकोपा 'आः दुरात्मा परपुरुषं भजेति मामुपदिशति' किल । तत्फलं सद्य एवाभुभवतु चन्द्रहतकः, तत्सं-  
बन्धान्मदनादयोऽपि' इत्युक्त्वा विरहाकुलाभ्यां लोचनाभ्यां गलताश्रुजलेन  
क्षणादञ्जलिमापूर्य कंदर्पादीन्कटाक्षीकृत्य वार्यमाणापि सखीकदम्बेन-  
वमाह । तथा हि—

यदि जन्मप्रभृति भगवतो नारदोक्तगुणकर्मरूपात्सकृल्लतामण्डपे ल-  
ज्जामन्थरतारमालोकितात्तच्छबरयूनः अन्यस्मिन्पुरुषे यद्यहमननुरक्ता त-  
त्फल्यभवतु मे सम्यक्ता ।

त्वं रे याह्यतनुत्वमागुगचयः पञ्चत्वमेतु क्षयं

सामन्तः शिशिरांगुकोऽप्यमुमनोभावं च पुष्पाकरः ।

मान्द्यं यातु मरुत्सुहृत्तव रतिं गृह्णातु सर्वं जग-

न्मच्छापान्मदनाहमस्मि निरतैकस्मिन्नमाधारणी ॥ ९१ ॥

इत्यभिधाय किंचिदालोच्य सर्वमपि सखीगणमभणत्—'अयि सख्यः,  
यद्येनामापदं निस्तीर्य जीवामि तर्हि वरमेव । अन्यथा यद्यवतरति दैवाद्यु-  
पमल्लोचनपथं स शबरयुवा तदैवं वक्तव्यः ।

यद्वैशसं मयाप्तं नहि तत्त्वद्रागहेतुकं किं तु ।

गुरुजनलज्जामूलकमिति जानन्नमण मुञ्च मयि करुणाम् ॥ ९२ ॥

इति कथयन्त्येव बाष्पाकुललोचने वयस्याकदम्बे विहाय प्रमदवनं प्रमदार्जनं

लोकं स्वहस्तेन चक्रायद्वित कृत्वा उत्तमपुरुषं नागयणमाराधयेत्युपदिशतीति चमत्कारः ।  
तत्त्वार्थस्तु द्विजाधिपतिः । ज्ञानवैज्रागतिः । मदनमिन्द्रसमयं कोकः तापयित्वा पुष्पगण-  
पुष्पात्प्राप्तस्य फाल्गुनमासानन्तरं प्राप्तस्य प्रेम्णया प्राप्तगन्धेन मन्देनाप्रतिकृतेन च गन्ध-  
वहेन अनुगृहीतः शोभनकुलः उदयकाले शोणाकाशः रात्रिण्यजनकः नक्षत्राधिपः । सयुक्ती-  
र्षजनकः । विरहदुःखितः लोकं त्वां स्वकिरणस्तापयित्वा किरातचक्रवर्तिन आशां विहाय  
अन्यं यं कंचन युवानं भजेत्युपदिशतीति । त्वं रे याहीति । अननुत्वं देहहितत्वम् । 'स्यान्प-  
ञ्चता कालधर्मः' इत्यमरः । क्षयं नाशम् । असुमनोभावमपण्डितत्वम् । मान्द्यं-मृदुत्वम् । रति  
आर्याम् । इति शापप्रकारः । दैवादियं वाक् यथास्थितप्रकारेण परिणता । तथाहीति  
अनङ्गत्वम् । पञ्चसंख्याविशिष्टत्वम् । कलाहालिम् । मालतीपुष्पामात्रम् । अतीव्रगमनत्वम् ।  
आसक्तिमिति । सामन्तो मन्त्री । साधारणी वेश्या । एकत्र निरता सौधा 'क्षयो रोगा-  
न्तरे वेश्यकल्पान्तापचयेषु च' इति सुधा ॥५१॥ यद्वैशसमिति । वैशसं हानिम् । त्वं



न मय्यप्यप्रसादा प्रासादमारुह्य विहाय पर्यङ्कं पर्यङ्कस्थापितवामकू-  
परा करकमलाञ्चितवदना दक्षिणदृक्कोणेन किमपि किमपि पश्यन्ती कनि-  
ष्ठिकानग्नशिखया बाष्पमलिलं दिशि दिशि किरयन्ती क्षणं क्षणं परि-  
चर्यापरायणेऽपि जने शून्यतरया चित्तवृत्त्या बाहुयुगलवेष्टितजानुद्वयस्था-  
पितमौलिः क्षणं दीनदीनां दृशं पार्श्वस्थितसम्बीवर्गं धीरं धीरं संचारयन्ती  
तम्या । अत्रान्तरे कथं कथमपि ज्ञातवृत्तान्ता देवी धरा कन्यकाप्रासादं  
स्वलक्षणविन्यासमागत्य किमिदं किमिदमिति पप्रच्छ सम्बीवर्गम् । तदनु

वेद्यैर्ज्वरेऽयमिति दृष्टिरिति स्म श्लाघ्या

पीडा शनेरिति वचो गणकैः प्रयुक्तम् ।

अत्रान्तरे महचरीगणमाप हामः

कन्यां त्रपा नृपमतीमथ संगयोऽपि ॥ ९३ ॥

अथ देवी धरा विचिकित्सानरङ्गितान्तरङ्गा मामृच्छन्—‘हस्ते, किमे-  
नत् । मत्वं कथय’ इति । तत्र च व्यतिकरे मानुनयं गृच्छन्त्यां देव्यां कृतावहि-  
त्थाम्बालीषु ‘इदानीं किमेषा कथयति पापा’ इति रहस्यभङ्गभिया दूनायां  
भर्तृदारिकायां मज्जिदायश्चरणम् ‘मा भण । शापिताम्यस्मत्प्राणैः’ इति सूचयन्त्यां  
मदनकलिकायाम् ‘कथय कथयाविलम्बितम्’ इत्युत्सर्पितपूर्वकाये जल्पति जर-  
द्वात्रीवर्गंऽहमेवमवदम्—‘देवि, ह्यस्मिन् अस्माभिः मह्यं भर्तृदारिका पुष्पा-  
पचयाय गता खलु वनवाटिकाम् । तत्र चित्तजातकुतूहलेनोत्तरलिता क-  
स्मिंश्चित्किरातकुलभूषणे भूभृति संबद्धक्रीडानुरागासीत् । अकालोऽयमित्य-  
कृतार्थं यावद्भवनमायाति तावदस्या इयं दशा । तदिदानीम्

देहो मध्यममच्छविः स्मितरुचि धत्तेऽथ नासामणिः

कैश्यस्यानं रौत्यमेयचरितानस्यान्विधत्ते गुणान् ।

निश्चामश्च विजृम्भते प्रतिकलं बाष्पो यथा यौवनं

संतापस्तुल्यत्यपारविभवं लावण्यवारांनिधिम् ॥ ९४ ॥

महर्षे इःस्त्री मा भवेति भावः ॥ ५२ ॥ पर्यङ्कमेकम् । ‘तु हि च स्म इ वै पादपूजे’ इत्यम्बीव-  
वर्गोऽयः । पूर्वेषु श्लो गते अकृतार्था । अकृतप्रयोगेना ॥ ५३ ॥ स्मितरुचि स्मितसौभाग्यम् ॥ ५४ ॥

देवि, प्रथमं तावदस्याः करयुगले तापमाकलय ।

र्थसिंस्ताम्रसभ्रमेण मिलितैर्भृङ्गैः फत्तुङ्गायितं

संस्पृष्टैर्मणिबन्धकीरनिकरैः संपातिपञ्च्यायितम् ।

केलीपुत्रिकयापि दिव्यसमयश्रीरामकान्तायितं

लेपार्थं कलितैश्च चन्दनरसैरामोदिधूपायितम् ॥ ९९ ॥

किं चेनम् । स्मरं ज्वरं कलय लोकविलक्षणम् । योऽयं पूर्णचन्द्रोद-  
याभियोगाद्वर्धते । जैवातृकदर्शनादपि जम्भते । सेयं भर्तृदारिका स्तोकेन  
वायुनापि दूतेवं भाति । कस्यचिद्दृग्दोषेणापि भवितव्यम् । यश्चास्मन्म-  
न्नाविषयः । अपि च । किमेतर्दिति विविच्य प्रष्टव्यम् । यस्यामवस्थायां  
वर्तते भर्तृदारिका सा किं देव्या न ज्ञायते । देव्येतदेव जानामि । इतःपरं  
देवी प्रमाणम्' इति ।

ततश्च सा सूक्ष्मज्ञा महादेवी क्षणमिव ध्यात्वा दीर्घमुष्णं च निश्चस्य  
किमप्यनुक्त्वा प्रययौ । महाराजोऽपि देवीद्वाराकलितवृत्तान्तैकदेशो माम्  
'वामु, इत एहि शृङ्गारमञ्जरि' इत्याह्वयाज्ञापयामास—'गच्छ तपोवनं यत्र  
भगवानुशना । शीघ्रमेव मन्त्रपूतं जलमाहर । येन तापशान्तिर्भवेद्वत्सायाः'  
इति । तदाहमन्तर्नियमितस्मिता 'किं भवति मन्त्रजलेन विद्याबलेन वा मुधैव  
मामायासयति देवो भर्तृदारिकामिव मदनः । देवोऽपि भ्रान्त इव लक्ष्यते' इति  
स्वगतमालोच्य प्रकाशम्, 'देवस्याज्ञा प्रमाणम्' इत्युक्त्वा अनुष्ठितराजादेशो  
प्रतिनिवृत्तास्मि । वयस्य, उक्तं वक्तव्यम् । यदीपदपि परिचयः सरलानां  
नान्तरं सहते । सखे मरालक, चित्रमेतत् ।

**यस्मिंञ्जिति ।** संपातिनामकः कश्चन पक्षा मूर्यकिरणदग्धपक्षो जात इति श्रीरामायणम् ।  
दिव्यं शपथः । रावणहननानन्तरं सीताशुद्धपथमग्निं प्रविवेशेति तत्रैव ॥५५॥ किं चेति ।  
स्मेति भिन्नं पदम् । अरमयन्तमित्यर्थः । पूर्णचन्द्रोदय आश्रयभेदः । जैवातृको वायुः ।  
पिशाचबाधेति लोकोक्तिः । मन्त्रः दृष्टिपरिहाररूपः चिकित्साभेदः । इति गृह्यप्रकारः ।  
तत्त्वार्थस्तु—स्मरं स्मरसंबन्धनम् । जैवातृकचन्द्रः । स्तोकेन वायुना मन्दमारुतेन ।  
कस्य युनः । मन्त्र आलोचने । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । प्रमाणं प्रमात्रीकर-  
णम् । 'प्रमाणं हेतुमर्यादासाक्षेयताप्रमातृ' इत्यमरः । 'बाला स्याद्वासुः' इत्यमरः ।

स्वान्तं हिनस्ति मदनो मानभङ्गाय कल्पते ।

मोऽपि सौख्योज्ज्वलेहेतू रागस्य विषमा गतिः ॥ १६ ॥

अस्वेतत् । स मुकृती केति न जाने । यस्तु तादृग्गजज्वयजङ्गममद-  
नैवैजयन्त्याः शृङ्गारमारमर्वस्वमञ्जुषाया हृदयाकर्षीति अस्वेतदप्यनुम-  
न्यस्व यथाभिमतगमनाय । वेला भूयमी जाता । कित्वेतदपि ज्ञातुमि-  
च्छामि को भवानिति विस्तरतः । तत्कथय' इत्याभाष्य जोषमामीत् ।

मरालकोऽपि 'सखि, शृणु मदीयवृत्तान्तम्' इति यावद्वक्तुमिच्छति तावदेव  
श्रीनिवामोऽपि

नो नीता रतिमन्दिरं मणिमयं नो मञ्चमारोपिता

नो दृष्टोऽभ्रपल्लवः कुचनट्टी मृष्टा न वा पाणिबा ।

न क्रोडेऽपि कृता न वा मृदुगिरा संभाषिता केवलं

दृष्टा चूतवने कर्गेति विवशं चेतः कथं कुर्महे ॥ १७ ॥

भूयःकानरतामवाप हृदयं वस्त्वन्नर नैक्षते

दृष्टिः कम्पमुपैति गात्रमयते धैर्यं निरालम्बताम् ।

रागाग्निर्मलयाग्निरूपचित्रं स्मेना दशां प्रापय-

त्यत्रानङ्गकलम्बको हृदि गतः मार्क्षा न चान्यो जनः ॥ १८ ॥

इति वदन्नेव यदृच्छया तन्मथानमगमद्यत्र शृङ्गारमङ्गलं मरालकश्च ।

आगत्य च तां दृष्ट्वा दृष्टपूर्वतनसंज्ञानप्रत्यभिज्ञः तयापि मग्धममुत्थाय

मभ्यङ्गमौलिदेशप्रसारितचेलाञ्चलया 'कथमत्र देवोऽपि' इति सम्मंरमुखम-

ज्जलि बद्धौ

यः शूरान्वयसंभवः करगतं चक्रं च यस्य प्रज्ञा

लोके नाभिभवत्त्वमेति स च मे श्रीवत्सलक्ष्मा पतिः ।

कान्तस्तत्रभवान्भवन्विति युया तप्तं तपोभिः पुरा

• मा वै मङ्गलदेवता भवतु ते कामाय सोम्वानना ॥ १९ ॥

स्वान्तेति । 'मानश्चित्तममृजतिः' इत्यमरः । इति चमत्कारः । कुंभमेव इति त-

त्तार्थः । विषमार्तिनिश्रामता । यः शूरान्वयेति । शूरो यादवभेदः । प्रज्ञा, कृष्णः ।

नाभिभवत्त्व चतुर्मुखत्वम् । तत्रभवान्यज्यः । श्रीवत्सं लक्ष्मं विद्मः यस्य स नारायणः ।

इत्याशिषा सविनयमभिनन्दितदर्शनश्चिन्तितवान्—‘अहो, अपूर्वेयमा-  
शिषां परिपाटी । यदस्मिञ्श्लोके तत्रभवानिति, शब्दश्रवणेन किमप्यान-  
न्दमेदुरितमिव चेतः । प्रायः प्रकृतोपयुक्त एवालापोऽयं भवेत् । अथ वा  
भ्रान्तेरेष विलासः । यदत्र यदृच्छया प्रयुक्तेषु शब्देषु स्वानुकूलार्थग्रह-  
णम् । किमाश्चर्यमेतत् जगदेव तन्मयं पश्यतः । अथ वा तर्कागोचरा  
खलु नियतेर्भङ्गी ।

अब्दानामयुते गते सुतजनीरक्षा च तेन क्रतो-

रस्त्वेतद्धनुरैशमुग्रमवद्भग्नं कथं तेन हि ।

अस्त्वेतच्च दशाननं स हतवानाजौ तदप्यस्तु वा

तद्घातौ त्रपते वदन्नहि कथं वल्मीकजन्मा कविः ॥ ६० ॥

किं च ।

भिन्नं मेलयति प्रमादगलितं प्रश्नाति नीतं पुनः

प्रत्यावर्तयति क्रमेण शिथिलं नव्यं तनोति क्षणात् ।

दूरस्थं निकटीकरोत्यसुघटं चानीय पाणौ ददा-

त्याच्छन्नं प्रकटीकरोति पुरतो दैवं प्रसन्नं यदि ॥ ६१ ॥

इति विचिन्त्य च । ‘अपि सखि, दिष्ट्या दृष्टासि किं कुशलं ससखी-  
कदम्बाया युष्मद्भर्तृदारिकायाः’ इत्यानन्दबाष्पस्थाने विरहसंतापजनित्वा-  
श्रूणि कल्पयन्हरितालपीतांशुकाञ्चलं प्रमृज्य शोणारविन्दद्रोहदक्षं नेत्रयु-  
गुलम्, ससृष्टुहं तामभाषत । सापि लज्जामन्थरतारं विलोक्य ‘कुशलमव्याहतं  
भर्तृदारिकायाः । यस्या भवादृशश्चित्तोन्मथनहेतुः किं चायं विदितवेद्यः  
कृतः देवस्य प्रियसहचरो मरालकः’ इत्यभिधाय कृततत्कालोचितालापेन  
तेन चाभिमतप्रयाणा गृहीतपारितोषिका ‘अयमयं देव, प्रयाणप्रणामाञ्जलिः’

कान्तो मनोहरः । पतिः खलु । सा महलदेवतेति । पुरा विवाहादप्याक् । इत्याशाः प्र-  
कारः । प्रकृतोपयुक्तालापपक्षे तु प्रतापी । चक्रं राष्ट्रम् । प्रजा लोकः । अभिभवः परा-  
ध्वः । नेति समासः । भीषत्सलभ्यार्ता क्षमापतिश्च । भवान्युरोवर्ती । कान्तः पतिः । पुरा  
पूर्वजन्मनि । यत्र यस्मिन्कस्मिन्चित्तपोवने । कुमाधिदेवते पद्मावत्या उपचारः । ‘प्रजा

इति परिवृत्य परिवृत्य पश्यन्ती शनैर्नगाम । श्रीनिवासोऽपि मरालकवचनद-  
दीकृतधृतिः फणीन्द्राचलमगत्य बकुलमाला नारायणपुरं प्रेषयितुमिच्छन् ।

मधुरवचनरीतिं मञ्जुमत्संविधानां

कथमपि निजकार्यस्यानुकूलां विधाय ।

कविरिव विधिनारीं वेङ्कटेशः प्रमाद्य

प्रभुरपि बकुलां तां श्रीनिवामो ननन्द ॥ १२ ॥

इति श्रीवेङ्कटेशकविरचिते श्रीनिवासविलासे पूर्वभागे तृतीये उच्छ्वासः ।

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

अथ परेशुः श्रीनिवासाज्ञया नागयणपुरं गच्छन्ती बकुलमाला मध्ये-  
मार्गमनर्गलप्रसरद्यशसं भगवन्तं ब्रह्मगतं निर्गम्य प्रणम्य च यथावृत्तं नि-  
वेदयामास—‘महर्षे, कृपाद्धन, विष्णुगत, विदितमेव भवता भवतापहारकः  
श्रीनिवामो भुजङ्गाचले निवमति’ इति । म च कदाचिन्मृगयापरावृत्तो माम-  
भणत्—‘अयि बकुले, अद्य मया विपिनभुवि भ्रमता पद्ममरमो नातिदूरे  
कापि पिकालापा दृष्टा स्पृष्टा च मनसा । या खलु हीनमहीनमपि कल-  
यति वेण्या । तनुमतनुं चोलामयति दृष्टया । अगं नागं च लज्जयति कु-  
चाभ्याम् । गजमगजं च हेषयति गमनेन । रतिमगतिं च तिरयति रूपेण ।  
किं बहुना ।

वक्त्रं पुष्करहारि शम्बरलमन्त्रेण वियोगो विषं

बिम्बोष्ठोऽमृतमुन्दरः शरशतं ते ते कटाक्षाङ्कुराः ।

क्षीरं वाग्भुवनोत्तरं वपुरये यस्याः कुचः मद्रमः

प्रेमा जीवनमेव तद्विधुमुखी मा साधुनीत्युज्ज्वला ॥ १ ॥

मत्तानलोकयोः’ इति । भद्रा रीतिः । मधुरेण । मधुर म्वाद् । इति धातुपर्यायपरिचय-  
नाया श्रीनिवासविलासचम्पूटीकाया पूर्वभागे तृतीये उच्छ्वासः ॥

अथेति । ब्रह्मगतः शुकः । विष्णुगतः परीक्षित । पिकालोपा वल्मि । वा ज-  
ल्विवति । अर्हानां सर्पाणांमिनः श्रेष्ठः शेषः । ‘इनः भूये प्रमौ’ इत्यमरः । क्षीरं मन्मथं  
च । पर्वतं मज्ज च । अमज्ज पर्वतोत्पन्नं मज्जम् । मदनभायांमनासक्तिं च । इति तत्त्वार्थः ।  
चम्पूकारस्तु शब्दत एव । वक्त्रमिति । मुष्कराणि क्वक्त्रं अलम्बकम् । मुखी नदीति

स खलु दर्शनात्प्रभृति चन्द्रेखेव सागरस्य कामपि विकृतिमापादितवती  
चेतसः । तदभ्रभवती भवती नियतिश्च शरणम्' इति । अहं तु तदुक्तवती  
यदुचितमार्यभावस्य । तथा हि—'देव परिहरेमां मनीषाम् । यतस्त्वादृशानां  
पार्थिवानां नोचितः पराभवप्रकारो मन्मथेन । तोषहेतुर्धरणी न तरुणी । महत्त्वं  
दर्पेण न कंदर्पेण । अङ्गीकुरु सैन्यं न दैन्यम् । संपादनीयाः कोशा न क्लेशाः ।  
के वा चिरंतनाः स्त्रीमूलकव्यसनेन न लघुतां नीताः । दैत्यारिरपि राक्षस-  
विधिमङ्गीचकार भगवान्गोविन्दः । विना चन्द्रं को वा बुधनन्दनो जातः ।  
मधुपाः कुसुमेषु सक्ता भवन्ति । मदनासक्तास्तमो विशन्तीति त्वयाप्युक्तमेव  
किं नन्मृषा । माररहितो निश्चीक एव अपि चेदमपि शृणु या भवतोक्तां  
सा प्रायेण वियद्गुपालमुता भवेत् । जानामि तां यस्या मधुपकुलसुख-  
प्रश्नचतुरा कुन्तलाली । भुजङ्गस्पृहणीया वेणी दोषाकरानुकारि सुखम् ।  
परपुष्टमब्रह्मचारी ध्वनिः । पल्लवैकासिकायोग्योऽधरः । द्विजिह्वमहचारि-  
णी रोमलता मातङ्गानुकारि गमनम् । मत्त्येवं शुद्धो भवान् कथं तस्यां  
सक्तः । अम्नु वा तस्यां प्रणयः । विरुद्धचर्ययोः कथं परिणामरमणीयता ।  
तदपि शृणु संक्षेपतः । सा दिशो रञ्जयति, त्वं पुनररञ्जयन् । सा  
दृशा रङ्गकुलद्वेषिणी, त्वमरं कुकुलद्वेषी । सा पुनरलंकारातिमुन्दरी, त्वं तु  
लङ्कारातिमुन्दरः इति । अतः परं यथारुचि समाचर' इति । मांऽपि श्रुतमद्व-

शमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु साधना नीत्या उज्ज्वला । रमः शृङ्गारः । अत्रभवती पञ्चा ।  
अहं स्थिति । पाथिवादयश्चयः सवत्सरभेदाः । राक्षसां विधाविवाहविधाभेदः । कुसुमेष्टुम-  
दनः । मधुपा मधुपा इति निन्दा । कुसुमेष्टुमिति भिन्नं पदम् । भृङ्गा इति तत्त्वार्थः । म-  
दने आसक्ता इति निन्दा । मय्यनासक्ता इति तत्त्वार्थः । मारस्य हित इति निन्दा ।  
मा रमेति तत्त्वार्थः । यस्या इति । मधुपादि समकं मधुपाप्यायर्थकमिति निन्दा ।  
परपुष्टः पराभ्यामवृद्धशरीरः । सुलप्रश्नचतुरेत्यादिशब्दाः समानार्थकाः । 'एकब्रह्मवता-  
चारा मियः सब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । एकासिका एकासर्वास्त्यतिः । तत्त्वार्थस्तु परपुष्टः  
पिकः । 'द्विजिह्वः पद्मे पुंस्ति खले स्याद्वाच्युल्लङ्घकः' इति त्रिकाण्डशेषः । अरमल ज-  
यन् । 'रङ्गसम्भारोहिषाः' इत्यमरः । 'अलंकारो विभूषणम्' इत्यमरः । लङ्काराती गमः  
इति तत्त्वार्थः । विरुद्धचर्या तु शब्दत एव सिद्धा । मांऽपीति । मांसले पृथुलम् । वि-

चनः ईषद्वसन् 'देवि, शब्दसामर्थ्याद्गुणान्दोषीकर्तुं दोषानपि गुणीकर्तुं समर्थामि । अलोकमामात्म तव शक्तिः । किममुष्णं श्लेषभाषणरसिका-  
नाम् । प्रसीदतु वत्से, मयि निर्व्याजप्रेममांसलं नवनीतकोमलं ते चेतः ।  
कश्चित्पुरुषः स्वशत्रुमपि विवाहशोभया योजयन्महतीं कीर्तिं प्राप्नोति ।  
अतो मां कृतार्थं विधाय परा ममाख्यामवाप्नुहि' इति साञ्जलिबन्धमभणत् ।  
'महर्षे, किं करोमि किकरी । तदाज्ञा प्रमाणम्' इत्यवतीर्य पवनशनाचला-  
त्प्राप्य कपिलेश्वरम्

गुणवद्गुणोऽप्यहीनो मार्गेणवन्मार्गेणोऽपि लक्ष्मीवान् ।

धर्मो धर्मवदचलो यस्य स पायात्पुरागतिः ॥ २ ॥

इत्यार्येणहसन्महाश्लेषया गौर्येवापरया नन्दयन्ती तमुमानाश्चकमिह प्राप्ता-  
स्मि । बादरायणे, उदमपरमभिहितं देवेन— 'चकुले, यद्यत्र कन्यासंच-  
न्धिनामनुयोगः प्रमेरेत्तदा किं कथयामि । अद्याप्यकृतविवाह इति काला-  
तिक्रान्तिदोषमूचनम् । जातविवाहोऽयमिति सपत्नीभ्यतिज्ञापनम् । तस्या-  
मलव्यसंतान इत्यनतिपुंस्त्वव्यञ्जनम् । द्वितीयो विवाह इत्यमङ्गल्योद्घा-  
यनम् । भार्यास्य विप्रकृष्टा वर्तेत इति गृहच्छिद्रावेदनलाघवम् । सा दुश्च-  
रित्रत्यलीकवादमहापातकम् । नैकया तुप्यतीत्यव्यवस्थाद्योतनम् । रूपा-  
न्मादित इति वनितापूर्वकानुगगाभावकथनम् । त्वया प्रलोभितोऽयमिति  
कुमारीजनविरुद्धशङ्काजीनाद्भावनम् । अभिनववया इति पापीयसा निष्का-  
रणपरोपनापदक्षेपेन नारदेन भिर्यते रहस्यं पुराणपुरुष इति । अथ चतुरारिम्

वाह उपयमः । इति तत्त्वार्थः । शत्रुपक्षे तु विगतवाहनशोभयेति । विः अभाववाची । गु-  
णवदिति । गुणो मीमा । अर्हानः शेषः । मार्गेणो बाणः । याचकवत् । धर्मो धनुः ।  
अचलोलः । त्रिपुरहृतिकाले शोभो मीमा नारायणो बाणः मेरुधनुः शिवभ्येति पुराणम् ।  
'गुणो मीमार्थमप्रधाने रूपादौ मूढ इन्द्रिये । त्यागे शीर्षादिके सत्त्वमंध्याद्यावृत्तिरजुषु ॥'  
इति मुधा । 'धर्मो ना धनुषि प्रोक्तः' । भार्या वृत्तभेदः । 'प्रभ्रोऽनुयोगः पृच्छा च' इ-  
त्यमरः । वनितापूर्वकानुगगाभावे रमाभास इति कविमयः । 'भागतिस्तययोर्मरः' इति ।  
तावुभाषिति । अलका कुबेरपुरी । राजा प्रभो च वृषणी क्षुत्रिये रजनीपती ।  
यक्षे शत्रे च पुमि स्यात् इति मुधा । 'हस्तिनी पाण्डुमागङ्गी हस्तिनी चारुयोषिति । सु-  
वर्णप्रतिमायां च हस्तिनावृत्तभेदयोः ॥' इति । ङोलेति पाठः प्रामादिकः । 'दोलायां शा-

वक्तुम् । किमपि वा वद । कथमपि वा कुरु । अप्रभुरसि युक्तायुक्तपरि-  
ज्ञाने । इत्येवं मय्येवर्षितभरे देवे मयाद्य किं कर्तुं शक्यमित्येवमुक्त्वा  
विरराम । संवृतवत्तनायां तस्यां शुकोऽपि स्मारितश्रीनिवासः पुलकाङ्कित-  
तनुः शनैस्तां बभाषे—‘देवि बकुले, कुशलासि वक्तुम् । यदत्यक्तार्यभावया  
देवस्य चित्ताराधनं कृतम् । अनुसरणीयाः खलु निरर्गलप्रचाराः प्रभवः ।

अस्त्वेतत् । तावुभावपि दृष्टपूर्वौ । तयोर्योग्य एव संयोगः । यतः सा  
श्यामा स तु कृष्णः । सा पद्मिनी स तु वसुमान् । सा कान्तालका स तु  
राजराजश्च । सा रूपेण हरिणी स तु यशसा हरिणश्च इति । तथापि सा  
मुभद्राकृतिरिति दोलाकर्म करोति चेतः ।

अथ वा आः किमस्ति अगम्यागमनशङ्का भूपानाम् । रामो जनकमु-  
तायामनुरक्तः । विचित्रवीर्यस्तु अम्बिकामुपयेमे । नदीमुतो वाहिनीप-  
तित्वमाप ।

राजनीतिं धिगञ्जातधिकारक्षमलोचने ।

इलायामनुरक्तोऽभूदिलापुत्रः पुरुरवाः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ वा महत्सु दोषारोपणमेव दोषः । यथाकथंचित्प्राज्ञेन कृतोपय-  
मसाहाय्येन भवितव्यमित्यार्यवादः । लोके हि शत्रुमप्युपयमं नीत्वा महा-  
राजसंपदमनुभवति । तिष्ठत्वेतत् । देवि, साधय साधनीयम् । अहमपि  
यथाशक्ति श्रीनिवासस्य कार्यैकदेशसाधको भवामि’ इति । बकुलापि श्रुत-  
तद्वचना निर्गत्य तदाश्रमात्

चित्रं स्मृतिपथं प्राप्ते यस्मिन्निष्कण्टका मही ।

तं श्रीनिवासं संस्मृत्य यच्छुकोऽभूत्संकण्टकः ॥ ४ ॥

इति इः स्याद्दूर्येऽपि च ‘तं त्यजेत्’ इति श्रीनाथः । अथवेति । ‘जनकः पितृभूपयोः’  
इति । ‘अम्बिका पार्वतीमात्रोर्ध्वतराष्ट्रस्य मातरि’ इति । राजनीतिमिति । ‘पुत्रप-  
त्न्यादिषु चेत्ता गवि वापि क्षिती तथा’ इति । उपयमो विवाह इति तत्त्वार्थः । यमस-  
मीपमिति शत्रुपक्षेऽर्थः । चित्रमिति । ‘दमे मतीक्ष्णावयवे सूच्यमे भुवैरिभिः । रोमाञ्चे



इति मानन्दं चिन्तयन्ती कतिचित्पन्थानमतीत्य राजपुत्र्याः शरीर-  
तापापनोदाय द्विजजनक्रियमाणरुद्राभिषेकं सुवर्णमुखिरीतीरस्थमगस्त्येश्व-  
रमामाद्य

मा वै पीनपयोधरा म च पुनः श्रीनीलकण्ठोऽभव-

त्स्याणुत्वं प्रकटीचकार स च सापर्णाभिधानं गता ।

तां ज्ञातां कलधौतकान्तिरुचिगता चन्द्रमा तारकं

तद्दाम्पत्यमहो जयत्यनुकलं श्रीपार्श्वतीशर्वयोः ॥ ५ ॥

इति म्रुत्वा तद्विजपरिचर्यापरं राजदामीजनैः ममं तन्पुराभिमुखी बभूव ।

इतः श्रीनिवामस्तु चपलस्यभावां मरालकमाह—‘वयस्य, बकुला तावद्ग-  
ता । परं कार्यं माधयति वा न वा । प्रायो मुग्धाङ्गनानां चित्तं राजप्र-  
माखवच्चपलम् । तत्र मन्दाभभूयिष्ठे किरातवन इव मृगो भीतभीतः प्रसरति  
मदनः । तत्र किं करणीयम्’ इति । सोऽप्याह—‘देव, मैवम् । यतः प्रायशो  
लोकं वनितानां मृहास्यानं मौन्दर्यमैश्वर्यं च विद्या च । तत्रोदाहरणं ता-  
राद्वयं कलयतु देवः । तत्रैका तारा शृङ्गारदीक्षितत्वं गन्तुं कलानि-  
धित्वं च चन्द्रे दृष्ट्वा मृहयांबभूव । द्वितीया तु मुग्धां गजादियुक्तं क-  
लालापेन तोषयन्तं कपिराजमकामयत् । देव, इदं तावत्पैरिणीवृत्तम् ।  
कुं वा कुलकन्या एकत्र प्रकटितानुगता भूत्वापरत्र सक्तमानमा भवेत् ।  
अयि रुक्मिणीजाने, किमत्र शङ्कया । तस्माद्गणामि वमन्नश्रीर्निर्यातिश्च  
मेलयति देव्या । सोऽप्यचिरादेव महोन्मत्तो विश्वं विस्मापयति’ इति ।

अथ देवोऽप्यचिन्तयत्—‘लोकं पुरुषः केवलं मरालो न स्यात् । मर-  
लमच्छोभः कुचभारः पीड्यते । नवनवकपटोल्लसिनो मान्यो भवति । वक्त्र

कण्ठकः’ इति । सा वै इति । मेघमण्डयोः । शुक्लकनिकाण्डयोः । अर्धतः अन्तिम-  
विशेषणे शब्दद्वयः । योग्यमन्वयदर्शनाज्जयतीत्युक्तम् । इति चम्पूकारः । तत्पार्श्वस्तु—  
‘महेश्वरे मयुरे च नीलकण्ठः’ इति । ‘स्याणुः काले द्योः पुमान्’ इति । ‘अपर्णा पार्वती’  
इत्यमरः । ‘कलधौत स्याद्देहोः’ इत्यमरः । गुरुपत्नी शालिभार्या चेति । ताराद्वयम् । जौ-  
भना ग्रीवा यस्य सः । इत्यनेन मौन्दर्यमुक्तम् । कलालापो विशालाप इति चम्पूकारः ।  
कलोऽव्यक्तमधुर इति तत्पार्श्वः । अथ देवोऽपीति । सरलशामी सञ्जोमवेति प्र-

एव गुरुरिति सद्वृत्तशास्त्रम् । भगवान्नारायणोऽपि महामायायुक्त एव पुरु-  
षोत्तमो जातः । अतः कपट एव सर्वार्थसाधकः' इति विचिन्त्य भारत-  
समरभूमिरिव गुल्मोद्भासिनी, वर्षासरिदिव मध्यदेशोल्लसत्पोता, विन्ध्या-  
टवीव वेत्रलतावती, शंभुमूर्तिरिव कपर्दकमालालंकृता, प्रावृट्दक्ष्मीरिव  
व्यालम्बिपयोधरा धर्मदेवता भूत्वा नारायणपुरं प्रविश्य निशि पौरविलासं  
ददर्श । तत्र कश्चिद्विलासी कांचन स्त्रियं वक्ति—

‘नीलाम्बरासि वामोरु मुमलं च करे तव ।

योग्या तवान्मु रामाख्यातनुयुद्धं भजाधुना ॥ ६ ॥’ इति ।

अपरः कस्याश्चन वृत्तान्तं मग्नायं प्रत्याह—

‘ज्यावल्लीलुलिता शिवस्य मलिनं चक्रं नग्वाङ्गोद्भ-  
त्कोदण्डं मुकुलीबभूव च शरम्याद्यावतारक्रमः ।

आयस्ता मुमवाटिकाशिथिलितप्रायांशुकः स्यन्दनः

प्रायेणाञ्जमुखी मग्नं रिपुरणश्रान्तेव संलक्ष्यते ॥ ७ ॥’ इति ।

कश्चिदपरां मुग्धावस्थामारभ्य क्रमेण रूढयौवनां कामुकीं वर्णयति—

‘यत्पुष्पेषु शिलीमुखावृत्तिरभूत्सौरभ्यमासीत्ततः

पुष्पं चोत्कलिका च पल्लवकुले मारुक्ततां ते ततः ।

कृतोपयुक्तार्थः । कुचभारपक्षे तु मगेण हारण । कपटः । पक्षे—पटः । अन्तर्बुद्धिः । पक्षे—  
मात्राद्वयात्मको गुरुवर्णो वक्ररेखया दर्शनाय इति तत्संप्रदायः । महति दीर्घसंयुक्तशीर्षके ।  
‘दुर्वहा मायेत्यविद्येति नियतिमोहिनीति च । प्रकृतिवामनेत्येवं त्वेच्छानन्त कथ्यते ॥’  
इति श्रीभाष्यम् । गुल्मो वेत्रपुटिका । पक्षे—व्यहभेदः । ‘यानपात्रे शिर्षा पौनः’ इत्यमरः ।  
‘कपर्दकः शंभुजटावराटकयोः’ इति । धर्मदेवता त्रैकालिकवृत्तान्तकथका नारीभेदः ।  
ज्यावल्लीति । शिवस्य ज्या मांवा शेषः । अत्रापेयं विहायोपमानेनैव कार्यति-  
वाहः । रूपकातिशयोक्त्यलंकारः । अतः शेषशब्दस्यार्थः वेणा । तन्महशत्वात् । लु-  
लितेति रतान्तचिह्नम् । अतो रिपुरणश्रान्तेवेत्युक्तम् । रिपुमर्दनः शिवस्येति स-  
र्वत्र सष्यते । एवमग्रेऽपि । चक्रं रथाङ्गम् । चन्द्रः मुखम् । मलिनं म्लानम् ।  
कोदण्डं धनुः । मेरुः स्तनः । शरो नारायणः तस्याद्यावतागो मत्स्यः नेत्रम् । मुमवा-  
टिका तत्पुष्पभूतं, चन्द्रस्थानत्वात् । आकाशः मध्यः । स्यन्दनो रथः । भूमिान्तम्बः वि-  
स्तृतस्थानम् । शिवस्य त्रिपुरहृतिकाले शेषादयो मांवाद्यो जाता इति पुराणम् । सादृश्यं  
सर्वत्र यथासंभवमुच्यते । यत्पुष्पेष्विति । लोके तावन्नानामादी जलापेक्षा ततश्च

पश्चात्सद्विद्वत्पालिवेष्टनविधिः पश्चाद्रमापेक्षिता

यस्यास्तद्विरला लता विजयते मा कापि नेत्रोत्पन्नः ॥८॥' इति ।

काचिद्वनिता यैरेवासुरैः स्वपुरुषः मंहापयति तैरेवासुरैः प्रति-  
वक्ति—'वीरायिते नैपुण्यं दर्शय । मेखलाभियोगो न सुखाय । रामाधि-  
कस्यभावाद्वदयंगमश्रीरमि । मरलता ते लोकोत्तरा । मन्मालानुगुणना-  
यकगुणोल्लसितसंपत् । अथगृह्णतमकलबन्धुनीवरुचिरमि । मयैदोरुसंपदा  
मनो हरमि । रुच्यतिरेकान्नामयः करीषि । त्वद्रत्या विस्मयान्वितं मे चेतः ।'  
इति ।

काश्चित्त्रयं स्तुवन्ति निदर्शित—'मुग्धेमुप्रियायामि । अतनुकलहप्रिये-  
तिरमणीयामि । च्युतमाने किं बहुभाषणः ।' इति ।

काचन चिट्ठं स्तुवन्ती विक्रयन्ती स्वमुता शिक्षयति जगद्देव्या—'मुग्धे,  
मनोजानविकारमेतस्मिन्मा कुरु । वृथवानेन मह जल्पन्त्याम्बव स्नेहक्षय एव

स्वातन्त्र्यशङ्काहेतुः किमनयोद्वेदः संशयोद्वेदः । हृद्यमोद्वेदः सार्वभौमः । अज्ञानादिति क्रमः ।  
अस्या लतायाम्बु न तथा । किं । प्राप्ता अज्ञानतः ततः सार्वभौम-यादि व्युत्क्रमस्य  
इष्टत्वात् विख्या लतेऽनुत्पन्नम् । लोकाविलक्षणस्य । नेत्रोत्पन्न इति कायेऽकारणयोर्भेदः ।  
अत्र लताशब्दादनिता पृथगे । तथा हि पृथगेति निमित्तं पदम् । शिलासुखा भृक्षा इति  
लतापक्षे । वनितापक्षे पदमेव पदम् । मदनवाणाः । सार्वभौम पारमल । पक्षे—वाक्यम् ।  
पुण्य विक्रामे कुसुमे स्वाणा रत्नाम न स्मृतम्' इति । उच्छ्वासकोशः । पक्षे—उच्छ्वासा ।  
पक्षे—स्थानिकमन्त्रे पिङ्गशृङ्गयोगि' इति । विद्वत् पक्षे पिङ्गे विन्नाम स्तम्भशा-  
स्त्रयोः' इति । 'रमो गन्धर्मे जने । शृङ्गादी विषे वायं निक्तादी इवरागयोः । देहधा-  
तुप्रभेदे च शृङ्गदन्तादयोर्ग' इति । हेम । वीरायित इति । वागायितमुपरिमुत्तम् ।  
पक्षे—हे वीर अपि ते तवेति । मे मम स्वायायाः परकायायाः । पक्षे—स्वाकस्या मेखला  
शीर्षा' इत्यमरः । अथ परिहृतान्यामिक्तपरिमुग्धेन तापशायनप्रतिबन्धकाम्ना  
काशी परिहरामीति भावः । 'स्वयः कर्त्तुं भवि स्थाने करे कर्त्तव्येऽधमे' इति । अ-  
थंगेऽधरोष्ठे । बन्धुजातः शोणपुष्पभेदः । रचितः कान्तिः । पक्षे—नीचस्थाने बन्धुमूल-  
शरीरिणः सृष्टा । 'अथरस्तु पुमानोष्ठे हानेऽन्तर्वेऽपि वाच्यवत्' इति । उरुः । पक्षे—उरुः ।  
रचितः कान्तिः । मा लक्ष्मीः । पक्षे—सृष्टा । अस्मच्छब्दोद्वेदीयः । यावन्ममोपरि सुरता-  
पेक्षा तावन्न क्षमम् । समस्त एव प्रवर्तत इति भावः । रतिः सुरतम् । पक्षे—आसक्तिः ।  
मुग्ध इति । मुन्दरि प्राणप्रियायामि । पक्षे—मूर्खे मुप्रिया न । मदनः । पक्षे—अनल्पः ।  
'प्रकर्षे लहनेऽप्यति' इत्यमरः । मानः कोपभेदः । पक्षे—बहुमानः । काचन चिट्ठमिति ।

फलं स्यात् । यथा निशान्तं न याति तथा कुरु। अचिरादेव वसुमानागच्छ-  
ति । यश्च हिततरः पद्मिनीनाम् । ततः परमनेन किं ते प्रयोजनम् ।' इति ।

काचिद्वेश्या गृहकृत्यनिवेदनव्याजाद्बुहितरं शिक्षयति—'अनर्घ्यमणिता-  
भिज्ञे, कण्ठस्थं स्नेहप्लुतं नायकं सत्कुरु नबन्धनं प्राप्नोति सुरभिश्च तत्र  
पश्यसि कुतः । दुर्वत्से, प्रवृत्तिं जानीहि । क्व गता गुणाः । न पात्रे ते  
प्रणयः' इति ।

काचित्सखी चतुरङ्गलीलानिवेदनव्याजेन जारं बोधयति—'प्रियसख,  
नन्वस्याः कुञ्जरं गृहाण । स्मरनवाजिकृतचातुर्यमस्याः पश्य । पश्य सेना-  
मेनां त्वन्निकटगाम् । प्रकटीकुरु रथम् । पात्रं मा त्यज । योजय बन्धे'  
इति । एवमत्रान्तरे

लसमानसपञ्चा गलितधनध्वान्तनिकररमणीया ।

शरदः प्रभातवेला बभार लीलां अटित्येव ॥ ९ ॥

मानसं जातविकृतं । निष्कारणमेव कोपभाषणैः प्रेमानाशः । राज्ञः । अन्त नाशम् ।  
सूर्यः कमलानामास इति स्तुतिः । धिक्कारपक्षे मन्मथविकारम् । द्रव्यदानं विना प्राप्ति-  
पूर्वकम् । तैलनाशः । 'निशान्तपस्यसदनम्' इत्यमरः । द्रव्यवान् स्त्रीविशेषाणामाप्तः । अ-  
नर्घ्येति । मणिता रत्नत्वम् । कण्ठो गलः । नायको हास्यमध्यमर्षणः । स्नेहस्तैलम् ।  
तादृशो मणिः पुनर्न मिलतीति भावः । पक्षे—'मर्णत गतिकृजितम्' इत्यमरः । समापप्र-  
देशः । नेता । प्रेमेति । सुरभिर्गौः । बन्धनं न प्राप्नोति । दुर्वत्से दुष्टतर्णके विषये । गुणी  
रजवः । पात्रं भाजनम् । पक्षे—अयं नायको मनोहः । नवं नूतनं धनं चेति समुच्चयः ।  
दुर्वत्से दुष्टपुत्रि । प्रवृत्तिं प्रवृत्तिमार्गम् । सन्यासिवाश्रितवृत्तिमार्गास्तत्ता मा भवेति भावः ।  
सामनस्यादयः । योग्यः । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । त-  
र्णके नोरसि क्लीबे' इति । चतुरङ्गेति । कुञ्जरं गजम् । वार्जा अश्वः । न स्मर । मेना स-  
न्यम् । पश्य पश्येति योजना । रथं स्यन्दनम् । कर्णाटका रथ इति महाराष्ट्रा उष्ट्र इति  
कथयन्ति । पात्रं मर्त्री । बन्धस्तल्लीलाप्रसिद्धः 'मात' इति भाषा । पक्षे—कुन्तलम् ।  
जात्येकवचनम् । स्मरनवाजिर्मन्मथनवयुद्धम् । पश्य । इनेन सहिता सेना । भर्तृमतीत्यर्थः ।  
तां पश्य । पौरुषं प्रकटीकुरु । इदं वस्तु योग्यम् । बन्धः कामशास्त्रे प्रसिद्धः । 'कुञ्जरी  
करिकुन्तली' इति । 'रथः पौरुषदेहयोः' इति । 'पात्रं तु कलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिम-  
न्विष्टि । योग्यभाजनयोः' इति । लसमानेति । सप्तपञ्चः सप्ताश्वः सूर्यः । पक्षे—कदली-  
भिदः । 'वाहने च चन्दे पञ्चम्' इति । तथाहीति । 'पूर्वेद्युः पूर्ववासे' इति रुद्रः । धान्यम् ।

अथोदिते सूर्ये तत्र तत्र कालत्रयवृत्तान्तं कथयन्ती राजभवनवीथिकां प्रविश्य तत्रापि जनकदम्बवेष्टिता धर्मदेवता तत्तद्वृत्तान्तं कथयति स्म । तथाहि ।

कामपि वेश्यां प्रति—‘पूर्वेद्युर्द्वागेषान्न एव कश्चिद्भुजङ्गो दृष्टः । स त्वया मन्त्रबलाद्वन्द्ये निवेशितः ।’

कंचन विप्रं प्रति—‘अये, त्वया गत्रौ गमाराधनं कृतम् । इदानीं बहुधा-  
न्यालाभचिन्तया म्लानमुखोऽसि । पुण्डरीकनयनाराधनं कुरु । फलवान्भवति ते मनोरथः’ इति ।

कंचन वणिजं प्रति—‘गत्रौ त्वया नायी मोचिता । इदानीमपि मधु-  
गंधरागमनं चिन्तयामि मलानृतवृत्त्या ते कारयेमिद्विः ।’

दुर्गते प्रति—‘ग्रीष्मे वमल्लासं पश्यामि ।’

अपरं प्रति—‘मृग्येऽस्तमिते इयामालाभो भवति ।’

अन्यं प्रति—‘मध्यादे मित्रं म्यच्छमवगच्छामि ।’

अन्यम्—‘पौष्णमास्यां प्रमत्तं राजानं द्रक्ष्यामि ।’

विटम्—‘कावेरी ते दुःखमपनुदति ।’

अन्यम्—‘शरदि धार्त्रादर्शने भवति ।’

अन्यम्—‘इन्द्रं प्रार्थय संतानलाभो भवति ।’

मन्दपुत्रां प्रति—‘वमन्ते तत्राङ्गनः प्रौढा भवति ।’ इति ।

एवं जलमात्रं विश्वामपात्रमापादयन्ती ‘ममर्थेयं कालत्रयवृत्तान्तमात्रक-  
थने’ इति स्मृत्यमाना राजवल्लभयापि धरया चेष्टीमुखेनाकारिता राजमवनमा-

नारायणः । अन्या स्त्रियां वाञ्छिता । ‘नीलां सा कटिबन्धनवमने मूलद्रव्ये परिपले’ इति ।  
मधुरा मधुरदेशभूमिः । ‘सत्यानृत तु वाञ्छित्यम’ इति । पक्षे—वाञ्छिता किञ्चिन्मत्या किञ्चि-  
ऽमत्या तादृशी या वृत्तिः । ‘मधुरन्तु प्रिये स्तार्द्रा रमे च रमन्त्यपि । मधुरा मधुरागुयां’  
इति । ‘द्विगुणो दुर्गतोऽसि मः’ इत्यमरः । अन्तः पाञ्चमार्द्रः ५ ग्यामी श्रीभेदः । पक्षे—नात्रिः ।  
‘कावेरी स्यात्सविद्रेदे पण्यनारीर्द्वाग्विद्रेदोः’ इति । ‘धात्री जनन्यामलर्का वसुमत्पुष्पादपु’  
इति । संतानः सन्तानः । पक्षे—देवतरुभेदः । अङ्गजः पुत्रः । पक्षे—मदनः । अङ्गजातेति ।  
लोके यावन्त उपद्रवाः सन्ति तावन्तः स्वयमुक्त्वा यदुपद्रवोच्चारणकाले श्रोतॄणां शिरःक-

साद्य देव्या पृष्टा 'क्षुधितास्मि । अन्नं देहि । ततः परं सर्वमपि ब्रवीमि' इति त-  
ज्जातिचापलं मध्ये मध्येऽभिनयन्ती श्रीबदरीनारायणमलिकार्जुनवैद्यनाथश्री-  
रङ्गेशविरूपाक्षवीरभद्रनडगुण्डगोकर्णलङ्केति देवताः प्रार्थयन्ती, यष्टिकां  
चालयन्ती रुदन्तं शिशुं ताडयन्ती, 'अयि राजदास्यः, इयं राजाङ्गना  
यदुद्दिश्य पृच्छति मा विपदङ्गजातानुबन्धिनी । महिष्या वृत्तमि-  
दम् । किमये, न सुरभिवृत्तान्त एषः । किं तूष्णीं तिष्ठथ सत्यमसत्यं वा'  
इति मुहुर्मुहुस्त्रासयन्ती, 'अयि राजाङ्गने, ज्ञातमिदानीम् । इयमनङ्गपीडा वि-  
स्तरण वक्तुं नावसरः । प्रकृतमनुमरामि । तदाकर्णय भूतवृत्तान्तम्' इत्यक-  
थयत् । तत्रान्तरे देवी सभयम् 'अयि धर्मदेवते, किं मत्पुत्र्याः पिशाचबा-  
धेति भणसि । किं सत्यमसत्यम्' इत्याह । सापि 'मूढे प्राग्वृत्तमवधारयेति  
वदामि । न पिशाचपीडेति । इयं किल वसन्ते कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे कंचन  
निर्जरं निर्जरपुण्डरीकं पुण्डरीकगर्वहारिनेत्रं नेत्रप्रभाजितचन्द्रं चन्द्रकुलाव-  
तंसं तं संमानितं पद्मासनादिभिरर्जुनवर्णेन घोटकेन वसनेन च विराज-  
मानं राजमानहरेण वक्त्रेण भुजेन च शोभमानं शिवमिव सवल्यकरं कमपि  
निषादचक्रवर्तिनमद्राक्षीत् । तत्र चाभिनिविष्टेयं कष्टां दशामवाप । तत्स-  
त्यमसत्यं वेति विचारय ।'

शृणु राजाङ्गने, वर्तमानमपि । याचकजनतेव कामाभिभूता । चम्पकल-

भ्याद्यङ्गविकारो जायते स एवोपद्रव इति ज्ञात्वा तदनुसारेण फलाफल वक्तव्यम् । यत्रकु-  
त्रापि शिरःकम्पाद्यभावे किमये सत्यमसत्यं वेति किमपि नोच्यत इति भस्मिनम् । इति  
धर्मदेवतास्त्रीणां संप्रदायः । तथा हि सा विपदवयवसमहानुबन्धिनी । सैरभ्या इदं वृत्तम् ।  
धेनुवृत्तान्तः । अशरीरपीडेति तज्जातिसंप्रदायाभिनयप्रकारः । तत्त्वार्यस्तु मा विपद् मुनी-  
नुबन्धिनी । राजभार्याया इदं वृत्तम् । वसन्तवृत्तान्त एषः । मन्मथपीडा । 'भूतं क्षमादां  
पिशाचादां जन्तां ह्रीष त्रिषुचिते । प्राप्ते चित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना ॥' इति  
मेदिनी । इयं किलेति । निर्जरपुण्डरीको देवव्याघ्रः । देवश्रेष्ठ इत्यर्थः । 'सिंहशार्ङ्गना-  
गाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः । नेत्रं वक्त्रम् । चन्द्रं सुवर्णम् । 'पार्थेऽर्जुनः कं-  
किणि कार्तेवीर्ये नेत्रामयेऽप्येकसुनेऽपि मातुः' । वर्णे हुमे चाथ स्तिरे त्रिलिङ्गे गव्यर्जुना  
'हेभिः त्वेऽर्जुनः स्यात् ॥' इति रत्नः । वलयः । पक्षे-सर्वो यज्ञः । वर्तमानमपीति ।  
सुभा हिता । 'अहिता परमो धर्मः' इति बौद्धमतम् । पिकानामालिः । पक्षे-काली पार्व-

तेवालिबर्गं न सुखयति । बौद्धचित्तवृत्तिरिव प्रसूनालोकनिस्पृहा अश्रुत-  
तिरिव शिलीमुखाद्भीता शुम्भभृत्यश्रेणीव सर्वदापिक्लास्युद्विग्ना पतिमतेव  
पल्लवतल्पं नानुमोदते । केवलं तापीव तपनीयम् ।

अयि भूपकुटुम्बिनि, भविष्यमपि शृणु । अथ श्वो वा तच्छबरयूना  
धार्त्री बकुलमालाभिधाना आगच्छति कन्याधिनी । सा यदि कृतकृत्या  
तर्हीयं सत्कविवर्जीवति । द्रव्यत्ववत्स्वभावमवलम्बते । पार्वतीव कुलाच-  
लस्यानि प्रथयति । कमलपङ्क्तिरिव श्रीनिवामयोग्या भूत्वा वीरततिरिवात-  
नुजन्यानन्दं तनोति ।

• देवि, कथितं कथनीयम् । उतः परं म्यातुं न शक्यते । दुष्टा मे सप-  
त्नी । गैति शिशुरपि नाभिजातः । तदनुमन्यस्य । यामि यथागतम्' इति ।  
एवमुक्त्वा गते कुहनाधर्मदेवतास्वरूपे श्रीनिवामे धरादेव्यामपि सत्यमाह भ-  
र्मदेवता । पुष्पममयः पुष्पममयश्च नर्तयति बालाजनमानसम् । कमलागुगः  
कमलागुगश्च दुःमह एव । भवतु सा का बकुलाभिधाना । पश्यामि तावत् ।  
यदि तदागमनमनलीकं तर्हि धर्मदेवतोक्तमनुष्ठेयमेवेति चिन्तयन्त्यां परेषुः  
प्रातरेव यथोक्तपरिवारा सागतं बकुलमाला । तदनु राज्ञी संयमेवेति वि-  
जाय सानन्दं पानपयोधराभ्या तदुरस्थलमाप्रदृयन्ती कुचोन्नत्यालिङ्गनापर्या-  
प्तहस्तनिर्मातारि कृतकोपाविष्करणे धातरि महाराजयोग्यापचारैः सत्कृत्यं  
भवंतं प्रापय्यागमनकारणमुच्छत् ।

साप्यवदत्—'देवि धरे, शृणु मदागमनकारणम् । यस्य वाणी स्तुषा  
सत्यपूता च । कामस्तनयः सत्यश्च । मुग्धीवो देहः अश्वश्च । अरुणमपह-

यवतारभेदः । तर्पति तस्मा भवति । पक्षे—तायां तु तपनीशय्याप्रदीभेदः । भविष्य-  
मपीति । जातो वृद्धस्यातिः । तददाचरन्तायाचार्ये क्रियुः । स्व द्रव्य भावो धर्मः । द्रव्य-  
त्वमित्यर्थः । मदनयुद्धानन्दम् । पक्षे—अनल्पयुद्धम् । अभिजातो नेति न समाप्तः । इति  
निन्दा । तत्त्वार्थस्तु ब्रह्मा विष्णुनाभ्युत्पन्न इति पुराणम् । पुष्पकण्ठः श्रीगङ्गाप्रादुर्भाव-  
कालः । 'वसन्ते पुष्पममयः' इत्यमरः । कमलागुगो 'मन्मथः' पद्मवायुश्च । 'आकुली वा-  
युर्विशिखी' इत्यमरः । साप्यवदति । ब्रह्मभायां । पक्षे—वाक् । मदनः भण्डो च ।  
'कामः सृष्टिहारेतमोः स्यान्निष्कामे मीनकेतने' इति । मृत्स्वर्णे बहो हविषु' इति । 'स-

सति षडश्रीः नखश्रेणी च । भूरिशोभावहं वल्लं सौन्दर्यं च । सारसानु-  
कारि नेत्रयुगलं वक्त्रं च । यस्मिन् राजनि द्वारकायां सुवृत्तस्य मणैर्वेधः  
सदानस्य गजस्य मृदः सुवंशस्य वेणोः कण्टकाक्रान्तिः शूरजातस्य शनेर्म-  
न्दता सुस्निग्धानां वनितानां मानहानिः सुवचमां गुकानां पञ्जरबन्धः सर-  
मानां नदीनामधोगतिः । तस्य भगवतः श्रीनिवासस्य दासी कन्याधिनी  
प्राप्तास्मि । इति तदुक्तमाकर्ण्य संतोषनिर्भरा देवी राजानं शुद्धान्तमाहूय शु-  
द्धान्तरा धर्मदेवतागदितं बकुलमालागमनं रूपविस्मापितमणिपुञ्ज्याः पुञ्ज्या  
दशां च निवेद्य विगलितवेद्यान्तरं चक्रे । सोऽपि मुरगुरुमानीय सभां विदि-  
तवृत्तान्तं चकार । स चाह वाचस्पतिः वर्षावासरेणेव सर्वतोमुखपूर्णेन  
हर्षेण—रे रे राजकुलकमलिनीराजहंस,

कमला कमला यस्य तार्क्ष्यस्ताक्ष्यां धरापते ।

नन्दिनी नन्दिनी यस्य स ते राजन्वरो वरः ॥ १० ॥

यत्कीर्तिर्हसितं मुखं कुचतटे मुक्तासरश्चान्दनं

फाले सत्तिलकं सिताब्जकलिकोत्तंसस्तथा कर्णयोः ।

हस्ते हीरककङ्कणं सुधवलं वल्लं नितम्बस्थले

पादे राजतहंसको जयति सा दिक्पङ्कजाक्षीततेः ॥ ११ ॥

किं च मत्स्य इव सदा वनविहाररसिकः, कूर्म इवोदृतचन्द्रगोत्रः, वराह  
इव क्षमान्वितः, पुगणनृसिंह इव नृसिंहः, वामन इवोग्रमार्गणः, भार्गव इव

रमः पक्षिभेदेन्द्रोः सारसं सर्मारुहे' इति । यस्मिन् राजनीत्यादि । परिसंख्यालंकारः ।  
'श्रृङ्गारुभटे सूर्ये' इति । स चाह वाचस्पतिरिति । सर्वतोमुखं जलम् । कम-  
लेति । 'कमला श्रीवरायः' इति । 'तुरगगरुडो तार्क्ष्यो' इत्यमरः । नन्दिनी गङ्गा  
नन्दिनी पुत्री । 'नन्दिनी नलिनी माता मालती च मलापहा । विष्णुपादाब्जसमृता गङ्गा'  
इति स्मृतिः । 'वरो जामातरि वृत्ता देवतादेरभीप्सिते । त्रिजे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु  
नपुंसकम् ॥ मनाकिप्रये वरं क्रीडे केचिदाहुस्तदव्ययम् ॥' इति । यत्कीर्तिः राजतसंबन्धा  
पादकटकः । किंच मत्स्य इवेति । अवनम् । पक्षे—वनम् । चन्द्रगोत्रं सुधांशुकुलम् ।  
कनकाचलो मन्दरः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । मनुष्यश्रेष्ठः । पक्षे—अवतारभेदः ।  
उग्रमार्गणः शिवबाणः । पक्षे—कुर्याचकः । सहस्रबाहुर्बाणासुरः । पक्षे—कार्त्तिकीर्यः । चला  
मैत्र्यचला । उद्गतिरुत्कृष्टैश्वर्यम् । पक्षे—अचला भूमिस्तस्या मूलं उन्कृष्टा भित्तिरुत्थिर्यस्याः



सहस्रबाहुर्वहरः, गम इवाचलोद्धतिभूषितः, कृष्ण इव भद्रानन्ददायकः,  
बुद्ध इव नयज्ञप्रीतः, कल्कीव मुक्तोद्धवनिदानम् । अयबालमुपमित्या । स  
एव मत्स्यादिरित्यार्यवादः ।

भद्रास्त्यः प्रमदोज्ज्वलश्च मत्तं यो राजहंसप्रिया

भ्राजिष्णुः मुकुमारतां ममगमयो वै वनोद्गमितः ।

स श्रीमातृयति प्रकाममसुरश्रेणीकृपाणी हरि-

गङ्गावद्भजगण्डवद्भगनवद्गङ्गेयवद्देयवत् ॥ १२ ॥

इति यावद्भदति तावत्कश्चिद्राजमन्त्री बहुधृतो नाम कथयांचभूव—  
‘भो देव, अनेन सुरुपेभमोक्तमाकर्णयता मयापि किञ्चित्स्मृतमिदानीम् ।  
जानाम्यहं तम् । स हि कृतदशावतार इति मन्यमेव । तथाप्युक्तगुणाश्च  
पश्यामि । तथाह्येनं मत्स्यावनारे नारमन्वर्णचक्षुरं प्राहुः, कौर्म्यऽप्य-  
वनारे धृतमन्दरागम्, वारहे कुप्रीतियुक्तम्, नारमिहे कयाधुतनयान-  
न्दित इति, वामनावतारे चरित्वगोपेन मत्तं गत इति, भार्गवावनारे

सा माता । भद्रा कृष्णवतिताभेदः । न राजा नातिज्ञा । ‘नयो न्याये’ इत्यमः । पक्षे-यज्ञ-  
प्रीतो न मुक्त श्रेयः । पक्षे कृत युगभेदः । उपमिति साः यमः । भद्रेति । भद्रास्त्यः  
‘कृष्णेति महत्त्व नाम’ इति स्मृतिः । ‘क व नारायणेयेतद्भगवत्प्राममहत्त्वम्’ इति र्थाभा-  
सवत्तम् । गङ्गापक्षे-भद्रेति गङ्गायाः प्रवाहभेदः । प्रमदः मत्तं यः । गङ्गागण्डपक्षे-प्रकृत्यो  
मर्शं दानम् । राजहंसप्रियाः राजश्रेष्ठमपत् । गगनपक्षे-चन्द्रसूर्यशोभा । ‘मुकुमार तु कोम-  
लम्’ इत्यमरः । गङ्गेयपक्षे-एषमन्वभूः । धनो मेघः । गेयपक्षे-वाद्यभेदः । ‘धनः सान्द्रे  
स्ते दास्ये विस्तारे मृद्रेऽस्पृदे । मये मृत्ते धनं मन्वृत्तवाद्यप्रभेदयोः ॥’ इति । यथो-  
चित लिङ्गव्यत्ययः । तथाह्येनमिति । नारम निरायेमाहुरिति निन्दा । नारं बलमिति  
तत्तार्थः । एवमप्येऽपि । मन्दा मृदा । पक्षे-अगः पतेतः । कुम्भनप्रीतिः । धुतनयः क-  
म्पितन्यायः । अय कया र्जनकया नन्दित इति नृमहमादृतेना इति योजनम् । पक्षे-क-  
याधुहिरण्यकशिपोभायां तत्तनयः प्रह्लादः । चरित्वभावशेषः । स वामनः । कानवम् ।  
पक्षे-बलिदैत्यभेदः । सवन यज्ञम् । अजुनं स्वर्णम् । पक्षे-कार्तवीर्यम् । बाचनाशः । पक्षे-  
शम्भो कश्चिदः । मानन्द यथा तथा अहि मयम् । भ्रान्त इति भावः । पक्षे-अहि-  
मायामानन्दम् । कलिना कलहेन मत्कृतानामुपयवती । पक्षे-कलिः समीचीनं कृतं वेषि  
युगभेदो तयोर्मध्ये कल्क्यवनार इति पौगणिकाः । हला बलरामः । अहल्या गौतमप-  
त्नीति तत्तार्थः । विरोचस्तु शब्दतः । अजनः पाण्डवभेदः । वृषभेदश्चेति पण्डितारः ।

अर्जुनद्विडिति, रामावतारे शरभङ्गमवापेति, बौद्धावतारेऽहिंसानन्दं व-  
मार, कल्क्यवतारे कलिसत्कृतमध्यवर्तीति । अपि च राम एव कृष्ण इ-  
त्याचार्यो वक्ति तदपि विचार्यम् । कृष्णो हल्यानन्दनः, रामस्त्वहल्यानन्दनः  
कथं जातः । देव, शृणु कृष्णावतारकथामपि । पालितार्जुनोऽपि भग्नार्जु-  
नश्चासौ । किं च । बाललीलाचरित्रमस्ति तद्वाचामगोचरमस्माकम् । इतः परं  
देवः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा तूष्णीं स्थिते सस्मिते राजमन्त्रिणि संदेहदोलाख्डे  
भूषेऽपि देवाचार्ये कुपित इव 'हंहो राजवल्लभ, बहुश्रुत, प्रगल्भोऽसि श्लिष्ट-  
रचनायाम् । देवेऽप्यमृष्टदोषगन्धे शब्दसामर्थ्यात्कलुषमारोपयसि । शृणु रे,

गङ्गा पादसरोजपुष्परसति व्यालाधिपस्तरूपति

त्रैलोक्यं च कुटुम्बति द्विरसनद्वेपी रथत्यण्डजः ।

कालः शस्त्रति शासनत्यनुदिनं सा वेदवाणी गृह-

त्यब्धिर्यस्य रमाविलाससिके तस्मिन् किं सद्गुणाः ॥ १३ ॥

किं च । सत्यव्रतदयाशाली न किं मत्स्यः, पृष्टीकृतमन्दरागः कूर्मः,  
वसुमत्यलंकृतो वराहः, हिरण्यदानदक्षो नृमिहः, विक्रमप्रसिद्धो वामनः,  
सहस्रकरविरोधिप्रतापप्रसरो भार्गवः, धर्मदीक्षागुरु रामः, सत्यान्वितः  
कृष्णः, सर्वज्ञो बुद्धः, सत्कृतजनकः कल्की । अपि च यस्मिन् रसति  
क्षितिं आपणे आपणे रोहिण्यः, मण्डले मण्डले राजानः, पञ्जरे पञ्जरे शुक्राः, व-  
ने वने इन्द्रद्रुमाः, वीथ्यां वीथ्यां निर्जराः, सुरते सुरते इन्द्राण्यः, बिले बिले  
चक्रिणः, अरण्ये अरण्ये स्थाणवः । यस्मिन्मिन्धुराजनिग्रहोपायविदि दा-  
शरथ्यभिन्ने श्रीकृष्णे देवे शबरत्वमपि न विस्मयाय । अन्यथा शबरी  
कथं तुष्येत् । तिष्ठत्वेतदस्मद्वचनम् । पुराणाचार्यः शुक्रः प्रष्टव्य इति व-

विरोधस्तु शब्दतः । हंहो आश्चर्यं । गन्धो लेशः । 'गन्धो गन्धक आमोदे सबन्धे ले-  
शगर्वयोः' इति । गङ्गेति । कालशब्दवाच्या दुर्गेव चक्रायुषमिति यमकभारतव्याख्या ।  
किं च सत्यव्रतेति । सत्यमनलीकमेव व्रतमिति स्तुतिः । सत्यव्रतो राजभेदः, तदर्थं  
मत्स्यावतार इति तत्त्वार्थः । वसुभूतिश्च । पक्षे-वसुमती भूदेवी । हिरण्यं सुवर्णम् । दानं  
वित्पराजम् । पक्षे-हिरण्यकशिपोः खण्डनम् । 'विक्रमस्त्वतिशक्तिता' इत्यमरः । पक्षे-  
पार्श्वन्यासः । सहस्रकरः सूर्यः । पक्षे-कर्तृवर्धयः । धर्म आचारः । पक्षे-धनुः । सत्यम-

दति स्मृतिमात्रकृतसंनिधानो यथाविधि पूजितः कथयामास शुकयोगी ।  
 राजन्, अवहितो भव । पुरा खलु त्रेतायां श्रुत एव. स्यात्स्वल्पमानेषु पु-  
 ण्यप्रबन्धेषु कश्चिद्रामो नाम राजा दाशरथिरयोध्याधीश इति । यस्मिन्ना-  
 जनि सुनारातितुल्यरूपश्चन्द्र इव ब्राह्मणगणो जैवातृकश्च सुमहिनो वसन्त  
 इव क्षत्रियत्रयः अशोकाङ्कितश्च । यस्य च राष्ट्रे गिरिविभ्रमा गजा इव  
 द्विजाः समदा द्विजा इव गजाश्च । मुप्रतीकस्मृहणीयाः करिष्य इव तरुण्यः  
 सार्वभौमयोग्यान्तरुण्य इव करिष्यश्च । कलमहितावाणीव केदारश्रेणी बहु-  
 धान्यहृद्या केदारश्रेणीव वाणी ।

राक्षसविभवानन्दश्रवणं हि ममानु चकर्वानिवम् ।

राजन्कुलानिचये यस्मिन्महानि वसुंधरा गति ॥ १४ ॥

स हि मत्सुगगशोभं शैवशरा संकरं च मीनागा ।

चित्रं चित्रं युगपद्राजकदम्बं च पीडितं चक्र ॥ १५ ॥

अनुभूतचापभङ्गः पूर्वं पश्चाच्च दृष्टशरभङ्गः ।

बहुगुणभङ्गः सततं चित्रं चित्रं तथापि वीर्योऽसौ ॥ १६ ॥

नन्दारम् । पक्षे—मन्यमामा । ‘मनज्’ मुगनो वृद्धः’ इति । कृत युगभेदः । यस्मिन्निति ।  
 रोहिणी चन्द्रभागेति स्मृति । अपिच इति तत्वायः । ‘शकः स्यादक्षानि मुनीं कां’ इति ।  
 इन्द्राणां बन्धभेदः । निन्दुराज समुद्र इति रामपक्षे । कृष्णपक्षे—जयप्रथः । देवेति निम्न  
 पदम् । शयः किरातः । शयः किरातश्चाति चमत्कारः । देवेशाना वरः श्रेष्ठः । श-  
 वरं नाम तपस्वी रामभक्तो रामायणकथेति तत्वायः । पुरा खल्विति । मुनेष्वग-  
 तिषु च समस्त्वभावः । पक्षे—शोभननक्षत्राणां समानमीन्दर्यम् । ‘रूपं स्वभावे मीन्दर्यं शु-  
 क्लृष्टपशुभेदयोः’ इति । त्रैवातृक आयुश्मान् । पक्षे—तच्छब्दवाच्यः । मुमं पृथग्म् । अ-  
 शोको वृक्षभेदः । पक्षे—महितः शोकाङ्कितो न । गिरि वाचि विगतभ्रमाः । पक्षे—पर्वत-  
 शोभाः । कलमा धान्यभेदाः । पक्षे—कला अव्यक्तमधुग महिता च । अन्यः । पक्षे—  
 धान्यम् । अत्र कतिचिद्वाक्यानि प्रथमोऽक्षमस्थान्येव सतोपातिरंकाशिलितानि न प्रमा-  
 दात् । राक्षसिति । राक्षसादयः सवत्सभेदाः । यातुधानेधर्मैतोपश्रवणं च परिमंख्या-  
 लकारः । ‘हायतोऽक्षां शरत्समा’ इत्यमरः । स हाति । मुगगो मेघः । पक्षे—रक्षिता ।  
 पक्षे—मात्सर्यम् । पीडित भ्रमम् । पक्षे—गृहीतम् । पक्षे—दुःखितम् । अनुभूतेति । धृत्ः ।  
 बाणः । मीवी च । भद्रो नाश इति चमत्कारः । इत्यर्थस्तु शैवधनुर्भङ्गः । शरमग्नौ क-

स जयति कश्चिद्धन्वी वालिस्वर्गगमननिःश्रेणिः ।

छिक्नुसंधित्ताराताटङ्कश्रीः कृपावेणी ॥ १७ ॥

आशुगजातहुताशनसात्कृतलङ्कापुरीतदीशो यः ।

सीतादर्शनकुतुकी सोऽव्यात्काकुत्स्थपुण्यपरिपाकः ॥ १८ ॥

विरहग्निः शान्तिमगात्प्रविशति वह्निं विदेहकुलरत्ने ।

न हि चित्रं सीतायामुष्णेनोष्णं प्रशान्तिमेति किल ॥ १९ ॥

तदनु चित्रभानुप्रवेशनिर्गमपूता सीता प्राप्ताराज्यं राममवादीत्—‘आर्य-  
पुत्र, मायासीतेयमायासिता दुरात्मना रावणहतकेन । तदियं भार्यापदे  
स्थापनीया’ इति । रामस्तु तदाकर्ण्य ‘प्रिये जानकि, एकपत्नीव्रतधरोऽहमिदानीं  
कृतकृष्णावतारस्तारेशमुत्सीमेनां मेनाङ्गजातामिव शिवो भूभृत्सुतामङ्गीक-  
रोमि’ इत्यभाषीत् । ‘राजन्, सैवेयं पद्मावती स एव श्रीनिवासः । तयोरुचित  
एव संबन्धः । कोऽत्र संदेहः । किं विलम्बेन । लिख्यतां लग्नपत्रिका’ इति ।  
अथाकाशभूपतिस्तु सलग्नपत्रं भगवन्तं भागवतप्रमवस्थलां शुक्रं बकुलया  
सह प्रेषयितुमिच्छन्कुमारीप्रसादस्थितां बकुलाम्

भटो गजः करो नीतिरपि वेङ्कटभूपतेः ।

वत्से सदा नरसमा भाति तच्छत्रुवर्गवत् ॥ २० ॥

. कान्ताफालकटाक्षामिरूपवद्राजते सदा ।

रोहिताङ्गोल्लसत्कीडोद्यानं शोपाचलप्रभोः ॥ २१ ॥

विभेदः । गुणतरङ्गः । स जयतीति । ‘निःश्रेणिस्त्वधिरोगहिर्णा’ इत्यमरः । हन्नेति भावः ।  
वालिमारणेन छिन्नत्वम् । सुग्रीवमेलेनेन संधितत्वम् । वर्षः स्रोतः । आशुगेति । आशुगजातो  
वायुपुत्रः । तेन लापितो योऽग्निरिति लङ्गापक्षे । आशुगजातो वाणोत्पन्न इति तदाशपक्षे ।  
काकुत्स्थसंबन्धि । सीतया स्वयमिन्द्रलोकं गतया काचन मायया सीता निर्माय स्थो-  
पिता पञ्चवर्षा रावणेन हतेति सप्रदायज्ञा । मेनाङ्गजाता पार्वती । भट इति । नगो-  
ऽर्जुनः । मधोदकसंपदा सहितः दानोदकसंपदा सहितः । नग मनुष्याः । न विद्यते रमः  
शृङ्गारादि मा सन् यस्य (ः) स नरसमः । न समासः । नीतिशब्दानुसारेण स्त्रीत्वम् । ‘इन्दिरा  
लोकमाता मा’ इत्यमरः । कमलसङ्गोऽनैक्य कविममयप्रसिद्धम् । एवमर्थपञ्चकम् । कान्ता  
फालेति । रोहिताङ्गः कुङ्कुमचिह्नम् । रुधिरचिह्नम् । मीनाचिह्नं यस्य स मन्मथः । मृ-  
गरूपभूषम् । ‘स्थानान्तिकोरुचिद्वेष कोपे रूपकभूषयोः । नाटकादिपरिच्छेदे चित्र-

इति श्रीनिवासगुणवर्णनप्रचुरं राजपुत्र्या सह संलपन्तीमाहूय कणीन्द्रा-  
चलं प्रेषयामास । स च शुकोऽपि मपक्षस्तदहरेव प्राप्य यथाशास्त्रं पूजितः ।

चञ्चलश्रीर्मयी दृष्टः श्रीनिवास तवाहितः ।

अक्षरच्युतियुक्तोऽपि तादृगेवेति विस्मयः ॥ २२ ॥

त्वच्छत्रोरपि तन्नागि मना विन्द्वयिका प्रभो ।

म च संत्यक्तकुन्तलः सा परित्यक्तकुन्तला ॥ २३ ॥

इति मजयशब्दमुदीर्य

प्रतिपाद्य दृष्टितरं म्या गङ्गां भवे स्ववन्तीनाम् ।

जगृहे तदीयकन्यां लक्ष्मीं कृष्णः कलत्रार्थी ॥ २४ ॥

इति बहुश्रुतप्रोक्तश्लोकवर्जं सर्वमपि वृत्तं म्यागमनकारणं च निवेद्य  
तोषयामास । स्थाने खल्वेतत् । न कस्य शुकवाणी तोषहेतुः । पुनश्च  
शुकः श्रीनिवासमाह—‘देव, सर्वमपि वृन्दायकवृन्दमाकाशय । अधुना  
तु सर्वत्र परिपूर्णवाहिनीकः समृद्धकमलः । उत्प्लवमानहरिकदम्बः स्फुर-  
च्चापः ज्याहितकरः शृङ्गाजनेजोपहारकः हस्तमारङ्गनिकरः महाराज इव  
वर्षासमयः समाजगाम । यश्चाञ्जयोनिर्गिव सर्वमस्त्वाकरः, सन्ने इव दृष्टा-  
नेकखद्योतप्रतापः, अनुकूलनायक इव मदावलाकामहितः, भारतरण इव  
हस्तमिन्धुगजः, द्रुपद इव शिखण्डिनन्दनः, दुर्जेन इव भिल्लमेनुः, नाटवनप्र-  
देश इव मत्तधेनुकः, त्वमिव मजानकीतिः आनन्दयति पार्थिनाकटाक्ष इव म-

गुद्रेऽऽ उच्यते ॥’ इति लिङ्गाभेदः । एवमयमवकन । चञ्चलश्रीरिति । चञ्चल-  
स्य वर्णस्य च्युत्या युक्तः चञ्चलश्रीर्भवति । चञ्चलचञ्चलयोगे कार्येणाभादगेवेत्युक्तमिति  
चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु नाशार्थहेतुर्गुणयुक्तः । कदाप्युत्थान नास्तीति भावः । त्व-  
च्छत्रोरिति । तन्नागि तस्य वानता । विन्द्वयिका । काचर्षयिका । कुन्तलापेक्षया कु-  
न्तलस्य विन्द्वयिकत्वमिति चमत्कारः । अन्तर्यम केशाः इति तत्त्वार्थः । शुकवाणी स्मृति च ।  
अधुना त्विति । हरिर्भेकः । चाप इन्द्रचापः । ज्याया भूम्या हितकरः । पक्षे-मी-  
र्यामाहितवर्णः शूरः मूर्धः । राजा चन्द्रः । मारुश्चातकः १० यश्चेति । सत्त्वानि ज-  
न्तवः । पक्षे-सत्त्व गुणभेदः । ‘द्रव्ये पणे वये जन्ती व्यसमायस्त्वभावयोः । गुणे वित्ते सतो  
भावे सत्त्वं गुणानि च त्रिषु ॥’ इति लिङ्गाभेदः । ‘स्वद्योतो ज्योतिरिक्लणः’ इत्यमरः । पक्षे-  
दिनमर्णः सौद्योत इति च । बलाका विमरुण्डिकेति पक्षिभेदः । पक्षे-अबलायीः कामरूप-

र्वम् । अपि चेदानीमसहमानतपःस्थितिविलासा घनश्रीबद्धस्पृहा मि-  
त्रस्य राज्ञोऽपि नानुग्राह्या इति सूचयन्ताविव पुष्पवन्तौ न नयनगोचरीभ-  
वतः । द्रावयन्त इव शुचिचरित्रं मदनगुटिकाधनुमुक्ताः कुमुदकलिका इव  
पतन्ति करकाः । जीवनप्रदेष्वापि चपलाश्चिरं संगतं न बध्नन्तीति कथ-  
यन्त्य इव मेघेषु क्षणं राजन्ति सौदामिन्यः । किं बहुना ।

राधोल्लासनिदानेन ऋक्षराट्पदपहारिणा ।

अनेन हंसरिपुणा देवकीनन्दनायितम् ॥ २५ ॥

देव, अतः कथयामि । जम्बूशोभावहे मुमनःसंदोहमुन्दरे त्वयीव वर्षा-  
वासरे कृतवति दयां शरदि महोत्मवमनुभवतु देवः' इत्युक्त्वा च तदनु-  
मत्या स्वाश्रमं गतवति ऋषिसार्वभौमे शुके वकुलाहस्तापितं पद्मावत्या व-  
सन्तमिव सकलकण्ठशोभं ग्रीष्ममिव शुचिनारमणीयमितं वर्षावासरमिव प-  
योधरसंबन्धमुन्दरं शरत्समयमिव राजच्छन्द्रेणुं हंमन्नमिव स्पृहणीय-  
मित्रकरं शिशिरमिव तपःस्थितिज्ञापकं मौक्तिकहारं कण्ठालंकरणं विधाय  
कदागच्छेच्छरदिति चिन्तयन्

हितः । सेतुः आलुः । पक्षे—मर्यादा । धेनुको दैन्यभेदः । 'धेनुका नु करेणां च धे-  
नावपि च कीर्यते । पुंसि दानवभेदे च' इति सुधा । सर्वं ममस्त जगत् । 'सर्वम्  
शर्वो भगवान्शम्भुः कालजरः शिवः' इति नामनिधानम् । अपि चेदानीमिति । तप-  
श्चान्द्रायणादिः सान्तः । घनश्रीगविरलमपत । मित्रं सुहृत् । राजा मयः । इति चमत्कारः ।  
तत्त्वार्थस्तु धर्मतुः मेघसप्त । चन्द्रसूर्ययोर्गतिवेगुत्प्रेक्षा । 'एकयोक्तव्या पुष्पवन्ता दि-  
वाकरनिशाकरी' इत्यमरः । शुचिचरित्रं विशुद्धचरित्रमिति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु ग्री-  
ष्मचरित्रम् । 'शुचिग्रीष्माग्निहारेष्वापादे शुद्धमन्त्रिण' । ज्येष्ठे च पुमि धवले शब्दे-  
ऽनुपहते त्रिषु इति सुधा । 'वर्षोपलस्तु करका' इत्यमरः । 'चपलश्चरके चले । क्षणिके  
चिकुरे क्षीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे ॥ मानेऽपि चपलापि स्यान्पिप्पल्यां विद्युति स्त्रियाम् ।  
पुंश्चल्यामपि' इति हैमः । संगतं सबद्धम् । राधोल्लासेति । 'राधा विद्युद्विशालयोः । गोप्यां'  
इति हैमः । ऋक्षराट् चन्द्रः । पक्षे—जाम्बवान् । हैमः पक्षभेदः । पक्षे—दैन्यभेदः । दे-  
वेति । जम्बूद्वीपभेदः । पक्षे—द्वीपभेदः । दयेति गमनविषये लोकोक्तिः । कण्ठः । पक्षे-  
कलकण्ठः । शुचयो धवलाः । तपो निर्दोषाः । मणयो मौक्तिकानि । ताभिर्यमिता बद्धाः ।  
'मुक्ताङ्गुदी च तारः स्यात्' इत्यमरः । पक्षे—शुचिता ग्रीष्मता । तथा रमणीयमितं गतम् ।  
भाट्टकालस्येदानीं वर्ण्यत्वात् । सुवर्णतन्तुः । सुहृन्पाणिः । पक्षे—सूर्यकिरणः । 'तपा माघे'

नवरसकमनीये शीतशीतस्वभावे

लसति सुवनसारोज्जृम्भणे वेङ्कटेश्वरः ।

कविरिव नृमृगेन्द्राचार्यवाचां विलासे

विहरति स च वर्षावामरे श्रीनिवासः ॥

इति श्रीमत्कर्वीन्द्रवर्यश्रीवेङ्कटाध्वरिकविगात्रकृती श्रीनिवामविलासचम्पू चतुर्थोच्छ्वासः ।

पञ्चम उच्छ्वासः ।

अथ तस्यां वर्षावामरकलागम्यां क्षीणगमायां गतायां दृश्यादृश्यगौ-  
रपयोधगं हंसकलमन्त्रीरजपदां स्फुटपरिकलितनिर्मलरमां निरवग्रहराकासं-  
पदभिरामाम् अच्छाच्छशुभ्रांशुकगमाप्रकटापलक्ष्यमाणनभत्रमालाम् अननुब-  
न्धुजीवानन्दकाणं रम्भोरुश्रियं दधानां शुकव्याहागमणीयां 'स्फूर्नेष्वन्द्रशा-  
लिनिशाभिरामां ललितमृणालभुजाभुषितां शरदं माक्षादिव पद्मावतीं वि-  
लोक्य द्विगुणितरणरणके श्रीनिवामे मरालकः पपाठ ।

वेणीगुम्फितकमलश्रेणी संसक्तचञ्चरककुला ।

एणीदृगिवानन्दद्रोणी नैवाम कस्य शरदेषा ॥ १ ॥

आमोदितकमलाशयमुद्भूदविभुप्रमादभुषिष्ठम् ।

श्रीकृष्णयोः सर्वावलन्दतु देव शरन्ममयम् ॥ २ ॥ इति ।

अथ तेन प्रथमगमामारगमितेन श्लोकद्वयेन चमत्कृतो बलात्कीयमान

इत्यमरः । नवरसमेति । नैवमा, नवनोदकान । पक्षे-नवमस्याकष्टहारादिगमाः ।  
धनमार्गे मेधुश्रेष्ठः । पक्षे-कपूरम् ॥ इति आधरणाधरावगतितायां श्रीनिवामविलासचम्पू-  
रिकायां पञ्चमागे चतुर्थ उच्छ्वासः ॥

अथ तस्यामिति । 'पद व्यर्जनत्राणस्यानलक्ष्माद्विभुपु' इत्यमरः । अवग्रहः  
प्रतिबन्धः । गता नवरजोनाम् । शुभ्राशुभ्रद्वयस्य कमा किणमपत् । पक्षे-शुभ्रवस्त्रस्य  
रमा शोभा । बन्धुजावः पुण्यभेदः । मदन्त्यापार्गवपदे यो बन्धुगामन्नादशो यो जीवः  
शरीरः । चन्द्रेण सोमेन शालिनी या निशा रात्रिः । पक्षे-कपूरेण । 'निशाभ्या कावनी  
पाता हरिद्रा वरवाणती' इत्यमरः । मृणालभुजा इमेनेति तृतीया । भुजा अदन्तभुज  
एवार्थः । 'मारो रणरणः कामः' इति । वेणुति । 'म्योद्रीणा केसवन्वेऽपि स्रोतसि' इति ।  
'द्रोणा काष्ठाभुवाहिनी' इत्यमरः । आमोदितेति । कमलाशयो बलाशयः । चन्द्र-  
प्रमदता । पक्षे-लक्ष्मीमानम् । विष्णुदश । अध्येति । भारद्वाजः पक्षिभेदः । पक्षे-

इव मदनेन प्रयागमिव भारद्वाजसंचाररमणीयं स्वयशःसमूहमिव लसच्चन्द्रभासंकाशमौन्दर्यकं स्कन्दमिवापहृतकौञ्चमदं, पर्वतैकदेशमाश्रित्य मरालकमवादीदेवः—‘वयस्य, पश्य पश्य ।

चित्रवर्णममुल्लामः सर्वद्विजकुलाग्रणीः ।

शुकः कूजति सानन्दं निखिलश्रुतिमौख्यदः ॥ ३ ॥

इति श्रुत्वा मरालकोऽपि ‘देव, तिष्ठत्वेतच्छुककूजनम् । किमनेनारुंतुदेन देवस्य । तच्छुककूजनं स्मरतु भवान्, यत्कंदर्पकालमर्पदष्टस्य देवस्य पतगराजमन्त्रः’ इति भणति सति ‘साधु भणितं वयस्य इति श्लाघयन्, स्मृतिमात्रकृतसंनिधानं अनन्ताभिधानं द्वावपि मपक्षावित्याह्वय शेषगरुडौ ‘भवद्भ्यां गिरिकृतप्रेमावीसश्चतुर्मुखः शिवश्च सर्वाभरणैः सहागच्छेति वक्तव्यः’ इत्याज्ञाप्य पत्रिकां च दत्वा प्रेषयामास । ततश्च ।

अभूत्पतङ्गाधिपतिः सपत्नो न तद्विचित्रं म यतो गरुत्मान् ।

चित्रं फणीन्द्रोऽपि तथेति यद्वा किं दुर्लभं तुप्यति वाग्देवे ॥ ४ ॥

अथ ताभ्यामाकारिताः सर्वे सवुधा अपि विबुधाः भवेन विभवेन च राजमानाः मानयुक्ता विमानयुक्ताश्च फणीन्द्राचलमगमन्देवाः । तदनु तातागतान्वीक्ष्य ‘देव, एते शतानन्दकौशिकमित्राङ्गजशुकहरिप्रभृतयः सप्रमदाः सयमाः समृगकृत्तिकाश्लेषाः साषाढाः वैश्रवणतत्परा देवा

मुनिः । तत्संबन्धी । लमन्ती चन्द्रभाः स्वर्णकान्तिर्धस्मिन्मं न लसच्चन्द्रभामम् । काशाः शराः । पक्षे—चन्द्रकान्तिसदृशमौन्दर्यावहम् । कौञ्चः पक्षिभेदः शगदि निर्मद इति कविसमयः । पक्षे—पर्वतः । चित्र किमावर्णः शृङ्गादिकेष्वेकः । पक्षे—अद्भुताक्षरम् । वर्णो द्विजादीं शृङ्गादीं स्तुतीं वण तु चाक्षरे’ इत्यमरः । ‘वेदे ध्रुवमि च श्रुतिः’ इत्यमरः । शुको वैयासकिः । अनन्तनामा गरुड इति भाष्यकृतो वृत्तनम् । गिरि वाग्देव्यास्मात् सप्तमी । पक्षे गिरिः पर्वतः । अभूदिति । पत्र गरुदिति चमत्कारः । पत्रिकेति तत्त्वार्थः । आकारिताः । विरभाववाचीति सर्वत्र शब्दतो विरोधः । परिहारस्तु बुधश्चन्द्रपुत्रः । भवः शिवः । ‘व्योर्मयानं विमानोऽस्त्री’ इत्यमरः । देव, एते इति । ब्रह्मेन्द्रसूर्यमन्मथबहिवायवः । प्रमदा वनिताः । मृगादयो नृक्षत्रभेदाः । कुबेरासक्ताः । इति देवपक्षे । ऋषिपक्षे तु—मित्राङ्गजो मैत्रेयः । ऋषभपुत्रः । प्रमदः संतोषः । यमो योगाङ्गभेदः । ‘पात्लाशो दण्ड आषाढः’ इत्यमरः । शास्त्रभवणसक्ताः । अतुला असमानाः । असूरीणाम-



मुनयश्च समागताः । तत्रैते देवाः सकामा अप्यकामाः, देवस्त्रियः सशिवा  
अप्यनुग्राः, राशयः मतुला अप्यनुलाः, ग्रहाः सनूर्यमङ्गला अप्यसूर्य-  
मङ्गलाः । किंचैतौ द्विजराजौ गरुडमुधांशू, मरुन्नियन्तारौ वायुपुरंदरौ,  
नियमिततारौ गुरुसूर्यौ, शिखिख्यातौ स्कन्दवैश्वानरौ, आत्मभुवौ  
मदनचतुर्मुखौ ।

अपि चान्ये केचन शिवा इव ममङ्गलाः गाङ्गेयभूषिताश्च, अग्नय  
इव रोहिताश्चाः सहेतयश्च, ब्राह्मणा इव मत्यामक्ताः मुकुमाराश्च गी-  
र्वाणा इति विष्वक्मेनप्रदर्शितात्रिगंध्य महर्षस्तमजीगदत्—‘मेनापते,  
ग्रथायोग्यमेतानवतारय’ इति । म तु देवेन पूर्वमेवाविनास्तरिताश्चेति वदन्नेव  
निर्गत्य क्षणात्पुनः प्रविश्य व्यजिज्ञपत्—‘देव, मद्रमनात्पूर्वमेव मुम-  
नोवाटिकायां स्थितः पुरंदरः । वरुणस्त्वाकाशगङ्गानिकट एव सानन्दः ।  
धनदः पुण्यजनावामयोग्यं गिरिशिखरमेवाश्रितः । रम्भावने जागरूकस्ति-  
ष्ठति नलकूबरः । भानुः काञ्चनलताभिगमा छायामाश्रित्य क्रीडति ।  
स्कन्दस्तु देवसेनां क्षणमपि न मुञ्चति परेभ्यः शङ्कमानः । चन्द्रस्तारोल्ल-  
सितमण्डपे निवसति । शिवः परितः पर्वतभुवं परिपालयन्ववते । मृत्यु-  
वैङ्कटभूपालवैरिषु स्थापितः । मदनस्तु देवस्य निकट एव धृतशरचापो  
यामिकाव्यापारासक्तः इति विदितमेव देवेन । देव, अन्यत्किंचिद्विज्ञाप्य-  
मस्ति । इन्द्रस्त्वहिर्हेतिवासुकिप्रभृतिः मर्षगणो जिभेति । वायुर्बहुशोक्तोऽपि

महलाः । किं चेति । ‘गरुडे चन्द्रं द्विजराजः’ इति । सूर्यो नैषेन्द्रियनियामक इति  
शाश्वम् । शिखा मयस्तेन स्यातः । पक्षे—शिखावर्तिनि स्यातः । ‘शिखिनी वांछिपावकी’  
इति । अपि चान्य इति । ‘महत्या सितद्वीपाममाया पुमि भेषजे । नपुमकं तु क-  
ल्याणं’ इति मुधा । ‘हेतिः स्यात्तावुधज्वालासूर्यनेत्रमु योर्गति’ इति मुधा । मन्यो ब्रह्म-  
लोकः । विष्वक्मेनो विष्णुमेतापतिः । देव मद्रमनादिति । मुमनमः पुण्यार्णाति त-  
त्पार्थः । देवा इत्यथान्तर्गम् । तेन चमत्कारः । एवमग्रेऽपि १ आकाशगङ्गेति शेषाचल-  
तार्थविशेषः । पक्षे—भार्गागर्था । काञ्चनेति भिन्न पदम् । छायामनातेषम् । पक्षे—काञ्चनलता  
हेमवल्ली । छायाभिधानाम् । ‘शतक्रतो रूपवर्णा देवमेनेति या मुना । मा मेहेन्द्रेण रत्नैर्  
भार्यात्वेनोपपाद्विता । उर्दीर्णमेनापतये महामेनाय मुवता ।’ इति वायुपुराणम् । २ तारं  
जतम् । पर्वतभूः पार्वती । मृत्युर्देवभेदः । पक्षे भगणम् । देवेति । ‘अहिर्बुध्नोऽप्यहिः

नैकत्र तिष्ठति । वृश्चिकराशेः स्थलं न मिलति । पराशरः कन्याराशिनि-  
कटं यथा न गच्छेत्तथा देवेन वक्तव्यः । स्कन्दवृक्षगौ वाहिनीपतित्वे प्रा-  
प्तकलहौ । अपि चायं वैश्वानरोऽश्वेन वैवाहिकानामुदरं प्रविश्य व्याकु-  
लयति । तदत्र का गतिः । इतः परं देवः प्रमाणम्' इति । देवेऽपि स्मेरवदने  
कृतं चतुरालापेन सर्वोऽपि जनः क्षुधातुर इति वद । कथय चतुराननं म-  
द्वचसा' इत्याज्ञापयति विष्वक्सेनोक्तः परमेष्ठी कुबेरमवदत्—'धनार्धिपते,  
देवः श्रीनिवास आज्ञापयति तावन्मानमेषकुम्भराशयो वर्तन्ते । देवानाममृतं  
स्वामिसरसि पुरैव स्थापितम् । काष्ठार्थं दिग्देवताः सन्त्येव । पयोर्थं मेघा  
आज्ञापिताः । अलंकृतयः कविनापिता एव । अन्यदापापनीयं भवति । तस्मा-  
द्भवानेव शरणम्' इति । 'तथास्तु' इति तेनोक्ते गृहीत्वा द्रव्यजातं तत्तद्योग्यं  
जनं तत्तद्व्यापारे नियोजयामास । तथा हि—कामदाने शंकरम्, सुरभि-  
द्रव्यसाधने वसन्तम्, आशुगमनागमनव्यापारे वायुम्, चन्द्राम्बरमणिग्र-  
हणमोक्षव्यापारे स्वर्भानुम्, वनिताजनसत्कारे मदनम्, अतनुदीपप्रबोधे  
चन्द्रम्, आर्याज्ञापालने स्कन्दम्, गीतादिश्रवणे वैश्रवणम्, सर्वव्यापारेषु  
मङ्गलम्' इति ।

सभास्तारेषु मुनिषु देवेषु च नरेषु च ।

'चित्रं चित्रं विशेषेण यद्यासोऽभूत्सभारतः ॥ ५ ॥

ततश्चाष्टवर्गज्ञानमाचरितुं प्रवृत्तस्तत्कालजातलक्ष्माम्मृतिरचिन्तयद्देवः—  
'लोके सपद्मत्वेन सपङ्कोऽपि कासारो भुवनाधारे भवति । सकमल एव  
चन्द्रो दोषाकरोऽपि सर्वज्ञचूडामणिव्याप्तिं लभते । सम एव सर्वैः श्लाघ्यते ।

सर्वेऽप्यहिः क्रूरे' इति । पराशरो दाशकन्यायामासक्तोऽभूदिति कन्याराशेर्भयमिति भावः ।  
कृतमलम् । 'शरुदाहरिद्रयोः । प्राच्यादि दिशि चोत्कर्षे 'काष्ठशब्दः' इति लिङ्गाभट्टः ।  
'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । कविः हुक्रः । तथा हीति । कामदानं मन्मथस्व-  
प्नम् । चन्द्राम्बरमणयः सुवर्णवस्त्ररत्नानीति तत्त्वार्थः । सुधांशुभास्करयोर्मोक्षश्चेति चम-  
त्कारः । अतनुदीपः 'दिवटी' इति भाषा । सभास्तारेष्विति । सभायां रतः । पक्षे—'मह-  
र्षिव्यासरचिते जम्बुद्वीपेऽपि भारतम्' इति । लोक इति । पद्मा कमला मा श्रीरिति  
वतुष्टयं श्रीवाचकम् । पङ्कः पापम् । भुवनं जगत् । इति चमत्कारः । सरोजं कर्दमः जल-  
मिति तत्त्वार्थः । कमलो मृगः । अर्धपुरुष इति चमत्कारः । विषमार्धनारीवरः । 'चण्डी

सश्रीकः स्वयमर्धपुरुषोऽपि चण्डीं वशवर्तिनीं कुरुते शिवः' इति । अत्रान्तरे विदितप्रभुभाव उष्णरश्मि सार्थकयन्त्रिव मित्रभावं प्राप्य करवीरपुरं तत्र च क्षीरपारावारकन्याम्

। 'भाषास्मरहयहेषाशेषाम्बुजलोचनाशिरोभूषा ।

शेषाहितल्पयोषा मैषा मय्यस्तु कलितपरितोषा ॥ ६ ॥'

इति स्तुत्वा तथापि 'आगमनकारणं किम्' इति पृष्ट्वां बभाषे—'देवि, शृणु । देवः श्रीनिवासो भुजङ्गराजशैले निवसतीति ज्ञानमेव खलु । स हि शरीरजातपीडया दूयमानमनाः काञ्चनलताङ्गीं कमलां कमलपाणिमा-  
श्लिष्य पूर्णकामो भवामीति त्वामाह । तदत्र शेषाचलं गतया भवत्या भवितव्यम्' इति । अथ क्षणादेव करवीरपुराजिर्गतयोः सूर्याभिधानरमणी-  
ययोः स्वच्छायाहादकयोः पुष्करोद्भासिकरयोः गगनमध्यस्थितिक्षाद्ययोः शेषाचलनिकटं प्राप्तयोस्तपनक्षीराब्धिकन्ययोः प्रथमागते दिनेशे श्रुतद-  
ष्टतत्कार्यः 'देव, आगता देवी' इति विज्ञापयति तस्मिन्नाश्लिष्य तमाह—

'श्रवणोल्लामकृद्यन्मे ताराश्रामनतत्परः ।

अनुभूतरसाश्लेषः सूर्य जैवानुको भव ॥ ७ ॥'

इति । तदनन्तरं च प्राप्तां तदनुरूपदेहस्थितिमनया मह स्वामिमरसीरे क्षणमासीनस्तां विगलितवेद्यान्तरगमकरोत् । तदनु लक्ष्मीकरकमलला-  
मितनैलः पार्वत्या स्नानार्थमाहूतः स्नानपीठमारूरोह । तदा कश्चिदवसर-  
पाठकः पपाठ—

'वनीभूतैः स्नेहैः प्रथममभिलिप्याञ्जमदना

द्रवीभूतैर्लिप्तं तदनुरमणं मा कृमवर्ता ।

सात्यायनीदेव्यां हिंस्रकोपनश्रेयितोः' इति मुधा । भाषयति । स्मरहयः कां इति क-  
विममयः । हेया अश्वध्वनिः । शरीरे जाता या पादा । मुखेणवर्जितदह यस्याः । लक्ष्मीम् ।  
कमलं पाणी यस्याः । पूर्णच्छः । इति रमया ज्ञानोऽयमर्थः । नृत्वार्यस्तु शरीरजातो मदनः ।  
काञ्चनेति भिन्नं पदम् । लताङ्गी वनितामुलमक्षियम् । पद्मपाणिम् । आकाशराजमुता-  
स्मिति यावत् । पूर्णकाम इति । अथ क्षणादिति । मूयां नवोदा । गगनबहुलम-  
स्थितिः । श्रवणेति । श्रवणमाश्लेषा च नक्षत्रभेदः । तारा गुरुपत्नी । जैवानुको भव  
इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु श्रोत्रम् कर्नाजिका आलिङ्गनम् आयुष्मान् । वनीभूतै-

हृदिस्थैः सुस्नातं सुरसनिकरैश्चित्रमधुना

कटाहस्थैः स्नातुं हिमगिरितनूजद्वयति तम् ॥ ८ ॥

तत्र काचन भीमसेनतनुरिवोत्तिसप्तघटा, काचिद्विन्ध्याटवीव महाकरीरा,  
काचिद्गजपङ्क्तिरिव मदोदकधाराकलिता, काचिच्चकोरीव निशोल्हासितच-  
न्द्रजीवना, काचित्रयीतनुवत्कुङ्कुमरक्तकमलोद्भासितकरा, काचिद्विष्णुवत्पा-  
णिधृतकमला देवं वनिताजनना स्नापयांबभूव ।

अथाकल्पादिभिरात्मानं सत्कृत्य शर्मा शमीमानीय स्थापितनान्दिः  
नारायणपुराभिगमनमतिं चकार देवः । ततश्च शुभयोगनक्षत्रयुजि  
मृदिनपद्मावतीहृद्गुजि मुदिताकाशभृभुजि दिवसे वामभागे वक्त्रेषु च  
लसता कलधौबवर्णनं सरस्वतीपञ्चकेन युक्तः हंसयानः पुरतः चन्द्रवर्णा-  
वहीनमालां शिवावुत्तरतो गजेन्द्रगमनौ दक्षिणतः शर्चापुरंदरौ शरजा-  
तकीर्तिकलितौ वरुणस्कन्दौ पश्चिमतो ययनुः । अन्येऽपि यथायोग्यं निर्ज-  
रहृदयानन्दकन्दौ रतिमन्मथौ च ज्येष्ठापादोज्ज्वलौ पुनर्वसूल्हासिनौ सू-  
र्यमुधाकरौ च ।

मदिष्टदायी नमदिष्टदायी रसानुकूलो नरमानुकूलः ।

लसत्स्वरूपो नलसत्स्वरूपो मध्ये ययौ ताक्ष्यरथः सलक्ष्माः ॥ ९ ॥

एवं क्रमेण नगजाताभिरामं कतिचित्पन्थानमतीत्य, नत्वा च कपि-

रिति । श्लेष्टः प्रेम । पक्षे-तैलम् । रमः प्रीतिर्जलम् । घटः कलशः कृष्णा घटना घटा  
इति च । 'वृक्षभेदे करीरः स्याद्वटः' इति । मदः कस्तूरी । हरिद्रोद्भासितकृपणोदका ।  
कुङ्कुमेन शोणजलोद्भासितपाणिः । पक्षे-कुङ्कुमवन्ध्याणपद्माद्भासितकिरणः । शर्मा शम-  
नान् । ततश्चेति । वक्त्रचतुष्टये वेदमारूपं सगन्तीचतुष्टयम् । (कलः-वन्ध्याक्षम् ४)  
वामभागे वनिता सरस्वती देवी रजतवर्णा एकेति मङ्गल्यतापञ्चकमित्यत्र विवेकः ।  
'सरस्वती नदीभेदे धावाग्देवतयोगिनि' इति । शिवा पार्वती शिवश्चेति शिवौ । स्वर्ण-  
रजतवर्णौ । अर्हानः-उपश्रेष्ठः । शरजातमुदकसमूहः । पक्षे-शरजन्मा पटाननः । ज्येष्ठा-  
पादी मासभेदी । वसु किरणः । ज्येष्ठादित्रयं नक्षत्रभेदः । मदिष्टेति । विरोधः श-  
ब्दतः । परिहारस्तु नमतामिष्टदाश । रसा भूमिः । नरोऽर्जुनः । नलो राजभेदः । अति-  
सुन्दर, इति जगत्प्रसिद्धः । एवं क्रमेणेति । नगजातं वृक्षममहः । पक्षे-पार्वती ।  
'शोमनाक्षर्युक्तं बह्वरं तथा रीतिर्वेदभ्यादिस्तथा ह्याताम् । पक्षे-सुवर्णमुखरी नदी-

लेश्वरम्, सुवर्णमुखरीतिख्यातां शुकाभिधानां व्यक्तिं दृष्ट्वा, नदीं च तीर्त्वा,  
महाकल्पसदृशेन वैवाहिकजनेन केनचिद्विसेन च०सामोदं प्राप्य ना-  
गयणपुरबाह्योद्यानपुष्पवाटिकाप्रदेशम्, दृष्ट्वा च वियङ्गमिपालम्, शान्ते  
चान्योन्यपटवासप्रक्षेपव्यापारे, व्यासस्येव पुराणागमख्यातस्य, कृष्णस्येव  
महाविटपालिश्लाघ्यस्य, मेरोरिव नगललामस्य, मुकृतिन इव महाच्छा-  
यास्थितेः, मुकलत्रस्येव दृष्टप्रसवस्य, समराङ्गणस्येवेतस्ततः पतच्छिली-  
मुग्नस्य, सुरेश्वरस्येव सहस्रनेत्रस्य, चैत्यरमालद्रुमस्यालवाले क्षणमासीनः  
पद्मावत्या विरहविनोदनार्थं कल्पितं मन्दिरमधुवास । तदनु मराल-  
कस्तमुवाच—

‘पाकस्थानं हिरण्यमथलमथ च मधोरुत्सवस्थानमेन-

त्प्रह्लादस्थानमेनत्कविवमतिरियं शम्बरस्थानमेनत् ।

भात्येवं गेहमेतत्पुनरसुरमणीमात्कृतं तादृशं चा-

प्याश्चर्यं श्रीनिवासप्रभुवर विबुधोत्तम ते मोदहेतुः ॥ १० ॥

किंचैषा देव्या धरायाः प्रमादभूमिः चेटी मल्लिका नाम मन्मुग्गेन विज्ञापयति  
देवम्—‘भवत्संबन्धिनो वैवाहिका यथायाग्यं तत्तत्स्थानेषु स्थापिताः ।  
तथा हि—मेघवृषभादयो गोष्ठे, भर्तृदारिकाकण्ठ एव नक्षत्रमाला, रम्भादयः  
प्रमदवने, कविवुधकलानिधयः मुधाधानप्रासादेषु, मौधाग्रे केतुः, मन्दः

भेद इति ख्याताम् । आकल्यो वेपः । सदृशो योग्यः । पक्षे—महाकल्पः । ‘आमोदो  
गन्धर्हर्षयोः’ इति । शान्ते इति । पुराणागमो ज्ञानवृक्षः । पक्षे—भागवतादिः ।  
विटपाः स्थूलशस्त्राः । पक्षे—विटश्रेष्ठाः । प्रमव पुष्पम् । पक्षे—प्रमवः पुत्रः । नेत्रं त-  
न्मन्म् । पक्षे—नेत्राणि लोचनानि । चैत्यो ग्रामद्वारं स्थितो वृक्षः । ‘चैत्यमायतने  
बुद्धविम्बेऽप्युद्देशपादपे’ इति दृढः । पाकस्थानमिति । पाकादयः पत्र इत्यभेदाः ।  
कविरसुरगुरुः । अत एव असुरमर्णाभिर्द्वन्द्वैः मात्कृतम् । विबुधोत्तम देवश्रेष्ठ ।  
इति विरोधः । परिहारस्तु—महानमम् । स्वर्णस्थानम् । चैत्राक्षवस्थानम् । प्रकृष्टसंतो-  
पस्थानम् । सूरिस्थानम् । उदकस्थानम् । असुरमर्णा शक्तिप्रिया ॥ १० ॥ किं चेति ।  
गोष्ठं गोस्थानम् । ‘प्रहभेदे ऽत्र केतुः’ इत्यमरः । नेन्द्रो व्यालप्राही । ‘धनुः प्रिया-  
उद्गमराक्षिभेदयोः शरासने चापि धनुर्धरे च’ इति । ‘जनकः सविता पिता’ इति धन-

सभाबहिर्देशे, भुजङ्गावली नरेन्द्रभवने, अन्ये सर्वेऽपि सुमनोगणा बाह्यो-  
पवने । अपि तु । क्षुः शस्त्रशालायां स्थाप्यमुद्याने वा । तारा आङ्गिर-  
सस्य निकटं प्रापणीया चन्द्रस्य वा । देवेन सह गतः सविता वसुदेवो  
वा सूर्यो वेति वेत्तुमिच्छामि' इति । देवेनाप्यनाकर्णितकेन 'कथय वयस्य  
मरालक, कदा त्रियामा विरमेत् ।

प्रहन्तपीडने योग्यो नूनं कुम्भप्रभाहरः ।

कुचाभोगः सरोजाक्ष्या हनुमानिव राजते ॥ ११ ॥

प्रियकामितमौन्दर्यं विलमत्तारकंक्षणम् ।

पुनः पश्यामि तद्वक्त्रं चन्द्रबिम्बमिवोल्बलम् ॥ १२ ॥

इति चिन्तयन्नेव तां निशामन्नेपीत् । एवं स्थिते 'श्रितकमलवृन्देषु  
मिलिन्देषु कथंकथमपि प्रियचाटुवचनपरिपाटीनिधुवनस्निग्धामु मु-  
ग्धामु, अन्याङ्गनालिङ्गनचिह्नदर्शनकोपसंज्ञानकटुवचनमण्डितामु खण्डि-  
तामु, उषःराचारिजनसंदर्शनचकिततारकास्वभिसारिकामु, कामिमिथुन-  
मनोरथप्रहरणायुधेषु कूजचरणायुधेषु, आप्रातःकालपरिपालनजागरूकश्व-  
शुरदन्तधावमानसमयकृतनिधुवनेषु पांसुलाजनेषु, भक्ष्यभ्रमोत्प्लवमानशेषा-  
चलवानरेष्विव खण्डितद्विजवसनेषु, महाराष्ट्रमैनिकेष्विवाकुलीकृतकु-  
न्तलेषु, बालापचितकुमुमेष्विव नखाङ्कितवृन्तेषु, अपुरोभागस्थितमन्त्रि-  
जनसंलापपरदशवदनवदनेष्विव पश्चात्प्रागितकण्ठमालेषु, ग्राम्यजनपालि-

जयः । प्रहस्तेति । प्रकषेण हस्ताभ्या पाटनम् । कुम्भः कलशः, गजमर्धा वा ।  
पक्षे-द्वावपि राक्षसभेदाः ॥ ११ ॥ प्रियेति । प्रिय च कामितमौन्दर्यम् । पक्षे-  
प्रियको मृगस्तेनामितमौन्दर्यम् । 'प्रियकः पातशालके । ज्ञापि चित्रमृगे चाली प्रियङ्गा  
कुङ्कुमेऽपि च ॥' इति मेदिनी ॥ १२ ॥ एवं स्थिते इति । 'अस्मां चाटुश्चटुः श्लाघा  
प्रेम्णा मिथ्याभिज्ञाज्ञम्' इति । 'परिपाटी'...नुक्रमः' इत्यमरः । 'सुरतक्राडा निधुवन-  
मार्याजनमादुरर्थविदः' इति । 'अकुपितर्यावना मुग्धा' इति रसमञ्जरी । 'अन्याङ्गना-  
सुरतोपभोगचिह्नितः प्रातरागन्धत यस्याः पतिः सा खण्डिता' इति । 'कान्ताधिनी तु  
या गति सकेतं साभिसारिका' इत्यमरः । 'कुङ्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः । अप्रकटितपुरुषा-  
नुरागा परकीया । द्विजवसनमधरः । पक्षे-ःत्राङ्गणवसनम् । कुन्तलाः अलका, देशभे-

तशुकेष्विव किञ्चिन्मलिनपत्रेषु, बहुव्यापारव्यग्रवणिग्जनेष्विवारुणवे-  
ष्टितनीवीषु, मखभङ्गकुपितेन्द्रेष्विव मुक्तपयोधरबन्धेषु, नलकूबरेष्विव  
दन्तदधरम्भोरुषु, नमुचिशूलाघातदूनगजेन्द्रेष्विवायस्तकटेषु, निर्मुक्तेष्विव  
मुक्तकञ्चुकेषु, कौस्तुभेष्विव मनोज्ञमणितोल्लसितेषु, वेनेष्विव गलिताङ्गरा-  
गेषु, अप्रगल्भकाव्येष्विव विभ्रष्टालंकारेषु तरुणीजनेषु, वारुणीमनोवि-  
लासेष्विवानुभूयमानशेषमुरतमुग्धेषु जाते जगन्मङ्गले प्रभातसमये कस्मि-  
श्चिद्राजमन्त्रिणि समागत्य कृतमङ्गलस्नानेन देवेन भवितव्यम् । अयमयं  
त्वरयति देवः कल्याणमण्डपिकाप्रवेशाय वियन्महीपालः सूर्यश्च' इति वदति  
श्रीनिवासस्तु तथा कृत्वा स्वयमेवागत्य राज्ञाकारितः सभां प्रविवेश ।

तत्र तु वैवाहिकानां परम्परं परिहामपेशला वाचः प्रमरन्नि स्म ।  
तथा हि—कन्यापक्षगाः स्त्रियः 'भुजङ्गादत्तमानमे वारुणि, कुङ्कुमेन स-  
त्कुरु भालम् । पितामहाश्लेषपरमिकं सरस्वति, हरिद्रया लिम्प कुचकुम्भौ ।  
चण्डि पार्वति, पुरतो भव । गुरुद्वयपयोधरे तारे, म्यीकुरु वीटिकाम् ।  
तापसहितालिङ्गनेऽरुन्धति, आमन उपविश' इति । तथा च । वरपक्षगा  
वनिताः—

‘पीडितः स्तनभारेण तव पीनपयोधरे ।

धरे वियन्महीपालः सिद्धार्थो भृष्टदप्यभृत् ॥ १३ ॥’

काञ्चन प्रति—मुप्रलम्बन्नि, 'इत एहि । मानङ्गगार्मिनि, किं ब्रूहि ।  
शोपाकरमुखि, कं स्थयम् । 'अधरलमद्रागे, श्रान्तामि' इति ।

दश्च । वृन्त कुचाग्र प्रसवबन्धनं च । कण्टमाला मुक्ताहारो गल्पद्विधः । पञ्चमकरी-  
पञ्चम् । नीवी कटिवस्त्र मलयनं च । कटः कटी गजगण्डश्च । निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः  
सर्पः । कञ्चुकः कुचबन्धनम् । पक्षे सर्पन्तर्विशेषः । मणित् गतिकर्त्तव्यम् । पक्षे—मणिता  
गलत्वम् । अङ्गरागो लेपनद्रव्यम् । पक्षे—वेनः अङ्गपुत्रः । कश्चन गजान्तस्त्युन्नतद्वे-  
शीति पुराणम् । वारुणी शेषभाष्या । 'शेषः संकर्षणेऽनेन उपउक्तंतरेऽन्यवत्' इति ।  
'देवो मेघे सुते रात्रि' इति । कन्यापक्षगा इति । तापेन सहितमालिङ्गनं गृह्य इति  
परिहासः । तापसो वसिष्ठ इति तत्परिहारः । वरपक्षगा इति । 'सिद्धार्थो बुधसर्षपा'

अथ तस्मिन्व्यतिकरे—

त्रय्यन्तर्यदवर्णि यच्च विबुधैराश्लाघि यत्प्रपसै-

राध्यायि ब्रजवल्लभीभिरनिशं चाश्लेपि यत्संभ्रमात् ।

यच्चालम्बि ममुद्रराजमुतथाप्याराधि मदैशिकै-

स्तच्चाक्षालि पदं वियत्रपतिना कन्याप्रदानोत्सवे ॥ १४ ॥

किं च—

अङ्गुष्ठस्य दशाननो नखमणेर्ब्रह्माण्डभाण्डं क्षितिः

स्पर्शस्य प्रणतेः कयाधुतनयः संकुट्टनस्योरगः ।

यात्रायाः पितरो द्युलोकतटिनीपांमोर्महत्त्वं विदु-

र्यस्य श्रीचरणस्य तं नृपवरः प्रक्षाल्य धन्योऽभवत् ॥ १५ ॥

अत्रान्तरे तत्कालयोग्यगीतिकां पपाठ तदुचितां जनः । तथा हि—

‘याः प्रोक्ताः सुरपारिजातहरणे या भूमिजोन्मूलने

याः कंसस्य निबर्हणे कुवल्यापीडस्य याः संहृतौ ।

ताभिः संप्रति नूतनेतरगिरां श्रेणीभिराशास्महे

कल्याणं कर्मनीयनारजदृशोः पद्मावर्ताकृष्णयोः ॥ १६ ॥

क्रोडस्थित्यतिमुन्दरः सर इव स्वरं शचीवत्पुन-

र्यो हर्यक्षगदापनोदनपटुर्विश्वभरानन्ददः ।

लक्ष्मीवत्क्षितिपालशौरिमुनयोः पाणिग्रहे मङ्गलं

दद्यात्पद्मगराजशैलवसतिः क्रोडावतारो हरिः ॥ १७ ॥

इति । भूधृत्पर्वतः । प्रलम्बो हाग्मेदः । अधगो नीचः । अथेति । ‘मपेकं न व्य-  
तिकः प्रकारव्रातयोरपि’ इति । त्रय्यन्तर्येति । त्रय्यन्ता वेदान्ताः । मदैशिकः  
आकण्ठकण्ठीरवाचायाः ॥ १४ ॥ अङ्गुष्ठस्येति । कदाविदामनावतारे रावणः पा-  
ताललोकं प्राप्तो भगवता पदाङ्गुष्ठेन बहुदूरं पतित इति पुराणम् । कृष्णावतारे यत्पादा-  
ङ्गितत्वाद्भूः स्वर्गाधिकी जातेति श्रीभागवतम् । कयाधुतनयः प्रह्लादः । उरगः कालियः ।  
गयाक्षेत्रे विष्णुपादे पिण्डदानेन पितृणामुद्धार इति शास्त्रम् ॥ १५ ॥ याः प्रोक्ता  
इति । भूमिजो नरकासुरः । नूतनेतरगिरौ देशः ॥ १६ ॥ क्रोडेति । क्रोडो वराहः ।  
पक्षे—क्रोडं भुजान्तरम् । हर्यक्षस्य हिरण्याक्षस्य गदायुधम् । पक्षे—हरिर्नृत्त्याक्षणी-  
न्द्रियाणि तस्य गदो रोगः । विश्वभरा भूदेवी । पक्षे—पुमान्मारायणः । ‘गदो भ्रातरि वि-



तिर्यक्तिर्यगपाङ्गपङ्क्तिवलनव्याजत्रपामिश्रित-

स्मेरास्यद्युतिसूचितस्सरकृता वेगातिरेकक्रमा ।

सानन्दा हृदि साम्यसूयकवचोलीकप्रकोपा बहिः,

पार्श्वस्था कमला विवाहसमये दद्याच्चिरं मङ्गलम् ॥ १८ ॥

लेवालीभिरलंकृतो विधिरिव प्रेङ्खलप्रवालद्युति-

वर्णीहस्त इवातिपल्लवकुलप्रेष्ठश्च गाणित्यवत् ।

पद्मोल्लासकरस्तथा हरिरिव श्रीश्रीनिवामप्रभोः

पादः कृष्णवियन्नृपालमुनयोः कुर्यान्महन्मङ्गलम् ॥ १९ ॥

इति । अथ संप्राप्ते मुहूर्ते 'मावधानेन म्येयम्' इति भणति पुरोयो-  
दये, वादयति घण्टां ग्रामगणके, वाद्यमानेषु तुर्येषु, गायन्तीषु तद्देशभा-  
पाकुशलासु चिरण्टीषु, पठत्सु विविधमन्त्रान्ब्राह्मणेषु, आकाशभूपेऽपि  
आनन्दामृतसरोमज्जन्मानसे, पद्मावती देवी स्वाञ्जलिकलिततन्दुलाश्री-  
निवासस्य मौलावाक्षिपत् । देवोऽपि नम्याः ।

अत्रान्तरे राजपुत्र्याः सग्वी मदनकलिका भगमवोचत्—'देवि,  
पश्य पश्य ।

नानारत्नमया इवाञ्जभवया श्रावज्जरेग्वान्विताः

किं चेने प्रमदाश्रुनारमलिताः सच्चन्द्रकान्ताः पुनः ।

लक्ष्मीनायकमस्तकेऽम्बरमणीरत्नेडितान्तन्दुला

मुक्तास्ते तु करप्रवालललिता हृत्पद्मरागान्विताः ॥ २० ॥

'शोश्वायामये नायुधे गदा' इति मुखा । 'विश्वभगोऽन्युते' शके पुनि विश्वभग भुवि'  
इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ लेखेति । लेखा रेखा । पक्षे-देवाः । विभिन्नैश्चा । प्रवालौ  
विद्रुमः । पक्षे-वीणादण्डः । पक्षैवः किमन्यः । पक्षे-विदः । गाणिकानां समूहो गाणि-  
भ्यम् । पद्यम् । पक्षे-पद्या ॥ १९ ॥ 'चिरण्टी तु मुवासीता' इत्यमरः । नानेति ।  
राज रत्नभेदः । रेखा रत्नाजः । नाञ्ज रत्नयोः भेदोऽद्वन्द्वनाञ्जमण्यः । चन्द्रेकान्तो मणिः ।  
अम्बरमणीरत्न मय्युक्तान्तमणिः । मणीशब्दः । मुक्ता मय्युक्तकानि । प्रवालौ विद्रुमः ।  
पद्मरागो रत्नभेदः । इति नानारत्नमय्युक्तोपशानप्रकारः । तत्रार्थस्तु—वज्ररूपा रेखा  
लक्षणव्यञ्जकार्थः । करतलस्थः । नारत्नम् । चन्द्रकान्ताः । हे भगवन्नेति नैवो-  
पनम् । मणीरत्नेरीडिताः स्तुताः । मुक्तास्युक्ताः । प्रवालः किमन्यः । हृदयकमल-

नतः प्रथमं देवो देवीमवलोकयत् । यस्या वदनमिव कुवलयलोभनीयं  
नयनयुगलम्, नयनकुणलवदञ्जमुन्दरं वदनम् । कुचयुगीव घनघटाकारमक्षु-  
लाकुन्तलाली, कुन्तलालीव सारङ्गत्रपादायिनी कुचयुगली ।

किं च कटाक्षः सुतीक्ष्णोऽपि कृष्णः, कुचभारः पर्वतस्वरूपोऽपि गुरुः ।

अपि च मौलिर्वक्रकचोद्गामितः, कटाक्षो नवक्रकचोद्गामितः ।  
केश्यं रविन्दमुन्दरम्, नयनमरविन्दमुन्दरम् । ग्वशोभितो मध्यभागः, नग्नशो-  
भितः पाणिः । वमुधासदृशं जघनम्, नवमुधासदृशोऽधररसः । वदरसंनिभं  
वदनम्, नवदरसंनिभं कण्ठस्थलम् । मन्दो मुग्धभावः, अशनिर्वियोगः ।

अनन्तरं सापि तमपश्यत् । यश्चाकारेण प्रतापेन च स्मरविद्वेषी । यस्य  
च वदने राष्ट्रं च द्विजा मुक्तोपमाः । यस्य च वाहनं मुत्तं च द्विज-  
राजः । यस्य चार्माकरोज्ज्वला गजा उपस्कराश्च । यस्मिन्क्षति क्षितिं  
चित्रभित्तिश्चन्द्रशालासु, बन्धदर्शनं विदग्धमुखमण्डने, पयोधरोच्छेदः  
शरदि ।

किं च प्रमूनानुरक्ता भृङ्गाः, न गजाः । अमानोनोलमिताः सुहृदः, न  
वाचः । विप्रसवोलमिता दशाः, न स्त्रियः । मत्कुणभूषिता गजशालाः, न  
कुड्याः । अस्वेततत् ।

प्रेमान्विताः ॥ २० ॥ देवो देवीमिति । कुवलय भ्रमण्डलम् । घनघटा मेघममहः ।  
पक्षे-अविरलकुर्मर्मा । किं चेति । द्वात्रिंशदपिभेदो इति विरोधः । कटाक्षस्य  
ताक्षत्व नीलत्व च कविसमयप्रतिद्वम् । पर्वत अपिभेदो नारदमित्रम् । गुरुर्वहस्पति-  
रिति विरोधः । अपि चेति । नननकरपत्रम् । 'रविन्दमन्धकारः' इति पदरत्नावली ।  
स्वमाकाशम् । वदरश्चन्द्रः । 'वदरो मानसन्धुः शशिनस्तु त्रिनामक यो वेद मुच्यते शरीरः'  
इति भगवान्भाष्यकारः । नवदरो नूतनशङ्खः । मन्दोऽल्पः । अनेन मध्यत्वमुक्तम् ।  
अशनिर्दम्भोलिः । दुःसह इति भावः । इति तत्त्वार्थः । सापीति । मदनसमानः,  
पक्षे-सूर्यसमानः । चिति, अर्मा इति पदविभागः । कारः गुण्डा । पक्षे-चामीकरं सुव-  
र्णम् । यस्मिन्निति । परिसंख्यालुकारः । 'भित्तिः कुड्ये च भेदे च' इति । बन्धः काव्या-  
दिषु प्रसिद्धश्छापपदादिः । विदग्धमुखमण्डनं अन्यः । किं चेति । मूना हिमा । मानेनाना  
नेत्यमानो वा उल्लसिताब्जं कर्मधारयः । पक्षे-अमानानाः प्रतिषेधे । त्रिप्राणां सवो  
यक्षः । पक्षे-प्रसवो गर्भमोचनम् । 'मत्कुणः खट्वाकाटे निर्विषाणगजे विदग्ध-

शश्वद्यः सुरसौमिकः कमलिनीवर्गं न विस्मापये-

त्तत्पाणिश्च तदीक्षणव्यतिकरो रागानुबन्धोज्ज्वलः ।

स्वीचक्रे कमलापतिस्तदुभयं पूर्वं बबन्ध स्वयं

कामार्तः किल साहसादिव गले माङ्गल्यसूत्रं ततः ॥ २१ ॥

ततश्चातिक्रान्ते लाजहोमविधौ वियद्गूपालः सादरं श्रीनिवासमजी-  
गदत्—

‘आशेषाचलमासमुद्रममर क्ष्मां पालयाद्राविडं

क्षोणीशाश्वरथेभपत्तिवमुद्राज्यं सकोशायुधम् ।

अन्यत्किञ्चिदपि प्रदेयमवनौ देहश्च ये बान्धवाः

सर्वं तेऽद्य समर्पितं तदधुना त्वमुद्रया मुद्यताम् ॥ २२ ॥’

किं च वराहदेवो नागतः, प्रायेण भूदारतया मयि माभ्यसूय इति भाति ।

अथ चागतेषु यथाविभवं यथोचितं सर्वेऽपि संमानिताः । शेषाय क-  
ञ्चुकः, इन्द्राय चामरश्रीः, चन्द्राय नक्षत्रमाला दत्ता । अन्येऽपि च देवाः  
मुमनसो जाताः । परं केनचिज्जातिहीन इत्युक्तत्वाद्वामन्तोऽमुमेना आमात् ।  
शेषो दीर्घिष्ठ इत्युक्तत्वादहितोल्लामिनोऽभूत् । बहुभक्षणाद्विधानरः सहे-  
तिर्जातः । तत्र मम को वापराधः ।

अपि च देवस्य पुत्री गङ्गा नलिनी वा मालती वा न संदेहो गतः ।

• अन्यच्च किञ्चित्कालमत्र स्थितेन भविष्यम्’ इति ।

तच्छ्रुत्वा देवोऽपि केचित्स्मेरवदनः प्राह—‘आर्य, मनमात्रैर्वनं स्थितं  
जानातु भवानधुना त्वमनुजभातु वराहदेवाभिवन्दनाय यामि शेषाचलम्’  
इत्युक्त्वा च कथंकथमप्यभिनवकन्याविग्रहदूतौ धरावियद्गूपालौ मान्त्वय्य

पुरुषे’ इति । शश्वदिति । शश्वत्सदा । ‘शश्वदाथ पुनर्गथं च सदायं शश्वदुच्यते’ इति ।

‘शश्वदाता मुख वम’ इति प्रयोगश्च । मुष्ठा शोभनप्रातिः । उष्मिकाङ्गलीयकं यस्मिन् ।

पक्षे—शोभनशूहारमतगदः । कमलिनीं पद्मिनी । न विस्मययेदिति कौकः । विस्मापये-

देव । पक्षे—ऊ अलिनीनां भृङ्गाणां वग न विस्मापयेदित्युक्ताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अर्थात् ।

कञ्चुकः कवच इति तत्त्वार्थः । मपन्वग्विशेष इति च । चामरा राज्ञीचद्वयज्ञकाः ।

पक्षे—अमरा देवाः । ‘मुमना मालती प्रातिः’ इति । ‘दीर्घिष्ठो दन्दशृङ्गो विलेखय’ इ-

त्यमरः । अहिना सर्पत्वम् । हेतिर्ज्वाला । पक्षे—इतिः पादा । जानिपद्यपुष्पयोर्भेदाद्वि-

सपरिवारस्तेनाज्ञप्तः पद्मावत्या सह निर्गत्यागस्त्याश्रममासाद्य गरुडवर्जं  
सर्वानमरगणामनुज्ञाप्य फणीन्द्राचलमगमत्कमेण ।

तावुभां श्लाघ्यमुरतौ सततं प्रमदोऽज्ज्वलौ ।

श्यामौ पद्मावतीकृष्णौ रेमाते पद्मगाचलं ॥ २३ ॥

श्रीनिवासोऽन्यविद्वद्भ्योऽलंकारान्कटकादिकान् ।

कवये वेङ्कटेशाय श्लेषमेव हि दत्तवान् ॥ २४ ॥

सत्कविना येन यथा परुषाक्षरमित्रभावहृद्येन ।

जनता मुखिता सततं वेङ्कटभूपालचन्द्रेण ॥ २५ ॥

गुरुगुरुकृपयायं दुष्करं स्तोकलोकैः

प्रकटितनिजकीर्तिः सादरं वेङ्कटेशः ।

चिरसमयहृदिस्थं पूरयन्काव्यमेत-

त्कविरिव च तदिष्टं श्रीनिवामः कृतार्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमच्छ्रेयकाव्यपारावारगमननांकायमानचरणाभिवन्दननृ-  
कण्ठीरवाचारसूत्रिहीरान्तेवास्यन्यतमस्याङ्किष्टृष्टिरचनापटोः स्व-  
कीर्तिकदम्बधवलितदिग्भस्तिवेङ्कटगिरिनिवासिवेङ्कटक्षमापालयुग-  
लाश्रितस्याप्रयासापादितसाहित्यकलस्य कविमशकशिशादेशिकचर-  
णसरसीरुहसमर्पितनिजमुकृतस्य वेङ्कटेशस्य कृतिषु पूर्वश्रीनिवास-  
विलासो नाम श्लेषोत्तरकाव्यबन्धः पर्याप्तः । पञ्चम उच्छ्वासोऽयम् ।

पूर्वार्धः समाप्तः ।

रोधः । द्वितीयमपि तन्नामेति पक्षारः । गरुडस्य मत्वे सर्पाचलभयाभाव इत्यतः 'गरुडव-  
र्जम्' इत्युक्तम् । तावुभाविति । सुगत निधुवनम् । पक्षे-गुरता देवत्वम् ॥ २३ ॥

श्रीनिवास इति । श्लेषमलंकारभेदम् ॥ २४ ॥ सत्कविनेति । अपरुषा कोप-  
रहितेन । अक्षरमित्रभावो नाशरहितसुहृद्भावः । पक्षे-अनुप्रवर्णशय्या(ः)मदमः ॥ २५ ॥

गुर्धिति । स्तोकलौका अलग्नानाः ॥ २६ ॥ इतीति । श्रीमदिति । नृकण्ठीरव  
भावायः कवेर्गुरुः । अन्यतमो यः कश्चिन् । वेङ्कटगिरिः शेषाचलो ग्रामभेदश्च । वेङ्कट-  
क्षमापालः श्रीनिवासः देशमुखवेङ्कटगयश्चेति गृह्यलम् । कविमशकशिशाश्चेति म्वाहकारस्व-  
ण्डनोद्भिः । 'पूर्वश्रीनिवासविलास इत्यनेन 'उत्तरश्रीनिवासविलासोऽध्यास्त' इत्युक्तं भवति ॥

इति श्रीधरणाक्षरभूषणविरचिता पूर्वश्रीनिवासविलासव्याख्या पर्याप्ता ।

## उत्तरभागे

प्रथम उच्छ्वासः ।

छत्री यस्त्वचलेन गोपरमणीवक्षोरुहैः कन्दुकी  
 यो वै कालियनागनायकफणाभोगेन रङ्गी च यः ।  
 देवैः किकरिणेऽब्धिना भवनिने नागेन पर्यङ्किणे  
 कालेनायुधिनेऽण्डजेन रथिने देवाय तस्मै नमः ॥ १ ॥  
 सर्वत्र मुमनोवृन्दे रमसौग्ध्यशालिनि ।  
 पद्मं नृसिंहसूरिश्च ममामोदाय कल्पते ॥ २ ॥

अथ कदाचित्स्वामिमरसो नातिदृगे कस्मिंश्चित्स्थलतामण्डपे श्रीमत्या पद्माव-  
 'त्या सह विहरति तत्रभवति श्रीनिवामे, 'देव, इतः किञ्चित्प्रमत्तु दृष्टिः ।  
 प्रणमत्ययमत्र विपुलकटकोन्नतिर्गाधिराजः, अत्र नगाधिराजश्च भृभृत् ।  
 अत्रायं महाप्रतापशाली नलः, अत्रायमनलो देवः । अत्रायमगदः पुन्दरः,  
 नागदो गरुडः । अयं भोगहृद्यो वासुकिः, नभोगहृद्यः सृगः । अत्रिनयनसमुद्भवः  
 भृकन्दः, अत्रिनयनसमुद्भवश्चन्द्रः । मन्त्रिनन्दन ऋष्यशृङ्गः । अत्रिनन्दनो  
 दुर्वासाश्च' इति निवेदयति वेत्रपाणां 'नालललितेऽतिवाधितरागे शंकरा-

## उत्तरविलासः प्रारम्भः ।

छत्राति । अचलो गोवर्धनगिरिः, तेन उग्रवान् । रङ्गी नर्तनस्थानम् । नागः शेषः ।  
 कालो दुर्गा देवः । आयुध मुद्रशालय यस्य । 'कालोऽयं चक्रः कालः' इति यमकमा-  
 तमे । 'कालः कालनाम्ना दुर्गा' इति यदुपनिषासायाम् । यद्वा—कालः कालचक्रम् ।  
 'कृष्णमयत्र चित्रं क्षितिमरहरणं कालैश्चक्रायुधस्य' इति श्रीभागवतम् ॥ १ ॥ स्वर्ध-  
 त्रिति । मुमनसः पुष्पाणि भेदेवाश्च । रमो देवः । मरुत इति यावत् । नवरत्नः प्रेम  
 वा । सौगन्ध्य परिमलः । पद्मे—चारुत्वम् । ताभ्यां शान्तिः शोभमानम् । 'चारुत्वमपि  
 सौगन्ध्यम्' इति रत्नमाला । 'शङ्कागदो विधे वाधे गुणे गणे इवे रमः इयमस्त्र-  
 जयन्त्या । 'आमोदो गन्धहर्षणोः' इति मुधा ॥ २ ॥ तत्रभवानपृथ्वः । 'देवतः  
 किञ्चित्प्रमत्तु दृष्टिः' इत्यस्य 'इति निवेदयति वेत्रपाणां' इत्यग्रे वक्ष्यमाणेनान्वयः ।  
 गाधिः राजभुदः । नगाधिराजो हिमवान् । 'मन्ये च कटकोऽस्त्रियाम्' इति पदरत्नावली ।  
 पद्मे—'कटकोऽस्त्रा नितम्बोऽङ्गः' इत्यमरः । 'देवो मुने मुर रीति' इति मुधा । अग्रे  
 पर्वत इति खण्डयतीत्यगदः, नागदः सर्पखण्डकः । भोगः फणा । नभसि दृश्यन्तीति  
 नभोगाः । चन्द्रोऽत्रिनेत्रादुत्पन्न इत्याद्याः । 'नयनमुद्भितं ज्योतिरत्रे' इति जगद्गुरः ।  
 मन्त्रिणो गृज्वानः । नन्दको हर्षकः । तल्ललितेत्यादिविशेषणत्रयं गानस्य स्तनस्य

भरणमिलिते चित्ररथगाने भव दत्तावधानः' इति संप्राप्तहरितत्वे ऋषि-  
रूपे, तथैव 'तादृशे षड्वावर्तास्तनद्वन्द्वे च' इति पक्षिरूपे भणति शुके, 'सू-  
र्यनन्दनत्वान्मन्दः' इति च्छायापुत्रं 'नतापकारित्वात्कलङ्की' इति चन्द्रं  
'सहेतित्वात्कृशानुभावमावदति' इत्यग्निमपहसत्सु विदूषकेषु, उद्यानद्वा-  
रपः सविनयं व्यजिज्ञपत्—'देव, द्वौ भूदेवावागतौ देवं द्रष्टुमिच्छतः ।'

**श्रीनिवासः—**शीघ्रं प्रवेशय ।

ततस्तावागत्य यथाविधि कृतोपचारावुपविशतः स्मः ।

**प्रथमः—**

शङ्खचक्राब्जकरयोर्यात्रात्रासितहंसयोः ।

लसत्पयोधरद्युत्योर्दम्पत्योर्भद्रमस्तु वाम् ॥ ३ ॥

**द्वितीयः—**

कल्याणः कल्याणी च ताक्ष्येण ताक्ष्यां लम्बमौलिकोद्दामहारेण हारी ।

रमाकाश्यपीचार्वपाङ्कुरपाङ्की म देवोऽस्तु मद्वाचि दत्तावधानः ॥ ४ ॥

**श्रीनिवासः—**निर्वृता वयमार्शभ्याम् ।

येति बोध्यम् । तालः कालक्रियामानम् । पक्षे—वृक्षभेदस्तेन तत्फलं प्राप्यम् । रागो  
ब्रह्मवादिः । पक्षे—अनुरागः । शंकराभरण रागभेदः । पक्षे—मुखकारालकारः । 'शुकः  
स्याद्रक्षसि मुनौ कीर्ति' इति रत्नमाला । हरेर्नारायणस्य तत्त्वमनारोपितत्वं विष्णुगुरु-  
पमिति यावत् । पक्षे—हरिद्वर्णत्वम् । मूर्धन्यादिवाक्यत्रये ताम्यरमो ज्ञेयः । मूर्धना  
ज्ञानिनां अनन्दनत्वान्मन्दो निर्माण्यः इति हास्यम् । तत्त्वार्थस्तु—सूर्यपुत्रत्वाच्छानिरिति ।  
एवमग्रेऽपि । नतानामपकारी । कलङ्की अपवादयुक्तः । पक्षे—तापकारी न, चिद्रवान् ।  
इतिः पीडा तथा सहितः सहर्षितः, कृशानुभावम् अल्पसामर्थ्यम् । पक्षे—हेतिर्ज्वाला,  
कृशानुरमिरिति । शङ्खेति । वांयुवयोः । शङ्खानां वलयानां चक्रं समहन्त्युक्तः अचक्र-  
करो यस्य इत्याद्यपक्षे । 'शङ्खो ललाटास्थानि च वलये चार्चयाम' इति । पक्षे—स्पर्शम् ।  
यात्रा गमनम् । पक्षे—दिग्विजयाय गमनम् । हस्ते दैन्यभेदः । श्रान्तनादो पयोधरौ  
इत्यमरः ॥ ३ ॥ कल्याणैरिति । बह्वर्षह्वानानि चमत्कारार्थः । भूषणवर्णानि तत्त्वार्थः ।  
अग्रेऽप्येवमेव । 'कल्याणो भूषणे षण्' इत्यमरः । ताक्ष्योऽस्यान्नाति ताक्ष्यां गरुडवान् ।  
पक्षे—सुरङ्गी । 'सुरङ्गगरुडौ ताक्ष्या' इत्यमरः । हारी हारवान् । पक्षे—मनोहरः । 'व-  
क्षोर्जीभश्च हारिणी' इति चन्द्रालोके । अपगतमहं शरीरं यस्य सोऽप्राप्तो पवनः । त-  
द्वा । कामीत्यर्थः । काश्यपी क्षितिः ॥ ४ ॥ 'मुखनाशी तु निर्वृता' इति । 'आर्शहर-

प्रथमः—भवद्वेषिणश्च ।

द्वितीयः—सदाश्लेषविचक्षणो भवानिति द्रष्टुमुत्कण्ठितं नश्चेतः ।

तच्छ्रुत्वा साहित्यसारमञ्जूषा कमलिनी प्राह—‘न केवलं वचसामेव,  
किं तु वनितानामपि ।’

श्रीनिवासः—बहुवचनेनालं कुप्येद्देवी ।

कमलिनी—देव, कुपिता कुलजा कान्ता तमकनकमालिकेव कोपाग-  
मेऽधिकां रुचिं वहति ।

श्रीनिवासः—क स्थितियुवयोः ।

द्वावपि भणतः—

‘नदी वेगवती दिव्या नागाचलविभूषणम् ।

देवं स्यात्तारकानन्दो यत्र मा नः पुर्ण प्रभो ॥ ५ ॥’

श्रीनिवासः—तत्र कीदृशराजा ।

द्वावपि—

अहीनगुणभृद्भ्राति नगनुग्रहकारकः ।

गजदानधुरीणश्च नवत्यो राजशेखरः ॥ ६ ॥

गदंश्यां गभवागभिलाषयोः’ इति । श्लेषोऽयकारभेदो वचःपक्षे । वनितपक्षे तु-  
आक्षेप आलिङ्गनम् । कुपितेति । रुचिमभिलाषं कान्तिं च । ‘अभिवर्द्धे  
स्पृहायां च गभस्ती च संचः स्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘यत्काशी काशी च गुणपद-  
णिता’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । ‘नदी—’ इत्यादिश्लोकत्रयमुभयपक्षमिति ज्ञेयम् । तथा-  
र्थः—यत्र काश्याम् । वेगवत्यभिधाना नदी दिव्येति भक्तिवादः । नागाचलो हस्ति-  
गिरिस्तस्य भूषणस्थानीयम् । देवं वरदराजः । तारका कर्तारिका । चक्षुगानन्दजननी  
म्बराति भावः । मा पुर्ण काशी नोऽस्माकमिति एकस्याभिप्रायः । यत्र काश्यां वे-  
गवती दिव्या नदी अमर्येतगङ्गा भागीरथी । वनं इति शेषः । नागाः सर्पा एवा-  
चक्षलालकारो यस्य स विश्वनाथः । सततप्राणयोग्यत्वात्सर्पलालकारस्याचलत्वं न तु  
जहत्वेन । तारकमन्त्रोपदेशेनानन्दः । मा पुर्ण काशी । इति द्वितीयस्याभिमतिः ।  
इत्यतः ‘द्वावपि भणतः’ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥ राजशेखरो भूषणः । गजदानं करिततर-  
णम् । अन्यस्त्वष्टम् । इति काशीपक्षे । पक्षे—चन्द्रचौहः । अहीनां त्रयाणामिनः श्रेष्ठः

१. ‘कमलिनी’ इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वितत्वं परिकल्प्य ‘प्रथमः—’ इत्यपि वक्षितं क्वचित्,

२. ‘कीदृशो’ ख. ३. ‘कारः’ ख.

श्रीनिवासः—प्रजा च कीदृशी ।

द्वावपि—

उज्जृम्भन्मालती मौलौ भोगिभोगाः करे स्थिताः ।

उत्तसे चाञ्जकलिका यत्र संस्थितिशालिनाम् ॥ ७ ॥

कमलिनी—(सस्मितम् ।) अहो चतुरता कवितायाः । यत्काञ्ची काशी च युगपद्वर्णिता ।

अत्रान्तरे कंचन भृङ्गं मितमरोजमलंकुर्वाणं दृष्ट्वा श्रीनिवासः प्राह—

नदनिकं वक्ति मारङ्गः पुण्डरीकसर्मापगः ।

इति । तच्छ्रुत्वा द्वयोरेकः—देव,

निकटस्थेऽभयोऽस्म्यद्य मारङ्गवरदे त्वयि ॥ ८ ॥

द्वितीयः—

वरदस्तद्युगलयोः श्रीनिवाम भवानिति ।

कमलिनी—

केशौरास्येन च हता म्रिया ते संपदावयोः ॥ ९ ॥

शेषः स एव गुणो मौलौ न विभर्ताति तथोक्तः । नरोऽर्जुनः । गजदान गजामुरत्वण-  
नम् । 'इनः सूर्यं प्रभावपि' इति ॥ ६ ॥ यत्र का-याम । संस्थितिर्नामः । उज्जृम्भन्ती  
जृम्भणोन्मुखा । मालती जातिपुष्पम् । सर्वे शृङ्गारिण इति भावः । पक्षे—यत्र का-  
श्याम् । संस्थितिर्मरणम् । मालती गङ्गा । काश्या मत्ताना शिवमारूप्यमिति कार्त्त-  
खण्डे । 'मालती च मलापहा विष्णुपादाब्जसभता गङ्गा' इति पुराणम् । 'उत प्र-  
काशे वियोगे च' इति । भोगिनां धनिना भोगाः सुखानि । 'भोगो धने [सुखे] पुंस्' इति सुधा । करे स्थिता इति लोकोक्तिः । त्वार्थाना इति भावः । पक्षे—सर्पाणा पणाः ।  
अञ्जकलिका पद्मकोरकः । पक्षे—चान्द्रक्षारकम् । 'चद्योत्पन्नितचन्द्रचारुकलिका' इति प्राचीनप्रयोगः ॥ ७ ॥ नदन्निति । 'मितमरोजं भृङ्गः' इति श्रीनिवासमिप्राय निगद्य, एकः कविः 'व्याघ्रः, कुरङ्गः' इत्यथ परिकल्प्योत्तरं वक्ति—निकटस्थ इति,<sup>१</sup> त्वयि निकटस्थे सर्मापवतिनि मति अहमभयोऽस्मां । वदति शेषः । तत्र हेतुगर्भ-  
विशेषणमाह—सारङ्गेति । कुरङ्गवरद इति चमत्कारः । गजेन्द्रवरद इति तत्त्वार्थः । 'सारङ्गात्तत्वे भृङ्गेऽनुरङ्गे च मत्तङ्गे' इत्यभिधानमात्रा । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना' इत्य-  
मरः ॥ ८ ॥ 'सारङ्गो गजेन्द्रः, पुण्डरीकः कृषिभेदः' इति पूर्वार्थमाभेदय द्वितीयः क-  
विरुत्तरं वक्ति—मद इति । तद्युगलयोर्गजेन्द्रपुण्डरीकयोः । गजेन्द्रवरदः पुण्डरीकव-  
रदश्च भूवर्णनिति [भावः] । श्रीनिवासाभिप्रायानुसारेण कमलिनी वक्ति—केशौरिति ।



आकर्ण्य च दरदलितसितसरोजदामोद्दामगर्वसर्वकषेण कटाक्षकलापेन  
नन्दिततद्वाचि देवे, प्रसन्नमनसं विदित्वा प्रथमः—

हस्तश्चापं त्यजति वहतो लोचने जीवनाशां

चित्रं चेतस्त्यजति रसना वाञ्छति त्वद्रिपूणाम् ।

हंहो गां च त्यजति वदनं स्वीकरोत्युत्तमाङ्गं

युद्धे जातो गुणविनिमयः श्रीनिवामक्षितीन्द्र ॥ १० ॥

द्वितीयः—

विज्यश्च चापवदये रथवद्विचक्रो

बाणालिवद्भजति हन्न विलक्षभावम् ।

म्वस्यैव सौम्यतनवच्चपलायमानः

श्रीश्रीनिवाम नृपचन्द्र नवारिवर्गः ॥ ११ ॥

पुनः प्रथमः—

नेत्रयोः शरजालानि कीर्त्यो चापश्रियं वहन् ।

ज्याकर्षणपरः शत्रुर्दृष्टः श्रीवेङ्कटप्रभोः ॥ १२ ॥

अर्थः स्पष्टः ॥ ९ ॥ हस्त इति । गुणविनिमयो न्यायः । हनन् शरामनन्यागः,  
लोचनयोः शरामनवहनमिति गुणव्यन्यासोपपादनप्रकारः । अर्थाश्चरमिन्गुलम् । तन्वा-  
र्थस्तु—चेति भिन्नं पदम् । अपां समष्टि आपम् । युद्धे तव रिपुः शरामनं त्यक्त्वा रुद-  
तीति भावः । ‘कारुण्यापं त्रिदशपरिपक्वात्म्यमयं’ इति भोजनपदप्रयोगः । एवमग्रेऽपि ।  
जीवनाशां प्राणच्छाम् । पक्षे—जलाशाम् । गा वचनम् । पक्षे—भूमिम् । उत्तमाङ्गं  
शिरः ॥ १० ॥ ज्या क्षितिर्गति अरिवर्गपक्षे । चापपक्षे तु—मीमांसा । एवमग्रेऽपि । चक्रं  
सैन्यम् । पक्षे—रथाङ्गम् । विलक्षभावो विस्मयान्वितत्वम् । पक्षे—च्युतशरव्यन्त्रम् । ‘विलक्षो  
विस्मयान्विते’ इत्यमरः । ‘लक्ष लक्ष्य शब्दं च’ इति च । ‘च’ इति, ‘पलायमानः’  
चेति पदद्वयम् । अर्थः स्पष्टः । पक्षे—चपला विद्युत् ॥ ११ ॥ शरजालं बाणकदम्बं  
चमत्कारार्थः । जलममहमिति तन्वार्थः । एवमग्रेऽपि । चापश्रियं धनतुल्यमीम् । पक्षे—  
चेति भिन्नं पदम् । अपश्रियमपगतमपदम् । ज्या मीमांसा । पक्षे—भूमिः । अपकीर्णियुक्त-  
स्नवारी दक्षकृषिय्यापागं करोतीति भावः ॥ १२ ॥ प्रतिर्कूलं प्रतिक्षणम् । अरिपक्षे-  
रसो जलम् । श्रीनिवामपक्षे तु—टङ्गरादिः । रसा भूमिर्वा । वाहिनी नदी । पक्षे-  
सेना । ‘तर्कविद्या च सेनायां वाहिनी’ इति । भूतकटकेषु पर्वतानितम्बेषु । पक्षे-

१. ‘जाते’ क. २. ‘प्रभो’ ख.

द्वितीयः—

प्रतिकलमनुभुक्तरसो बाहिन्यनुकूलगमनकृतचित्तः ।

निरति मवानिव तेऽरिर्भूभृत्कटकेषु वेङ्कटक्ष्मेश ॥ १३ ॥

श्रीनिवासः—

चक्रं वा श्रियमपि वा ताक्ष्यं वा शेषनागराजं वा ।

दद्यां सत्कविवर्यौ तुष्टेन हृदा न चात्र संदेहः ॥ १४ ॥

साहित्यसारमञ्जूषा कमलिनी प्राह—

मधुरालापद्विजकुलमुपक्षपातकमुन्दरप्रकृतिः ।

भूभृत्पुनर्गगाद्रिदृष्टः श्रीश्रीनिवासभूपश्च ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वा द्वावपि—

अरिरूपं चक्रं श्रीरधिकमलम्भा पतत्ययं ताक्ष्यः ।

नागो विषमहितोऽयं दययालं श्रीनिवास भूप तव ॥ १६ ॥

ततश्चातिभूमिं गतः संतोषेण बहुधा संमान्य महाकवी—

विना सुरमणीं देवः सर्वार्ण्याभरणान्यदान् ।

नथा पद्मावती ताभ्यां ददौ स्वं नायकं विना ॥ १७ ॥

राजन्यसैन्येषु । 'भूभृद्भिधरे नृपे' इत्यमरः ॥ १३ ॥ चक्रं राष्ट्रमिति श्रीनिवासाभि-  
प्रायः । सुदर्शनमिति ज्ञानोत्तमप्रायः । अत एवास्यान्तराक्षेपे 'अरिरूपं चक्रम्' इत्याद्यु-  
च्यते । एवमग्रेऽपि । श्रियं संपदम् । पक्षे—रमाम् । ताक्ष्यमश्वम् । पक्षे—गरुडम् । श्वे-  
तनागराजं गजेन्द्रम् । पक्षे—शेषम् ॥ १४ ॥ भूभृत्सु पर्वतेषु राजसु चेत्यर्थद्वयम् । द्वि-  
जकुलं पक्षिसमूहः, ब्राह्मणवंशश्च । पक्षपातः पक्षाभ्यां पतनं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥ चक्रं  
सुदर्शनम् । अरिरूपं शत्रुस्वरूपमिति निन्दा, अरयुक्तत्वरूपमिति तत्त्वार्थः । एवमग्रेऽपि ।  
श्रीः रमा । अधिकं यन्मलं तत्रस्था । पक्षे—अधिशाब्दोऽधिकार्थकः । ततश्च—अधिकृ-  
कमलवस्तुतिः पद्मावती यस्याः । ताक्ष्यं गरुडः । पतति शक्यभावात् । पक्षे—उड्डी-  
यते । नागः शेषः । विषमश्च हितश्च । पक्षे—विषेण महितः ॥ १६ ॥ विनोति ।  
सुरमणीं शोभनवनिर्गुणं पद्मावतीं विना । पद्मावती अप्याभरणनिविशेषत्वादिति भावः ।  
स्वं निजं नायकं णति भीतिवोसमिति चमत्कारार्थः । तत्त्वार्थस्तु—सुरमणीं कोस्तुभम् ।  
मणीशब्दः । 'मुन्दाक्षरमणीयस्त्रिभू' इत्यनन्तभट्टः । नायकं हारमध्यमणिम् । मातृ-  
स्यसूत्रस्यमिति भावः । 'नायको नेतरि भेष्टे हारमध्यमनावपि' इति विश्वः ॥ १७ ॥

ततस्तयोर्यथास्थानं गतयोर्हंसशुकयोर्महाकव्योर्देवोऽपि पद्मावत्या स-  
हान्तःपुरमभजत् ।

जृम्भन्नवरसोल्लासा नानाबन्धमनोहरा ।

मदीयकवितेवेयं क्रीडा रेजे तदा तयोः ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिमहाकवीन्द्रकृता श्रीनिवासविलासचम्पूकाव्यं उत्तरभागं  
प्रथम उच्छ्वासः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

अन्यदा तु कचिच्चक्रग्रहणव्यग्रया चरणमुग्वरक्तराजहंसमिथुनविघटनप-  
रया मानितकविनिकरया अनिमिषकदम्बदत्तकटाक्षया अनुगृहीतपुण्डरी-  
कया लालितकमलाशयया स्वसमानचर्यया देव्या पद्मावत्या 'सह कुत्रचि-  
त्सरसि विहृत्य तत्तटभुवि अक्षक्रीडारतस्य श्रीनिवासस्य नयनसरणिमुपाज-  
गाम कविकदम्बम् ।

तच्च प्रतिनन्दितागमनं यथायोग्यं उपाविशत् ।

तत्र कंचनाभिनवं द्विजं विलोक्य देवः पप्रच्छ—'कवे नीलकण्ठ, कि-  
मर्थमागमनं भवतः' इति ।

सोऽपि विहस्याब्रवीत्—'देव, अहमपि तदेव चिन्तयन्नागमननिदानं  
कलयामि ।

स्थानमनतिक्रम्य यथास्थानं स्वस्थानुमितिं यावत् । बन्धः कामशास्त्रप्रसिद्धः । पक्षे-  
पद्यच्छादिः ॥ १८ ॥ कृतिप्रन्थः ॥ इति श्रीधर्मरत्नधरविरचिताया श्रीनिवास विला-  
सचम्पूटीकायामुत्तरभागं प्रथम उच्छ्वासः ॥

अन्यदा त्विति । 'स्वसमानचर्यया देव्या' इत्यनेन 'चक्र-' इत्यादि विशे-  
षणपदक पद्मावत्याः श्रान्तिव्युत्पत्तयः चेति ज्ञेयम् । चक्र मुद्रांशम्, पक्षे-पुष्पाक्ष-  
वाकः । चेति भिन्नं पदम् । रणमुत्तानुरक्ता ये राजहसा राजधेयान्तेषां मिथुनं विघटन  
र्जापुरुषवियोजनम् । पुंसो हननेनेति भावः । पक्षे-चरणे पादे मुखे च रक्ताः शोणाः  
पक्षिभेदाः । 'लीलार्थमिति भावः । कवयः काव्यकगाः, जलपक्षिणश्च । 'कं क्षिरोऽप्युनोः'  
इत्यमरः । 'पक्षी च विनिर्गदितः' इति । 'सुप्रसूतावर्णिमित्री' इत्यमरः । पुण्डरीको रू-  
पिभेदः । पक्षे-रूपे सिताम्भोज च । कमलाक्षयो लक्ष्यमानसम् । पक्षे-जलधाराः ।

तथा हि—‘भाग्यवन्तं भवन्तं द्रष्टुमागतोऽस्मि’ इति साधारणसरणिः । याचितुमिति स्वलाघवप्रकटनम् । मद्भिद्याप्रकटनार्थमित्यात्मस्तुतिमहापातकम् । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति वदति प्रकृतविरुद्धालापः । इन्द्रचन्द्रसमानस्य तव दर्शनादहिकामुष्मिकफलमिति बन्दिचरणानुचरणप्रसङ्गः । अस्तु वा यः कश्चन हेतुः । तथापि दर्शनयोग्यगुणकत्वं देवे न पश्यामि । दानधाराद्रीकृतकरत्वं त्वदन्तावलम्ब्यपि । सदाचरणरत्नभूषितत्वं तव वर्णिताजनेष्वपि । सूर्यप्रतिपन्थित्वं तव प्रतापेऽपि ।

अथ वा महानुभाव इति गृणामि चेत्कृशानुभावं वहतीत्याक्रन्दते शत्रुवर्गः । विद्वत्सु प्रीतियुक्त इति चेत्कलावत्कोट्यम्बवत्कीर्त्या तिरस्कृताः । सुन्दरोऽसीति चेत्प्राग्जन्मनि कांचन सुन्दरतां संहरता त्वयैवापराद्धम् ।

गौतमशास्त्रप्रक्रियासु कुशल इति चेद्दुःखद्वेषप्रयत्नाधर्मान्न जानासि । किं च । प्रथमं स्वीकरोपि गुणम्, न द्रव्यम् । शब्दराद्धान्तचतुरोऽसीति चेत्, तुद्धितविचारं न करोपि इति अभक्तानां वादः । वेदान्तशास्त्रप्रवीणोऽसीति चेत्, वेदनयाक्रान्तो न क्वापि भवान् । मदनागमहृष्टोऽसीति चेत्, तदा विद्वन्निकुरम्बपरिपालनदीक्षार्थं ग्यतापिशुनकरगतवीरवलयेक्षणं वितर दृष्टिम् । अस्तु वा यं कंचन गुणमादाय दर्शनयोग्यता । तथापि नावयोर्विरुद्धधर्माक्रान्तयोरुचितः समागमः ।

‘आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोग्ये’ इति । दानधाराद्रीकृतकरत्वं वितरणोदकधाराद्रीकृतपाणित्वमिति चमत्कारार्थः । मदोदकधाराद्रीकृतशण्डादण्डत्वमिति तत्त्वार्थः । ‘करो वर्षोपले रश्मी पाणौ प्रत्यायशण्डयोः’ इति । एवमग्रेऽपि । सदाचरणं सदाचारः तदेव रत्नम् । पक्षे—आचरणं पादपर्यन्तं रत्नैर्भूषितत्वम् । सूर्यगणामप्रतिपन्थित्वम् । पक्षे—सूर्यप्रतिपन्थित्वं समानत्वम् । ‘देशार्थदेश्यरिष्वभाः सोदराश्च इवार्थकाः’ इति कल्पलता । पक्षान्तरमाह—अथ चेति । कृशानुभावः कृशप्रभावमिति निन्दा । अग्निवमिति तत्त्वम् । एवमग्रेऽपि । कलत्रवन्तो विद्यावन्तः । पक्षे—चन्द्राः । सुन्दरता सौन्दर्यम् । पक्षे—सुन्दरं नाम ईत्यस्तस्मिन्वता आसक्ता ताटका । ‘ताटकाख्या सुन्दः किलैनां परिर्णाय’ इति भोजरामायणे । ‘दुःखादयः प्रसिद्धाः’ । पक्षे—तर्कशास्त्रप्रसिद्धाः । तद्धितं शब्दशास्त्रप्रसिद्धम् । पक्षे—तेषामभक्तानां हितम् । वेद आश्रयः । नयो नानिः । पक्षे—वेदनया न तथा, इति तृतीया । मदनागमो मन्मथशास्त्रम् । पक्षे—ममानागमः । अर्धाङ्गीका-

निरतो यशःप्रसारे भवान्यतो वै शयप्रसारेऽहम् ।

काहं क भवान्राजन्नवनीपस्त्वं वनीपोऽहम् ॥ १ ॥

दूरीकृतकलिर्यस्मात्तस्मादस्यविभीतकः ।

न चापि मदनासक्तो युक्ता ते ह्यवनीपता ॥ २ ॥

सरलप्रियोऽस्मि शम्भुह्लासी पुन्नागमुप्रियश्चापि ।

सत्सुमनोवृत्तिरपि प्रभुवर्य ततोऽवनीपता मेऽभूत् ॥ ३ ॥

अथ तत्र हंसकविः प्राह—देव, अहमेवं जानामि ।

भूदेवेन्द्रः कविः शश्वद्राजमानगुणोत्तरः ।

अयं त्वत्समतां धत्ते देवमानवशंकरः ॥ ४ ॥

ततः शुकोऽवदत्—

श्रीनिवासाभ्युज्ज्वलमुखविकासकपदावलि ।

अनन्तोह्लासमाधत्ते हंस एवेति विद्महे ॥ ५ ॥

ततः कमलिनी प्राह—‘मुकवे, ‘जम्बूवज्जलविन्दुवज्जलजवज्जम्बालव-  
ज्जालवत्’ इतीयं समस्या पूरणीया’ इति । ततो नीलकण्ठकविः—

रंगाह—अस्तु वेति । यशः क्रीडितः । शयः पाणः । अवनीपो राजा । वनीपो याचक  
इति तत्त्वम् । अत्र पूर्वार्धे ‘यशः शयः’ इति वर्णव्यन्तामकथनेन विरुद्धधर्माक्रान्तिः ।  
उत्तरार्धे च शब्दतो ज्ञेया ॥ १ ॥ ममावनापस्त्वमेव कृत इत्यत आह—‘दूरीकृतेति ।  
कलितः, विभीतकः, मदनश्च वृक्षभेदः । वनी पानीति वनापः स न भवतीति अवनीपः,  
इति स्वोक्तनिर्वाहः । कलिर्युगभेदः । अविभातको निभयः । माय अनामक इति प्रभुवि-  
स्तानुमरणप्रकारः ॥ २ ॥ स्वस्य वनीपत्वमुपपादयति—सरलेति । सरलादिप्रयं वृक्ष-  
भेदः । ‘वनीपको याचनकः’ इत्यमरः । मता सुमनोवृत्तिरुत्तमवृत्तिर्यस्य । सुमनोभिः पुष्यः ।  
वनीपता वनपालकत्वमिति चमत्कारार्थम् । तन्वायस्त्वु—अवकः, शमयुक्तः, पुरुषश्रेष्ठः ।  
‘मिहशादिलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः’ इत्यमरः । ‘वृत्तिविवरणे जीव्ये कौशिक्या-  
यास्तु वृत्तयः’ इति ॥ ३ ॥ भूदेवेन्द्र इति । अयं कविः । भूदेवानां ब्राह्मणाना-  
मिन्द्रः श्रेष्ठः । श्रीनिवासपक्षे—वमुधापुरदरः । कविः काव्यकरः । पक्षे—राजा ।  
‘कविः काव्यकरो राज्ञि’ इति । उत्तर प्रतिवचनम् । पक्षे—उत्तरः श्रेष्ठः । मानेन प्रमा-  
र्जेन वशंकरः । देव, इति संबोधनम् । पक्षे—देवानां शान्तवानां च सुशंकरः । ‘उत्तरं  
प्रतिवाक्ये स्याद्व्योदय्योत्तमेऽन्यवत्’ इति ॥ ४ ॥ श्रीनिवासेति । हंसः सूर्यः । ल-  
क्ष्मीनिवासयोग्य इत्यस्य तस्य वदनं तद्विक्रमिका पदानां किरणानामावलिर्न स

वर्षालंकरणं तनोति नितरां यज्जीवनं प्राणिनां  
 मृगानन्दकरं विसारि भुवने यद्धीवरोल्लासकम् ।  
 भांत्युच्चैर्यशसां कदम्बकमिदं श्रीश्रीनिवासप्रभो-  
 र्जम्बूवज्जलबिन्दुवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत् ॥ ६ ॥

श्रीनिवासः—महाकवे नीलकण्ठ, सर्वतः श्लाघ्या ते वाणी । अपी-  
 दानीतनं कालं वर्णय ।

नीलकण्ठः—

भवान्हि सद्वेषपराङ्मनाशं चक्रे लसद्वेषपराङ्मनाशम् ।  
 द्विर्द्वादशेत्यक्षरमावधानो भूयान्मदीयाक्षरसावधानः ॥ ७ ॥

श्रीनिवासः—अवहितोऽस्मि ।

नीलकण्ठः—

‘विघटितचक्रो विगलितहरिमण्डल एष वीतनेत्रमुक्चः ।  
 सायंतनकालस्ते रिपुरथचर्या चरत्यये देव ॥ ८ ॥

किं च ।

हरन्सच्चक्रसंतोषं तमो विपुलयन्बहु ।  
 देव सायंतनः कालो भाति दुष्कविकाव्यवत् ॥ ९ ॥

तथोक्त इति । अनन्तं गगनम् । पक्षे—हमः कविभेदः । अन्यत्पष्ठम् ॥ ५ ॥  
 वर्षालंकरणमिति । यशः कदम्बमुपमेयम्, जम्बूदिपञ्चकमुपमानम् । वर्षेत्यादि  
 पञ्चकं क्रमेण समानधर्मः । ‘वर्षो भरतखण्डमिति यशःपक्षे । (यदा) वर्षाकालस्तदा जम्बू-  
 फलानि भवन्तीति जम्बूपक्षे । ‘वर्षोऽर्द्धा भरतादां च जम्बुर्द्धापाब्दवृष्टिषु । वर्षा काले  
 श्रियां भृञ्जि’ इति सुधा । जीवनं प्राणः । जलबिन्दुपक्षे—उदकमेव । सूरयो ज्ञानिनः ।  
 पद्यपक्षे—सूर्यः प्रसिद्धः । भुवने लोके विसारि प्रसारि । जम्बालपक्षे—जलं विसारि  
 ‘जम्बालः पङ्कः’ इत्यमरः । धिया वराः श्रेष्ठा विद्वांसः । जलपक्षे—दाशाः । जालं श-  
 नसूत्रम् ॥ ६ ॥ भवानिति । सद्वेषा द्वेषमहिता ये परे शत्रवस्तेषां शरीरनाशम् ।  
 लसन्वेषो यस्याः स्र लसद्वेषा तादृशी या पराङ्मना राधादिस्तस्याः श सुखं चक्रे । द्वि-  
 र्द्वादशेति पाशकलिखितसंख्याभेदः । इतिशब्दः प्रकारार्थकः । अक्षरसे एतर्काक्षरसे अव-  
 धानं यस्य स तथोक्तः । मदीयानि योन्यक्षराणि तत्र सावधानः ॥ ७ ॥ विघटितेति ॥  
 चक्रधकृत्वाकः । पक्षे—रथाङ्गम् । हरिमण्डलं सूर्यचिम्बम् । पक्षे—अश्वकदम्बम् । नेत्र  
 ‘नेत्रेणम् । पक्षे—प्रमात्रेता । ‘नेत्रं नेतरि । भेद्यवत्’ इति ॥ ८ ॥ हरश्चित्ति । सर्मा-

अत्रान्तरे द्वारपालेन सविनयं प्रवेशितः कलानिधिनामा कविरागत्य द-  
क्षिणपाणिमुन्नमय्य प्राह—

‘पद्मोल्लासभृदा संवीरवलयश्लाघ्यः मुरेखाञ्चितः

पाणिस्ते वरदानवारिमहितानन्दं विधत्ते सदा ।

साधर्म्यं विवरीवरीति भवतानूर्भिर्भवान्सोमिक-

स्तद्वैधर्म्यमपि प्रकाशयति स श्रीश्रीनिवास प्रभो ॥ १० ॥’

इत्येवं यान्त्यां कस्यांचिद्वेलायामुदितचन्द्रमण्डलमवेश्य ‘अयमपरः कला-  
निधिर्विपुलानन्दं तनोति द्विजराजः’ इति भणति वेलावेदके कमलिनी  
प्राह—

उल्लसितगोकुलश्री राधोज्ज्वलरूप एष शिशिरकरः ।

चरति हरे तव चर्या तस्माद्युक्तं विधुत्वमेतस्य ॥ ११ ॥

नीलकण्ठः—

कमलिनी कलानिधिगुणवर्णने परेतिविस्मयः ।

हंसः—नैतच्चित्रम् ।

पद्मिनीनां परामोदो नृम्भत्यपि पयोधरे ।

श्रीनिवासे मर्मापस्थे द्वेषादः क नृ संभवः ॥ १२ ॥

चीनचक्रवाकसंतोषम् । पक्षे—मञ्जनकदम्बदृष्यम् । तमोऽन्धकारम् । पक्षे—अज्ञान त-  
मोगुणं वा । ‘तमांसि गुणानिर्मिर्महिर्कृयाः’ इति ॥ ९ ॥ पद्मोल्लासभृदिति । ते पाणिः  
भवता त्वया साधर्म्यं साम्यं विवरीवरीति विस्मययति । पद्मोपादिविशेषणचतुष्टयं पाणिः  
श्रीनिवासस्य च ज्ञेयम् । पद्म कमलम् । पक्षे—स्त्री पद्मा । वीरवलयं वीरकण्ठम् । पक्षे—  
शूरसमूहः । रेखाः प्रसिद्धाः । पक्षे—रत्नयोरभेदान् लेखा देवाः । अञ्चितः पूजितः ।  
दानवारि वितरणोदकम् । पक्षे—दानवानामर्गयति महितानन्दम् । न केवलं साधर्म्यं  
किं तु वैधर्म्यं च प्रकाशयति । मपाणिः सोमिको भवान् श्रीनिवासः । अनमिरिति श-  
ब्दतो वैधर्म्यम् । तत्त्वार्थस्तु—आत्मिकयाऽन्याभरणेन महितः । शृङ्गिर्महानः ॥ १० ॥  
विपुला भूमिः । पक्षे—पुमान् बहलः । द्विजराजश्चन्द्रो त्रयप्रभृष्टः । उल्लसितेति ।  
गोकुलं किरणसमूहः । पक्षे—नन्दस्य । गण्डा नक्षत्रभेदः । पक्षे—गोपभेदः । ‘विधु-  
विष्णौ चन्द्रमसि’ इत्यमरः ॥ ११ ॥ कमलिनी पद्मम् । कलानिधिश्चन्द्रः, इत्यसौ विस्मय  
इत्युक्तम् । तत्त्वार्थस्तु स्पष्टः । पद्मिनीनामिति । मेघं नृम्भत्यपि कमलानां परिमल

अत्रान्तरे वेलावेदकः—

रसकङ्कालवाग्मीनललामाढ्यः सरित्पतिः ।

देव चन्द्रोदये पद्मावतीवाञ्छेव वर्धते ॥ १३ ॥

श्रीनिवासः श्रुत्वा सस्मिन् कलानिधिकवये सर्वज्ञचूडामणिरुयातिम्, नी-  
लकण्ठस्य सकलायाः पर्वतभुवः स्वामित्वम्, कमलिन्यै सर्वतोमुखश्रियम्,  
अन्येभ्योऽपि यथाकामं वित्तं वितीर्य प्रमदागारं प्रविवेश ॥

इति श्रीमद्भट्टाचार्यमहाकवीन्द्रकृत् श्रीनिवामविलामचम्पवामुत्तरभागे द्वितीयोऽङ्कः ॥

वृत्तयोद्धामः ।

अन्यदा तु क्वापि चिरयति निजनायके श्रीनिवासे देवी पद्मावती कम-  
लिनीमाह—‘सखि,

अस्तं प्रयाति वसुमानुदयं प्राप्नोत्ययं पुनर्वसुमान् ।’

कमलिनी—विहस्य । किं ननः ।

देवी—सत्रीडम् । न किमपि ।

केतकी—देवि, कथय कथय ।

कमलिनी—हुं ।

किं कथनीयमपरं ज्ञातं चित्ते मुकुन्दोऽस्याः ॥ १ ॥

इति चित्रम् । वर्षाकाले कमलानामभावात् । तथाप्येतन्न चित्रम् । तत्र हेतुमाह—**श्री-  
निवास इति** । यद्यपि पद्मपत्रयोर्द्वेष एव तथापि श्रीनिवासमानिष्यान्म नास्तीति  
भावः । ‘तृष्णे जम्भसि पापकर्मपिशने’ इति भवेद्वहसिप्रयोगः । इति चमत्कारार्थः । तत्त्वा-  
र्थस्तु—पद्मिन्यो वनिताभेदाः । आमोदो हर्षः । पयोधूरः स्नानः ॥ १२ ॥ **रस इति** ।  
रसो जलम् । पक्षे—प्रातिः । यथोचित लिङ्गव्यत्ययः । मानललामानि मन्स्यध्रेष्ठास्तिमि-  
गिलादयः । पक्षे—मीनललामो मन्स्यध्वजः कामः । ‘प्रधानध्वजश्चैष पण्डवालधिह-  
स्मसु । भूषावाजिप्रभावेण ललाम च ललाम च ॥’ इति रुद्रः ॥ १३ ॥ कलानिधिश्चन्द्रः ।  
सर्वज्ञचूडामणिरिति चमत्कारार्थः । तत्त्वार्थस्तु स्पष्टः । नीलकण्ठः शिवः । सकलायाः  
कलाभिः सहितायः । पर्वतभुवः पर्वत्याः । पक्षे—समस्तायाः शेषाचलपृथ्व्याः । कमलिनी  
पद्मम् । सर्वतोमुखश्रीः अस्तसंपत् । पक्षे—कमलिनीति काचित् । विश्वतोमुखसंपत् ॥  
इति श्रीधरनेष्ठाविरचितायां श्रीनिवासविलामचम्पूटीकायामुत्तरभागे द्वितीय उद्भागः ॥

अन्यदा तु । अस्तं तन्नामकं पर्वतम् । ‘अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्रौ’ इति ईमः । व-  
सुमान्सूर्यः । तुमित्यनादौ । पद्येति । शब्दादयश्चत्वागे निधिभेदाः । अर्थान्तरम् ।



देवी—कथमिव ।

कमलिनी—

पद्मश्रीर्नेत्रयुगे शङ्करमा सा गले च दन्तेषु ।

कुन्दश्रियो यतः स्युर्ज्ञातं चित्ते मुकुन्दोऽस्याः ॥ २ ॥

देवी—नहि नहि, अन्यत्किमपि वक्तुकामास्मि ।

कमलिनी—तर्हि तत्कथय ।

देवी—

सुपर्वसुन्दरो राकामनाजः कमलोऽज्ज्वलः ।

विधुर्हरति मे चेतः

कमलिनी—किमपगद्धं मया ।

केतकी—तर्ह्यागतं तयैव मगण्या ।

मालती—

कृष्णः किं

देवी—सहृङ्गारम् ।

नहि चन्द्रमाः ॥ ३ ॥

कमलिनी—तर्हि 'अस्मिं प्रयाति-' इत्यस्यैतदुत्तर्गर्भं भवितुमर्हेति—

लाप्यन्ते खलु दीपा रात्रौ मुकुटोभवन्ति पद्मानि ॥ १ ॥

इति ।

देवी—कृतावहित्थम् । अथ किम् ।

केतकी—नहि नहि पटवस्त्रस्य कम्बलेन संयोगः ।

देवी—सरोपमिव । तर्हि किं भवितुमर्हेति ।

केतकी—

नायाति भवनमधुना कान्तश्चेत्पीड्यते मनो मधुना ।

॥ २ ॥ सुपर्वेति । विधुश्चन्द्रो विष्णुश्च । सुपर्वं शोभमानपौर्णमासीति शिः । 'तिथिभेदे क्षणे पर्व' इत्यमरः । पक्षे—सुपर्ववेदेवत्सुन्दरः । 'राका नक्षत्रोनायां पूर्णचन्द्रतिथावपि' इति रत्नकोशः । कमलः कुरङ्गः । 'भ्याङ्कुरेऽपि कमलः' इत्यमरः । पक्षे—'कमला श्रीर्हृत्प्रिया' इत्यमरः ॥ ३ ॥ 'कमलिनी' इत्यादि सर्वत्र स्थले 'प्राज्ञ' इति शेषेणान्वयो ज्ञेयः ॥ 'अवहित्थाकारगुणिः' इत्यमरः । अथ किमित्यर्थाकारे । अधुना इदानीम् । म-

देवी सलज्जमतिष्ठन् ।

कमलिनी—दुःसहः खलु विप्रयोगः सिंहमध्यानां मध्यानाम् । यल्ल-  
ज्जापि द्वितीयो मदन इव पीडयति ।

केतकी—कृपणानां चेति वक्तव्यम् ।

मालती—किं पुनर्द्विजराजयोगः ।

अत्रान्तरे द्वारपालिका मल्लिकागत्य—‘देवि, वर्धसे । यद्देवः श्रीनिवासः  
प्राप्तोऽयं भवनद्वारे तिष्ठति ।’

सर्वाः सचकितमुत्थायान्तः प्रविश्य बद्धकपाटा अतिष्ठन् । ततश्च दे-  
वोऽप्यन्तःपुरकपाटमामाद्य—‘द्वाः ।’

देवी—मन्दं मन्दम् । सखि कमलिनि, तूष्णीं तिष्ठ । छलाम्येनम् ।

मालती—एवमेव कर्तव्यं एकद्विवारम् । येन देवोऽपि ज्ञास्यति ज्ञातव्यम् ।

देवी—

कस्त्वं

श्रीनिवासः—

चक्री

देवी—साश्चर्यम् ।

नरेन्द्रालयभुवि

श्रीनिवासः—

ललेन श्रीनिवामः

धुना वसन्तेन । ‘सार्धत्रै चैत्रिको मधु’ इत्यमरः । मध्या वनितानिदः । ‘समानलज्ज-  
मदना मध्या’ इति रसमञ्जरी ॥ विप्रयोगो विप्रयोगः । पक्षे द्विजेन सगतिः । द्विजराज-  
श्चन्द्रः, द्विजश्रेष्ठश्च ॥ द्वाः द्वारम् । उद्घाटय इति शेषः । उक्तशब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्यो-  
त्तरकथनं छलः ॥ फस्तुत्वमिति । चक्री चक्रवान् । नागयण इत्यर्थः । चक्रिशब्द-  
स्यार्थान्तरं परिकल्प्य देवग्रह—नरेन्द्रेति । नरेन्द्रो व्यालप्राहो । व्यालप्राहिशब्दात्कथं  
न बिभेषीति भावः । श्रीनिवासस्तु ‘देव्याभ्युल्लोक्तिर्भास्मनवगत्य नरेन्द्रशब्दस्य राजा-  
र्थत्वमभिप्रेत्य समानमनपरिज्ञानाभावादन्यशङ्कया ‘राजभवनद्वाराभिसरणमकाले तत्र  
नोचितम् इति वक्ति देवी’ इति ज्ञात्वा पाह—श्रीनिवास इति । लक्ष्मीनिवाम इ-

देवी—समन्दहासम् ।

सुमन्त्रि

श्लाघ्यायां

श्रीनिवासः—

हास्मि कृष्णः शशिमुखि

देवी—सावहेलम् ।

कमये ताक्ष्यजातावृतायाम् ।

श्रीनिवासः—

मद्भोगे देहि दृष्टिं

देवी—सरोपम् ।

मम रमण पदावातभग्न

श्रीनिवासः—

म को वा

देवी—मलज्जम् । मयि कमलनि, न जानात्ययं देवस्य नामापि त्रि-  
भुवनरक्षार्थेभ्यस्य ।

नयः । श्रांशच्छस्य 'विपन' इत्यर्थान्तरं पारकृत्य देव्याह—सुमन्त्रि<sup>१</sup>ति । शोभनम-  
पेक्षन्ना भव सन्ति । विपनिनामभाप मय वदन्त्याव न । । त्रिनिवासम्भूते 'शोभनगत-  
मन्त्रिणोऽत्र सन्ति, ते त्वा ताक्ष्ययन्ति' इति देवा वक्तव्याह—कृष्ण इति । वायुदेवः ।  
कृष्णशब्दस्य 'नालवर्णः' इत्यर्थान्तरं प्रसिद्धस्य देव्याह—ताक्ष्येति । ताक्ष्यजातां गरुडः ।  
कालियनाम्नः कृष्णवर्णस्य विपनिनामस्य लपस्य तव महीमन्त्रिणां विपयमयाभावेऽपि ग-  
रुडस्त्वा मारयतीति भावः । 'सुपर्णपक्षिभिरतः कालियेऽनुवा । ३६२.' इति आभासवतम् ।  
श्रुतिनिवासम्भूते—'ताक्ष्यजातोऽयमयः' । 'इषा रात्रमाश्रमिष्यन्तमप्यथवागमन्तां न  
न्यजन्ति इति देवा वन्ति' इत्याह—मद्भोगे देहीति । भोगः सुखम् । भोगक्षयस्य  
'फण' इत्यर्थान्तरं कल्पयित्वा देव्याह—मम रमणेति । स्वर्गलया भगवत्पदला-  
ञ्छितत्वाद्गरुडान्मास्तु भयम् । तयापि मममणः पुनस्त्वा त्रिभुवोदिति भावः ।  
'द्वीप रमणिकं हित्वा इदमेतन्ममाश्रितः । यद्वशम् स्मरणस्त्वा नाद्यान्मत्पाद-  
लाञ्छितम् ॥' इत्यर्थः । 'तन्निवृत्ताण्डवृत्तिरगणनीयानुपमे' इति ज्ञ । 'जनेन्द्रो  
वार्तिके राक्षि विषवैद्येऽपि' इति विश्वः । 'वेदभेदे गुमिवादे मन्त्रः' इत्यमरः । 'तु-  
रङ्गगङ्गा ताक्ष्यो' इत्यमरः ॥ शृणुमस्तावत् इत्यत्र हास्यमः । इन्दोरयमेन्दवः ।

कमलिनी—भण भण । शृणुमस्तावद्वक्तव्यसीमाम् ।

यन्मकरन्दरसौघो यच्च तरङ्गः सुधासमुद्रस्य ।

यच्चैन्दवकरसारो यच्चासारो मृगाक्षि गोस्तन्याः ॥ ९ ॥

श्रीनिवासः—स्वगतम् । पराक्षेऽपि प्रणयभूयिष्ठानि कमलिनीवचनानि शीतलयन्ति मे मानमम् ।

देवी—

कंसारिः

श्रीनिवासः—

सोऽहमस्मि

ततश्च ।

इत्युदितवति हरां मा जहासोत्पलाक्षी ॥४॥

कमलिनी—देव, एतावत्कालपर्यन्तं क भवान् ।

श्रीनिवासः—क्षम्यताम् । तत्र तत्र वनलताकुञ्जेषु राधोत्सवमनुभवता मया यापितोऽर्धरात्रः ।

देवी—स्वगतम् । अहो, अद्यापि न विस्मरति राधाविलसो देवस्य ।

जाराणां मानसं नित्यं पांमुलामनुभावति ।

शततारापतिश्चन्द्रस्तागमन्यामकामयत् ॥ ६ ॥

त्वं तत्त्वमान्तरे शश्वत्त्वं वै प्राणा बहिश्चराः ।

इत्युक्त्वेव पुनः कृष्णो यद्वा देवमदर्क्षिणम् ॥ ७ ॥

प्रकाशम् । धार्ष्ट्यमवलम्ब्य । किमत्रागमने करणम् ।

करसारः किरणस्थिरांशः । 'आसारो वेगवदर्थे' इति । 'मृद्रीका गोस्तनी द्राक्ष्य' इत्यमरः । अन्यत्पष्टम् ॥ ५ ॥ राधो वैशाखः । 'वैशाखे मूधवो राध' इत्यमरः । इति देवाश्रयः । राधा गोपीति देव्यभिप्रायः ॥ जाराणामिति । पांमुलामती । शततारा शतसंख्याकनक्षत्राणि । अन्या तारां नक्षत्रान्तर्गमति स्वोक्तानर्वाहः । शततारा नक्षत्रभेदः । ताग गुरुपत्नीति तत्त्वार्थः ॥ ६ ॥ त्वं तत्त्वमिति । आन्तर तत्त्वम् । अन्तःकरणम् । एवविधव्यापारप्रवृत्तः । अन्यासक्ते भर्तार स्त्रीणामर्तात् दुःखमिति भावः । पक्षान्तरमाह—यद्वेति । अदर्क्षिणं प्रतिकूलम् । नात्र कृष्णस्यापराधः । देवमेव पूर्वं तथोक्तवैदानीमेवं करोतीति भावः ॥ ७ ॥ अङ्गनायाः शरणं गृहम् । पक्षे-अ-

श्रीनिवासः—सदङ्गनाशरणद्वारमिति ।

देवी—अङ्गेति साम्नेडितम् । नेदं युद्धस्थानम् ।

श्रीनिवासः—न केवलं स्वल्पयुद्धस्थानम्, किं तु अतनुयुद्धस्थानमेतत् ।

देवी सत्रपानन्दं कपाटमुद्धाट्यातिष्ठत् ।

ततश्च श्रीनिवासे प्रवेष्टुमिच्छति सति प्रसार्य बाहुं तिर्यग्द्वारदेशे स्थित्वा कमलिनी—

मा गच्छ शोणिमा नेत्रे पद्मावत्या विराजते ।

श्रीनिवासः—

रजःस्नातासु नारीषु प्रायेणैवं भविष्यति ॥ ८ ॥

कमलिनी—मानवतीति ब्रवीमि ।

श्रीनिवासः—बहुमानवतीति वक्तव्यम् । मध्यम्यासु युष्मासु किं न्यूनम् । देवीं प्रति

पद्माभं मुखवत्प्रिये कुवलयश्रीमन्किर्याहं च ते

हृवत्कुन्तलवन्मृगांसि मुमनःश्रेणी मनोज्ञे नव ।

रम्भाधिकृतिदक्षमूरयुगवद्वृक्षोजवनेऽचल-

श्रीकं मानवदङ्गनेति चपल जायाच्छरीरं मदा ॥ ९ ॥

देवी—देव, युगाधिकोद्धामर्गतिमेव भज । तथैव सप्रमदो भव ।

कमलिनी—देवी प्रति ।

कोपः कृशानुभावं वहन्तु च मानः कुलस्त्रिया रक्षयः ।

देवि हितं कथयामि श्रृण्वेनं कलय मा भुजङ्ग इति ॥ १० ॥

इदं शरीरस्य नाशो यस्मान्मा नाशो यो रणो युद्ध तस्य दारम् । 'आघ्रेदितं द्विष्टि-  
रुक्तम्' इत्यमरः । अतनु अतल्पम् । पक्षे-अतनुमदनः ॥ मा गच्छ शोणिमेति ।  
नेत्रे नयने । पक्षे-वस्त्रे रक्तिमा । इति ह्यामरः ॥ ८ ॥ 'मानः कोपोऽभिमानश्च' । किं  
न्यूनमिति काकुः ॥ पद्माभमिति । पद्मा लक्ष्मीः । कुवलय भ्रमण्डलम् । मुमनस-  
श्चतुराः । 'पक्षे-पुष्पाणि । रम्भाप्सरसः कदली च । 'अचलश्री पर्वतलक्ष्मीकम् ।  
मानवत्कोपमैदवत् । अतिकान्तविद्युत्, अतिचञ्चल' च । क्षणकोपाः स्वमिति भावः  
॥ ९ ॥ शोभना या गाधिका तथैव गाधिकथैव सप्रमदः मर्त्ताकः । 'इति मर्मोद्घाटनप्र-  
कारः । तत्त्वार्थस्तु—सुरेषु देवेषु । तथैव तथैव सप्रमदः ससंतोषः ॥ कोप इति ।

श्रीनिवासः—स्वगतम् । कमलिनीवचनमपि कर्दमस्तम्भप्रतोलीमाश्रयति । प्रकाशम् ।

स्पृशाम्यहीनां मालां च त्यज कोपमणूदरे ।

शब्दविन्यासदोषो मे नाहमद्यापराधिकः ॥ ११ ॥

कमलिनी—स्वगतम् । अत एव देवी कुप्यति । प्रकाशम् । देवि, शृणुमस्तावत् । किंनरो गायति ।

किंनरः—

सश्रीकं मानितं देवासुरसंघैर्धनप्रभम् ।

मानगुम्यमहो हन्त

कमलिनी—देव, श्रवणातिथीकृतः स्वस्वयं पादोनः श्लोकः ।

श्रीनिवासः—सखि, जानाम्यष्टदलपद्मबन्धनिबन्धनमेतत्पद्यम् । अस्य नुर्यः पादः

श्रीनिवासं नमाम्यहम् ॥ १२ ॥

इति । किंच ।

अजहत्तालसौन्दर्यं सुरागश्रीयुतं मनः ।

गीतं हरति पद्माक्षि देवीस्तनयुगीव नः ॥ १३ ॥

देवी वस्त्रान्तेन गूहितकुचातिष्ठत् ।

कृशानुभावमभित्वमिति कलहचुद्धीकरणप्रकारः । कृशमाहात्म्यामात सान्त्वनप्रकारः । मानः कोपभेदः । पक्षे—अभिमानः । माया लक्ष्म्या भुजङ्गः पतिः । अनेन सपत्नीसक्तः आपितम् । पक्षे—विट इति मा कलय न जानीहीति ॥ १३ ॥ स्पृशामीति । अहीनां सर्पाणां मालां पङ्क्तिम् । अपराधिकः अपराधवानिति देवाभिप्रायः । हीना नेत्यहीना तादृशीं मालां हारम् । 'माला पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' इति भास्करः । अपगता राधिका यस्मात्सोपराधिकः । राधिकां न त्यजामीति भावः । इति देव्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ अत एव राधिकापरित्यागादेव । 'यस्य सैवैजनश्राव्यं तत्प्रकाशम्' इति भरतः ॥ सश्रीकमिति । अहो हन्तेति संतोषे । पादेनोनो हीनः पादोनः ॥ १२ ॥ तालः कालक्रिया-मानम् । पक्षे—तालफलम् । रागो भैरव्यादिः । पक्षे—सुराणामगः सुमेरुः । गीतं मनो

श्रीनिवासः—

सर्वभूभृत्सयहरे जृम्भच्चक्रश्रियान्विते ।

मयि स्तनद्वये चाद्य नेत्रान्तः प्रसरत्यहो ॥ १४ ॥

देवी अवनतवदना आसीत् ।

श्रीनिवासः—

सुरोहितललामाक्यं राजवृन्दजयावहम् ।

अधः करोषि सुरते कस्मान्मामिव ते मुखम् ॥ १५ ॥

देवी—उन्मस्तकितकोपावेशम् । त्वां सुरते अधः करोतु सा राधा ।

श्रीनिवासः—

हंहो त्वमेव हि सदानन्दघोषमनोहरा ।

गोरसैः सुखदा पद्मावति सा राधिका मता ॥ १६ ॥

देवी—स्वगतम् । अस्थिरान्तरस्यास्य वेणोरिव मधुम गिरो बहिः प्रसरन्ति ।

कमलिनी—यावञ्चुद्यति तावत्कर्पणं नोचितम् ।

देवी—उभयत्रापि तव स्थितिः ।

हरतामन्ययः । यथोचितं लिङ्गव्यत्ययः ॥ १३ ॥ सर्वेति । भूभृद्राजा पर्वतश्च ।  
स्मयो गर्वः । चक्रं सुदर्शनम् । पुमान्कोकः । नेत्रान्तः कटाक्षः, वल्गुबलम् ॥ १४ ॥  
सुरोहितेति । रोहितललाम् कुङ्कुमतिलकम् । पक्षे—रोहितललाम् मत्स्यध्वजो मदनः ।  
'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्मदे' इति रत्नकोषः । च-  
न्द्रवृन्दम् । पक्षे—राजवृन्दम् । मुखमधः करोषि अवनमयसि अनुन्मुखीकरोषि । पक्षे—  
निरस्तकरोषि । शोभना रतिरासक्तिर्यस्याः सा तत्संबोधनं हे सुरते इति श्रीनिवामाभि-  
प्रायः । सुरते निधुवने मामधः करोषि अनुध्वीकरोषि । उपरिमुखात्तस्मादिति भावः । इति  
देव्यभिप्रायः । अत उन्मस्तकितेत्युक्तम् ॥ १५ ॥ हंहो इति । हंहो अहो । 'हंहो  
चेतः प्रकृतिरैरा' इति काशीदेशामरक (?) प्रकारः । सा प्रसिद्धा राधिका त्वमेवेति  
चमत्कारार्थः । सारा स्थिरांशभूता अधिका चेति तत्त्वार्थः ॥ सदेति भिन्नं पदम् । नुन-  
योषः नन्दवर्द्धः गोगमा दध्यादयः । पक्षे—समीचीनानन्दवर्द्धिनः । वाप्रसाः ॥ १६ ॥

पुनः किंनरः—*Shishunakamam shishu*

घटयति वियोगिचक्रं तनुते नितरां हि कुवलयोद्धोधम् ।

किमयं मुहिमा रात्रेर्यद्वा चरितं निशान्तकालस्य ॥ १७ ॥

कमलिनी—तर्हि प्रबोधकालः पद्मिनीनाम् ।

केतकी—न केवलं स्थावराणाम्, किंतु जङ्गमानां च ।

देवी सापराधेवाकुला कुलनक्षत्रमालं म्लायच्चन्द्रमुखं गगनमपश्यत् ।

श्रीनिवासोऽपि तदेहम् ।

ततश्च श्रीनिवासेऽप्यसहमानमीनकेतनावेगेन देव्यां प्रसारयति पाणिं  
कमलिनी प्राह—देवि,

जृम्भत्केसरमालो मुग्धे सारङ्गनिर्वृतिनिदानम् ।

भवतीं गृहीनुमिच्छत्येष हरिः कोऽत्र शरणं ते ॥ १८ ॥

देवी—सभ्यम् । आर्यपुत्र, त्रायस्व माम् । हरिर्गृहीनुमिच्छति । इ-  
त्यालिलङ्गे ।

श्रीनिवासः—मा भैविद्यन्तृपालतनये ।

इत्याश्वास्य सशिरःकम्पमघटित घटनापटीयसीं नियतिमभिनन्द्य तया  
सह मृदुलां शय्यां सुकविकव्य इव प्रविवेश ।

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिमहाकवीन्द्रकृता श्रीनिवासविलासचम्पवामुत्तरभागे तृतीयोऽङ्काक्षः ॥

अस्थिरान्तरावपलान्तःकरणः । पक्षे—असारान्तःप्रदेशः । घटयतीति । विप्रयु-  
क्तजनकहृदयम् । पक्षे—वियोगिकोक्तम् । कुवलय पुष्पम् । प्रबोधो विकासः । पक्षे—  
भूमण्डलम् । निद्राभावः ॥ १७ ॥ कमलिनीनां विकाससमयः । वनिताभेदानां प्रकृष्ट-  
ज्ञानकालः । कुपिता अपि ता अङ्गीकृतसुरतां भवन्तीति भावः ॥ जृम्भदिति ।  
हरिः कृष्णः । पक्षे—सिंहः । केसरपुष्पहारः । पक्षे—सटापरम्परा । 'मुखनशी च नि-  
र्वृती' इति ॥ १८ ॥ 'आर्यपुत्रेति' संबोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु' इति भरतः ॥ शय्या  
प्रसिद्धा । 'शय्येत्याहुः पदार्थानां घटना च परस्परम्' इति सरस्वतीकण्ठाभरणे ॥ इति  
श्रीधरणिधरकिञ्चितायां श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायामुत्तरभागे तृतीय उऽङ्काक्षः ॥



चतुर्थोल्लासः ।

एकदा तु वेङ्कटवराहकलत्रं धरादेवी स्वामिसरस्तीग्रे हसन्ती प्राह—  
'वासु पद्मावति, कलितपत्तनस्थितिरभिनवतयास्मद्विहारस्पर्शी भूधरं वि-  
लोक्य चित्तजातकुतूहलेनाक्रान्तेव वर्तसे ।'

पद्मावती—स्वगतम् । अहो परिहासपरिपाटी वसुमतीदेव्याः । प्रका-  
शम् । देवि धरे, इयं कादम्बिनीश्यामला व्यक्तिस्तरलयति मे मानसम् ।

धरादेवी—सत्यं वदसि पीनपयोधरमहिमायम् ।

पद्मावती—धरित्रि, राजहंसविहारभावात् शोभते वेलेयम् ।

धरादेवी—सखि, वैकुण्ठः क गतः सुन्दरि, ते भर्ता ।

पद्मावती—स्वगतम् । देवं श्रीनिवासमपि मृशति । इतः परमार्थम-  
र्यादा पटले स्थाप्या । प्रकाशम् । अयि वसुधे, इदानीमेव युष्मत्क्रोद्ध-  
र्शनार्थं गतः ।

धरादेवी—तेन किं फलम् ।

पद्मावती—रतिं विना किमन्यत् ।

धरादेवी—भूस्वीकृतिदाक्षिण्यमिति किं न भणमि ।

पद्मावती—रक्षितमर्यादया मया न स्पष्टमुक्तम् ।

. अत्रान्तरे स श्रीनिवामो वराहस्तमेव देशं प्राप्तः प्राह—'वत्स वासु-  
देव, वृषाकारः कश्चिदैत्यः श्यामाकक्षेत्रदृषक इति श्रुतम् । अतो यो-  
द्धुमिच्छामि ।

वासु बाले । 'बाला स्याद्वासुः' इत्यमरः । अस्मद्विहारस्थली अस्मत्सुरतयोर्यम् । भूधरं  
वराहदेवम् । चित्तजातः काष्ठ इत्याकृतम् । विहरणस्थानं पर्वतम्, हृदयोत्पन्नमिति वा-  
च्यार्थः । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः । तद्वच्छ्यामला व्यक्तिः पदार्थः कुण्ड इ-  
त्याकृतम् । पक्षिभेद इति वाच्यार्थः । वै इति भिन्नं पदम् । 'कुण्डो' मन्दः क्रियासु वः'  
इत्यमरः । 'इत्याकृतम् । 'वैकुण्डो नागायनः' इति वाच्यार्थः । स्वृशति निन्दति । 'पटले  
छादिः' इत्यमरः । 'न नी क्रोडं मुजान्तरम्' इत्यमरः । 'इत्याकृतम् । 'क्रोडो मूढारः'  
इति वाच्यार्थः । रतिः सुरतम् । पक्षे—आसक्तिः । भूधरादेवी । पक्षे—भूमिः । 'श्यामाका-  
शान्यभेदाः । क्षेत्रं केदारम् । 'पुनर्पुनर्योर्वपुः केदारः क्षेत्रमस्य तु' इत्यमरः । जरातो

श्रीनिवासः—वसुंधरारमण, जरतोऽपि देवस्याद्यापि अतनुयुद्धस्पृहा न विरमति ।

वराहः—वत्स, वसुधारागो दुष्परिहारः ।

श्रीनिवासः—तर्हि किरिचक्रं प्रेषय ।

वराहः—सहस्रारं चक्रमेव प्रेषयामि ।

श्रीनिवासः—अहमपि देवस्य सहायो भवितुमुत्सहे जराशिथिलतसं-  
धिबन्धावयवस्य ।

वराहः—विहस्य । कृतं कृतमतिसाहसेन । येयं हिरण्याक्षनियोधनस-  
हायभूता साहाय्यं करिष्यति धरणीकुचभारादपि गुरुतरी गदा, त्वं तु  
वसुधां पद्मावर्तं च ममागमनं च प्रतिपालयंस्तिष्ठेति प्रचलितः ।

श्रीनिवासः—देवि धरे, इदानीं मदधीनासि खलु ।

धरादेवी—देव, यदा रसातलादुद्धृता भवता वराहरूपेण ।

अत्रान्तरे कश्चित्किनरः पपाठ—

‘लोकाज्ञातनिदानकहरनर्तनमूलकारणं ब्रूमः ।

तव सुपयोधरदर्शनमिति यस्माद्गौरि नीलकण्ठोऽयम् ॥ १ ॥’

देवी—आर्या गीयते ।

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणा नाम सखी प्राह—‘न केवलं गीयते स्तूयते च ।’

श्रीनिवासः—सदृत्तेयं गीतिः ।

लक्ष्मणा—देवीस्तनद्वयीव ।

श्रीनिवासः—समन्दहासम् । अनन्तरागमनोहरया देवीस्तनद्वय्या प-  
रिमितरागा किमित्युपमीयते गीतिः ।

वृद्धस्य । अतनुयुद्धं मदनयुद्धम् । पक्षे—अनल्पयुद्धम् । भूम्यन्तराग इत्याकृतम् । भुदेव्यनु-  
राग इति दैवाजातोऽर्थः । हास्यरसः । किरयः कुलाः । चक्रं सैन्यम् । सहस्रारं सुदर्श-  
नम् । कृतं कृतमलमलम् । ‘कृतं युगेऽलमर्थं च विहिते हिसिने त्रिषु’ इति । प्रति-  
पालनं रक्षणं मार्गनिरीक्षणं च । ‘वन्दारकान्नाकप्रतिपाल्यमानरथः’ इति भर्षणमायजे ।  
लोकेति । ‘निदानं त्वादिकाणाम्’ इत्यमरः । मेघः, मयूरः । इति कारणकथनप्रकारः ।  
स्तनः, शिबं इति तैत्तिरीयः । ‘महेश्वरे मयरे च’ इत्याश्रयः ‘नीलकण्ठशब्दः’ इति लिङ्गा-  
शब्दः ॥ १ ॥ आर्या वृत्तभेदः, पार्वती च । वृत्तं पद्ये वर्तुलं च । वृत्तं पद्ये चरित्रेष्वतीते

देवी—साम्यसूयमिव । इयं लक्ष्मणा खलु जानाति कलहं सलक्षणम् ।  
 श्रीनिवासः—देवि, कुतस्ताम्यसि । तानि परिहासवचनाणि कुसुमानि ।  
 देवी—हुं । कुसुमानि सुसुमनानि वानवमरे प्रयुक्तानि तान्येव किं न  
 शरजालानि ।

लक्ष्मणा—देव, प्रायेणेयं मदनामक्तेव लक्ष्यते ।

श्रीनिवासः—तथा वक्तुं जडीभवति मे जिज्ञा यतस्त्वयैवोक्तमद्य ।

चकितचकितं कापि कापि प्रमादगतं वनं

घनमिव निजं कान्तं भूयो वने कलयत्यहो ।

विरहविधुरा माकन्ददुभ्रमद्भ्रमराङ्गना

रणितमपि मा धत्ते तुष्टं न नागवधूरिति ॥ २ ॥

देवी—स्वगतम् । आः, पापया भिन्नं रहस्यम् । प्रकाशम् । हरिणीवृ-  
 त्तमेतत् । यतो न समरसलग्नानुबन्धि ।

कमलिनी—अतनुसमरमलग्नानुबन्धीति वक्तव्यम् ।

लक्ष्मणा—करिणीवृत्तमेतत् ।

श्रीनिवासः—तरुणीवृत्तमिति वक्तव्यम् ।

देवी—मलज्जम् । अलीकमेव वर्ण्यते प्रियमस्या ।

लक्ष्मणा—तर्हि नालीकं वर्णयामि ।

वृद्धनिस्तले' इत्यमरः । कलहं प्रसिद्धम् । मलक्षणं जानाति । 'हमस्य योषिद्वग्ना मारस्य  
 तु लक्ष्मणा' इत्यमरः । कलहमः तल्लक्षणमिति च । मारमकलहमयोः पाक्षत्वेन साम्यात्  
 लक्ष्मणा कलहमलक्षणं जानन्तीत्युक्तम् । कुसुमानि पुष्पाणि । कुस्मिन्पुष्पाणि इति च ।  
 'कुसुमानि सुमानि' इति लोकोक्तिः । 'पुम्न कुसुम सुमम्' इत्यमरः । अनवमं अकाले ।  
 कोपकाले परिहामो न कार्य इति भावः । 'परिहामोऽप्यनीवियम्' इति विद्यानाथः । ह-  
 पोक्तौ हुमिति । मदनासक्ता मन्मथक्राहामक्ता । पृष्ठे-मध्यमीमक्ता । चकितेति ।  
 घनं अविरलम् । बहुलमिति यावत् । नागवधूः करिणी ॥ २ ॥ हरिणीवृत्तं वृत्तमेव ।  
 करिण्याः वृत्तम् । चरित्रम् । अन्यापदेशरीत्या वलिताचरित्रम् । अलीकमसत्यम् । ना-  
 लीकं वर्णयामीत्यत्रासत्यादन्यत् सत्यमिति वाच्यार्थः । पद्यमित्याकृतानुसारेण वर्णनं हेयम् ।

भ्रमरकमनोऽहमेतत्सौरभ्योत्पत्तिकुलभवनम् ।

भुवनेऽस्थितिरम्यं नालीकं भाति नृपकन्ये ॥ ३ ॥

श्रीनिवासः—एतदप्यलीकवर्णनमेव जानामि ।

एतस्मिन्व्यतिकर उद्यानद्वारपालेन निवेदितम्—‘देव, सुमनसां विषये का वाज्ञा ।’ इति ।

श्रीनिवासः—मालिकाः करणीयाः ।

स तु पुनः प्राह—‘देव, विद्वन्निकुरम्बं द्वारि तिष्ठतीति विज्ञापयामि ।’

श्रीनिवासः—विहस्य । प्रवेशय । को विचारः ।

ततो विपश्चिद्वृन्दमागत्य यथायोग्यमुपविष्टम् । तत्र कश्चित्कहोड-  
नामकः प्राह—

सतीकण्ठे लग्नः करधृतकुमारो न न गरं

जुषन्नद्रौ तिष्ठन्गमयति च कालं सुकठिनम् ।

इदानीं राजेन्द्र त्वदरिनिवहः स्थाणुसमतां

प्रयात्युच्चैस्त्वं वै मनुजपदवीं यासि किमिदम् ॥ ४ ॥

अन्यः सोमनाथकविः—

रक्तं स्वाङ्गजमाशु भूमिवलये निक्षिप्य जन्याङ्गने

हित्वा बाणमसौ भिनत्ति नितरां देवस्य संपश्यतः ।

भ्रमरकेति । भ्रमरका भृङ्गाः । सौरभ्यं परिमलः । भुवनं जलम् ॥ ३ ॥ एतद-  
पीति । अलीकं नालीकशब्दप्रतियोगीति बाह्यार्थः । फालमिन्याकनम् । ‘अलीकमनृते  
प्रोक्तं लम्पटाप्रिययोरपि’ इति । फालपक्षे । ललाटकाः चारुत्वं जगदित्यर्थः । ‘भ्रमरः  
कामुके भृङ्गे लम्पटालकयोरपि’ इति । सुमनसो विद्वांसः पुण्याणि च । सतीति । अ-  
रिनिवहः स्थाणुसमतां शिवसाम्यमिति स्तुतिः । स्कन्धशास्त्रादिरहितवृक्षसाम्यमिति त-  
त्त्वार्थः । ‘स्थाणुः कीले हरे’ इति । सती पार्वती । पक्षे साध्वी । तव संसती नाम च-  
रमेति सौन्दर्यलहरी । कुमारः स्कन्दः । पुत्रश्च । नरं न जुषन्निति । न जुषन्नेवेत्यर्थः ।  
पक्षे नगरं पत्तनं न जुषन् न भद्रौ कैलासे । पक्षे पर्वते । कालं मृतं गमयति युक्तं करोति  
हास्यतीति बाह्यः । मृत्युञ्जयत्वात् । पक्षे सम्यम् । ‘कालं मृत्यो भद्राकाले समये यमक-  
ण्ठोः’ इति । रक्तेति । रक्तं अनुरक्तम् । स्वाङ्गजं स्वसुतम् । बाणं शरम् । मेघ-  
मण्डलं सुहृत्कदम्बम् । उच्चपदवीं महाराजत्वम् । इति सन्तुसमूहस्तुतिः । तत्त्वार्थस्तु—

मैत्रं मण्डलमप्यथोच्चपदवीं प्रामोत्यरिक्षमापति

व्यूहस्ते विजयः कथं तदितरस्तस्मिन्कथं वर्ण्यन्तम् ॥ ५ ॥

श्रीनिवासः सहर्षम् 'सन्त्येवात्र सहस्रशो युवतयः सा चातुरी दु-  
र्लभा' इति समस्यामाह ।

कहोडः—

आसक्ते मयि पुष्पिणीति शयनं गेहाद्बहिः कल्पितं

नीतश्च प्रतिवेशिनी कपटतः पार्श्वं तदाहं त्वया ।

केलीकण्ठरवः कपोतनिनदव्याजेन गोपायितः

सन्त्येवात्र सहस्रशो युवतयः सा चातुरी दुर्लभा ॥ ६ ॥

सोमनाथः—

छित्त्वा पुष्करमालिकां स तु बलादालोलयन्कुञ्जरा-

न्भिन्दन्कुम्भमसौ करं च कलयन्नाकर्षति स स्फुटम् ।

कृष्णः किं न हि केसरीत्युपवने श्वश्रून्तया वञ्चिता

सन्त्येवात्र सहस्रशो युवतयः सा चातुरी दुर्लभा ॥ ७ ॥

श्रीनिवासः—स्वगतम् । उद्धाटितं मर्म महाकविभ्याम् । प्रत्युक्ता खलु  
सा सरणिः ।

कमलिनी—देव, कदा ।

श्रीनिवासः—यदादिमधुराधरा स्वीकृतिः । तिष्ठत्वेनत् । महाकर्वी  
येषावली वर्णनीया ।

स्वदेहोद्भवं शोणितम् । शरीरम् । मूर्धमण्डलम् । वीरस्वंगम् । 'रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिर-  
जिते लोहिते त्रिषु । क्लृप्तां तु कुमुदि ताम्रे प्राचीनामलकेऽमृजि' इति सुधा । 'बाणस्त-  
ब्दस्य शरीरकाचकत्वं निर्वाणसुखम्' इति रत्नावलीच्याय्यानाञ्जयेयम् । 'एतद्बाणमवष्टभ्य  
विदारयामि' इति श्रुतिश्च । 'बाणो दैव्ये पृष्णके च समेऽङ्गे केवले भवेत्' इति छिन्नामृष्टः  
॥ ५ ॥ आसक्ते मयीति । पुष्पिणी त्वममयमिति ज्ञापनायेत्युक्तम् । नीतः प्रापितः ।  
प्रतिवेशिनी निकटवेशमस्था । 'दष्टि हे प्रतिवेशिनि' इत्यमरके । केलीकण्ठरवः मणितम् ।  
गोपायितः गूहितः ॥ ६ ॥ छित्त्वेति । पुष्करमालिकां बृण्णामपाङ्क्तिं छित्त्वा । कुञ्जरा-  
न्गजान् । आलोलयन्नाकुल्यन् । कुम्भं इभमर्धानम् । करं शुष्कमिति केसरिपक्षे ।  
कुञ्जापक्षे—पद्महारम् । कुन्तलान् । घटम् । पाणिम् । पुष्करं इतिपतीर्णाद्विज्ञानराजीव-  
धान्तरे । मूर्ध्यांस्तेऽस्त्रिफले काण्डे शुष्काग्रे ते त्रलेऽम्बुजे ॥' इति हैमः । 'कुञ्जरी करिकु-  
न्तली' इति रत्नमाला । 'कुम्भी घटेभमर्धान्' इति ॥ ७ ॥ मधुराधरा मधुरापत्तकम्-

कहोडः—शिव शिव । अस्पृष्टदोषगन्धे देवेऽष्टमरससहचारी पापाली ।

श्रीनिवासः—कादम्बिनीं वर्णय ।

कहोडः—देव, वर्षासमये हंसाङ्गनानां न प्रचारः ।

श्रीनिवासः—एनां जलधरावलीं वर्णयेति भणामि ।

कहोडः—स्वगतम् । कथं राजदारान्वर्णयामि ।

प्रथमः—यदाज्ञापयति देवः ।

अतिरोहितकान्त्यधरश्रीवत्सज्जघनलक्ष्मिकुन्तलवत् ।

गिरिमधुरं कुचयुगवद्देव शरीरं लमत्यस्याः ॥ ८ ॥

सर्वाः स्त्रियो हसन्ति ।

श्रीनिवासः—कवे, पयोधरपालीं वर्णयेति भणामि ।

कहोडः—

चक्रो विरूपधारी नापि गुरुत्वं कदापि कलशस्य ।

तस्मादनुगमलीलो भात्येनस्याः पयोधराभोगः ॥ ९ ॥

श्रीनिवासः—नीरदावलिं वर्णय ।

कहोडः—

पूषा त्वेकः कोपयित्वा त्रिनेत्रं कालिङ्गश्चाप्यक्षगोष्ठ्यां द्वितीयः ।

दन्ताभावाञ्जीरदः कामपालात्तार्तीयिकं नैव जाने धरित्र्याम् ॥ १० ॥

मिरिति बाह्यार्थः । मधुरोऽधरो यस्याः सा पद्मावतीत्युक्तम् । मेघानां पङ्क्तिरिति वक्तुः, मे मम अघाली पापपङ्क्तिरिति श्रोतुरभिप्रायः । गन्धो देशः । 'गन्धो गर्वे' लवेऽपि च' इति । 'कादम्बिनी मेघमाला कादम्बिनी च' इति जगद्गुरुः । 'द्रव्यवर्षा भवेद्योषिन्मता जलधरावलिः' इति मध्वविजयटीकायाम् । अतिरोहितेति । तिरोहितकान्ति नैवतिरोहितकान्ति शरीरम् । अधरधूपक्षे तु अन्यन्तशोणकान्तिः । ययोचितं लिङ्गव्ययः । समीचीनजघनसंपत् । गिरि वाचि । पक्षे-गिरिः पर्वतः । 'स्वार्तुप्रिया च मधुरा' इत्यमरः ॥ ८ ॥ 'पालिः पङ्क्तिप्रदेशयोः' इति । चक्र इति । चक्रः कोकः । विरहवाची । रूपं सौन्दर्यम् । सौन्दर्यधारी नैर्यर्थः । गुरुत्वं स्थूलत्वमिति दोषारोपप्रकारः । तस्मात्कोककलशयोऽपमानयोग्यताभावादित्यर्थः । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये' इति । विरूपं पक्षिरूपम् । 'विः पश्चिपरमात्मनोः' इत्येकाक्षरः । कलशेत्यक्षरत्रयस्य मात्राद्वयात्मकत्वाभावाद्गुत्वमेव न गुह्यत्वमिति तत्त्वार्थः । आभोगः विसालता ॥ ९ ॥ नीरदो दन्तहीनः । पक्षे मेघः ।

कमलिनी—महाकवे, वार्धके सर्वो जनो नीरद इति कुतो न कथयसि ।

देवः—सस्मितम् । सुकवे, जीमूतं वर्णयति ममाश्रयः ।

कहोडः—उच्चैर्हसन् । देव, तथा भण पुनः । मेघादिशब्दैर्वर्ण्यं वञ्चिता  
द्रुचर्थैः ।

हंसानन्दमपाकरोति धरणौ कीर्तिं तनोति स्फुटं

सारङ्गं परिपाति नाशयति तत्कीनाशदुःखं मदा ।

कामं वर्षति चागमान्कटयति प्रोज्जृम्भितान्मननं

जीयाद्यस्तु ददाति चामृतमपि श्रीकृष्णनान्दाम्बुदः ॥ ११ ॥

सोमनाथः—देव, अहमेवं न करीयामि ।

अपहसतश्चन्द्ररुचिं दधतः करकश्रियं च वनतां च

उचितं पयोधरत्वं राजन्मरमस्य मेघस्य ॥ १२ ॥

अस्मिन्व्यतिकरे वेलावेदकः पपाठ—

दैत्येन्द्रहृत्तटविपाटनपाटवाद्य-

कण्ठीरवाम्यवनगजिनदेशिकोऽयम् ।

क्षमाभृद्गुहाप्रतिरवद्विगुणो वगहो

देवस्य जृम्भांत मुहुर्नेयशङ्खनादः ॥ १३ ॥

इति श्रुत्वा वृषभाकारं दैत्यं निहत्य प्रतिनिवृत्तेन भगवता क्रोडेन भ-  
जितव्यमिति सर्वाननुज्ञाप्य स्वयमपि तन्स्थानमगमत् ॥

इति श्रीनिवासविलासचम्पू उल्लासविशेषोऽयम् ॥ ४ ॥

अर्थः सुगमः ॥ १० ॥ हंसानन्दमिति । कृष्णपक्षे-हमो दैत्यभेदः । एवमप्येऽपि ।  
'कीर्तिः पङ्के यशस्यपि' इति । सारङ्गो गजेन्द्रः । पक्षे चानकः । 'क्षुत्तान्ते पुंसि की-  
नाशः क्षुद्रकर्षकयोरेपि' इत्यमरः । अगमा शास्त्राणि । पक्षे-वृक्षाः । अमृतं भोक्षम् ।  
पक्षे-जलम् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्थान्याये मन्त्रिणे घृते' । आयाचिते च मोक्षे च' इति  
सुधा ॥ ११ ॥ अपहसत इति । चन्द्रकान्ते वयोऽकाले दौर्बल्यमिति कविमप्रदायः ।  
'रविरन्द्रावीप नोपलक्षिता' इति घटकपरे । कर एव करकः वर्षोपलः । 'करो वर्षोपलः'  
इति । सरो-जलम् । मेघपक्षे । ननपक्षे तु-स्वर्णकीर्तिः घटः । घनतां काठिन्यम् ।  
शृङ्गाररसः ॥ १२ ॥ दैत्येन्द्रेति । कण्ठीरवास्यः मित्रः । देशिकः गुरुः ॥ १३ ॥ इति  
श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायामुल्लासविशेषोऽयम् ॥

पञ्चमोक्तासः ।

अथ कदाचित्प्रयातसमये वेत्रपाणिर्व्यजिज्ञापत्—

‘वनतिमिरहारिसंपज्जयति हि कृष्णप्रबोधरुचिरश्रीः ।

सर्वत्र शरद्गमने सूर्यो देवर्षिरपि गृहद्वारि ॥ १ ॥’

श्रीनिवासः ससंभ्रमानन्दादरमुत्थाय्य संमान्य भगवन्तं नारदमास्था-  
नमण्डपं प्रवेश्य ‘महर्षे, कुत आगमनम्’ इत्याह ।

सोऽप्यवदत्—‘भवद्दर्शनार्थं विरञ्चिलोकात् ।’

श्रीनिवासः—अनुगृहीतोऽस्मीति ।

नारदः—

कीर्तिः सोऽदुपसंततिर्हि तरणिः श्रेणी प्रतापश्च ते

साचिब्यं गुणसिन्धुपारगमने कुर्यादिति श्रद्धया ।

दृष्टे मय्यचलादिमातदितरा दृष्टान्यरोधाभव-

त्कुर्वे किं नु तथा विरुद्धगुणयोः श्रीश्रीनिवासप्रभो ॥ २ ॥

श्रीनिवासः—अहो महत्वारोपप्रकारः । भवतु । भगवतः शतानन्दस्य  
सभायां कीदृशी प्रवृत्तिः ।

अथ कदाचिदिति । घनेति । घनो मेघस्तत्संबन्धि तिमिरं मालिन्यमिति न-  
रत्पक्षे । घनमविरलं यत्तिमिरमन्धकार इति सूर्यपक्षे । नारदपक्षे—तिमिरमज्ञानम् । कृ-  
ष्णस्य प्रबोधो निद्रात्यागः । शरदाति शास्त्रं पक्षद्वयेऽपि । कृष्णेति संबोधनम् । प्रबोधो  
निद्रात्यागः । जनानामिति शेषः । पक्षे—प्रकृष्टज्ञानम् ॥ १ ॥ कीर्तिरिति । उदुपसं-  
ततिः श्लवपरम्परा । प्रतापः तरणिश्रेणी नौकापङ्क्तिः । सिन्धुपारगमने विषये साचिब्यं-प-  
दार्थं कुर्यादिति श्रद्धया विश्वासेन मयि दृष्टे सति । द्वयोरपि सिन्धुतरणसाधनत्वादिति  
भावः । ततः किमित्यत आह—अचलेति । अचला चलनरहिता । अदृष्टापरतीरा दृ-  
यमप्यप्रयोजकमिति भावः । विरुद्धगुणयोः सत्योरिति सिन्धुपक्षे । गुणपक्षे तु—उदुप-  
सन्तः । तरणिः सूर्यः । गुणाः सौमनस्यादयः । अचला स्थिरा । अन्यैः रोधः निरोधः ।  
पञ्चाङ्गुलीभिः । निरर्गलप्रवाहेत्यर्थः । एका भ्रूवला, एका शोणेति, शीतला, उष्णेति च  
विरुद्धगुणत्वे हेतुम् । कीर्तिप्रतापयोर्धवलत्वादिगुणाः कल्पलताप्रसिद्धाः । ‘उदुपं तु  
श्लवः कौलः’ इत्यमरः । ‘नीत्तरणित्तरिः’ इति च । ‘रोधः श्लोकश्च रोधसी’ इति च ।



नारदः—

प्रणमत्ययं सभार्यः सनकः पुरतः सनन्दनश्चेति ।

कथयति वेत्तकरोधे सामि स्मितमातनोति परमेष्ठी ॥ ३ ॥

किंच ।

इयं नवरसोल्लासवाणी चित्तं धिनोति नः ।

इति काव्यस्तवव्याजाद्भार्या स्तौति चतुर्मुखः ॥ ४ ॥

श्रीनिवासः—महर्षे, सर्वतः श्लाघा ते भारती । अपि नाम कथय वियन्नृपालराजधानीवृत्तान्तं किमप्यभिनवम् ।

नारदः—देवलोकं गतवत्याकाशभूपाले तद्वरजस्तोण्डिमानस्तत्पुत्रः कुमारश्च राज्यार्थं योद्धुमिच्छतः । तस्मादहमेतेन वृत्तान्तेन देवं योजयित्वा युद्धदर्शनार्थं सत्वरं गमिष्यामीत्यागतवान् ।

श्रीनिवासोऽनतिहर्षं देवापिमनुज्जाप्य यावन्नागयणपुरं गन्तुमिच्छति तावदेव युगपत्तोण्डिमाननृपालः कुमारश्चागत्य यथाविधि पूजितो श्रीनिवाम-भूचतुः—‘कृतमाहाय्येन देवेन भविष्यम्’ इति ।

तच्छ्रुत्वा श्रीनिवासस्तोण्डिमानं प्राहः—

सुतोऽग्रजस्येति जगन्निवामः पार्थस्य मेवामुर्गचकार ।

भीष्मः परित्यज्य वसुंधराशा वैचित्रवीर्यं नृपमानतान ॥ ५ ॥

कुमारं प्रति ।

युधिष्ठिरः किं न विद्वां वरिष्ठो न तन्पितृव्ये धृतगद्गतामीत् ।

धरामुनस्यापि धरापतित्ते कथं मनापा प्रमत्त्यये ते ॥ ६ ॥

श्रीनिवासः—पुमानन्तोऽपि ॥ २ ॥ प्रणमतीति । मनको ब्रह्मपुत्रः । तस्य योगिनः भार्यापुत्रसहितत्वं स्मितहेतुः । मामाचार्यं । इति चमत्कारः । तथा—समायीमार्यः । सनन्दन इति मनकप्राप्तौ ॥ ३ ॥ इयमिति । नवरमाः शृङ्गादयः । वाणी वाक् । धिनोति तोषयति इति काव्यस्त्ववप्रकारः । पक्षे—नवरमः अभिनवप्रेम । वाग्देवीति भार्यास्तवनिवौहः ॥ ४ ॥ सुत इति । अग्रजस्येन्द्रस्य । स्वस्त्येन्द्रत्वात् । जगन्निवासी वासुदेवः । पार्थस्यानुस्य । मेवा मृत्स्वरूपम् । उर्गचकार अर्गचकार । वैचित्रवीर्यं पाण्डुम् । धृतगद्गद् वा । त्वमापि प्रात्रेयं राजानं कुर्विति भावः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर इति । वृद्धगद्गता भूयतामिति चमत्कारः । त्वमापि पितृव्यस्य राज्यत्वमङ्गीकुर्विति

उभौ प्रति ।

येषां मनीषास्ति० धरान्वितत्वे तेषां न गोत्रान्विततेति चित्रम् ।

ज्याकर्षणं ये बहु मानयन्ति कीनाशलोके गणनैव तेषाम् ॥ ७ ॥

वस्वीशतैकस्य मतीशतेयमन्यस्य चेत्तर्हि समो विभागः ।

द्वयोर्विवादे सति चैवमेव बुधैर्विभज्या वसुमत्यमेया ॥ ८ ॥

इति । ततश्च तावुभावपि दुराग्रहग्रस्तौ

अयं कुमारः स च शक्तियुक्तो राज्ञः सुतोऽयं स बुधत्वमेति ।

अयं तपस्वी स च धर्मविद्याविचक्षणो द्वावपि मे समानौ ॥ ९ ॥

इति । पद्मावत्योक्तश्लोकाभिप्रायं च विदित्वा पुनः प्राह—‘यद्यस्मात्स्वेदयितुं युवयोः सर्माकमेव हितं भवति तर्हि ।

अहं चैकतश्चक्रमेकत्र बुद्ध्वा इदानीमपि स्यात्तथैव व्यवस्था ।

नरः कौरवश्चापनुर्हर्षमुच्चैर्यथच्छं स गृह्णानु भागं स्वकीयम् ॥ १० ॥’  
इत्येवमुक्तवति देवे

गृह्णश्चक्रं तोण्डिमानो नृपालः प्राप स्थानं स्वं तथा हृष्टरूपः ।

तद्वदेवं राजहंसं मुदाढ्यः स्वीकृत्यागात्स्वां पुरीं राजपुत्रः ॥ ११ ॥

भावः । तन्नामकत्वमिति तत्त्वार्थः । धरा आकाशराजपत्नी । भूमिश्चेति परिहारः । विरोधस्तु स्पष्टः ॥ ६ ॥ **येषामिति** । धरागोत्रयोगेण भूम्यर्थकत्वाच्चित्रत्वम् । तत्त्वार्थस्तु—गोत्र कृतम् । ज्या भूमिः । कीनाशः कर्षक इति च । मनीषा, यमः, इति तत्त्वार्थः । युद्धेनार्थो नास्तीति भावः ॥ ७ ॥ **वस्वीशतेति** । वसुमतीत्यक्षरचतुष्टये एकस्य वस्विन्यक्षरद्वयम् । अन्यस्य मतीत्यक्षरद्वयमिति चेत्समो विभाग इत्येकंऽर्थः । वसु धनम् । मतिर्बुद्धिरित्यपरः । द्वयोरपि यदि धनाशा, बुद्धयभावश्च तर्हि येनैकेनचित्समं विभज्यते विभागे विभागं विषमं जानतो न विरमतश्च कलहान् । अतो विभागकरणपक्षोऽपि नोचित इति भावः । अत्र वसु पृथ्वा प्राह्या । तस्या अपि धनेष्वेकत्वान् ॥ ८ ॥ **अयमिति** । कुमारः स्कन्दः । पक्षे—शालः । शक्तिः स्कन्दायुधम् । पक्षे—सामर्थ्यम् । का-सुसामर्थ्ययोः शक्तिः—इत्यमरः । राजध्वन्द्वस्य । पक्षे—मूपस्य । बुधो ग्रहभेदः । पक्षे—विद्वान् । तपस्वी तपोनिष्ठः । पक्षे—अनुकम्प्यः । धर्म आचारः । पक्षे—धनुः । शालः राजपुत्रः । पक्षे—दीनः । तथा परिपालनीय इति भावः । तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये इति । ‘धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कर्तौ । अहिंसापनिषन्याये ना धनुर्यमसामये ॥’ इति सुधा ॥ ९ ॥ **अहमिति** । चक्रं सैन्यम् । आयुधम् ॥ १० ॥ गृ-

तश्च ।

हस्त्यश्वपत्तिरथशेषविमिश्रभेरी-

भाङ्गारपूरितदिशावल्लयान्तराला ।

स्वैः स्वैः परं परिवृढैः परिपाल्यमाना

सेनाद्वयी ममरभूमिमुपाजगाम ॥ १२ ॥

तदा कुमारोऽपि भुजावलेपान्मौर्वीमनाथीकृतचापदण्डः ।

किरञ्छरान्सर्पसमानरीणां बभूव भीष्मोऽपि त्रिचित्रवीर्यः ॥ १३ ॥

शुभ्राश्वयुक्स्यन्दनभृत्किरीटी मनोरथाप्रापिनकंमशत्रुः ।

हरिद्वजः प्राप स तोण्डिमानो रणक्षमां स्मारितपार्थज्वर्यः ॥ १४ ॥

संमर्दे सति गगने सुराङ्गनानामुत्तुङ्गस्थलमनवेक्ष्य नारदोऽयम् ।

वीरौवाप्रतिमपराक्रमं द्विदृशुः स्वर्गोपा गुरुकुचमारुरुत्तुगामीत् ॥ १५ ॥

अथ तस्मिन्व्यतिकरे कश्चिद्वेत्तपाणिस्तोण्डिमानमुपात्मवदत्—

वीरावेतावाजिरङ्गावतीर्णौ कृत्वा युद्धं विग्रहत्यागकामौ ।

एकः शत्रोः खङ्गपातादथाग्रे योशमावादस्य उत्प्रेष भेदः ॥ १६ ॥

रिपोः शराघातविभिन्नमूढो दन्तावलोऽयं विन्दुदण्डयिव्याम् ।

गुरुप्रहारोन्मथितस्य तस्य क्रौञ्चस्य लोलां वहन्तीति मन्ये ॥ १७ ॥

न केवलं वर्णित एव राजन्वशाश्रितो नारदभावमाप ।

किं तु प्रभो वैरिभुजप्रमुक्तमहागदाभग्नरदन्तश्च ॥ १८ ॥

हृन्नििति । चक्रं कोकम् । सुदर्शनं च । राजहमर्षिर्भग्नम् । भाष्ये च ॥ ११ ॥  
हस्त्यश्वेति । भाङ्गारः अनुकरणशब्दः । 'भेगमाकर्तानाम्पुनरुत्तिनर्देः' इति प्राचीनप्र-  
योगः ॥ १२ ॥ तदेति । भाष्मः देवव्रतः । त्रिचित्रवीर्यः राजभेदः । इति नामतो वि-  
रोधः । क्रूरः अद्भुतपराक्रमः ॥ १३ ॥ शुभ्राश्वयुगिति । शुभ्राः उदात्ताः । इति तो-  
ण्डिमानपक्षे । पार्थपक्षे—धवलाः । 'शुभ्रमुद्दामशुद्धयोः' इत्यमरः । हरिः सिंहः कपिश्च । इ-  
क्षणक्षमां रणभूमिम् ॥ १४ ॥ अन्यत्युगमम् ॥ १५ ॥ तो व्यतिकारः प्रकारः । वीरावे-  
ताविति । 'विग्रहः समग्रहयोः' इति धर्म्मिः । अग्रे सम्मुखप्रातिवीर्यभावमाप ॥ १६ ॥  
१७ ॥ न केवलमिति । वशाधवः गजः । नारदो मेघः । दन्तहीनश्च ॥ १८ ॥

अहह ।

सेनापतिः सैथति लब्धलक्ष्यो जित्वारियूथं सहसा प्रभग्नः ।

पलायमानो यदसौ विचित्रं सेनाविहीनोऽप्यभवच्च मूढः ॥ १९ ॥

इत्येवमुक्त्वा संवृतवचसि तस्मिन्सेनापतिभङ्गश्रवणकोपेन कलित-  
तापेन तोण्डिमानभूपेन

प्राकाशि चक्रं यदनेकधारं ज्वलज्ज्वलच्छ्रीमदनेकधारम् ।

कर्तुं ययौ सर्वविपक्षपातं ततोण्डिमाने कृतपक्षपातम् ॥ २० ॥

अनन्यधार्य प्रसमीक्ष्य चक्रं तत्तापितं चापि कुमार चक्रम् ।

सुदर्शनं घोरतरं स देवो बभार वेगात्किल वासुदेवः ॥ २१ ॥

ततश्च ।

निजायुधप्रतापेन जगाम वसुधां हरिः ।

युक्तस्वभक्तरागाढ्यो बभारापि च मूर्च्छनाम् ॥ २२ ॥

तस्मिन्व्यतिकरे युद्धोत्सवदर्शनभङ्गदुःखमस्माकं दैववशात्प्राप्तमिति  
अभिनयति खेदमुद्रां भगवति नारदे हाहति क्रन्दन्तु नारायणपुरनिवा-  
सिजनेषु सपरिवृद्धा सेनायुगुली वीतरणव्यापारदुराग्रहा तथाविधस्य श्रीनि-  
वासस्य चरणमूलमुपागमत् ।

बाहिन्येकैव गङ्गाख्या पादे तस्येति विश्रुता ।

इदानीं बाहिनीद्वन्द्वमिति चित्रीयते मनः ॥ २३ ॥

अथ विविधप्रयत्नेन प्राप्तप्रबोधः पौरवृद्धैः सह संमन्य समं विभज्य  
तहायम् । तोण्डिमानकुमारैः तोषयन्प्राप्तराज्यौ द्वावप्यावृच्छ्य पद्मावत्या  
सह भोगीन्द्राचलं प्रत्युदचलच्छ्रीनिवासः ।

सेनापतिरिति । चम्य उटः । पक्षे-चेति भिन्नं पदम् । मूढः ॥ १९ ॥ प्राका-  
शीति । धाराः भराणि । अनेकधेति । अरमिति छेदः । अरुमियर्थकः । विपक्षाणां  
पक्षपातम् ॥ २० ॥ २१ ॥ निजेति । रागः धैरवादिः । 'सप्तस्वरसमाहारो मूर्च्छना  
परिकीर्तता' इति । युक्तताप्रकारः । तत्त्वार्थस्तु स्फुटः ॥ २२ ॥ बाहिनीति । तर-

कण्ठे कण्ठीरवास्यां प्रतिफलमधुरां बिभ्रतः सूरिचूडा-

रत्नस्यान्ते वसन्त्यः कलयति कवितां गद्यपद्यावच्छ्राम् ।

तस्य श्रीश्रीनिवासप्रभुर्वररचिते वेङ्कटेशस्य काव्ये

पर्याप्तः श्लेषसारे कविमशकशिशोः पञ्चमोऽयं विलासः ॥ २४ ॥

इति श्रीमन्निखिलस्त्रिष्टकाव्यरचनाधौरेयकविचूडामण्डितमुकुटनलामावलीनीराजितच-  
रणयुगलश्रीमद्वेङ्कटाधरविरचितायां श्रीनिवासविलासाभिधाशालिन्यां चम्पू उत्तरवि-  
लासे पञ्चमोऽयं उल्लासः ॥ ५ ॥

क्षिणी सेना च ॥ २३ ॥ दायं पित्राजितं द्रव्यम् । कण्ठ इति । कण्ठे कण्ठीरवो नृ-  
सिंहः ॥ २४ ॥

इति श्रीधरणीधरविरचितायां श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायामुत्तरविलासे

पञ्चम उल्लासः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

---